

sabrana djela

ivan franjo jukić

BIBLIOTEKA KULTURNO NASLJEĐE

Nacrt za korice

DRAGAN DIMITRIJEVIĆ

SABRANA DJELA IVANA FRANJE JUKIĆA — KNJIGA I

Priređeno u Institutu za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu

Izbor i redakcija:

BORIS ĆORIĆ

IVAN FRANJO JUKIĆ

SABRANA DJELA

Knjiga I

»SVJETLOST« IZDAVAČKO PREDUZEĆE, SARAJEVO
1973.

I

PJESME I PUTOPISI

BOSNA NEĆE DA VIŠE TUGUJE

Tužna Bosna još tuguje,
I vele tužno, uzdihsuje,
Bacah Oko na nebo věsoko,
I na jato Zvězdah, kano Zlato;

Nećelije gornji več pomoći,
I šnje ove muke odvarći;
Ali gornji drugčie pomažu
To jest one koi se slažu;

Svome bratu pružaju ruke,
Dase izbave iz tudje muke.
Šta viděvši naša Bosna,
Reče: daće biti več složna.

Za sloge, štogod pokazati,
Od sad ćese, u Danici javiti:
Daje sestrice bolje poznadu,
I pomoć joj?? u nevolji dadnu.

Što kad opaze nje sestrice:
Da, i ona trudi za Danice;
Rećiće: hvala sada Bogu,
Kadje imamo u svom slogu;

Ter novu sad možemo, hvaliti
Sestricu, u svemu poznavati:
Od nje primati stare Novine,
O starih vrěmenah lakardie.*

Što hvala Bogu i Božićima,
Nek su zdravo, dětca kraljičina:
Bude starih dosta lakardiah
U Naših jasnih listovah.

Samo dokse bolje poznamo
I med nami ljubitise počmemo;
Ter četiri, izbavimose neprijatelja
Ilirie slavne, razvalitelja:

Koi Iliriu Majku, razbatališe,
I naše ime porušiše,
Ter sada u nevolji civilimo
I od detetase? pogardjivamo.

Kojali su ta četiri? nepriatelja??
Ilirie slavne! porušitelja,
Druge knjige, kazati budnu,
Koje svog imena neimadnu.

* Lakardie tj. svakakve šale.

JEDNAKOSTI ŽELJA

O! Junaci, budimo svi jednaci,
U svemu taki, ljubljeni brati,
Jerbose tako samo zovu junaci,
Koi s Bratjom, znadu se slagati.

Gledimo Němce, i mudre Taliance,
A i Francuze, oštroumne Ingleze:
Kako živeju i jednako putuju,
S jednim slovom s' svoim okom,

Gdě nejmaju razlike u ničemu
Već čine, ono svoje?? s pomljom
I zatose, od ovog sveta hvale,
I u svima jesu perve glave.

A mi Iliri! itakonasje malo,
Pak hodimo sztazom, nejednako:
Serbljin veli: jaću svaku starinu
Imati, u svome svagda poštenju.

Drugi Ilir, drugčie cini taka,
Da jesu sada, vele nejaka:
Za moć Dom, i Rod braniti,
Jezik taj, pred drugim hvaliti.

Vrěmeje današnje, jur tako:
Kad ljudi misle o svačemu,
Svomu pako, jeziku svi jednako;
Kakoćega prieporučiti svakomu.

Mi pako razdělenji, u grane
Dvě, jesmoli? sestrice lude
Koimase, čude svi tuđini,
Navlastito Bratja Slavjani;

Koi nam, svako dobro žele,
Dobro žele to nam vele:
Kad se, Iliri složiti nemogu
U svemu, a navlastito u pismu
Kakoće! učinit? to drugi Slavi,
Dajim knjiga jednako slovi.

MISLI VILE BOSANKINJE

Četiri svu noć prěpěvaše Vile,
Četiri Vile, glasovite imaju strěle
Perva Vila, od krajšnićkije stěnah,
Sědi, na kamenu, starih Bedenah;

Ter po izbor, zazěva sve junake
Sve junake, sebi sasvěm jednake:
Da nespavaju, do sudjenog danka
Lěpoi budi, njiova mila Majka:

Ustanite, i pogledajte polja sva
Bosne, plemenite, vavěk tva
I razmišljaj: čijalisu i kakvasu?
Ni suli? sada tudja? plodnasu:
— Po njemse šeću Careve Delie
Cara Turskog, nečiste Balie

Gdě Bošnjake tuku i biju
I jošim muke gore zadavaju.
Većje vrěme da Caru dokažemo,
Muke naše njemu pokažemo;

Što akonas poslušat neće,
U zlo stanje on nji meće,
Jerse više podnosit nemože.
Od velike globe, njiove zlobe.

Što god imadosmo, njima dasmo
U zlo Brate, najveće padosmo.

Ali Vila od Posavja svira,
I sebi drugove hoće da sbira

Kojoj hoće da pomaže Hercegovina
Stara Ilirah uvěk Banovina,
S Bosnomse, neće da slažu
Badavaje Cara molit kažu:

Jer nas ni Car pomoć neće,
Turci neslušaju njegovo viće;
Same sebe gospodare kažu,
Gospodare kažu, vele lažu:

Da oni Cara pravog ne imadu,
I budalit suviše znadu;
Svakibo Turčin dobro znade,
Kakva u Bosni Blaga imade.

I zatose Caru hoće da odpru
Da mamiti se bolje mognu.
Ali Vila, Hercegovkinja mila:
Svoju Majku većje probudila.

Posavkinja od davnaje trizna,
Hoće da bude, od sad nemirna;
Ali Mudrinkinja, drugo veli:
Da poslušate njezine misli;

Jeda Bog! da bude proměnah
Ter počekate několiko danah,
Da s nas ove tmine bacimo,
I med Narode broit se počmemo.

NEJEDNAKOST ILIRSKĚH BANOVINAH

Pogledam ovoga Světa Banovine,
Inaše od starine Kraljevine,
Koje nĕgda jednako cvatiše,
Svoju Majku Iliriu, slaviše.

Ali to sad viděm nejednako:
U Zlo (gore nitse može) okrenuto
Kobise tomu tako, věrovat mogo,
Da svaki svoim ne gleda okom.

Dolnju Iliriu nu pogledaj? pobro
Pak ćeš mise ovo, verovat tverdo;
Od koje smo ako izněmiš Serbiu
Koja na svoj mlin pelja, vodu;

Jest u nevolji vele težkoj
Prěporučitijoj seje pomoći
Vitežkoj??
Ah! Štomi stime serdce biješ
I tugu serdcu, veću uzbuđuješ,

Od koga ja sva u pameti imadem
Nitse toga zaboravěti smidem.
Pak pogledaj, druge strane te
Ilirie, naše mile majke:

Gdě vidiš, Zla od toga gorjega,
I zanas puno žalosniega.

Ako Horvatsku i Slavoniu
Izněmim, našu lepu diku:

Govoreće Ilirski, nije čuti
Kamoli se takim zvati;
Komu Pobratime nečudise
U kog »Ilirski što je« nečujese:

Nie tude Ilirskih Novinah
U rukami naših Sinovah,
Većse misli o tuđih Gazetah
Věrnih njiovo Talianski Novinah,

Kakoćese, čitati te pomljivo,
I tako dobit ime glasovito.
Ah! gděsuli Caitungi Nemčki?
I Jelenkori? s Irnekimi [?];

S koimse ti vavěk želiš dičiti
I dičan pred drugove izlaziti
Štasi čitah, nisili? ni razumio
Štalisi unjima viděo?

Štati žele? Štol od tebe mole,
Štalite u serdce tvoje bode:
Dase odrekneš tvog Narodstva
I sveg tvog — našeg Domorodstva.

Nečudimse ja, jer čitanje tako
Što medvami, biva sve jednako:
Neg se čudim, što, Ilirskih nije
Novinah, buduć posleno daje:

Gdě se naški čitati neumide,
Po tuđinski se filosofirat znade
To je ona muka moja spomenuta,
U pameti moj, svigdar vikovita;

Togabise ja, svega zaboravěo,
Kadbi u Gradovah naših viděo

Gdě se ternu tudje Gazete
Naše velike sasvěm, muke.

Terse po naski počme pisati
Našeg Topalovića rěči izpunjati:
»Da dojdu časi, dojdu dani«
»Kako veli: željno očekani.«

»Dase věrni broj sinov uzmnoži«,
»I u važnom snam dělu složi«
»Da netraže u tuđinah slave«
»Več da svoim kite cvětjem glave«

PUTOVANJE IZ DUBROVNIKA PREKO HERCEGOVINE U FOJNICU

Odlučivši dijeliti se iz Dubrovnika put Fojnice, izađem 13. noem. 1840. u predgrađe Ploče gledati na taboru, ne bi li se koji do Mostara našao kiridžija. Bijaše dan od pazara: množina svijeta, i do 500 konja raznom robom natovareni. Stanem smatrati čeljad; mužki obično su duga stasa, koštunjavog i veselog izgleda, nošnja na crnogorsku nalik (ovo se razumije za odtuda obližnje s Crnom Gorom graničeće, kao u nahijama trebinjskoj, nikšićskoj i gačanskoj), izvan što glavu briju, duga do koljena bjelača s bensilajom pripasana, za bensilajom crnopasac veliki nož, i okovana mala puška, na ramenu struka od kostreti, a pod njom šara tankocijevka. Žene stasa su obično srednjega, pogleda žalostno-metiljavog, u suknju duguljastu, najviše crnu obučene, a gdikoje opregačom, raznimi bojama ispletenom od vune, pripasane. Od sve ženske odjeće najviše putniku u oči upada okrunjena glava udate Hercegovke — kruna, koju one sad vijencem sad grivnom zovu. Djevojke neudate, udovice i starije žene krunu ne nose; a koje ju nose, iste žene krune se zovu. Grivna ova skovana je naokrug na podobije krune od kalajisanog bakra, u gdjekoje od srebra; svrh nje trepeću na lančiću obješene pozlaćene pare ili gotovo najviše srebrni novci (vidi: Illyrien und Dalmatien von Ianus Pannonius, Pesth 1816, str. 162, i bakrorez s podpisom Morlachin).

Poslije tri sata po podne prekida se tabor (sastanak), i ja našavši kiridžiju ostavim Dubrovnik u družtvu od preko 400 ljudi. Praćeni po običaju od car-

skog činovnika, koji se deputat zove, s nekoliko soldata i jednim oficirom, prođosmo pô sata odstojeću fortecu Srđe i pod njom selo *Bosanku*. Put ide sve naviše uz brdo, odprije žalostan, jedva da je paripče ići moglo, no sad se popravlja; tek u mrak pređosmo na granicu drugog cara, prošavši najpre kroz selo dubrovačko *Brgat*. Odma preko međe jest *Carina*, mjesto gdi je turska jedna kuća, i u njoj iz Trebinja đumrukdžija. Družtvo raziđe se kud koji u obližnja sela, a ja sa 8 kiridžija i 52 konja (svi kršćani osim jednog Turčina) nastavih put. Moj kiridžija sami kramar ostade đumruk plaćati. Kramar upravlja s turmom na putu, on izplaćuje đumruk i brodarinu, on se pogađa s trgovci, kiridžije odabira, jol-teskeru (pasoš) uzimlje, jednom riječju, on je kiridžinski starešina, kog oni na putu slušati moraju; a takovi obično odabira se čovjek ugledan, najpače bogat. Uputimo se po samom mraku. Parip poda mnom skače od stijene do stijene, ni o čem čovjek ne misli, izvan hoće li glavu iznijeti iz onog bogaza. Po sata od Carine po putu — da gori biti ne može — dođemo u prvo hercegovačko selo *Uskoplje*, gdi nam je prenoćiti valjalo. Kako po svoj Bosni, tako i ovdi, kuće su od puta udaljene, radi zuluma turskog, zato ti moje kiridžije, koji samo zimi u hanove idu, rastovariše nasred puta, a ja se uputim u han sa slugom handžije, koji bijaše rišćanin, kanoti i cijelo selo jest rišćansko. Nosaše preda mnom svijeću, te mi se malo razgali, srce mi se razveseli, i odma pade mi na pamet da sam prijatelju obećao moje putovanje opisati, zato i počnem slugu pitati: koliko je u selu kuća, ko je od njega čitluksaibija, i šta mu preko godine plaćaju.

— Maleno je, veli, selo od 12 samo kuća, ma nit imamo čitluksaibije, niti komu dinara jednog plaćamo, razmi caru arača.

— Bogme ste vi srećni.

— Jesmo hvala Bogu, odgovori mi on, i na moje dalje pitanje, zašto su od cara tako pomilovani, nastavi:

— Starog zemana (doba) sva se obližnja sela odmetnuše od cara, a mi mu ostadosmo vjerni, 12 naših djedova ode na đemlu protiva kralju Crnici, a kad ga car predobi, dade nam svoj verman, da nikom ništa ne dajemo.

— A šta je bio taj Crnica?

— Ta bogami vla.

Na moja dalja zapitkivanja od toga fermana i kralja Crnice, reče mi, da on to ne zna, a da to znadu bolje u selu stari ljudi. Uto dođosmo i u han, od pojate utoliko različan, što se u njemu vatra loži. Jednako mislim kako ću zoru dočekati, iznutra uši, a s' dvora dim bijahu moji mučitelji. Jadnomu čovjeku pada na um hristjanska urednost, i nemarnost turska! Razne misli obujaše pamet moju! Zovnuše mi guslara. Na molbu moju guditi poče, pjevati zače; pamet moja k pjesnam obrati se, i nji slušajući, veći dio noći u sladkosti provedem. Sutra zorom pođosmo dalje, i ostavivši sela: *Zaplanik, Orah, Bijelin Do,* dođemo do bogaza *posr* . . . rupe. Sva ova sela jesu rišćanska od 6—15—20 raštrkani kuća; pogdikoje selo ima i svoga popa, koje zvanje od oca na sina spada. Iz ovoga tjesnaca, koje je odprije zbog ajduka opasno bilo, jedva iziđosmo, i na užinu pod *Hum* selo prispijemo. Ne bivši hana, odjašimo pod samim brdom Humom. Tu sjedeći, znate li šta mi je na pamet dolazilo? Ono Porfirođenita (De Admin. Imp. cap. 33 Zachulmi dicti sunt a monte Chlumo nuncupato; et alias sclavorum dialecto Zachumi dicuntur ii, qui post collem habitant, quandoquidem magnus inibi collis est.) *Zahulmci zovu se od brda Hlum nazvanog; i inače u slavenskom jeziku Zaholmci zovu se i oni, koji za brdom (holmom), kad je brdo poveće, obitavaju.* No tu nije Porfirogenitov Hlumo, jer on dalje veli: (in cujus vertice urbes duae sunt Bona et Chlum) *na vrh njega stoje dva grada Bona i Hlum;* a planina nada mnom radi svoje malenkosti nije mogla ni sela, a kamo li dva grada imati. Ja mislim, i šta više uvjeren sam, da je taj Hlum ona planina, koja nad Blagajom

stoji, iz koje izvire rijeka Buna. Pitanje je sad jeda li je istina što Porfirogenit piše, da ona strana zemlje, koju mi danas zovemo Hercegovinom, dobi ime od slavenske riječi Hum ili Holm? — Istina da Hum u slavenskom jeziku Porfirogenitovog vremena mogao je značiti planinu, kako to potvrđuju mnoge po Bosni planine istog imena, i što se i u drugima slavenskim narječjima ta riječ zadržala; no je li se od toga nazvala Hulmija, Zahulmija, Helmija, sumnja je. Mavro Orbin, učeni Slavjanin u početku XVII. stoljeća u svom djelu »II Regno degli Slavi«, str. 350, piše, da se Zahulmija od Slavjana naziva Zahlivija — che dagli Slavi viene chiamato Zahlivnie, dakle od za Livna. *Zachlumi corrupte pro Zahlivni ab Hlivno alias Clinovo, Bosnae superioris seu Ramae oppido:* Zachlumi pogrešno, umjesto Zalivni, od Livno, inače Klinovo, varoši gornje Bosne ili Rame, riječi su Katančića, »*De Istro*«, gl. 7 str. 213. No da se vratim k putovanju. Užinavši pod Humom, odredismo dalje onaj dan ne putovati, ne uzdajući se naći bolje paše za konje, a i mrak se počeo hvatati. Od Carine do Huma imade šest sati; to je gola pustoš, nema tuda sela, livade, usjeva, riječju ništa osim stijena i kršovitog puta. Sela spomenuta ne vide se od veliki stijena, s kojima su obkoljena; planina za planinom slijedi, jedva koju čatrnju vidi putnik, da bi se kod nje odmorio, i vode iz nje napio; i tuda ponajviše kiridžija rastovara i prenoćiva. 15. noem. osvanemo kod vatre pod Humom, te put nastavimo dalje. Sada mi se učini, da u drugu zemlju uljegosmo. Ugledaše se glavice, šumom, livadama, vinogradima i selma izkićene; s jedne strane ptice s druge čobančad putniku pripijevaju; prošao si kroz pustinje arabske došao si u zemlju Hananejsku! Podne bi, a mi kod Jordana hercegovačkog, Rijeke, koju prebrodivši u lađi, uđemo u zemlju poželanu u *Popovo polje*. Ovo je predjel od 30 hristijanski sela; kršćani imadu četiri parohije, a rišćani manastir *Zavalu*, jedan od bogati njiovi samostana u

Hercegovini. Sela su sva pri strani od puta udaljena, izuzimajući ona, koja su preko vode. kojim puta bez broda nema. Polje je šest sati dugačko a jedan široko. Posred njega teče *Rijeka,* koja ga zimi svega poplavi, i zato je vrlo plodonosno, da sami pirinač mogao bi se po njemu sijati. Ali ljudima nije do pirinča, već do sirka, osim koga drugo se žito jedva sije. Nasred Popova, stiže nas mrak, zato put ukratismo, i za noć počesmo se prepravljati bez kuće i kućišta na zelenoj ledini kod vatre. Od Carine dovde primijetio sam mnoge po putu stare podore, srezano kamenje, stubove, krste od tolike veličine, da bi ga jedva snaga od 50 volova s mjesta krenula; na njima nikakva pisma, ali množstvo stari slikoreza, kanoti: sunce, polumjesec, lovci, zvjerad razna, djevojke i pr.

Pitam kiridžije, šta prepovijedaju ljudi o ovom mjestu?

— Grčka, vele mi, naprava, njiove crkve.

— Jesu li to rišćani, koji li su to Grci?

— E da baš, to su Grci oni stari, koji su u ovom vilajetu u prvi zeman zapovijedali.

16 noem. osvanemo u Popovu polju, i nastavivši put oko podne ostavimo nahiju trebinjsku, po kojoj smo sve dosad putovali, i uljezemo u stolačku. Još jedan sat, pak bi u Stolac, znameniti grad, ali eto nevolje! neće kiridžija u Stolac, nego skrene s puta svojoj kući, na po sata niže Stoca. Opazi da mi pomučno bijaše ne viditi Stolac, zato počne mi govoriti:

— Ta Boga ti! nemaš šta viđeti; grad koji je što valjao, ljetos ga nebeska vatra sruši; kao što je i bilo, puko grom te ga razvalio. Rano dođemo u selo moga kiridžije kramara, gdi me lijepo počasti. Zove se K r u š e v o, bogato je svakim voćem, vinom i žitom; u njemu su sami kršćani, i tri kuće turske. Sela po srijedi Hercegovine jesu dosta uredna, kuće su kamenite, ševarom pokrivene, u kojima se vari, kuva i peče. Sobe nema nigdi, kao ni peći. Oko kuće toliko je sgrada, koliko u kući imade oženjeni glava. Bogatiji osim obične kuće, imadu još jednu svu od ka-

mena s pločom pokrivenu, i to im je kula, u kojoj niko ne spava, već kad sveštenik ili spaija dođe, inače drže u njoj svoju robu i prtljag. Prenoćivši u Kruševu sutra poslije podne 17. noem. krenemo se u *Dubrave* i niže Kruševa pregazimo rijeku Bregavu, i sve kroz sela poslije dva sata prispijemo u plemeniti predjel Dubrave. Dubrave sastoje iz 16 sela smiješanog vjeroispovjedanja, turskog, rišćanskog, a najviše kršćanskog. Svako voće plodi ovde, osobito vinogradi, koji su u lijepom položenju. Paroh rimski zajedno i namjestnik (vicarius foraneus) Biskupije mrkanjsko-trebinjske Dr. Vito Maslać lijepo nas primi i ugosti, kod koga i prenoćismo, te sutradan, 18. noem. pod mrak krenuvši se, poslije dva sata učinjenog puta zaustavimo se i razjašimo u gori Gubavici, na drumu mostarsko-stolačkom, gdi i ostalo družtvo kod vatre zastanemo. Odatle do Bune nije daleko, na koju još zorom 19. noem. prispijemo. Ovo je ona rijeka, o kojoj Porfirorodni (de Adm. Imp. cap. 33.) piše: retro montem vero flumen Bona quod Graecis *καλον* significat — *za brdom pak rijeka Bona, što kod Grka znači dobro.* Ima pri brijegu i selo Buna, niže njega jesu saraji (dvori) sadašnjeg vezira mostarskog Rizvanbegovića, u kojima preko ljeta po nekoliko dana stoji, sagrađeni 1837. po ukusu, kao što se spolja čini, plemenitom gotičko-talijanskom. Pod polačom (dvorom) saliva se Buna u Neretvu, a više nje je kameniti od 13 svodova most sazidan od stesanog četverokutnog kamena po svoj prilici u stara vremena, kao što građa svjedoči. Niže mosta umješno napravljeni su vitlovi, s kojima se ljeti vezirevi natapaju perivoji jedan sat duljine, u kojima su zasađene sve voćke, koje talijansko podneblje proizvodi. Do Mostara ima dva sata, sama ravnina, i zove se polje Mostarsko, ljepote neiskazane! S lijeve strane buka Neretve, s desne polje raznim žitom iskićeno, putnika razveseljuju. Prešavši mi preko mosta, zapitam kiridžiju, odakle izvire Buna.

— Taman, veli on, ispod Blagaja.

— A ima li gdjegod u Hercegovini grad šeher, il' kasaba, koja bi se Hercegovinom zvala?

— Ta bolan, to je Blagaj, i sad ga jedni zovu Hercegovina, u stari zeman, šta je bio Mostar, ništa; herceg Šćepan nije bio u Mostaru, već u Blagaju, i sad je grad tvrđi od Mostara, da bi se malo popravio.

19. noem. rano dođosmo u Mostar, i ja odjaših preko Neretve u han mali. Mostar leži na vrlo lijepom mjestu na rijeci Neretvi, ispod planine *Veleža;* glavno je mjesto cijele Hercegovine, stolica vezira i vladike zaholmskog. Žitelji su u njemu Turci, rišćani i malo kršćana, svega 18.000. Najznamenitiji je most, od koga isti grad ime nosi. Sazidan je s kraja na kraj bez i jednoga svoda, visok 450 stopa, a debljina zida 24 stope. Došavši u Mostar posjetio sam oca Serafima Šolaju, paroha i efimera mostarskog, sa željom, da me o mnogima izvijesti, koja spadaju na istočnu crkvu u Hercegovini, kano, o broju parohija, žitelja, imenoslovu episkopa, i t. d. Ne mogavši ja zadugo stojati u Mostaru, hitjaše moj novi kiridžija, a on imajući posla, bijaše navečerje Arhanđelovog dana, zato moju želju obeća mi pismeno ispuniti; da! i samu istu crkvu iznutra ne mogoh viditi. Crkvu ovu sagradi Josif, vladika, 1833 s fermanom carskim od grada na 50 koračaja daleko pri strani; dugačka je 17, široka 12, a visoka 6 aršina, od kamena četverokutna, pločom pokrivena, opasana tolikim zidom, koliki je crkveni, i tuda se saranjivaju vladike. Izvan ograde s jedne strane stoji kuća parohova, a s druge škola, u koju dolazi 500 djece rišćanske i 40 kršćanske. — A šta se tu uči? samo čitati i pisati; a ko znade mjesecoslov više ne ide u školu, on je svršeni učenik! A gdje je račun? ta to je bar za trgovce potrebno!

Žao mi bi, što se brzo imađah dijeliti s Mostarom; hiti kiridžija bojeći se da snjegovi ne zapadnu, pak bi valjalo opet prtinu čekati. Tako pred sami mrak ostavim Mostar 20. noem. ispraćen od prijatelja do nakraj Mostara, gdje je porušena jedna džamija, negda

bivša crkva sv. Jakova, koju Turci pretvoriše u džamiju, no Mitrović Janko zapali ju. Poslije dva sata puta ustavimo se u selu *Vojnu*, i tu prenoćimo. Sutradan 21. noem. poranivši pođemo uz Neretvu lijevim krajem po putu krševitu. Obazrem se ja, al' nad Neretvom magla na planini.

— Kakva je ono, Šimune, planina?

— Ono je ista, koja je nad Mostarom, Velež; znaš li ti, da je ono nesrećna planina?

Pomislim u sebi sad će biti prepovijedki od vila, kako su im se kose u trnje zaplele; zašto je nesrećna, pripitam ja.

— Zbog one planine ljudi porez plaćaju.

— Šta bolan, kako će se porez na planinu plaćati?

— Ej, zar se na jednu planinu porez plaća; al' ovde i na planinu plaća se, i na onu drugu poviše nje planinu — maglu.

— Bog s tobom, gdje će se opet na maglu porez plaćati?

— Međer ti nisi čuo o onoj na planini magli ništa! U stari neki zeman bijaše veliki zulum; Turci dođu u ovdašnja sela, pa počnu ispitivati, ima li još šta, na šta bi porez nametnuli, a baba će ti iz luga reći: »Ima, na Veleži magla leži«, na što Turci razsrde se i na maglu veležku porez nametnu, koga plaćaju i dan današnji!

Do podne dođemo k vodi *Drežnici*, koju jedva na konju pregazimo. Rijeka ova izvire više sela tog imena, a kod *Gaza* sliva se u Neretvu, gdi je most kamenit vodom iskvaren, a više njega pô sata drugi cio. S mrakom dođemo pod *Seline*. Vasdugi boži dan nit' vidismo sela, nit' njive, nit išta, izvan s desne strane Neretvu, gdje se prebacuje preko greda, s lijeve pak kršne stijene. Prvo selo vidismo Seline, i to preko Neretve, zato pod pećinom ledina bude naša postelja. Noem. 22 poslije dva sata dođemo na rijeku *Grabovicu*, na kojoj je kamenit most, a niže njega sliva se u

Neretvu. Grabovica je tuda međa nahije mostarske i neretvanske, Hercegovine i Bosne. Sad dakle nastupimo na zemlju vezirluka travanjskog, ostavismo Hercegovinu, ostavismo Neretvu, ostavi nas ugodna hercegovačka jesen, poklopi nas snijeg, da prsti se od zime stisnuše, i pisanju konac učiniše.

U Fojnici 1841.

Kažu Bošnjaci, da je putniku najveća planina kućni prag; a to je istina.

27 jun. uranim, da se pređe od kuće krenem, dok zdrake sunčane maglu ne bi probile; al planinu — kućni prag — valja preći. Stoprv o ručanici[1] prešavši na *Dragači* most, niže koga utiče *Željeznica*, koju u se primivši *Kukavica* ime gubi, jer odavde pa čak do njezinoga utoka kod Visokoga u *Bosnu* zovu je *Fojnicom*, ostavimo varoš Fojnicu i za jedan sat dođemo u Ostružnicu, selo tursko, koje pri brijegu šumom zaklonjeno leži. Ostružnica polje jest jedan podobar komad plodonosne ravnine, kraj koga *Fojnica*, a niz njega drugi potočići u Fojnicu slivaju se. Putniku ovde prijatan je pogled; s obe strane puta klasata žita, a naokolo brežuljčići, koji, osim što u svome krilu plemenite rude sakrivaju, jesu mati studenih vrela. Prеđe nego se džamiji dođe, upada u oči jedan pogolem turski grob s većim ženskim nišanom[2] označen. Na moje o tom grobu pitanje odgovoriše mi, da je tu veliki turski junak ukopan: »Kad je car uzimao Bos-

[1] tj. u doba od ručanja. Bošnjaci težaci, poradivši ujutru, oko 9 sati (po franc.) jedu, i to je ručak; zatim opet u jedan sat po podne jedu, i to je užina. Užina samo ljeti ima mjesto. Drugi pak, kao zanatlije i ostali Turci po gradovima jedu ujutru, i to je doručak, zatim oko podne, i to zovu ručak; mnogi kad kafu i rakiju popiju zovu doručak.

[2] Turci na svojima grobovima imaju spomenike, i to od kamena tesanog više glave i niže nogu; mužki je označen čalmom (turbanom), a ženski je ravno-pljosnat. Kod mogućni u kamenu izrezan je nadpis.

nu, jedna se utabori vojska na ovom polju, i vidiš gdi je čak oni Kozograd, odanle pogodi kaurski topčija turskoga vojvodu, a kad ga stanu kupati[3], opaze da je žensko! i za uspomenu njezinog junačtva ukopaju je na istom mjestu, i tolike goleme nišane (znake) metnu joj.«

Poslije njezinog groba slijedi kraj puta dugačko tursko groblje[4] do same drvene džamije, za kojom nedaleko ukazivaše mi drugi i to sveti grob, koga i Turci i kršćani pripoznaju; rekoše mi, da su ga jedanput otvorali, i prsten na ruci spazili, al' da i je vrijeme (grȁd, tuča) prisililo odma grobnicu zatvoriti. Tom svetom tijelu obližnji stanovnici i to pripisuju, da grȁd, kad okolna sela potuče, nikad Ostružnicu neće. Osim ostali bezposlica, koje mi o Ostružnici prepovjediše, uspomene vrijedno je što mi kazaše, da je Ostružnica u staro doba bila velika varoš, a Fojnica selo.

Prošavši mimo sela Pločari, Svinjarevo, Mokrine, Lješi, na ručak dođemo na skelu Dobrinje. Osim spomenuti sela, ima još drugi tursko-kršćanski sela sa obadvije strane puta, koja ljeti zbog lisnate zelene šume mučno se vide. Ugledavši lijepi položaj[5] zapitam, ko je gospodar ove zemlje? na koje odgovore mi, da pre 40 godina u ovim selima ni jedne hristjanske kuće nije bilo, nego samo turske; no ovi osiromašivši

---

[3] Kupati mrtvaca obred je (ceremonija) kod Turaka između glavni; kako čeljade, bilo mužko, bilo žensko, umre, odma ga svuku, sapunom svega okupaju, otaru, i svaku tijela šupljinu s pamukom zatisnu, pa odma nose ga kopati.

[4] Seljaci Turci obično kraj puta kopaju se, da im drumom idući putnici dženazu (pokoj) duši nazovu; i budući da Turci nikad u greb, gdi je jedan ukopan, ako će i pre 200 godina biti, drugoga ukopati neće; zato su njiova greblja i u najmanjeg sela preveć golema; a po varošima najbolji komad zemlje zauzimaju, jer se oko džamija kopaju.

[5] Lijep položaj i plodna okolina odma putnika opomene, da je to tursko selo! a to se i o čitavima predjelima reći može; jer ovi turski težaci i zemljedjelci voljeli su ostaviti vjeru, negoli zemlju, za uzdržati koju, primili su vjeru tursku; i to je onda bilo kad Turci caru ništa plaćali nisu; no sad je drugčije; odkad počeše i oni plaćati, počeše i zemlju prodavati, te tako gdikoji ostadoše i bez vjere i bez zemlje.

prodadu svoju zemlju begovima sarajevskim, te ovi hristjane nasele. Istina da su ova sela po bregovima položena prijatna oku; ali kad sađosmo u ravnice bosanske, nekud se u čovjeku ista narav promjenjiva i veseli, a sam ne zna zašto? Lijepa prirodo, kako si mi moj zavičaj nadarila! može biti, da si se rad' toga i ponijela žalostnica, te i danas te ponosnom zovu? Plodonosne ravnine poglavita cijele kraljevine natapa rijeka Bosna. Pitam čija su ono sela? i ne čekavši na odgovor sjetim se da su begova turski, a nekad plemića bosanski: gdi su im se nekada dvorovi širili, sad im se kule bijele — sve tursko, samo gdigdi koje seoce hristjansko, i to ubogo! Pod topolama u hladu razjašimo i potkrijepimo se, dok i skelar dođe.

— Risto! — pitam ja — što vaše komšije, Turci, onu džamiju, koja sa oborenom munarom zapuštena stajaše, ne popravljaju; zar su tako osiromašili da tri-četri sela begova ne mogu jednu džamiju uzdržavati?

— Nije pobratime, već zato što i, vele, malo pomaže.

Plativši skelarinu, nastavimo put uz jedan povisok brijeg, Goru narečen, kog za pô sata prevalimo i spustimo se u ravnine; nastupimo odma na polje Sutisko s 12 turski i kršćanski sela; preko zeleni livada i klasati žita prispijemo za 8 sati dugog putovanja u Sutisku selo, ondašnji ga varošom zovu, i prošavši kroz njega otidemo u samostan franciškanski na konak. Sutiska nekada znatno mjesto od kraljeve Sudiske ime noseće, gdi se mnoge povelje bosanski kraljeva podpisane čitaju: Datum in Curia nostra regis Sutiscae etc., a sad ubogo selo od 26 kršćanski i 3 turske kuće. »Ah koliko može vrijeme,ke s' godištim' sve privraća!« pjeva Gundulić. Prije nego se u selo uđe, vidi se s puta pri brijegu staro groblje, na kom su ploče i kamenje od 30 volova snage, a na istima stari znaci: polumjesec i zvijezde pokraj drugi familiarni znakova izrezani, i po većoj časti silom vremena oštećeni. Pet dana u samostanu bavio sam se, i sva, koja bi za putopisca vrijedna bila potražio.

Samostan sgrađen je još u stara doba od bosanski kraljeva, i to po običaju oni vremena u jednoj hridini, u kom su (razumije se u crkvi) po svjedočanstvu Du Cange, i neki kraljevi pokopani bili, ka'onoti i predposljednji kralj Tomaš g. 1460. U knjižnici ništa se nisam mogao pomoći, budući da nije uređena. Od starina šta sam pronašao, govoreno je u S. N. Listu 1842. U crkvi sv. Jovanu Krstitelju posvećenoj pred velikim oltarom čita se ovaj nadpis: D. O. M. Siste. gradum . Viator . Duos in uno cerne Tumulo . qui patria . religione . munere . dignitate sempiternoque conjuncti . utinam etiam in alio semper vivant. — Dic quaeso sit pax . et quies sempiterna . Illustrissimis . ac Reverendissimis . Dominis . Dominis . F. F. Ord. Minorum Obs. Hieronymo a Varess. Drivastiensi . et Gregorio a Varess Ruspensi Eppis. et Vicariis Apostolicis in Bosnia Othomana . Obiit ille 20. Jan. MDCXLIII . Hic vero die . 1. Mart. MDCCCXIII. Vale Viator et sic age ut in aeternum ipse vivas. — Vivente ac jubente ipso Pontifice Gregorio haec petra incisa est 1799. — Izdvora na zidu crkvenom ima nekoliko latinski nadpisa, u kojima se čita popravljanje ove crkve g. 1528. 1658. 1821 i 22. U sakristiji (riznici) vidio sam onaj prekrasni rukotvor Katarine kraljice umrše u Rimu 1478, a to je ruvo misničko. Štola, manipul, kesa od korporala i planeta nedovršena; ova su po konoplju zlatom tako prekrasno i umješno izvezena, da se čovjek i ne gledeći na odavnašnja vremena čuditi ima. Prepovijeda se, da je ovo ruvo zato nedovršeno ostalo, što je spomenuta kraljica, koja ga je vezla, poslije smrti svoga muža (1460) bježati morala. O istom ruvu ili odjejaniju piše i Filip kod Farlata tom. IV. Illyrici Sacri pag. 40. — in eadem sacristia (u Sutiskoj) una stola cum manipulo, bursa corporalium, et una parte planetae acupicta filis aureis, modo admirando, visuque delectabili; super quibus immemorabilis fert traditio, quod in operis Regina Catharina uxor Thomae Regis, propriis manibus sit operata, et cum post regis obitum oportuisset eam fugere, idcirco non potuit finire planetam.

Izvan samostana, gdi je sada vrt, vide se stare nekakve zidine, koje ondašnji sv. Grgurom zovu, prepovijedajući da je tu crkva samostana duvničkog (ženskog) bila. Ima još kojekakvi podora, o kojima govore, da je onde bila Kraljeva Sudiska Curia-regia, ali to je sama dosjetljivost. Toliko zasad dosta o Sutiskoj, iz koje se 3. jul. krenem, i prošavši sela: Milačice, Bjelaviće i Haljiniće[6] dođemo kraljevskome vrelu.

Pitam zašto se to zove kraljevsko vrelo?

Reče mi kiridžija: — Tu su kralja iz Bobovca[7] posjekli Turci.

Eto nas i u Panađurištu kod Bosne poslije dva i po sata. Ovdje pri brijegu vidi se lijepa kula Hrnje paše, a oko nje je nekoliko kmetovski kuća; na Bosni pak vide se ostanci negdašnjega kamenitoga mosta; i tuda su se pazari držali, kao i kod crkve hristjanske, od koje sad samo je uspomena ostala. Prošavši Panađurište nastavimo putovanje niz Bosnu lijevim krajem dalje, naslađujući se u prekrasnom položaju ovi

---

[6] Sela ova hristjanska, po gdikoju tursku kuću imajuća, nose ime od stari blagorodni familija, a isti današnji žitelji njiovog su porijekla. Prepovijedali su mi, da osim toga što su na svojoj zemlji, imali su to preimućstvo, da poreza ne plaćaju, koje im car Mehmed II. svojim pismom podario; no u vrijeme bašaluka to pravo izgube, jer im Turci pisma pootimaju i na vatri spale; a mnogi i sad ta pisma turska imaju, ali niti smjedu niti umjedu s njima se braniti.

[7] Istina prava, da bosanski kraljevi i banovi, po običaju ondašnjega vijeka nisu imali stalne stolice u jednom gradu, nego jedan ovdje drugi ondje; dapače jedan isti nije uvijek sjedio u jednom mjestu, i opet čudi se čovjek kad čuje od prosti ljudi prepovijedati o razvalinama grada kakvoga, da je tu ban ili kralj prebivao; iz studenca vodu piju, koji se kraljevskim imenom zove; i stijena — kamen na kom je sjedio, kraljevsko sjedalište zove se. Svaki plemić nad svojom zemljom bijaše kukavni svoji podložnika kralj ili ban, jer nad svojom aristokracijom starijega ne poznavaše; i ovakovi kraljevi upropastiše sa sobom svu nezavisimost bosansku. Tako čita se i u istorijama ondašnjega vijeka, da je car Mehmed II. u malo dana 75 gradova osvojio; a u tom se razumijevaju ograđena prebivališta u kršu sazidana, u kojima su vojvode sjedile, za moći svoje kmetove ili podložnike u posluhu držati, i protiv svoga neprijatelja braniti se, i pr.

predjela; al' se čovjek brzo kao iza sna prene, i već je žalostan! Pitaš uzrok pobratime? lijepo je mučati. Zar se ne možeš dosjetiti? Kako je putniku, kad kod uzoriti predjela i bogati žita samo gdjegdje po koje otrcano čobanče kod ovaca opazi, ne pjeva tužno! već dok ugleda putnika bježi u grmlje! Sela čestito i ne vidiš, a kad u njega dođeš, svak od tebe bježi vičući: eto Turčina! Sve je pusto, sve poplašeno i podivljačeno (ovo se razumije o selima, gdi istočne crkve hristjani žive, koji u po godine jedva sveštenika vide) u toj lijepoj zemlji!

U ovako smućenoj misli dođemo u Kakanj, selo tursko, o kom mi prepovjediše, da je to od prije varoš bila, pa padnuvši krvarina, bi ubijen pašalija, ljudi osiromaše, i kojekuda razsele se. Ručavši kod Kaknja, preko Osječenika mjesta glasovitog (kad je Evgenij s Leopoldovom vojskom 1697 u Bosnu prodro, Turci mu prvu zasjedu kod Vranduka postave, koju Evgenij srećno sa uzećem istoga Vranduka nadvlada; tad mu drugu zasjedu ovdje kraj Bosne postave, gdi strašno Turci Sarajlije sa njiovim vojvodom izginu, od koga događaja do današnjega dana ostade mjestu tom ime Osječenik, pri kom dva živa vrutka vodena nahode se; grob vojvodin ograđen je, i jednog svetca tada poginuvšeg turbe otvoreno, u koje putnici za srećan put, da im svetac na pomoći bude, novce ubacuju (koje siromasi kupe), uđemo u gornju Zenicu, ili pravije u plodonosne zeničke ravnine, i domalo eto nas u varoši, kod koje pređemo drveni most na Bosni. Zenica, imajući odprilike 2.000 žitelja, leži u ravnini, koju osim Bosne mnogi potočići, i prilične dvije rijeke natapaju. Kuće su ovdje kao i po drugim turskim mjestima, drvene, čađave, i otrcane, a najvećma od golubova i drugi ptica iskljuvane, i iznutra nečiste. Rekoše mi, da se u ovoj varoši nekakve verige cara Mehmeda II. nalaze, date Zeničanom zbog neke uzkosti na putu, porad' koje su se često zavađali i samom caru na tužbu išli, a car im razmjeri put, i omjeru u verigama ostavi! Drugo mi kazaše, da je Zenica tada

bila veća nego sad Travnik, a Travnik manji nego sad Zenica; a to je lasno vjerovati, kad pogledamo na lijepi i ugodni položaj Zenice na kraj polja. Polje držali su dosad poljodjelci turski; no prije deset godina nasele se oko 100 kršćanski kuća ponajviše iz Dalmacije, i sad gdjekoji Zenicu malom Dalmacijom zovu. Kraj kuća izvan varoši na sve četiri strane zauzeli su bostani: razno zelje, krastavci, lubenice, dinje i pr. Veliki ovi bostani natapaju se s kanalima, mislio bi čovjek da je kod malog Nila. Prenoćivši kod ondašnjega katol. župnika, pak rano podranivši ostavimo blago podneblje zeničko, i prošavši mimo sela Tetova i Gradišta za dva sata dođemo k polju Gladoviću kraj Bosne na desnom kraju. Ljubopitnost ne dade mi ustegnuti se da ne upitam, zašto se zove Gladović? na što moj kiridžija, stani, reče, dok na mjesto dođemo — i nuto dođosmo na to mjesto, na kom su dva pogolema kamena, a na njima somuni kao pesnica maleni, izrezani; zaboravim na Gladović, i stanem pripitivati za te spomenike. Ja i ne svršim, a kiridžija nastavi:

— Ti bolje znaš, kako je Mehmed (II) uzeo Bosnu; i kad je Bobovcu išao, ovdje se na ovom polju ustavi, jer dalje puta nije mogao nastaviti, takvi se glad u vojsci porodi da onolišni somunčić koštovaše dukat! za koju stvar ostavi car uspomenu izrezavši one somunčiće na kamenu; od koga vremena do danas ostade ovom polju ime Gladović, na kome 15 težaka moglo bi se hraniti, a car za istu uspomenu svojim fermanom zabrani, da se ne smije ni orati, ni kopati, da pače ni kositi, već hotijaše da bude huraluk (Uiberland).

— Neka svašta! — odgovorim ja; na što on, vidivši me ljubopitna.

— Pričekaj dok u Gareve dođemo, još će biti koješta!

U tom dođemo i u Gareve.

— Vidiš — reče — onu kuću pri brijegu; nju je Kraljević Marko na svojoj kabanici iz ovoga dola čak na onaj brijeg prenio.

— A zar je tuda Marko pribivao?

— Ne, nego je to bila kuća Arapina Derdelez-Alije; starog zemana kad su junaci bivali na svijetu, čuje Marko za toga junaka, te dođe da s njim mejdan podijeli. Baš kad je Marko ovamo došao, Arap je ove blazine preoravao; pita ga Marko gdi je junak Derdelez-Alija? Je li blizu njegova kuća? Arap ništa ne odgovara (jer je poznao da je ono Marko), nego plugom kao malim prstom upre u kuću. Zastidi se Marko, pa put kuće okrene, gdi razjaši i unutra uđe, pitajući za Aliju; utoliko i Derdelez-Alija s plugom prispije, koga ugledavši Marko rekne u sebi, međer' sam dobro mislio prije. Pozdravi se Alija s Markom, pa sjednu crveniku piti vino čak do ponoći. Kad je bilo sutra, pita Marko Arapina, gdi ti je kuća? začudi se Arap kad ugleda svoju kuću na Markovoj kabanici do 20 aršina na brijegu udaljenu.

Velim ja kiridžiji: — Da ti pravo kažem, ja iz svega ništa ne razumijem! a on mi počne tolmačiti. — Odavno se bilo razčulo, da se ne zna ko je bolji junak, ili Arap ili Marko. Marko to nije mogao trpiti, nego pođe da potraži toga junaka, i da mejdan razdijele. Ugledavši Marko, gdi težak ore, pita ga za Aliju, a ovaj poznavši po Šarcu da je to Kraljević Marko, čije se junačtvo po širokom svijetu raznosi, htjede odma svojim junačtvom zableušiti Marka odignuvši plug jednom rukom, ukazav mu Arapovu kuću; opazi Marko da je to veliko junačtvo, ali ne htjede se čuditi: no kad ovaj smjestiv Arapovu kuću na svoju kabanicu prenese je na brijeg, da Arap ni čuo nije, onda se Arap začudi! i tako osta na Marku . . .

— Šta? mejdan zar? . . .

— Eto sad osta, ali vrag žena predobi ga!

— Dakle Marko je i sa ženama mejdan dijelio?

— Nije, bolan, mejdanom, nego vražtvom pridobila ga.

— Kako to?

— Iztegne mu snagu prokleta vještica i to prislonivši svoje pete uz njegove; pa kad se s Arapom uze ukoštac, da se porve, al' Marko dolnji.

— Čuješ, Luka! svašta sam čuo, ali toga ne čuh. Je li moguće da je to istina?

— Ta što ljudi govore imalo je i biti!

Prošavši Garove uđemo u Posavinu[8] i do sat hoda eto nas kod glasovitog Vranduka, male jedne tvrđave, na podnožju planine Oskove nad Bosnom. Ime dobiva od braniti, zato kod neki spisatelja čita se pod imenom Branduka; a to mu ime i pristoji, jer preprečuje put u Bosnu, niti se može drugim, okrom tijesnim iznad njega putićem proći, na koji zjaju napereni s njega topovi.[9] Ova tvrđava, kao i sve druge po Bosni, dosta je zapuštena, i na prvo neprijateljsko napadenje predati bi se morala. Unutra tri, a ispod njega još nekoliko turski kuća i hanova puše se. Ljepota Vranduka i iz toga se poznaje, što kadije carske izgnane i prognane objeručke prima! O Vranduku isto mi prepovjediše, g. Vuk o Kušlatu kazuje, t. j. ako putnik zapjeva:

Oj djevojko u Vranduku gradu
Vele ti si u veliku jadu!

Djevojka s prozom mahom otpjeva:

Oj junače, ti si u goremu,
Prenoseći hranu o samaru.

Prošavši Vranduk sjednemo kod studene vode ručati, i čuj, šta spazismo: dželepe na stotine konja i volova prolazeće. Pitam kuda će to množtvo? — Sve na

---

8 Posavina naziva se od Bošnjaka sva ona zemlja, koju zauzimaju slijedeće nahije: bjeljinska, tuzlanska, gradačka, maglajska, derventska i tešanjska; i ta Posavina u širem smislu čini jedan sandžakat. Posavina u užem smislu sastoji se iz dvije samo nahije: derventske i gradačke; a u najužem smislu samo ona sela u ovim nahijama koja su kraj Save zovu se tako. Sela pak u nahiji banjalučkoj, koja su kraj Save, ne zovu se Posavinom, nego Krajinom.

9 Prije nizama, po bosanskim gradovima upravljao je kapetan, i njemu potčinjeni serdar, koji je ključe gradske čuvao. Sad pak, kako se kapetanska čest ukide, prestadoše i serdari, a mjesto nji u većim gradovima drži car po nekoliko nizam-topčija, a ni u kakvoj tvrđavi straže nema!

Bijeli Brijeg, a to ide iz bogate Posavine, koja čak preko mora šalje svoje čilataste konje i zekate volove.

Poslije četiri sata hoda ostavimo krševiti put, došavši u žepačke ravnine, koje su kao i kod Zenice, ljepota neizpisana. Ali kad u Žepče varoš stigosmo, šta ćeš viditi? Kuće kao što su po Turskoj obične, na tako plemenitom mjestu uz Bosnu, u neredu raštrkane, na koje gledajući, sudio bi čovjek, da se tu, kod toliki bogati njiva, veliko siromaštvo uvuklo. U Žepču kao i u Zenici žitelji su sami gotovo Turci, koji se najviše s poljskom radnjom zabavljaju. Žepče ima nešto tvrđave kraj Bosne u ravnini, a to je jedna palanka u travi zarasla! Prenoćimo kod Žepča, i sutradan, oprostivši se s Bosnom, koja nam je za tri dana drug bila, dođemo kroz dubrave i šikare k Novom Šeheru, maloj varošici s jednom novom džamijom, gdje nekoliko prosti Turaka žive o zemljedjelstvu baveći se. Za dva sata popnemo se na planinu Crni-vrh, na kojoj se panduri za sigurnost putnika nahode; a slazeći s druge strane na njenom podnožju nađemo Tešanj, odličnu varoš u Posavini, sredotočje žitne trgovine s mnogim ambarovima, koji goste čak iz gornje Bosne sa žitom podmiruju; broji oko 3.500 žitelja Turaka i hristjana. Ima jednu valjanu tvrđavu, koja je na jednoj goloj stijeni sagrađena, a bijeli se kao labud žestac kamen. U nju se samo s jedne strane doći može; kule i bedemovi osobite su zanimivosti i opominju gledatelja na starog arhitekta. Čudio sam se da taka tvrđava i prirodom i zanatom snažna nema danas ni straže, ni serdara.

— Što će Tešnju straža — rekoše mi Tešnjani — kad na njega niko neće?

— Tako i jest! — odgovori ja.

Ostavivši Tešanj, do pô sata pregazimo Usoru rijeku[10], koja se jedva i to samo ljeti gazi; oko Usore krasne su ravnine, polja i livade, koje oko nas ostaše,

[10] Usora u stara vremena bijaše glasovito vojvodstvo, od koga kraljevi bosanski ime među naslove (titule) metnuše. Tu su se novci kovali, a srebro i zlato vadilo se u planini Zmihanju.

a mi pod mrak dođosmo u Šivilu selu ondašnjem katol. župniku, kod koga i prenoćimo, a sutradan ujutru popnemo se na Krnjin-planinu glasovitu, ne zbog svoje visine, no zbog mjesta i gnijezda bivšeg ajdučkog, što očevidno grobovi pobijeni ljudi pokazuju. Dva sata idosmo preko ove planine, razumije se sa strahom, koja je sva ravna, a sva nakićena s prevelikim dubovima bukovinom i brezovinom, ispod koji silne svinje žirom goje se; i prešavši Krnjin, spustimo se do podne u ravnine, doline i bregove fočanske. Ovdje spazih Hrvaćane, ljude po imenu i izgovoru od šokaca različite. Zapitam kiridžiju:

— Kakvi su to Hrvaćani?

— Bježi, ne pitaj — veli on — to su ljudi izvraćeni, koji se ne boje ni Turčina ni fratra, pod puškom po vasdan radi, a rijedko će je i po noći iza pasa izvaditi! prije 15 godina malo se koja kuća šokačka ovdje nalazila, pak evo se gori doseli Hrvaćanin, i to sve ispod ljubuške i vrgoračke krajine. A to sam i sâm iz njiovog odijela i govora poznao: je, bija, vidija, naresto, mjesto: jest, bio, vidio, narasto; a odijelo njiovo i kod ženska i kod muška sukneno je sve. Hrvaćanin usred ljeta nosi čakšire suknene bez gaća prteni, koparan (gunj) sukneni bez košulje; a ženska: bječve do koljena izvezene svakojakim pletivom, i dugu haljinu, koju sapne bez košulje; no mnogi su počeli već s prtenilom odijevati se, prvo što lan ovuda dobro raste, a drugo što im se šokci rugaju. Ručavši u Foči nastavimo put preko sela i njiva, te isti dan dođemo u selo Zelenike, u kom kao i u Foči ima župnička (parohijalna) kuća, gdi prenoćivši uputimo se niza savske ravnine, i prije podne stignemo u selo Koraće kraj Save. Od Foče do Save sve su njive žitne, sjenokosi, i čitavi lugovi vinjagom prekriveni, koje putnika na negdašnja blaženija vremena opominju, kad su ne samo šljivici (kao što su sad preobilati) nego i vinogradi cvali. Al' drugo je, što opazih, bilo za me čudnovatije, da prešavši fočanski

predjel, dođoh među šokce[11], i čuvši njiov mukloza-tezani izgovor, pomislim odma na Bugare; i doista ko je ikada Bugarina čuo govoriti, kad šokca čuje, pomisliće, da li to nisu pobošnjačeni Bugari. Osim toga njiovog čudnovatog načina zatezanja, u kratko vrijeme moga bavljenja, čuh dvije riječi, koje kod drugi Bošnjaka nikad čuo nisam: t.j. klas mjesto kukuruz, i vaška mjesto pseto. Da sam se više među njima baviti mogao, ne velim da i više podobni čuo ne bi.

Tako svršujem ovaj moj prvi članak s prolazkom kroz nahije: fojničku, visočku, zeničku, žepačku, tešanjsku i derventsku.

[11] O imenu šokac osim Katančića mnogi su pisali, ali neosnovano. O tom predmetu drugi ćemo se put razgovarati, i tom prilikom i drugih mnijenja navesćemo; koje zasad, da ne bi čitateljima moga putovanja dosadan bio, izostavljam.

POVRATAK U BOSNU 1842*.

Ostavivši Zavalje 16 sept. stupim opet na tursku zemlju, bihaćku krajinu, koju od austrijanske države dijeli vijenac, tako nazvani brijeg kraj međe protegnut, s koga siđemo u plodne i blage ravnine bihaćke, a na pô sata odavde vidi se sami grad. Una posred ravnice teče, u koju izvan velike rijeke *Klokota* mnoge druge slivaju se. Prvo selo kršćansko prođemo Žegar, a u drugom razjašimo, to je bilo Vedro Polje, u kom katol. župnik prebiva, i tu pet dana uzdržimo se. Prvi dan dođe ovamo i kapetan Mahmud-beg Biščević, carski kapidžija i upravitelj sve bihaćke krajine,[1] svrativši se iz lova, da kafu popije. Ja mu pismenu preporuku i pozdrav u ime nas od majora Stipetića predam, a on mi veli:

---

* Putovanje po Slavoniji i po Horvatskoj moga prijatelja zasad izostavljam. Nikol.

[1] Bihaćka krajina jest turska Horvatska preko Une, lijepi komad zemlje, koji se uzduž Une od Sokolovca do Novoga prostire. U ovom ravnom dobro naseljenom komadu zemlje Turci 20 gradova broje, od koji dizdari i danas ulefu u Carigradu primaju; i po imenu jesu u nahiji bihaćkoj: Bihać, Sokolovac, Brekovica, Izačić (ovaj su graničari austrianski g. 1836 spalili, i sve njegovo oružje — jedan top! — oteli, koji sam sad u karlovačkoj oružnici vidio), Burićevac, Ripac, Sturlić, Mutnik i Trsac; u nahiji ostrožačkoj: Ostrožac, Cazin, Stijena, Otoka; u nahiji bužimskoj: Bužim, Peć, Todorovo, Kladuša velika i mala, Vranograč, Podzvjezd. Ovi carski gradovi koji po jedan koji po dva topa imaju, većinom su pusti, i dva tri izuzevši, ostalo je smućkaj pa proli!

— Dođi u grad i uzećeš od kadije jol-teskeru, pa ćeš kao u pô Njemačke biti siguran; nu, beno[2] — veli nadalje — jesu li u kaurskoj kukuruzi rodili?

— Nije stvari beg — odgovorim ja.

— To je beno, dobro, jer ako u nji rode kukuruzi, mi nećemo imati para.

A to je istina prava, jer, rekoše mi, da su graničari g. 1841. za sam kukuruz 7.000 cvanciga preko Zavalja dali. Sept. 21. uputimo se kroz Bihać dalje; ovo je grad od turske Horvatske poglaviti, s velikim zidovima i kulama u ravnici utvrđen na Uni, iz koje jedan vodovod (kanal) učinjen je oko cijeloga grada, da on isto kao u otoku — ostrovu — ostaje; udaljen je od Jajca 24. sata, a toliko i od Banjeluke. Grad je dosta velik, i morao je jak biti; ali sad su se zidovi mnogo porušili i opali, a niko i ne popravlja; mislim zato, da bude u jednom redu s drugima u Bosni gradovima. S jedne strane dobar komad zida srušio se, i kamenje je isti put oko grada zapriječilo, pa niko se ne stara dignuti ga s puta. Ostavivši lijepe bihaćke ravnine, tužnim okom još jedanput obazrem se na Bihać, i nedaleko na Uni gledam Sokolac, na prekrasnom jednom romantičnom mjestu, a to je tvrđava sad već zapuštena, i pod njom nekoliko turski kuća. Razmišljavajući i tužnim pogledom motreći zapuštena oko Une mjesta, dođemo u selo Čekrklije, i sve naviše penjući se, velim kiridžiji:

— Gdi ćemo konak uhvatiti?

— To je i meni briga, jer do Sane nema nigdi mađarske[3] kuće; ako uzmožemo svatiti do Suhače,

---

[2] Ova je riječ samo u Krajini poznata, zato ostali Bošnjaci Krajišnike *benami zovu*. Bena upravo znači budala, smetenjak; no Krajišnici uza svaku gotovo riječ povtoravaju je, zato joj se pravo značenje u jednom smislu uvijek ne daje.

[3] U nahijama bihaćkoj, staromajdanskoj i prijedorskoj katolici zovu se Madžarima, a ne posrijedi Bosne, kao što Karanović u svom dodatku k Srbskim spomenicima Beograd 1840 neosnovano kaže, jer odma u nahiji banjalučkoj koja s pređašnjima graniči, zovu se *šokci*. Što ovako treba razumjeti: hristjani istočne crkve po svoj dolnjoj Bosni zovu kato-

tamo ćemo noćiti kod moga znanca, premda je Srb, al' je pošten čovjek.

— Šta je to Srb? — pitam ja.

— To znamenuje rišćanin.

— Zar u vas rišćane zovu Srbima?

— U našem selu osim mene i mog druga, koji idemo u volove, niko drugi ne zna kao ni ti i tu mi reče, kako je bio u Šabcu, Lješnici, Loznici i t.d. Ljudi oko Bihaća hodaju po svoj Bosni i Serbiji zakupljujući volove, koje senjskim trgovcima preprodaju, a ovi opet što im preteče u Trijest opravljaju. Iz Čekrklija uđemo u planinu Kozjak, koju prešavši mimoiđemo razna sela rišćanska, i s mrakom u Suhaču stignemo, gdi u polurazvaljenom čardaku na samoj komušini noćimo, i ne bivši domaćina kod kuće, večeru sa sutrašnjim ručkom sastavimo. Kad se po Bosni putuje, sa sobom se hrana nosi, jer ni u samim hanovima ne može se svagda naći jesti; no mi ni luča ni svijeće ne imadosmo. U raznim mislima i san me snađe; kad i kad hladni vjetar kroz prozore zviždeći budijaše me; sutra domaćin s cicvarom i kiselinom počasti nas, te rano ostavimo Suhaču. selo bega istoga imena, zatim Jasenicu; na brijegu ugledamo razvaline od Beširevića kule. Beširević bio je u cijeloj Krajini jedan između prvi kesedžija i baša; njega god. 1837. Vedži-paša uhvati, a kulu mu sa zemljom poravni, niže koje nekoliko turski kuća vidi se. Sad uniđemo u planinu Benakovac, odprije gnjezdo ajdučko, što grobovi putnički i s jedne i s druge strane puta svjedoče. Kazivali su mi ljudi, da prije nego je Vedžid–paša, bivši vezir nad Bosnom, u Krajinu došao, nije putniku slobodno bilo samu putovati od Une do Sane, jer Turci ondašnji kako bi jednog ili dvojicu opazili.

---

like šokcima, kao imenom za podrugivanje i pogrdu služećim; pa uistinu i jedna i druga strana to ime kao za ruganje drže, jer da bi rišćanin katoliku u dolnjoj Bosni *šokac* rekao, ili ga tako zovnuo, onaj čas bi se pobili! no u nahijama banjalučkoj, derventskoj i gradačkoj, osobito bliže Save, ne samo da šokcima to ime nije pogrdno, nego uprav narodno, i tako se katolici sami među sobom zovu, što je velika razlika, kako ćemo drugi put viditi.

ne bi im dali živima proći; i to im je upravo zanat bio, niti su se s drugim poslom zabavljali; sad pak ne smjedući pređašnjega goniti zanata, prionulo i malo i veliko za radom. Poslije Benakovca približimo se Kamengradu tvrđavi. Ja sam se pređe čudio, zašto se ova tvrđava zove Kamengrad, jer i ostale su kamenite! no velika je razlika: druge su kamenom zidane, a ova je, rekao bi, narastla na jednom visokom kamenu. Mala ova tvrđava ima još jednu manju pri strani sdruženu, niže nje kasnije napravljenu. Zapitam kiridžiju:

— Prepovijeda li se štogod o ovome gradu?

— Znaš ti, veli on, ljudi svašta kazuju, a ko bi sve vjerovao?

— Kaži dakle ono što ti vjeruješ? — Na što on:

— Onaj gornji grad vidiš li; kad su ga Turci od kaurina oteli, snađu jednu gospoju, a ova ne htijući svoga poštenja i zakona skvrniti, skoči odzgor, i samo tkanica (pojas) što joj se pretrgla, a ona zdrava u svoju vojsku uteče, može li to biti?

— Ako je bilo, zašto ne bi moglo biti, velim ja.

— I čuješ li šta još kažu, da su odavle kauri jednu bulidžu (tursku djevojku) zarobili, koju su Turci blagom, koliko je ona težila, odkupili.

Utom sađemo u ravnicu k potoku Deri, okolo koga ima nekoliko turski kuća s džamijom zabataljenom. I sve to ljepše odavde ukazivaše nam se ravnine; brzo dođemo do rijeke Blije, koju pregazimo, i do druge povelike opet rijeke stignemo, a to je Zdena.

— Blija i Zdena bile su dvije sestre u staro vrijeme — tako mi kazivaše jedan seljak iz sela Zdene; ako nisu vile upravo bile, a ono su vještice; ali ne kao što su danas vještice, koje nikad o dobru ne misle! Ove su dva brata imale; dođe kuga i sve podavi, osim nji četvero. Dva brata, da se ljudsko pleme u ovim stranama ne utrne, htjedoše se sestrama oženiti, no znajući ove, da je to zakonom božjim zabranjeno, nisu se na to privoljele ni pod koji način, zbog

šta i braća ubiju, i gdi su ukopane, odatle isteku dvije rijeke, koje ove plodonosne ravnice natapaju. Videći da se ja njegovom kazivanju čudim, reče mi dalje:

— Moj djed i sad kaže ljude, koje je on poznavao, koji su svake godine o Đurđevu na grob tiju sestara išli, i tu po vasdan prazdnovali.

Ja moga seljaka nadarim, i rastanem se s njim misleći o staroj slavjanskoj mitologiji, kako smo u njoj malo vješti! Utoliko dođemo u Sanski Most, gdi je trebalo Sanu preći, no na našu nesreću isti dan skela se potopila. Kud' ćeš sad? Prsta se pred očima ne vidi! U Sanskom Mostu nit' imamo znanca, nit' ima hana; u takoj smetnji uputiše nas u Čekića har[4]. Čekića pleme od znatni je begova, i dok se kapetanska vlast nije ukinula, oni su kao kapetani u Sanskom Mostu upravljali. Stari Usein Adži-beg Čekić lijepo nas pričeka u svom gradu, i drago mu bijaše preko načina čuti od nas geografiju Arabije i Misira, kud je on na ćabu putovao; prepovijedaše nam, da je i u Dalmaciji i Slavoniji bio, što iz njegova ljudstva i obhođenja lasno uvidismo. Sanski Most jest uboga mala varošica kod utoka Zdene u Sanu na prekrasnoj ravnici, grad je napola obaljen, ni vrata nema, a u njemu nekoliko kuća; žitelji su u varošici sami Turci. Sutradan zahvalivši Adži-begu Čekiću, bivšem kapetanu, na njegovom gostoljubstvu, vratimo se niz Sanu preugodnom ravninom, koja se pet sati hoda do Pridora proteže, i za sat prispijemo na Trn, gdi je prošaste godine kapetan staromajdanski most napraviti dao. Preko mosta prešavši, uniđemo u predjele svakom rudom prebogate; tuda malo koje selo da nema po jedan dva majdana, u kom Mađari gvožđe rastavljaju. Za dva sata stignemo u Sasinu, gdi kod ondašnjega katol. župnika do taj dan ostanemo; a ujut-

---

[4] Mogućniji Turci običavaju u velikim varošima za putnike siromašne, koji ne mogu u hanu platiti, graditi harove, i to iz same zadužbine, niti plaće na ovom svijetu gledaju; u malim pak varošicama, budući da hana nema, za svakoga su otvoreni harovi.

ru preko znatne i rastovinom prebogate planine Berege uputimo se, i ostavivši plodni Timar, Sratinsku i Gomionicu, gdi se ruda gvozdena kopa, prispijemo do ručka na Brombzenjak ili bronzeni majdan, gdi je tursko od mnogo kuća selo; prepovjede mi tu, da su prije stô godina u majdanu bronzu rastavljali, zbog čega bio je od cara veliki begluk nametnut, da su i same žene u njemu radile; jedna baba sakrije noću mjesto, gdi se ruda kopala, te tako ni danas za nju ne zna se! Zbog te babe sve selo bude izsječeno, u koje poslije nasele se Turci.

Ručavši u Brombzenjaku, put nastavimo preko razni plodonosni brda i dolina; popnemo se na Brankovac brdo, s koga ugledamo, da smo blizu Banjeluke, u koju s mrakom dođemo. Ovde kao u rođenom mjestu, premda sam se 10 dana zadržavao, ništa mi se neobično ne činjaše, što bih u moje putovanje zapisao. Oprostivši se s rodbinom i prijateljima, ostavim Banjaluku i njene lijepe položaje, i prošavši Vlaški brijeg, koji se tako zove, što na njemu nešto drvene iznutra prazne rišćanske zgrade ima, koju Banjalučani vlaškom crkvom nazivaju, dođemo na Vrbanjicu, gdi Vrbanju rijeku pregazimo, koju smo isti dan još triput gazili. Popnemo se u Barakovac planinu žirom rodnu, koju pjevajući pređemo, i spustimo se u prijatno mjesto Čelinac, tursko selo kod Vrbanje, gdi se mnogi majdani znatnog baruta nalaze. S Čelincom ostavimo banjalučku, a s Kotorom varošicom uniđemo u jajačku nahiju. Čudno se putniku vidi, kad spazi, da gdi nahija banjalučka svršuje, tu i nošnja krajišnička[5] prestaje! Prošavši kroz Kotor i Kotorišće, nad kojim se nadvišena tvrđava zapuštena

[5] Nošnja krajišnička sasvim je od nošnje drugi Bošnjaka različna, kako mužke tako i kod ženske čeljadi. Moja namjera nije ovdi nošnju opisivati, dosta je samo, da napomenem crvenu od po aršina dugačku kapu, koju Krajišnik na lijevo rame prebaci; ovaku kapu i djevojke nose. Kad sam ja u Zagrebu ilirske kape vidio, ostao sam izvan mene, misleći na novu modu, koju ljudi odbacuju, što je kod bosanski Krajišnika od starine ostalo!

na jednoj kamenitoj visini vidi, dođemo rano preko poznatog vratoloma *Osoja* u Sokoline, gdi kod ondašnjega katol. župnika predanivši, 5 okt. preko Viševaca i Vrhovina gdi na isti način, kao i na Vlaškom brijegu jedna prilična, prazna i otvorena rastova rišćanska crkva ima, nagnem; poslije ovi sela prispijemo u Skender Vakuf, varošicu na lijepom položenju, u kojoj po većoj časti begovi stoje. Po ručku krenemo se, i naskoro kroz Ugriće, i Ugar znatni brijeg zbog kršovitog puta nadremo, i jedva poslije dva sata s velikim znojem prodremo. Ispod planine Ugra preko stijena i hridina rijeka Ugar teče, gdi kraj mosta i pandurica nahodi se. Tek što se ove muke oprostimo, u drugu napast zapadnemo, a to je predjel Dobretići,[6] u koji s mrakom prispijemo, i kod katol. župnika prenoćimo. Sutra preko polja Vistolja kraj planine Gostilja za šest sati dođemo u Travnik, stolni grad Bosne kraj rijeke *Lašve*, a na podnožju Vlašića; varoš pri strani ne čini se prijatna putničkom oku. Ovdje prenoćimo i sutradan oko podne nastavimo putovanje prošavši kraj nove nizamske kasarne, koju su tada iznova opekom pokrivali; tu pregazimo Lašvu, na kojoj su se nizami prali i umivali, obazrem se, da novu građu bolje posmotrim, no odma poznah bosansku građu! kasarna od jednoga kata; pred njom nikakve straže nema, a i ne treba, jer ispred nje zbog množine pasa niko sâm ne smije proći, budući koliko je nizama, još više pasa imade, svaki bo nizam po dva po tri psa hrani; težko onom koga ovi gladni snađu i okupe! Ostavivši Travnik, uniđemo u polje travanjsko, zelenom travom pokrito, koje unaokolo sela kite; na jedan sat ugledamo i Gladnik pri brijegu,

---

[6] Dobretići jest jedan na visini stojeći u jajačkoj nahiji predjel, tako nazvan od plemenite županske obitelji *Dobrote*, od koje može se čitati opisanje u knjižici Nobilissimae Familiae Comitum Dobretich olim Regni Bosniae Optimis Genealogicus liber A. R. P. Lucae Vladimirovich. Anconae 1772. Venetiis 1775. — Od ove iste familije izlaze blagorodna gospoda u Horvatskoj Vragnyczany!! u Rijeci (Fijumi), Senju i Karlovcu znatni trgovci, i veliki rodoljubci.

selo katoličko glasovito zbog toga, što osim arača nikom ništa od vremena Mehmeta II ne plaća. Car ovaj vraćajući se slavodobitan iz Bosne, ugleda seoce pod brijegom sjeveru okrenuto; upita za njegovo ime, i kad mu kazaše da se Gladnik zove, zapita opet šta to znači? i kad mu istolkuju da to ime od glada dolazi, budući je mjesto nerodno, car dade selu ferman, s kojim ga od sviju poreza radi uspomene svoga prolazka oprosti! Za dva sata bismo u Vitezu, gdi se Sarajlije god. 1840. s Vedžid-pašom pobiše; tuda kraj ubijeni, i u grobu ležeći begova, znatni junaka Durambegovića i Pinje prođemo, ostavivši za sobom Vitez i njegove krasne ravnice, za 4 sata prispijemo u Busovaču, varošicu na plodnom mjestu, gdi noćivši uputimo se u Fojnicu, u koju za 4 sata dođemo, i tako poslije tri mjeseca i više, srećno svršim moje putovanje 9. okt. g. 1842.

I.

Znam da se sjećate, kad sam bio u Zagrebu, da sam vam obećo opisati moja putovanja; pak se možebiti i čudite, da riječ datu dosad nisam održo? Mili moj Stanko! porad nekojih osobitih uzrokah lanjska moja putovanja tiskana su u »Magazinu dalmatinskom« od ove godine. I budući da se slučilo, te sam i ove godine noge opružio od Sane i Save do Une i Vrbasa, zato nastojat ću i vami štogod napomenuti, što mi je u oči upadalo, koje sravnivši s onim u Magazinu, moći ćete imati pojam od ove krasne a toli zanemarene pokrajine slovinske. Vi znate, da se ja tolikomu krasnoriječju nisam priviko, kao što su humoristički njemački putnici (!) obikli izlagajući putovanja svoja, i da prazne riječi na hartiju mećem. Dosta je, da vam napomenem, da sam iz Fojnice krenuo 5. d. onoga mjeseca koji je svakome prijatan a za putnika najveseliji, kadno djeca čobančad radost svoju sa svrnutim svibom, t.j. sviralom uzjavljuju, težak crnicu prevraća, a gora zelenom kiti se odjećom, slavulja na pjevanje nudi, a ovi opet putnika podražuje. To čini da putnik ni ne osjeća, da ga konj kasom svojim raztresa, dapače sve zaboravlja nesgode od umora uzrokovane.

Kroz razna voćna turskokrstjanska sela za 4 sata dođosmo u Busovaču. Malim da ne zaboravih napomenuti vratolom Šupljike i selo pri strani Živčiće, gdje leži šeh Adži-Mejnlija u tekiji (samostanu tur-

skom) kod turbeta, nad nekakvim svetcem sagrađenom. Pitam ja moga kiridžiju, je li veći svetac ovi od onoga na Oglavku?

— Baš je ta — odgovori kiridžija — on je prvi u svemu memlečetu od šehislama proglašen: međuto ovi je Osmanlija!

— Pa šta je zato?

— Jest! ama se ovi s tim ponosi i veli, da je Sikirić vlah, pak ako hoće bit pravi šeh, nek najprid dođe, da ga ja poturčim!

Svi Osmanlije drže Bošnjake turske za polu-vlahe i s tim ih napastuju, da oni nijesu pravi ćispet svetca Muhameda. Odtud dolazi, da bosanski poturica voli i vlahu, nego Osmanliji, jer vele: Osmanlija odreko se je svog vjerozakona i kaurinom posto, uzamši njegovu odjeću i uredbe švabske, tj. *nizam*.

Idući niz Šupljike opazih na blizu razvaljenu tvrđavu (po svoj prilici) gnjezdo razbojničko. Upitah druga, jeda li se šta pripovijeda od nje?

— A tko ti zna? — veli on. — Prija nekoliko godinah spuštali su se na gužvah u nju, da traže blaga, pak su tud našli mnogo meda i voska, dapače i proje našli su.

Busovača, varošica na drumu sarajevsko-travničkom, leži u plodnoj ravnici na po puta između Fojnice i Travnika. Tu rijeka Kozica okreće majdan jedan odskora sagrađen. Desno jedan sat daleko vidi se selo Dobraljevo, a nad njim na visokome hridu Hum, razvaljena tvrđava. Tudi su prija 10 godinah tražili blago; al su ga veziru izkopali, davši veliku globu, a našli ništa nijesu, osim dva tovara koplja i drugog oružja. Još mi i to kazaše, da se blizu te tvrđave i danas vide vješala gvozdena o stijeni, i djevojka od kamena izrezana u kipu. Niže toga kopata je ruda još nedavno a to gvozdena, koja se sad iznova počela vaditi. Lijevo od Busovače na istu dalečinu vidi se druga tvrđava Medvidgrad, gdje se ne samo medvjedi već i sove legu. Niže ovog podora vide se još rupe, iz kojih se je onda vadila ruda srebra i zlata.

Ručavši u Busovači nastavimo put preko lugovah zelenih i za dva sata stignemo u Vitez, selo tursko-krstjansko u mnogo izglednijoj ravnici nego je Busovača. Mjesto ovo od tri dućana, jedne džamije i nekoliko kućah i hanovah spomena vrijedno je od bitke Sarajlijah s Vedžidpašom (god. 1840. kolovoza 15.—16.) Tude Sarajlije budu pridobiveni, i dva najbolja junaka ostavljena »Pinjo« i »Durambeg«, koji na pijanim hatovima nasrnu na kumbaru (topničtvo) vezirovu, i tako ludo poginu, kako to grobovi i kamen s turskim nadpisom svjedoči. Odavle do Travnika, dva sata, sve je polje žitom pokriveno, koje, po srijedi tekući, Lašva natapa. Putnika ne samo polje već i obližnji brežuljčići u srce diraju. Po njima su sela svakim voćem izkićena s obje strane puta, između kojih dvoje ne mogu ostaviti nenapomenjena. Jedno je Mošunj, kraj Lašve, gdje je imala biti nekakva glasovita naselbina (rimska?). Ovdje ne samo da se vide zidine na brijegu, već i dolje niže u ravnici. Težaci oruć nahode razna posuđa, opeke (cigle), a najviše rimskih novacah (srebrnih, bakrenih i zlatnih), između kojih i ja sam do 15 komadah vidio. Kazivaše, kako je bila Lašva prodrla, i vidjela se nekakva magaza. Ob noć stanu kopati. U njoj u kamenu izrezan sanduk, a kad š njega dignu ploču, al lonac poklopljen nađu! Tko sretniji, tko li veseliji? Zatrpavši magazu s velikom radostju, odlete kući, da dijele blago! Al kad otvore, sam pepeo! Vrag podmetnuo — odmah reknu Bošnjaci. Još i slijedeće nadodaše, da prija dvije godine nekakav od kaurina kupi kalamintu (tako zovu šibku magnetičku), te ju pusti ovdje. Šibka gdje stadne, počmu kopati, i nađu idolu »kip« u veličini djeteta od 5 godinah: trup vas od tuča, glava, pako od zlata s ramenim o lamu privezana. Kad ja stadoh priupitivati, šta su uradili od njega? na žalost odgovore mi, da su ga sjekirami razlupali i kod kujundžije raztalili: Često se događa, da ovakovih stvarih izkopavaju, ali prosti seljak krije ko zmija noge, i tako kad propane, istom onda počuje se. Drugo je Gladnik, selo krstjansko od 12 kućah. Od njega oda-

vna sam čuo pripovijedati: kad je ovdje car Mehmed II. (g. 1463.) prohodio, zapita za ime njegovo, i kad mu kažu, da polag sjevernog položaja hrđavo rodi, da je siromašno i ubogo, pa mu Gladnik od starine ostalo ime, caru se dopade ta etimologija, a htijući i svog došastja ostaviti spomen, odpusti selu ovome sve poreze i daće, do danas da ništa ne plaćaju osim harača.

Ravno taj dan dođemo u Travnik, varoš stranom na brijegu, stranom pako na podnožju (podgori) Vlašića kod rijeke Lašve. Travnik je stolno mjesto vezira bosanskoga. Tvrđava ne samo što je malena i nejaka, već još suviše na takvom je mjestu nesgodna, da bi se lasno kamenjem zatrpati mogla. Čaršija dosta je čista, jer je mnogi opiru šedrvani, česme, t.j. vodeni vrutci. Kućah prvi boj (kat) je od kamena (t. j. magaze), gori pako drveno. Tako je i vezirov konak sagrađen. Da je kuća bijela od kamena, već bi se zvala »kula«. Najveća kuća na jedan tavan odignuta (ne brojeći magaze) i od svijuh sgradah najljepša jest lani napravljena kasarna, koja kad se sasvim dogotovi do 8.000 moći će zauzeti vojnikah. I ona je jedina pokrivena crijepom na način talijanski. Stan pri zemlji od kamena, gornji pako kat od ćerpića. Prolazeći kroz Travnik najvećma ti upada u oči pljesnivi Arnaut, a od ovoga malo odličniji nizam, bezposlen po čaršiji tumarajući i po dućanih i po tri ure (sata) u trgovca, koji ga odtjerat ne smije; a da štogod ne ukrade, uvijek mu valja paziti. Nizami čitave hergele za sobom vodaju gladnih kerovah, a pred kasarnom druge straže i neima. Od pasah jedva da tko mirno prođe, a branit se ne smije.

Oko Travnika sela su većinom krstjanska. Gradnje po ovih selih bijele se ko labudovi, jer svaka kuća, staja ili pojata podzidana je i okrečena. Sva su ova sela na lijepu mjestu pod bregovih, varoš pako na najgornjem. »Travnik« svak vidi, da dolazi od *trave*, kojom je ova okolica prebogato narešena. Međuto narod pripovijeda ime njegovo od slijedećeg događaja: Despot Vuk otme sestru Derdelez-Alije iz Sarajeva.

Ovo začuvši Alija odleti u potjeru za Vukom. Kod Klokotah (dva sata k Sarajevu od Busovače) proždre zemlja otetu djevojku rad nevjere Vuku namišljene, odkud i danas klokoće, t. j. ključa sumporna voda. Kod Kozice obosi konj Vukov, odkud ostane Busovača, a Vitezu ime ostane porad imena Vukova gdje poslije 24 sata nadvlada Aliju i čak poslije 18 satih otravi konja u mjestu, kome Travnik ostane i do danas ime. Još mi i to pripovijedaše, da je od skora Travnik postao šeherom (varošom), a od prije bila je samo kasaba (varošica, trgovište), a to stoji upisano na nekom grobu u selu Brajković zvanom. Pismo je ilirska azbuka, i među ostalim sljedeća štiju se slova: »Sto i pedeset godinah živih! triput na Jurjev dan bijelu po ledu priđoh! triput na Jurjev dan novoga kruha jedoh! ne vidih šer Zenice ni kasabe Travnika!!«

6. svibnja podranimo iz Travnika i posljednje selo nakon 2 sata ostavimo, unišavši u same planinske predjele, preko kojih za 6 satih, prešavši *Gostitelj* i Vitolje, dođemo na konak u Dobretiće, k ondašnjemu župniku. Dobretići zove se jedna najviša u svoj Bosni možebit planinska okolica od 150—200 kućah krstjanskih. Ljudi ovdje samim gotovo žitom i jedinom marvom životare, među samim amorikama, koje kuću od kuće zaklonjaju, da putnik ni ne vidi kuda će se svratiti, a po putu drže stoku u stajama. Čudnovato je što fra Luka Vladiminović o ovome predjelu piše u knjizi *»Nobilissimae familiae Comitum Dobretich olim Regni Bosniae Optimatis Geneologicus liber (Ancona* 1772. *Venecia* 1775). Čita se u rečenoj knjizi, da je ime dobilo od one obitelji plemenite Dobretićah. Nekakvomu Dobreti pokloni car okolicu svu na prošnju svoje ljubimice, a njegove kćeri Ljiljane, koju zarobio bješe. Kod ondašnjega župnika prenoćivši, rano uputimo se kroz same amorike do rijeke Ugra, koju prešavši, stupimo uz planinu Ugar i Ugrice. Put ovi lasno se uzporedit može s najgorim u Bosni. Mi ga se jedva oslobodimo, prispivši na ručak u Skender vakup, selo gdje imade nekoliko be-

govskih i ciganskih kućah s jednom džamijom drvenom i 3 dućana. Taj dan preko Vrhovinah i Viševicah prispijemo na konak u Sokoline, gdje kod župnika prenoćivši, spustimo se niz vratolomne Osoje. Ove za jedan sat predobivši, izbavimo se iz planinskih predjelah, koje nas čak od Travnika pratiše. Sad smo u ravnoj župi, plodnome kotaru, koga Vrbanja natapa. Sela po bregovih, a mjesto od turske varošice u ravni. Na jedan četvrt sata vidi se tvrđava zapuštena na jednome vratolomu, izpod kog put vodi opominjajući na silnog Hrvoju, koga baština bijaše kotar ovi, gdje bude pokopan (g. 1415.). Pregazivši krivudajuću se Vrbanju, koju taj dan pet putah pregazit imadosmo, primimo se slavne gore »Barakovac« zvane, bukovinom i hrastovinom prebilate, radi šta je pohode nebrojena otada prasadi. Ovdje nam pokazivaše klupe i odpočivala Tomić-Mihovila, slavnog harambaše, od kog Bošnjaci pripovijedaju, da je on jedini vodio fermanlije četu, a tu milost na slijedeći da je dobio način: »Življaše negdje Arap dvoglav, koji je caru bio dodijao. Car mnoge milosti obeća onome, koji bi ga smaknuo. Nitko se ne nađe. Najposlije Tomić Mihovil obeća smaknut ga pod tim ugovorom, ako mu se dopusti, da četuje slobodno. Car obeća, dapače i ferman dade Mihovilu, a ovi pogubi dvoglava Arapa.«

Prija nego smo unišli u Barakovac, prođemo Čelinac, dva turska sela, gdje se mnoge stupe okreću na Vrbanji, stupe od baruta najglasovitijeg u svoj Bosni. Ovdje se uputismo sa 6 Arnautah. »Eto muke!« (pomislim u sebi) »sad će biti sto sijasetah!« Zato dok uniđosmo u goru, opalim ja moga haberdara, pak ga odmah napunim pred njihovim očima, spustivši dva zrna u njega. »Nek je sigurno« (velim ja), »imade ovda uvijek zlih ljudih!« Na to i oni potegnu svoje šare, opale a ne sastave. Bijahu zakisle. »Gledaj ti toga« (rekoše oni) »kod ovakovih pušakah lahko bi glavu izgubili.« Dok oni opet puške izvrte, izpale, otaru i opet napune, dotle i do po Barakovca prodrsmo. A ja opet opalim dvije male, pak opet napunim i olovom učvrstim. Potegnu i Arnauti. Al kog opali, kog

ne sastavi. »Gledaj toga rugla« (velim ja) »s kakvim družtvom putujem. Mogao bi glavu izgubiti. Da bi mene moja prevarila, ja bi š njome u po Vrbanje«.

— Vala, hodža, pravo govoriš! — vele oni grohotom smijući se. U tom jedan:

— Dajder bogati! da ti vidim jarak.

— Sabur druže! znaš — velim ja — šta su mudri kazali: žene, konja, ni oružja ne daj od sebe!

— To ti je komad besjede! — odgovore svi.

Tako se š njima bacajući lafe (šale), izađemo iz Barakovca i u ravnicu sađemo, gdje se nije bilo bojati, jer ljudi po njivah radijahu. Pitam ih sad, iz kog su mjesta? »Od Janja!« — Ja:

»Kako engledišu tamo?«

»Arnautski, bugarski i malo bošnjački!« odgovoriše mi.

Peti put pregazivši Vrbanju, za sat dođemo u Banjuluku. Varoš ova i tvrđava dvojnom je veća od Travnika. Leži dolnji šeher većinom u ravnji, gornji pako obalom Vrbasa, u kog se slijeva Vrbanja. Dok su beglerbezi s Bosnom upravljali, bila je Banjaluka njihova stolica. Nad varošim ovom vidi se brijeg Osmina, iz kog mnoga dopiru vrela u varoš. Nahode se ovdje toplice u gornjem šeheru, a u okolici broji se do 13 toplicah na različitih mjestih. Tvrđava na sgodnom je mjestu sagrađena, bila endeci i bedemi dobro utvrđena, al' sad su se već počeli osipat. Banjaluka leži na vrlo lijepom i plodnom mjestu, i čak do Save 8 satih — sve je ravno polje. Najglasovitija u cijeloj Bosni jest ovdašnja džamija »Feredija«, zvana od beglerbega svoga utemeljitelja. Izvanjski zid njezin naliči na crkvu, a munara na zvonik (turanj). Još bivši djetetom čuo sam pripovijedati, kako su Turci tri naimara, kad su dogotovili džamiju, naumili pogubiti, da ne bi još takvu gdjegod načinili. Ovo pročuvši naimari naprave sebi krila te tako pobjegnu iz džamije, a nijesu mogli pregorjeti bradavah, koje leteći izvrnu se i odsijeku dvojici krila, te tako padnu mrtvi kraj Vrbasa, gdje im se i sada kazuju grobovi; a treći, ponajmudriji, odbacivši u dobar čas bradvu,

spasi se. Predanivši ovdje nastavim put 10. svibnja preko Brankovca, najmivši si tri oružana momka. Na ručak prispijemo u Bronzeni-Majdan, tursko selo u plodnoj dolini kod Gomionice, na kojoj su još prija nekoliko godinah tukli majdani od mjeda (tuča), al sad porad velikog su zuluma zaustavljeni. Odmorivši konje i ručavši, odtale se dignemo preko Sratinske, sela i rijeke, na kojoj tuče nekoliko majdanah gvozdenih, koju ostavivši uniđemo u znatnu planinu Bregemicu, izkićenu obilatom hrastovinom i bukovinom, te i hajducima svake godine. Nakon tri sata, ostavivši Bregemicu, dođemo u Sasinu, selo krstjansko s nekoliko majdanah gvozdenih. Tude kod župnika prenoćivši, zorom ostavimo Sasinu i preko lugovah, brdah i dolinah za dva sata siđemo u ravnicu, koju natapa Sana.

Kod Sanskog Mosta prevezemo se na kerebu (lađi). Sanski Most, varošica, imade nekoliko dućanah i zapušten gradić, pod kojim Zdena utiče u Sanu. Za dva sata išli smo ravnicom uz Zdenu, dok ne stigosmo njezinu sestru Bliju. Ovu prešavši ugledamo Kamengrad, tvrđavu na jednom hridu ukrijepljenu s novim gradićem. Izpod nje teče potok, a oko njega nekoliko kućah s džamijom razvaljenom. Ja ne znam ali je siromaštvo ali nemarnost prema zakonu pravi uzrok, da po selih turskih jedva je vidjeti džamiju novu, već većinom strcanu, osobito pako sasvim od vjetra obaljenu, gdje na zemlji gnjije. Od Kamengrada penjasmo se sve pô dana sve više. Došavši u Lužničko polje, stanemo se brinuti o konaku, jer sela nigdje ni od lijeka. Komordžije po stotinu gone hranu za Bihać. Oni na polju raztovarivši, pustiše konje za travu. Moj konj nije otravljen. Ječma valja mu tražiti u selu.

— Gdje je Japra Bišćevića? — pitamo jednog starca kod vode.

— Eto gori preo brijega, pa ćete ugledati! — odgovori on.

Noga za nogom, čitav sat, a od Japre ni traga! Murat, subaša nekog bega banjalučkog, ovi dan su-

srete se s nami. On nosijaše svom gospodaru pod Bihać brašno (proviziun). Po turski okresa nekoliko vjerah i postovah laži djedu.

— Ej, Murate — velim ja — proj se psovke! Čuj di psi laju! Nagnimo tamo!

Kad u dolinu sađemo, a eto torovi i kolibe razapete.

— Evo šićara! — poviče Murat. — Dobar veče, vlasi! Gdje je Japra? Vodite nas tamo!

— Bog s vama Turci! — odgovore čobani — ako ste prošli polag vode, ondje vam je osto put u Japru!

Murat: — A vi gledajte konak! Brava nećemo, već sir i mlijeko odmah da nosite, i kajmaka neka bude kozjega; vatru loži, vlaše!

Tude razjašimo. Mrak se uhvati sasvim, nalože čobani vatru. Ja se spustim na kabanicu, a Murat stane, po svom običaju ko subaša izdavat se, psovati, prijetiti da će odmah dvije ovce podvaliti, ako večera gotova ne bude i nama i konjima. Ode čoban donijeti sijena, a drugi pobježe. Pitam ja:

— Murate, jesi li ti ikad pod Bihać dolazio? — Nisam, veli on.

— Pa kad nisi, kako ti smiješ ovdi zapovijedati? Jeda li ne znaš da je ovdje goli kremen? Ta lani su u istoj Japri 6 Arnautah pobili, nisu ovo tvoji kmeti. Mi možemo poginuti noćas, i to s tebe. Podignut će cijelo selo, pa kud ćemo mi? ovom vlahu neima zakona. Znaj dobro Murate!

Sat i više prođe, a ni čobana ni sijena!

— Eto, Murate! — opet ću ja — nije li nam bolje bilo šutiti. Mogli su nam barem vatru poticati, a sad iz mraka mogu nam konje pokrasti.

Ja i ne svrših, ču se glas: »O Turci, o Turci! Evo vam na brijegu sijeno! Ja ne smijem tamo doći: vi ste moga čobana zatjerali i ovce iz tora pustili. Takvih zulumćarah ovi vilajet nije nikad zapamtio. Prekjučer prošlo je četiri hiljade askerah, pa takvog nam zuluma nikakav ne učini. Vidit ćemo se sutra pred vezirom, je li on to dopustio? itd«.

— Nuto iftire ako znaš za Boga — veli Murat — nuto raca, ali ti je bijesan! — Ne ostade ni post ni vjera; sve skresa Murat. Al tko će se sad naći, da ode po sijeno? Boji se svak zasjede. Najposlije moja dva momka odoše pak donesoše.

Tu noć oko vatre okrećući se malo i zaspah, toliko sam se putah obazrio, da nije ukraden konj. Kad se ja probudih, vatra se ugasila, a po meni obijelio mraz, a to 13. svibnja. Odmah se opremismo te kroz polja i livade na ručak dođemo u Jasenicu, tursko selo, nad kojim se vide zidine od kule Beširevića, koju Vedžidpaša god. 1837 obori. Taj dan, prošavši kulu i selo Radić, spustimo se niz planinu Risovac u polje zeleno, koga rijeka Una natapa. Nasred ove eto ti Bihać grad gdje se bjeljuška u otoku! Kroz čaršiju jedva se provukoh od množtva Arnautah i nizamah, koji se za uzbit Krajišnike, biše tude sakupili. Jedan sat od grada leži Vedro polje. Tamo odoh k župniku kat. na konak. Sutra dan išo sam na »veliko groblje«. Tude se je vojska bila utaborila (4—5 hiljada momakah). Na kapiji vezirevoj brzo opremivši poslove, sutra dan odmah krenem se natrag istim putem. Al da štogod kažem i od Bihća grada. Grad taj već se počeo osipati, i jedna strana zida od austrianske strane oborila se sasvim. Leži grad ovi u ravnici s ove t. j. hrvatske Une, koga opasuje jedna otoka od nje, kasnie napravljena; i ova opet niže grada sjedinjuje se s glavnom Unom. Kako grad tako i predgrađa u plemenitoj su ravnici prekrasno razložena. Bihać odstoji od austrianskoga korduna Zavalja pô sata; od Banjaluke 24, a toliko i od Jajca. Grad taj jest glavno i najveće mjesto u turskoj Hrvatskoj. Kako kazuje Farlati (tomo 1. pag. 481) sagradio ga Bela IV; narod pako pripovijeda da su Senj, Karlovac i Bihać sagradile tri sestre. Od Kamengrada do Bihća predjelje je planinsko, i budući da tuda neima kršćanah, zato je mene malo tko ili uprav nitko mogo poznati: šta sam i odklen sam? a kazat se nisam smio, jer bi gomilama k meni bili nagrnuli hrišćani, da im »zapise« dajem.

Zapis u Bosni služi na mjesto svakakve ljekarije. Što god koga zaboljelo, a on leti odmah k svešteniku da mu zapiše i moći dade. Da sam se htio pokazivati što sam ja, i za dva dana ne bi me pustili između sebe. Al nije meni bilo do praznovjerja njihovog. Al opet druge muke! Tko nepoznanu za novce ište, kažu da neimaju ni zalogaj kruha. Vrativši se dakle mi iz Bihća odredimo na konak u Japru. Sad zađemo u selo od kuće do kuće pitajući: može li se gdje noćiti, samo da nam je za konje sijena i ječma, to ćemo platiti, a drugo imamo sa sobom. Petnaest kućah prošli smo; svagdje kažu: „Nejma! Vojska pojela sve što je bilo! Ajdete proti Majkiću! tude moći ćete noćiti.« Pod sami mrak dođosmo kroz ovu dolinu pred popovu kuću i pitamo: bi li nam za pare dali ovdje prenoćiti? Stana neima nigdje! Popa ne bijaše kod kuće. Izađe mu brat i nevjesta popadija. Da te Bog sačuva slušati, što ti ova pljesniva snaha prosu na nas psovkih. Ni talianski matrozi (mornari) ne bi znali proti buri više psovati.

— Ženska glavo — velim ja — prištedi se tvoje mladosti! Ako sam te upito: imaš li, nit sam opsovo, nit oteo. Kini mi se s očijuh, dok zla nisi vidila... Dajte mi konja da idem! Uhvati popov brat za konja i ne dâ.

— Nemoj, aga! — veli meni. — Još nitko izprid naše kuće nije otišo ne noćivši.

— Ali silom! — priuzmem ja — a ja toga neću!

Mi to govorimo, a iz kuće 10 Turakah izađe, te na me zagrme, da ova kuća ne može stajati uvijek sama, dočekujući goste.

— Bre aj siktur! — zavičem ja — ne može take kokošare, koji badava hodaju od kuće do kuće; a ovako moći će uvijek, jer ja se na put nisam spremio prazne kese.

Na to Turci šut! ter se jedan po jedan uvukoše u kuću. Momci razpraviše konja, a mene odvedoše u popovu ćeliju, gdje on liturđiju svešta. To ti jedna drvena sgrada, koja imade iz nutra peć, jedan krevet obataljen, jedna polica i troje knjige i nekoliko

čađavih ikonah na zemlji, jer poda nema. Prostrše slamu i vatru naložiše. Dok se ja razpremih, u tom i donesoše večeru: vruću pogaču, cicvaru i mlijeka. Ja iz bisagah izvadim moju hranu i plosku vina, te stadem večerati. I tad upaziše, da nijesam Turčin. Šapću onda kućani, koji su se nad sovru nadvisili: »Ne begeniše naše večere!« a ne znaju, da se meni i na moju grsti, gledajući mladu popadiju kako je čista. (Ovo je ona ista popadija, što su joj lani Arnauti ubili muža, al da su nju, manje bi bilo štete.) Velim družini: »Ništa neima gore nego jezičnasta žena!« Ona oborila od stida oči. Plativši konak, rano se oddijelimo iz Japre Biščevića, te stignemo zdravo osmi dan opet u Fojnicu.

II

Ni pun mjesec ne prođe, a mene opet 18. lipnja opremiše iz Fojnice, ter tim istim putem dođem do Banjeluke. Odavde sad skrenem u Ivansku. Tude kod župnika prenoćivši, uputim se preko sela Šimići, Mičije i Turjaka, a za 6 satih prispijem u Gradišku bosansku. Koliko god opisivao ljepotu ovog mjesta, sve će ljepše ostati. Ravnica jedna preplemenita a posred pružila se šuma Savski lug, od Save ime noseći. Jedna gora od 6 satih razširila se je u daljinu, u kojoj rijedko je vidjeti drugo drvo već sami hrast u nebo grane šireći. Kroz njega prolazeć mogo sam sve od žalosti plakati, gledajući kako je malo i veliko ustalo, da ga utamani. Jedni duge na hiljade sijeku; drugi za lađe i brodove; treći za vatru, prodavajući preko Save u Slavoniju. Čobani, kojim nitko ne zabranjuje, od bezposlice posijeku najveći hrast, drugoga nasijeku pak se osuši. Najviše pako naselilo se u tom lugu nekoliko kućah, pak pali hrastove i cijelu šumu, da može orati i sijati. Čak iz Francuzke i Engleske trgovci ovdje za brodove sijeku hrastove, koje oni izaberu, al' bojat se, da neće za dugo! Lani mi je Adži-beg Čekić kazivao, da se je u Aleksandriji nalafio (našalio) na brodu, koji je bio usječen u Savskom lugu. Ne mogu nikako razaznati, zašto Pre-

kosavci Gradišku bosansku zovu Brebirom. Za to ime ovdje niko ne zna, već je svaki uvijek Gradiškom cijepa. Varoš ovi ima na obali Save nešto i grada i dosta priličnu trgovinu na skeli. Od Banjeluke, kud spada, 8 je satih udaljena.

Predanivši ovdje, natrag se vratim u Ivansku. Predjelje ovo (od 150 kršć. a 50 hrišć. kućah) jedno je od najznamenitijih. Kuće pri brijegu od svaklen voćnjacim obkoljene osobito šljivom kao gorom. Više izpod kućah vinogradi. Po srijedi teče nekoliko potokah. Pri brijegu vidi se podor Ivangrad, a u naokolo gore hrastove, koje obilazi nebrojena krda (čreda) krmadije. Po ovih gorah ima čitave čete Kranjaca te pale pepeo. Kaza mi moj prijatelj Miško Šlezinger, čifut iz Crnika, koji tuda rakiju prodaje, da je on lani u Gradiškoj platio veziru 600 for. sr., a ove godine 4.000 for. sr., za monopol, kupovati šiške u 12 kadilukah. Još više plaća se za pijavice, a najviše za duge i pepeo. To inostranac iz Bosne iznosi, a obćina ne dobiva ni pare prebijene. Ovo sam samo od prilike naveo, da uvidite gospodine! zašto je ovdje toliko siromaštvo pri zemlji toli plodnoj i svakim darom od prirode nadarenoj. Za četiri sata sve ravnicom dođosmo u Kozarac, u varošicu u plemenitom mjestu sa zapuštenom napolak tvrđavom. Ništa čovjeku ne čini se začudnije, neg vidjeti tako siromašne i napolak opale kućarine, a okolo neizmjerne vrtove i bašče i njive itd. Al je upravo siromaštvo, al je nevaljalstvo?!

Ovdje prenoćivši za dva sata stignemo u slavni Pridor, varoš na plemenitoj ravnici kod Sane. Imade i nešto slabe tvrđave. Varoš ova porad trgovine svaki dan raste. Odavde po Sani na malih brodovih gone gvožđe za Biograd, a odande sol vlašku natrag. Brodovi ovi mogu podnijeti 50—2000 tovorah gvožđa kako je voda golema. U Pridoru noćivši, sutra dan prevezemo se preko Sane. Za jedan sat stigosmo u Ljubiju, varošicu od 80 kućah i nekoliko majdanah gvozdenih; a na ručak u Volar, gdje taj dan ostanemo kod ondašnjega župnika. 3. srpnja ostavimo Volar i njegove hrastove gore. Spustivši se niz staru rijeku

i prošavši nekoliko selah, koje svako po nekoliko majdanah ima, do ručka dođemo u Stari Majdan, varoš među dva brijega, kroz koje teče Stara rijeka, okrećući nekoliko majdanah. Mjesto ovo ima slabe tvrđave. Sva nahija staromajdanska i od strane prijedorska i trećinom banjalučka jesu brdovite i kršovite. Brda ova osim dragog kamenja daju svake vrste rudu. Na mnogo mjestah (osobito u nahiji staromajdanskoj) vidjeti je rupe i podore, gdje se je prije 400 godinah talila i plavila ruda, a sad se samo gvožđe opravlja; i ovo je najbolje gvožđe za cijelu Bosnu. Ljudi, koji gvožđe ovo opravljaju, sami su seljaci, a to krstjani »Madžari« zvani (u staromajdanskoj nahiji u 15, a pridorskoj u 9, a u banjalučkoj u 3 sela). Oko podne ostavimo Stari Majdan, te dođemo u Brdare, gdje su prije bile same močvare i bare, sad pako selo, 2 majdana i kula Derviš-bega (prije kapetana, a sad muselima staromajdanskog). Niže Brdarah pređemo na Trnavi Sanu preko novog mosta. Odavle opet vidjesmo ravnice sanske, Sanski Most i Kamengrad. Taj dan eto nas opet u Sasini. Tude kod župnika predanivši sutra rano krenemo preko hladovite Bregemice, a za tri sata eto nas pred kaluđerskim samostanom »Gomionica« zvanome. Selo ovo na podgorju Bregemice stranom je krstjansko a stranom hristjansko. Ovih posljednjih je samostan. Tu teče rijeka Gomionica okrećući nekoliko majdanah. Ja sam prviput, hodajući po Bosni, svratio se hristjanskome popu u Japru, i tude sam od popadije zlostavljen (Bošnjak kaže: ograiso). Oddijelivši se iz Japre na dva sata prošo sam kraj Lipnika. Tude su mi kazivali da ima hristjanski samostan. Ja sam se htio svratiti, nu razabrah, da nije samostan, nego drvena samo crkva i kuća, u kojoj tri popa stanuju. Neću više popu na konak i na ručak! Zato i mimoiđoh Lipnik. Kaluđeri su prosvjetljeniji, zato ja, da opet ne ograišem, k njima se svratih. Služba prihvati konja, a iguman stade se sa mnom ljubiti. Iznesoše na travu ćilim i jastuk. Tude me posadi. Donese iguman kavu i rakiju. Al meni sve nešto fali. Htio bi štogod razaznati. Zato počmem pitati igumana: šta se pripo-

vijeda, od koga i kad je sagrađen samostan i crkva? Imaju li starih kakovih rukopisah, o tome i drugome koječem pisanih? Al se na skoro zastidjeh, kad opazih, da mene iguman ne razumije. On samo odgovara: da su mu majstore otjerali u Banjuluku, a da je počeo pokrivati crkvu. Što ja očima gledam? Na moju pravdu! ovo je Grk (pomislim u sebi); al brzo doznah, da ga glava boli. Jednog opazih, gdje pušeći s bensilajom pod puškami šeće se oko crkve.

— Gospodine, je li ono pop?

— Oprostite — veli iguman — ako je i metnuo ruke na stražnjicu, ovo je selo, ono je kaluđer!

Jedina brada od dva prsta izdaje ga za sveštenika. Pet kaluđerah obitava u ovom samostanu, na samostan nikakove prilike ne imajućem. Ni s jednim ne mogoh imati priliku sastati se i razgovoriti. Svi se okreću od mene, da me ne vide, a igumana zaboljela glava; ter tako prođe u dim sve moje ufanje pronaći štogod važnoga.

Crkva imade oblik gotički. Dosta je pomalena, ali tvrdo sagrađena. U nutra ima nekoliko knjigah crkvenih, u Mletcih i Rusiji tiskanih; nu već su i na polak razdrte. Jedan psaltir sav u razsolu ukvašen kan da su kupus njime pokrivali. Osim toga nađoh između njih troje tiskane u Rusiji god. 1824. Drugo ništa znamenitog. Najpotlam kazaše mi, da je crkvu ovu sagradila nekoja turska carica. Ime njezino kazati mi ne znadoše.

Tude ručavši nastavimo put preko raznih hristjanskih predjelah i mjestah planinskih, imenito preko Sitnice: u planini zamrknemo, te rano 7. srpnja u jutro dođemo u Varcar-Vakup, varoš na brdovitom mjestu, od svaklen obkoljenu planinami. Tude taj dan ostanem pri župniku katoličkom, pa sutra dan podranivši stignemo za dva sata u Jezero ili Đul-hisar, varoš kod Plive u ravnici. Odavle prošavši iđe se kraj Plive, koja se je na način jezera razlila u naokolo po polju golemome i dugome do sat i pô. Prijatno je tuda vidjeti, kako mali čamci plove, ko po moru talijanske barke »gondole«. I divje patke bijahu poklopile obale od jezera. Ovdje mi pripovijedaše,

da je neki Sarajlija htio sve polje posušiti svojim troškom (a to bi lasno učinio, probivši stijene, kud bi Pliva odticala); pak mu nijesu dopustili ondašnji žitelji, premda je mala bila pogodba, t. j. da za tri godine sâm on smije polje posijati. Na moje pitanje zašto nisu dopustili odgovoriše mi, da sad mnogo veću korist vade, plaveći drva i ribu hvatajući, neg bi sijući mogli vaditi. Tu se nahodi dosta svake vrste ribe, osobito mrene u izobilju. Odavle sve kraj Plive za 2 sata na ručak prispijemo u Jajce, grad najglavniji u dogodovštini bosanskoj, negda prijestolno mjesto, a i danas je najtvrđe i najsposobnije za boj. Grad ovi sagrađen je u sred planine na jednom brežuljku, imajućem priliku jajeta. Kažu, da ga je sagradio nekoji Neapolitanac rodom iz Lukula, zato Jajce kod mnogih pisaocah dolazi pod imenom »Arx Lucculiana«. Grad ovi, pod kojim Pliva s velikom bukom udara u Vrbas, čineći krasni slap (vodopad), uzet bi na prevaru od Mehmeda II. (god. 1463). Nu iste godine ga Matijaš Korvin preuze opet, i premda su mnogo putah Turci natjeravali se, da ga otmu, ipak do poslije bitke mohačke (god. 1527) ne mogoše ga prije oteti. Grad ovi i sve što bi toliko puta paljen i robljen, ipak još i danas kako tako među prvim zauzima mjesto. U gradu (u užjem smislu) sami su Turci; nu u predgrađih imade i krstjanah dosta s kućom župničkom. Džamije, koje se god vide (a jesu od kamena), samo su imenom džamije a građom upravo crkve, izvedene po ukusu gotičkom, kao i most kameni. To nek bude sada dosta govoreno o Jajcu, iz kog sutra dan 9. srpnja krenemo, i preko planina Krezluka i Karaule za 9 satih dospijemo u Travnik, a odavle po drugi put zdravo premda s umorom u Fojnicu. I eto vam svrha putovanja moga u mjesecih svibnju, lipnju i srpnju god. 1843!

Obadva ova moja puta, budući da su bila službena (in officiosis), u brzo je valjalo opravit, zato među prostim narodom nijesam imao prilike baviti se, njihove običaje i navade pamtiti, kao što bi se u učenome putovanju imalo činiti, već hodajući od župe do župe samo sam ono pobilježio, koje mimogred opa-

zih, a to su vam gotovo puka prazna imena. Zato ćete mi, gospodine, oprostiti, ako vam se preko ufanja više neslana, nemasna i bezsočna učine nego ste možebiti mogli i pomisliti. Nu kakva bila da bila, da barem iole začinjena budu, evo vam i nekoliko primetbah!

U nahijah fojničkoj, travanjskoj i jajačkoj, što se tiče nošnje i razriječja, sve je jednako. Nu prešavši kod Banjeluke Vrbas nošnja je već sasvim drugčija, a stranom i razriječje. U župi banjalučkoj seljaci sebe nazivaju šokcima. Odjeća njihova osobite je razlike s odjećom ostalih Bošnjakah: gaće na nalik pantalunah t. j. bez tura; ob zimu kratke i uzke čakšire — puke hrvatske, koje prolaze po svijetu (Europi) pod imenom madžarskih. Po košulji, koja je uzka, rukavi izpleteni i mnogim izkićeni kiticami (po 40 na jednome): kite od bijelog pamuka. Ovratnica na isti način izpletena i kiticami narešena, koje se preko ramena prebaci. Zobun crvenom čohom na male reze izkićen, u okolih s pulami od kositera, a ponajviše izšaran modrom i crvenom vunom. Zobun ovi pripasan je s malom puškom okovanicom, koju nikad ne vadi. Pod njom ore, kosi, kopa, dapače mnogi i spava. Ob zimu pokriva ga do koljena »haljina« od sukna obojena u crno. Kapa u njih najveće je čudo. Ona je od najtanje crvene čohe[1]. Kape ove prave terzije (krojači) banjalučki po duljini od tri vrste; najduže su od lakta (rifa), srednje od pô, a najkraće od četvrt lakta. Kapu tu oni na rame prebace, zato ih ostali zovu Bošnjaci »krivokapama«, a sami ju krste »hrvatka«. Pitajući ih, šta to znamenuje i odaklen to dolazi ime, ne znadoše mi kazati, a od Hrvatah ne znaju nit imena. Hrvatka (odgovoriše mi) zove se kapa tako ko i zobun, fes. I takovo je, kazaše, ostalo ime od starine. Tako se nose kršćani i s malom razlikom i hrišćani. Al ženskadija hrišćanska nose se od prilike ko senjske Bunjevke ili dalm. Morlakinje! Cure kršćanske do 12. godina briju se i nose perčin. Poslije

[1] Što Hrvat zove suknom, zovu Bošnjaci čohom. A opet je Bošnjakom sukno ono, što se zove u Hrvatah čoha. Fr. J.

pako ostave kosu, al ne bace hrvatke od pô aršina (lakta) dok se ne udadu. Udate omataju glavu i vrat čudnovato navezanom »iridom«, i opet jedan komad puste po ramenu, a drugi na glavi stoji ko u pijetla iver (greben). Ova irida izprepinja se s glavatim iglami. Iz glave opet po pet visi sindžirićah, a od ovih velike pare carevice. To je sve od srebra, i tako jedna igla vrijedi više od dvadesetaka (cvancika). Po prsijuh padaju im đerdani srebrni. Đerdane i djevojke nose ne samo po prsijuh već i o pletenici. A na kapi trepeću prišiveni dvadesetaci. Ženske košulje, zobuni i haljetke izpletene su i divno izšarane samom crvenom čohom i raznom obojenom vunicom, a kitice same bi mogle Argusove oči prebrojiti. Opregača od razne boje vunom opletena, jedna sprijeda a u mnogih straga na popriječku privijena.

U nahiji staromajdanskoj i pridorskoj Bošnjaci zapadnog obreda zovu sami sebe »krstjani« a drugi nazivaju ih »Madžari«*. Njihova nošnja jednaka je sa šokačkom, t. j. s kršćanskom u nahiji banjalučkoj. U nahiji bihaćkoj kršćane po isti način zovu »madžari«. Njihova je nošnja na polak turska, kao što i drugih kršćanah po srijedi Bosne nu s tom razlikom, da ovdje žene nose mužke gaće i kudname u sred ljeta. U nahiji dakle banjalučkoj šokci nazivaju se »kršćani« a u bihaćkoj, staromajdanskoj a i pridorskoj (a u

---

* Do duše čudnovate stvari, što se u Bosni jedna strana naroda zove Madžari. *G. Jukić* kaže da ti ljudi danas ovdje živu, kopajući i taleći rudu. Ne bi li se iz dogodovštine moglo dokazati odkud jim to ime? Znamo da je vrijeme jedno (a to za kralja *Matijaša Korvina)* Bosna spadala pod krunu ugarsku, a duže vremena bila sdružena s tom kraljevinom. Nije li možebiti u ono doba sa sjeverne koje gradomeđe ugarske doselilo se u Bosnu Slovakah, da kopaju rudu, na kojoj je Bosna još danas vrlo bogata? Ne bi li se to možebiti i danas moglo poznati po običaju tih tobože Madžarah i po riječih gdjekojih, a osobito po udaranju glasa? Da Madžari ovi nijesu od starine porijeklom Madžari već Slavjani, o tom (sudimo) neće nitko dvojiti; već im se ime to onako nametlo s nehajstva, zašto onda nazivajuće ljude nije nitko gledao na krv i porijeklo, nego samo na krajinu, iz koje se tko doselio. I kako ih prozvaše onda, tako im ostalo ime i do danas.

Pazka urednika

ovih samo trijuh) »Madžari«. Nije dakle istina što kaže Karanović u »Spomenicih Srbskih« (Biograd 1840), da se u sred Bosne kršćani zovu Madžarima!? Ako neće dopustiti da je Sava i Una u srijedi Bosne, to onda tako mora biti. Što se tiče razriječja prekovrbaškog, ono je istina malo različnije od srednje Bosne, al to tako malo, da se jedva primijetiti može. Dapače svakdašnjim preseljivanjem iz srednje i gornje Bosne sasvim (da ne reknem) u jedno se pomiješalo. To ćete uvidjeti iz slijedeće narodne pjesme, u Banjaluci prepisane (pjesma takova od prilike nalazi se i u *Vuku Karadžiću*, izdanje II. knjiga I (Beč 1843), pod br. 656 (str. 453).

Γ ODMETNICA MARE

Odmetnu se odmetnica Mare
U hajduke priko Banjeluke!
Ostavila džerdžef i preslicu,
A uzela lulu i tamburu.
Devet godin harambašom bila,
Desete je ufatili Turci,
Te je vode šeer Banjaluci.
Gledale je mlade Banjalučke,
Gledale su ter su govorile:
»Mili Bože! da lipa junaka!
Odklen li je, od kojeg li grada?«
Odgovara harambaša Maro:
»Šta gledate, kučke banjalučke!
Nije Mare kopile rodila,
Već s junacim po gori hodila,
Odgonila trgovačko blago,
Trgovačku robu nekrojenu.
Pak baciše na čengele Maru:
Desno joj se rebro ufatilo,
Gledalo je s pendžera divojče,
Gledalo je ter je besidilo:
Kako ti je na čengeli, Maro?
Odgovara harambaša Maro:
»Lipše mi je na čengeli, Hajko,

Nego tebi na meku dušeku.«
Pak zapiva tiho glasovito:
»Ej Kozaro, zelena dolamo!
Savski luže, moj debeli druže!
Ravno Livče, mliko i kajmače!
Kamengradu, moj masni pilavu!
A Biaću, tuke i kokoši!
Sanski Mostu, moj vijerni dostu!*
Banjaluko, moja težka muko!«
To izusti a dušu izpusti.

Hvojnica u Bosni dne 30. rujna 1843.

---

* *Dost* turska je riječ i znači prijatelja.

Opazio sam, da nije moguće drugčije u poznanje ove pokrajine doći, nego ako čovjek, bacivši za leđa sve nezgode, sam sobom redom sve krajeve obiđe. I doista velike su nezgode po Bosni putovati; zimi se ne može, veliki snjegovi i smetovi ne dadu proći; u jesen i u pramaljeće velika blata i rijeke bez mostova; najljepše je ljeto, al pritom i najstrašivije zbog ajduka, koji glavne putove čuvaju, i putnike uznemiruju. Rodoljubac pri svim tim nezgodama i opet usuđuje se.

Nastupivši prijatni dnevi ugodnog lipnja (jun.) drugog dana krenem se iz Fojnice, moga običnoga prebivališta, put Skoplja. Prošavši kroz varoš uz rijeku Dragaču, koja okreće više majdana (fabrika) gvozdenih, za po sata dođosmo do mosta ragalskog. Kraj puta viđaše se veliko groblje tursko, preko rijeke pak pri brijegu selo od 15 kuća kršćanskih i tri turske. Kazaše mi, da je selo Ragale prije posljednje kuge imalo preko 40 kuća turskih, a ni jedne kršćanske, pa i je sve morija potrla. Odavde poslije po sata stigosmo do drugog mosta, koji vodi u selo Prokos, ovdje se put rastavlja, ili želiš na Šćit, ili na Vranicu: ja okrenuh na Vranicu, jedno što je za dva sata bliže, drugo što još nisam nikad tuda prolazio. Prošavši selo Mujakoviće, primismo se planine, i štono reknu, težko dušu noseći u nosu, poslije dva sata stigosmo na vrh planine Vranice; kad bi konj sustao, valjalo je pješice ići nada se uz komac. Na vrh planine ima jezero, iz koga Dragača izvire; tu odjašimo, ručamo, i odmorivši se nadalje pođemo. Kako smo pređe išli

nada se, sad valja poda se strmo dva sata; ko je dakle sebi i konju rad, jašiti se ne može.

Iz ove druge polovine planine izvire druga rječica Ždrimača, i pređe nego se sađe u selo Ždrimce, vidi se strašan jedan slap, gdje se spomenuta rijeka preko jedne klisure strmoglavlja s velikim žamorom. Poslije češćeg odmaranja stigosmo na dno planine u selo Ždrimce, gdje su kršćanske kuće i malo turskih, i gdje spomenuta rječica tri jezera pravi, koja nikad ne prisušuju. Obrnimo se sad opet na Vranicu; planina ova broji se među prve planine bosanske radi svoje visine; ona je sva šumom i travom pokrivena, zato obližnja sela fojničke i skopljanske nahije preko ljeta ovdje svoje stanove načine, i po nekoliko nedjelja svoju stoku i goveda na paši drže. U ljetno doba nije ružno ovdje živiti; ali često do lipnja mjeseca nije ovuda puta poradi velikih snjegova, koji se kadkad do Petrova dne ne tope.

Od Ždrimaca ravninom za jedan sat stigosmo u Gornji Vakuf, varoš gdje od ondašnjega kršćanskoga župnika uljudno bih pričekan. Gornji Vakuf jest varoš u gornjem Skoplju, kraj rijeke Vrbasa, koja odavde na tri sata daleko u prijevoru izvire, i osim drugih izvora, prima ovdje nablizu Krupu i Bistricu rijeku. U varošu ima do 64 kršćanske, i 150 turskih kuća; ima jednu kulu, na kojoj udara sat dosta jasan; čuje se, kako kažu, čitav sat hoda daleko; i kupljen je još davno-davno od Dubrovčana. Poslije šest dana ovdje moga bavljenja, krenem se u dolnje Skoplje, te za četiri sata sve obalom niz Vrbas, stigoh u Malo Selo ondašnjem kršćanskom župniku. Skoplje je jedan od najboljih predjela u Bosni, svuda je okolo plodnim brežuljcima okruženo, a unutra ravnica, polje šest sati duljine, koje se proteže od Gornjega do Dolnjega Vakufa; natapaju ga osim mnogih izvora: Vrbas, Bistrica, Krupa, Koprionica, Šemnišnica, i tako dalje. Rijeke ove mjesto koristi, veliku štetu nanose, jer kad izađu iz svoga korita, okrenu drugim putem, osobito Vrbas, blizu svake treće godine drugi tečaj uzimlje, i kud prođe zemlju odnese, a pijesak nanese tako, da jedna desetina polja, kuda se pređe oralo,

sad pod žalom leži neplodno. Ni jednoga u Bosni predjela nema, gdje bi toliko begova (turskih plemića) bilo, koliko ovde; obično se govori, da i do 60 odžaka (kuća) ima, među kojima znatniji jesu: Sulejmanpašići, o komu govore, da je starinom iz Azije, pa poslije bivši kod vezira bosanskoga u službi obogatio, i oženio se s nekakvom robinjom iz Dalmacije Despotović zvanom; ova porodica ima najviše zemlje u Skoplju, od nje su mnoge paše i veziri bili, i danas jedan je Osman-paša u Skadru. Zatim idu: Miralemovići, Vilići, Kopčići, Kukavičići, Ždralovići, Kositerovići, Kresojevići, Lenđerovići, Kusići, Granići. Osim begova ima još i drugih poturica izobila, gotovo u svakom selu. Kršćana ima do 6.000, kojima služe 2 župnika s dva pomoćnika, koji sjede u Gornjem Vakupu, i u Malom Selu. U ovom posljednjem ove godine namješten je župnik, jer prije 40 godina ni jedne kuće kršćanske nije bilo, a to se sve odskora iz Dalmacije i Hercegovine naselilo. Hrišćana, ili prostije rišćana[1] u gornjem Skoplju nema, ima i pak u dolnjem oko 2.000, i sveštenika jednog imaju u Dolnjem Vakupu, a drugog u selu Čipuliću. Oni su zaista, pravedno govoreći, u velikoj gluposti, sljedovatelno puni su sujevjerja, što je protivno Hristovom zakonu. Mjesta jesu slijedeća: *Dolnji Vakuf,* varoš gdi sjedi kadija i muselim od cijele nahije skopljanske, leži kraj Vrbasa. *Bugojno,* varoš kraj Vrbasa u ravnici. *Prusac,* tvrdinja pri jednom brijegu; ovdje ima jedna voda Ajvatica, izvor, što je u staro doba, kad su se Turci u ovoj tvrđavi zatvoreni i obsjednuti u velikoj žeđi nahodili, neki derviš čudotvorno od Boga isprosio. Junia 15. ishode tuda skopaljski begovi, uspomenu čine, Boga mole, kurban (žrtvu) sijeku, plativši glavom više jaganjaca, s kojima se fukara

---

[1] Posljedovatelji zapadne crkve zovu se kršćani, a istočne rišćani. G. Stojačkoviću nije poćudno ovo naimenovanje, te se u S. Nar. Listu tuži, da je ovo naimenovanje skoro u knjige uvedeno od bosanskih dopisatelja. Po svoj prilici spomenuti gospodin nije čitao djela: Bačića, Badrića, Kačića, Kanižlića i. t. d. ili ako i je čitao, ne sjeća se, da su oni imenovali iste i pisali tako pređe gotovo sto godina. Ne valja nikoga potvorati.

(turski siromasi) taj dan počasti. *Gornji Vakuf*, kako spomenuh, varoš kraj Vrbasa. Sela pak jesu slijedeća, i to u Dolnjem Skoplju: Draždev Dô, Zanesenovići, Lužani, Bojska, Pašin Odžak, Pavice, Goruša, Golo Brdo, Glavice, Vileši, Ljubnić, Vitina, Rovna, Boganovci, Ćojluk, Grgići, Ćelepirova Kula, Čaušlije, Vedro Polje, Lug, Drvetine, Pirići, Lenđerovina, Miralemov Odžak, Oborci, Kopčići, Podkraj, Ždralovići, Guvna, Fakići, Udurlije, Gmići, Berića Gaj, Kotezi, Karadže, Donjići, Daklići, Malo Selo, Sultanići, Čipulić, Vesela Straža, Poriječje, Cjerničje, Vrh-Peći, Zlavast, Kordići, Okolišće, Gračanica.

U gornjem Skoplju: Paloč, Uzriječje, Bątuša, Podgrađe, Bistrica, Krupa, Vilića-Polje, Verse, Zvizde, Mošćani, Ždrimci, Rasnica, Grnica, Duratbegov Do, Vojice, Rječice, Dobrošin, Boljkovac, Seoci, Pidriš, Teomišlje, Planinica, Šugine Bare, Galičica, Privor. Nahodi se više starih gradina po brdima, od kojih znamenitije jesu: Rosinj, Kalnik, i Čipulića gradine. Na ovom posljednjem mjestu morala je biti velika varoš, jer se unaokolo mnogo koješta iskopava.

Seljani bave se po većoj časti zemljedjelijem. Istina da je plodno Skoplje, ali koja je korist, kad kako na drugim mjestima, tako i ovdje ljudi su nevješti u obrađivanju zemlje. Začudo mi je, da u Skoplju voćke malo se sade, i da ljudi ne siju kukuruza, što bi ovdje obadvoje dobro napredovalo. Obično nagnoje zemlju u jesen, pa u pramaljeće posiju heldu, a poslije nje ozimnu pšenicu ili ječam. Na moje pitanje, zašto odma kako zagnoje ne siju, ne heldu, nego pšenicu i ječam, odgovoriše mi, da je zemlja silovita, te da se žito izmetne. Na to ja opet rekoh, to je još bolje, kad je zemlja tako dobra, onda za helde i ne treba gnojiti, a za ječam i pšenicu manje treba gnojiti; da pače, rekoh, po drugim mjestima za proso i za heldu nikad ne gnoje.

— Jest, ali su tako i naši stari radili, pa su više žita imali, nego mi sad, a davno su kazali pleti kotac kao ti i otac.

— Recimo, da su stari više žita imali, nego vi; kad bi to istina bila, to bi ja lasno pogodio zašto: što

danas trideset seljaka posije, to je prije 40 godina samo deset posijalo, dakle i više požnjelo, jer prije 40 godina u vašem selu nije bilo više od 10 kuća, a sad i ima 30, pa opet do 40 godina biće 80, zemlja će se na manje komade razdijeliti, i vi nećete moći kao sada: svaki toliko naore koliko može, pa mu i opet prigodine tolike njive, da se na njima ništa ne sije; što je dakle moglo prije biti, ne slijedi, da će i poslije moći. Osim zemljodjelija i skotovodstva po mnogim mjestima seljaci načinjaju lonce, te po svoj Bosni raznose i prodaju; obično valja nasuti lonac žita, žito njemu a lonac sebi ustavi. U selu Čipuliću, gdje ima samih do 60 rišćanskih kuća, gotovo svi su kalajisi, hodaju po cijeloj Bosni, te bakrene sude kalajišu.

Poslije tri dni krenem se iz Malog Sela put Kupresa, i za jedan sat stigosmo u vrlo prijatno mjesto Vesela Straža; ovdje se vide i sad zidine bivšeg negda franciškanskog samostana. Prošavši Veselu Stražu najedanput rekao bi čovjek promijeni se narav, i nuto! mi već bijasmo nad Mračajom selom, i dojsta bijaše pravi mračaj, jer kroz planinu Crni vrh putujući za dva sata ništa ne vidismo izvan gustih bukava. Sa strahom pređosmo planinu, i stupismo u polje Kuprиško, te ondašnjem u Otinovcu stojećem župniku na konak dođosmo.

Kupris jest jedno planinsko mjesto, spadajuće na nahiju skopaljsku, od sviju strana sa planinama zatvoreno, leži na najvišoj od sviju meni poznatih predjela u Bosni; znamenito sbog toga, što je središte među gornjom i dolnjom Bosnom, tako, da samo mračajske vode slivaju se u Vrbas, ostale pak ulaze u ponore, te u Duvno i Livno izlivaju se, i najposlije utiču u Jadransko more. Kupris počinje od podne k sjeveru, to jest od Zvirnjače do Vitoroge u duljinu 10 sati; širina pak od Stožera do Klopotnika 4 sata. Polje proteže se od juga k sjeveru, to jest od Rilića do Šemanovaca 6 sati u duljinu; u širinu pak od Otinovaca do Podmalovan dva sata. Planine koje Kupris obkoljavaju jesu od istoka: Stožer, Crni vrh, Bukva, Šuljaga; od zapada: Malovan, Jaram, Kurljaj, Homar, Cicer, Klopotnik; od sjevera: Vitoroga; od juga:

Ravašnica i Raduša. Vode glavne jesu: *Milač,* izvire iz brda Privije kod sela Kukavice, primivši ostale izvore obližnje, krivudajući se preko polja, ulazi u ponor pod planinom Malovanom, a niže Stržanja izvire pod imenom Šuice. *Mrtvica,* izvire iz brda Bašinca u selu Osmanlije, primivši obližnje izvore pod Kurljajom planinom u ponor krije se, a izvire pod gradom livanjskim pod imenom Bistrice. Jezera koja nikad ne presušuju jesu: Kukavičko, Rastičavačko, Botunsko, Menđuško, i Zloselsko. Začudo mi je, da spomenute rijeke dvije, samo jednu vrstu ribe imaju u sebi, a to je pastrma; i premda teku kroz polje, tako tečnu i sladku ribu daju, da se ne sjećam, da sam igdje slađu pastrmu jeo od kupreške. Na Kupresu najviše ima rišćana, blizu 4.000. Sveštenike imaju u Ravnome, Vukovskome, Šemanovcima i u Novom Selu; kršćana ima 2.091; župnik njiov stoji u Otinovcima; Turaka jedva 200 imade. Varoši na Kupresu nema nikakve; namjesnik muselimov stoji u selu Osmanlijam; ima nešto, imenom što se zove grad, s jednim topom, stoji u ravnici pod brijegom Plazenice, zid je unaokolo srušen, te stupovima rastovima ograđen, koje stupove isti žitelji i stanovnici polovicu već su izgorjeli na vatri; okolo njega ima nekoliko turskih, kršćanskih, i rišćanskih kuća, koje zemljedjelijem zabavljaju se. Sela u gornjem kraju jesu: Vukovsko, Mračaj, Zvirnjača, Ravno, Rilić, Brda, Kukavice, Kute, Botun, Vrela, Otinovci, Goravci, Begovo Selo, Odžak Alajbegovića, Podmalovan. U dolnjem kraju: Osmanlije, Zlosela, Bijeli Potok, Jurići, Stražbenica, Rastičevo, Blagaj, Mrđenovci, Novoselo, Šemanovci, Bajramovci, Merđibare.

Podori ili razvaline starih gradova: Poganac na polju, o kome čuo sam prepovijedati, da je u njemu banica nekakva bila, koja jedanput svom sinu rekne, da ko uzima prsten s njezine ruke, onoga će grad biti i sva baština otčina njemu će prileći; na to se polakomi sin, te uzme svoju mater za ženu. Kad sutra dan osvanuo, ali po Malovanu više cvijeće ne vidi se, već sav obijelio snijegom u po ljeta. Svijet se na to pouzbuni, ubiju i bana i banicu, grad razore, kome

Poganac ime za uspomenu ostane do danas, a Malovan cvijećem rijedko zaodjeven je. — Bastača, podor nad selom Brdima; Stržanj na međi skopaljskog i livanjskog kadiluka.

U Skoplju seljaci svoju narodnu nošnju već su zamijenili s turskom, kako mužko tako i žensko, ali na Kupresu zadržala se kod obadva pola; ona je s malom promjenom kao u Duvnu i u Livnu, a jednaka sa onom, koju nose seljaci u okružju spljetskom, koje Italijani Morlacima[2] zovu. Stanovnici ovdašnji zanimaju se najviše odhranjivanjem stoke, osobito ovaca. Do skoro dosta je težaka bilo, da su preko hiljadu glava sitne marve imali, i na godinu prodali bi Kuprešaci preko deset hiljada komada svake jeseni u Dalmaciju; ali sad ni pola toga nema; jer od dana do dana sve to veće među njima siromašstvo raste, a uzrok tome jesu veliki porezi i danci; tako na priliku, Kuprešanin valja osim ostaloga poreza, da plaća krčmarinu, šljivarinu ili kačarinu, a na svemu Kupresu niti ima jedne šljive niti krčme; valja da plaća ćumuriju, a niko ćumura (ugljena) ne loži. A što je najviše, ovdje su neiskazani beglucí, ili robota; tako kad prispije kositba, valja mu ne samo na vezirevu i svoga bega kositbu ići, već svakom ondašnjem begu, i to o svojoj hrani! Njegovi otkosi propadaju, a Turčinu valja da radi. Žito ovdje istina dobro rodi, ali često

---

[2] Rata kanđijanskog i bečkog serdari kotarski Smiljanić, Mitrović i sin njegov Janković dolazili su često s vojskom čak do Skoplja robeći i paleći, a kršćane i rišćane sobom vodeći, koje su naseljavali u ona mjesta, što su Mlečići od Turaka u današnjoj Dalmaciji oduzeli. Italijanci ove nove iz Bosne naseoce prozvaše Morlaki. Još pod bosanskom vladom prelazili su bosanski planištaci u Dalmaciju, kako piše Lucij. i bili su prozvani Morlaci. Naimenovanje ovo dolazi od Morvlaha, to jest: morski vlasi. U Bosni i danas upravo vlasima zovu one ljude, koji po planinama žive, i za građansko odhranjenje ništa ne znaju, i toliko znači koliko barbarus. Nošnja, običaji, pjesne dalmatinskih Morlaka, i žitelja Livna, Duvna, Kupresa i Hercegovaca do Mostara jedna je i ista. Kasnije, kad se mir utvrdio, i Turci od svoje bjesnoće malo odpustili, počeli su se natrag ovi Morlaci vraćati i pređašnja mjesta zauzimati po Kupresu, Livnu i Duvnu.

na nepokošeno snijeg padne, te i propadne. Pšenice malo se sije, najviše ječma, ovsa i raži, manje helde.

Ja sam se na Kupresu preko dva mjeseca zadržao da se i ja malo odmorim poslije čitanja grčkih i latinskih istoriografa. Nema u Bosni predjela ugodnijega za ljetnji odmor od Kupresa. Zrak čist, voda zdrava, jela ugodna, ovčiji sir, mlijeko, skorup, jagnjetina, to samo ovdje može se slobodno reći da je ljetna hrana, i dojsto najzdravija; iz toga se vidi, što tako krupne, zdrave i živahne čeljadi nigdi nema kao u Kupresu. Ali moje zadržavanje još jednu plemenitu svrhu imalo je pred očima: *kupljenje narodnih pjesama.* Nigdi tako dobrih uz gusle pjevača nema koliko ovde. Svako selo ima po tri po četiri guslara i pjevača, ali ovo što sam najviše želio, najgore mi izađe za rukom, a to stoga, što sam u najnezgodnije vrijeme došao, kad se ljetina sprema. Zaludu sam ja nadnicu dobru plaćao, odgovoriše mi: dođi ob zimu, pa ćemo ti dodijati s pjevanjem, a sad nipošto ne možemo.

Kolovoza (avg.) 8. krenuh se put Duvna. Preko polja Kupreškog vodi drum livanjski; na ovi brzo izađemo i stupimo na Streljanicu, ravnicu ispod planine Malovana dugačku dva sata; često sam pogledao uz Malovan, i razmišljao događaj Marka i Manojla, kako jadni i danas čuvaju Malovan s Marom Šuičkinjom[3]. Na Streljanici mnoge se starine, novci, pečati i prstenovi rimski nahode; polje ovo ne ore se, već samo kosi, i stanovi (katuni) ob ljeto drže. *Katun,* riječ ova na Kupresu je poznata, da pače nad selom Otinovcima, jedan brijeg zove se Katunišće. Prošavši Streljanicu, eto nas u strašnom klancu, na komu stoje zidine grada Stržanja, a pod ovim opet Milač ispod zemlje ukazuje se (izvire) pod imenom Šuica. Za jedan sat stigosmo u selo Šuica zvano; leži u ravni, ima

---

[3] Sravni pjesmu kod Karadžića knj. I. str. 557. Prepovijedao mi je kršćanski župnik, da je on izlazio na vrh Malovana, i zaista, da jesu tri groba u poredu kamenjem pokriveni, i zovu se Marka i Manojla braće Jakšića a među njima čobanice Mare Šuičkinje; sve troje palo je žrtva ljubovi.. Ja sam pjesmu malo drugčije ovdje čuo i prepisao je.

jedan han, jednu džamiju, 12 kuća turskih, i 30 kršćanskih. Ovdje je razkršće; put jedan vodi u Duvno, a drugi u Livno; ja okrenuh u Duvno preko Dvojina. Dvojine je kao polje sve bijelim kamenom pokriveno; šume nema, ali ima dosta trave, kud pasu duvanjska aleša, stado i srida[4]. Znamenito je da Šuica ovuda kroz živi kamen teče kao kroz korito, i zakleo bi se, da su to nekada čovječeske ruke prosijecale, jer je sve jednako izsječeno. Poslije pet sati današnjega putovanja, stigosmo u selo Mokronoge ondašnjemu kršćanskomu župniku od gornjega Duvna. Sutra dan išao sam u Županjac grad jedan sat hoda odavde daleko.

Duvno jest predjel ravan (polje) u širinu dva, a u dužinu četiri sata protegnut; sa sviju strana planinama, po većoj časti golim i kamenitim obkoljen; od istoka je: Ljubuša, Ramšćak, Vran, Hlib i Orlokuk; od zapada: Kovač, Tušćica, Osiljar, Orlovac; od juga: Midena, Grabovica; od sjevera: Pakline ili Homar. Planine ove ako i jesu bez drvlja, nisu pak bez dobre paše. Običavaju Dalmatini obližnjih sela zakupiti od begova ove planine, i svoju stoku izgoniti na ljetišće. Najviše, kažu, da bezi Kopčići posjeduju od ovih planina. Kad je car rekao Kopčiću u ono vrijeme kad je Bosnu uzeo, da što za dan na konju obiđe zemlje u Duvnu, da će to sve njegovo biti, tad on nije htio poljem ići već naokolo po planinama. Šuica teče posred polja, i primivši u se Miljacku, Brežnik i Nozdrac u dnu polja opet ide u ponor, a kod Ljubuškoga izvire. U Duvnu ima najviše kršćana oko 4.000, kojima služe jedan župnik u Mokronogam, a drugi u Seonici. Rišćana ima oko 1.500 i svoga sveštenika imaju u Županjcu. Turaka osim Županjca, malo i još gdje po selima ima do 2.000. Županjac jest grad u ravnici

[4] Na Kupresu, u Duvnu i Livnu polju drže tažaci konja i kobila za rasplođenje, to zovu aleša. Stado goveda zovu srida, po drugim mjestima zovu čorda, sravni hrvatsko čreda. Stado ovaca i koza zovu stado, stoka, blago i t. d. Do skora vrlo dobru tragu konja imali su spomenuti predjeli, ali hotimice kvare, jer Turci dok spaze dobra ždrebca, odmah je njihov.

omalušan, ima nekoliko kuća turskih i dućana u njemu, a oko grada stoje osim Turaka, rišćani i kršćani. Otstoji od dalmatinske međe šest sati. Sela u Duvnu jesu: Seonica, Homolja, Borčani, Kongora, Lipa, Mandino Selo, Srđani, Oplećani, Vedašić, Letka, Sarajlije, Mokronoge, Mrkodo, Bukovica, Bučici, Crljenice, Eminovo Selo, Blažuj, Kolo, Podgaj, Hipanići, Kovači, Omerovići, Cehera, Brežnik. Duvno u stara vremena bilo je poznato istoricima rimskima; sravni Srbsko-dalmatinski magazin 1842. str. 32. Iz Mokronoga 11. avg. preko planine Kovača, Borova polja, Gradca i Vrbovnika za 5 sati stigosmo u Livno.

Livno jest dosta golem i jak grad na brijegu kamenitom, koji se Crljenice zove. Pod njim izvire kupreška Mrtvica pod imenom Bistrice; a s druge strane drugo vrelo zvano Duman; doli pak niže predgrađa kod kamenitog mosta druga rijeka Žabljak miješa se s Bistricom. U gradu ima dosta golemih topova, između kojih znatni su Krnjo i Zelenko, na kome prepovijedaju da je upisano: »Tako ti svetog Luke — Ne daj se u turske ruke.« Ima do dvjesta turskih kuća i četiri džamije, u gradu sami Turci stoje; u predgrađu ima do 300 turskih kuća sa osam džamija, 150 kršćanskih i 100 rišćanskih domova: ovi posljedni imaju ovdje sveštenika i školu; u sve ima do 6.000 žitelja u Livnu.

Livanjsko je polje osam sati dugačko, a dva široko; kao i Duvanjsko, zatvoreno je golim, tako reći, planinama, s jedne strane duvanjskim a s druge kupreškim; znatnije planine jesu: Prolog, Cicer, Troglava, Kamnešnica, Malinovac, Zakopaonik, Brljuša, Borova glava i Hrbine. Rijeke su: Bistrica, Žablijeh, i Studba, koja pod selom Vidoši izvire; sve se salivaju u Bistricu, a Bistrica ide u ponor pod planinom Prologom, i po svoj prilici izvor je Cetini. Ja sam se malo kroz polje Livanjsko prošetao, četiri sata, i opazio sam, da je ono od Duvanjskoga mlogo plodnije; nego jedna petina stoji više mjeseci pod vodom, orati se nikad, a kositi samo kadkad, i to kasno, može, a taj izliv biva, kad vode dođu u jesen i u proljeće, te se ponori zaguše, a voda se po polju razširi. U Livanj-

skom polju kao i u Duvanjskom najviše sije se ozimica (raž), zatim pšenica i ječam, kako jaro tako i ozimno; u dolnjem pak polju sije se i proso, kukuruz i bar, koga ja pređe nisam vidio nego ovdje. Smiješno je što prepovijedaju, kako je prеđašnji livanjski kapetan Firduz natjerao seljake da siju kukuruze, a oni za dokazati, da ne može roditi kod nji, najprije obare sjeme, pa onda posiju, i ništa ne rodi!

U livanjskom kadiluku ili nahiji najviše ima kršćana; njihovi župnici stoje u Vidošima, Čukliću i Ljubunčiću; kršćana biće oko 10.000. Toliko blizu ima i rišćana, kojima služe 12 sveštenika, nad kojima je proto livanjski. Turci osim gradova Livna i Glamoča nahode se još po gdjekojim selima. Stanovnici ovdašnji osim žita bave se sa odhranjivanjem sitne stoke kao u Duvnu i Kupresu i svake godine poviše hiljada glava prodaju u Dalmaciju za Trijest; tako isto vunu i kožu prodaju trgovcima dalmatinskima.

Vrativši se iz Čuklića preko Gubera[5] u Livno, prije nego što u varoš stupih, opazih gdje ljudi žito vršu.

— Zar u vas nema nedjelje? — viknuh ja, dok Turčin iza plasta pomoli se.

— Odža, nisu ovo kršćani, ovo su rišćani.

— Pa zar oni ne svetkuju nedjelje?

— E, na to oni mnogo ne paze — odgovori Turčin.

Ja sam držao da ga je gospodar silom natjerao, ali mi kazaše, da pod nadnicu radi. Odatle uniđoh u varoš, te se svratih rišćanskom proti, otcu Kondi. Jovo

---

[5] Guber jest selo na lijepom mjestu u ravnici, ali poradi Cigana, koji su odprije više nego sada kuća imali, drži se za naselbinu ciganjsku; tako ako koji u Livnu drugom rekne Guberanine, već drže da toliko znači koliko da mu je rekao Ciganine. Livnjaci o Guberima mnoge šale iznose; tako među ostalima pripijevaju im:

U Guberu selu bogatomu
Devet kuća jednu kozu šćuca (muze);
Još se hvale da se dobro hrane,
Da im kleta nije jednosisa
Ne bi znali, gdi bi smok mećali.

upravlja s nurijom, brat mu služi kao kapelan, a otac poradi starosti u ništa se ne plete. Tu budem lijepo pričekan, rumom i kafom poslužen. Među drugim razgovorom, počnem se tužiti, kako sam se smutio, videći da danas rišćani rade. Ja to nisam dobro ni napomenuo, ali eto ti jednoga rišćanina na vrata, učini svoj poklon i pozdrav, i pruži tri litre voska govoreći: »Eto, duhovniče, što sam obećao svetom Panteliji, premda poradi kiše nisam mogao vrći žito.« Dojsta još gore smutio sam se čuvši, da mu je sveštenik Jovo dopustio, da može u prošastu nedjelju raditi, zaduživši ga da plati na čest sv. Pantelije tri litre voska. Na moje začuđenje odgovori prota: »Kad može bez grijeha Turčinu u nedjelju raditi, zašto ne bi mogao sebi, ta sebi je preči.« Pomislim u sebi: još ni take dosljednosti u filosofiji ne čuh. Ovdje ne mogu propustiti da i druga zloupotrebljenja ne spomenem. Rišćani drže istina, da je u nedjelju i u svetčane dane grehota raditi, ali misle, da i njiov sveštenik od toga po odbrani kakva svetitelja božijega odriješiti može, i to kad se sebi radi, a drugomu za nadnicu može se i bez dopuštenja raditi. Ovo posljednje uobičajeno je samo po gdjekojima predjelima, a ne svuda. Istina je, da sila Boga ne moli, niti zna balija, što će reći zdrava Marija, kako poslovica veli; ali što Turčin silom nagoni, to ne slijedi da osebni ljudi, što Bog i crkva zabranjuje, da oni mogu odpustiti i oprostiti!

Kako Duvno tako i Livno spominje se od starih spisatelja; imenito Livno napominje Porfirogenit, da je bila županija rvatska; on se zove Hlebiana. Prelazi mi preko pameti, odkuda to naimenovanje dolazi? Oba su slavjanska; prvo od duba (rasta), što je u velikoj obilnosti to drvo plodilo se: dakle Dubno, Dupno, Dumno, Duvno; drugo pak od hliba (hljeba), što je žitorodno; dakle: Hlibno, Hlivno, Livno?

Probavivši pet dana u Livnu, krenem se natrag put Kupresa preko Borove glave u Šuicu, a odatle u Otinovce. Kako je na Borovoj glavi, tako i pod Stržanjom stoje panduri; ovi te malo proprate, te im jedno po cvancige običaj je za barut dati, ili išao odo-

vud ili odonud. Na Kupresu još nekoliko dana zaostanem, da se malo odmorim, jer običaju noge boljeti, ako će se i jašiti; te odavde preko Bukovskog u Ramu dođemo, i župniku u Proslap na konak prispijemo poslije osam sati današnjega putovanja.

Rama, u ungarskoj istoriji dobro poznati predjel[6], leži u jednoj nizini kao u kotlu zaklopljen s bregovima. Rama je dosta kamenita, ali pritom i plodna; ovuda rađa svako žito; pšenica najbolja je ovdi; obično poslije zimnog žita, što već s početkom julia (srpnja) žanju, odma preoru, te helju (heljdu) siju, dakle dva usjeva za jedno ljeto sazru. Rama rijeka odma pri svom izvoru golema je; ona izvire pod selom Varvarom, prima sve vode cijelog predjela, te kod Uduskog niže Slatine utiče u Neretvu. U cijeloj Rami ima samo jedan gradić, ili varoš, s neznatnom tvrđavom, gdje nekoliko kuća turskih, i malo kršćanskih ima. Osim ovog mjesta još u gdjekojim selima ima Turaka, osobito pod selom Varvarom, ima cijelo selo Kopčići, sami begovi toga imena, gdje imaju džamiju. Bezi ovi na toliko su se već izrodili, da mnogi, ne mogući od timara živiti, moraju težačiti i tako se hraniti. Ostali stanovnici jesu sami kršćani, koji se poljskom radnjom, skotovodstvom i vinodjelijem zabavljaju. Ovdje ima dosta koza; a u dolnjoj Rami vinograda. Imaju dva župnika, jednoga u Proslapu, a drugoga u Trišćanima; može i biti sve do 3.500. U cijeloj ovoj nahiji ramskoj nema ni jednoga rišćanina.

---

[6] Bela, slijepi kralj ugarski, po svjedočanstvu I. Lucia prvi je u svoj naslov uzeo: Rex Ramae god. 1.133. Docnije ovaj naslov izmijene s Rex Bosnae. Koji je uzrok bio, da se Bela kraljem ramskim nazove, meni je začudno; ali još začudnije što *Petrus de Reva piše* o Rami. On misli: *in monarchia et s. corona Regni Hungariae, centuria* 7, da je to može biti ona Rama u Palestini, o kojoj Sv. pismo spominje u knj. III. Carst. gl. 15 sh. 17 Is. Nav. gl. 18. sh. 25 Sudej gl. 19 sh. 13. Zašto pak služe se kraljevi ungarski s naslovom *Rex Ramae,* navodi Reva, da je to Andrija II iz poniznosti uzeo od jednoga mjesta, ne hoteći od sve Palestine ili od Jerusalima, kako je bio zaslužio poradi tolikih slavodobića u sv. zemlji. O, velike neumjetnosti u istoriji i geografiji onoga vijeka!

Smiješno je, što se uobšte vjeruje ovdje, da u svoj Rami ne može živiti rišćanin; dok se koji naseli, govore, odma se osvraba (ošuga), a to je nad njima prokletstvo još od starih vremena, što su nekada samostan i crkvu kršćansku upalili i porobili. To vjeruju i Turci i kršćani, niti im se može iz glave izbiti.

Sela u Rami jesu: Proslap, Lučići, Kozo, Orašac, Varvara, Rumbok, Jaklići, Lapsun, Šlimac, Grnići, Podbor, Ribci, Ploča, Muša, Kovačevo Polje, Dobruša, Lug, Ljubunci, Uzdo, Donja Vast[7], Paići, Šćipe, Krančići, Višnjani, Skrobučani, Trišćani, Doljani, Slatina, Ustirama, Udusko, Sovići, Lizoperci, Gorica. Ne daleko od Proslapa leži mjesto zvano Šćit; ovdje vidio sam zidine opale od bivšega samostana (monastira) franciškanskoga: zid od crkve, i sad uzgore stoji, niti se boji kiše, niti bure. Samostan ovi više puta bio je porobljen od razbojnika: jedanput šest fratara tu je izsječeno, a to zato što je u pustinji ležao, jer godine 1561. u svoj Rami nije više od 60 kuća bilo kršćanskih. Osim razbojnika često su Turci uznemirivali fratre, što ne mogući oni više podnositi, dogovore se sa Stojanom Jankovićem, serdarom kotarskim, te godine 1692. dođe Stojan s vojskom, porobi obližnja mjesta, samostan i crkvu upale, te sve fratre i stanovnike cijele Rame odvede sa sobom u Dalmaciju. Fratri se smjeste u Sinju, a kršćani po obližnjim mje-

---

[7] Mnogi će se čitatelji čuditi i reći, da je bezposlica, sva sela poimence navoditi. Dojsta i ja sam tako nekada mislio, ali sada ne. Stara istorija i geografija koliko nam je danas poznata? nekoliko imena od inostranaca pokvareno upisano, to nam je sve; a što su naši stari nekoliko risovulja i srbulja ostavili, to mi danas cijenimo kao zlato, a kako ćemo pogoditi ona stara mjesta, ne znajući koja su nova? A poznavanje mjesta, makar i najmanjega humca, koliko je blago za jezikoslovca (filologa), to znadu oni, koji se sa slavjanskom filologijom bave. Tako mloge riječi u govoru izgubile su se, to jest, sad se ne upotrebljavaju, a ostale su u uspomeni sela. humova, izvora, i t. d. — Napriliku, danas u govoru bosanskome ništa ne znači *Vast*, a ima selo i u Skoplju i u Rami *Vast Zla, Vast Donja*. Tako isto Grnica danas ništa ne znači, a starinom znamenovalo je mjesto, gde se lončarska zemlja kopala. Što mi danas zovemo lonac, to su naši stari zvali grnac; i tako i o drugima mjestima govoreći.

stima. Sav ovaj događaj uzdrži se u jednoj narodnoj pjesni.

U Rami zadržao sam se četiri dana; 24. kolovoza (avg.) odredih vratiti se kući. Podranivši dakle taj dan, iz Proslapa preko Draževa za 4 sata stigoh u Gornji Vakup opet. Ovdi jedan dan odmorivši se, sutra rano put Fojnice poduzesmo, sve samim kršom uz tako zvanu Ričinu; na ručak prispjesmo u Šebežić. Mjesto ovo od šest kuća, leži na početku planine Šćita sa sviju strana šumom zaraslo. O Šebežiću svjetina mlogo koješta prepovijeda, da je tu grad bio, da ima i sad u zemlji zakopano 13 topova, i t.d. Što mu drago, vidi se da je u staro doba moralo biti znamenitije, nego što je sada, budući da se vide cijele njive obrasle u trnje i šikarje, a svrh toga vide se razvaline od 11 bivših gvozdenih majdana, koji su talili i kovali čelik i gvožđe. Čelik-ruda donosila se iz planine Radovana, tri sata odstojeće, a gvozdena ruda na mjestu se kopala, sad pak niti ima fabrike, niti se kopa; kazaše mi utoliko, da je gospodar naumio majdan graditi. Šebežić leži u nahiji fojničkoj. Ovde podkrijepivši se počnemo se penjati uz Šćit planinu; i za podruga sata izađosmo na vrh planine k Tomića vodi i kaldrmi[8]. Odavde opet toliko oborismo niz planinu, i to pješice sve do sela Prokosa, koje leži na podnožiju Šćita. Planina ova sva je gustom šumom pokrivena; ona poradi svoje visine broji se među prve bo-

---

[8] *Mihovil Tomić* bio je rodom iz Duvna, glasoviti ajduk, junak, na završetku prošastoga stoljeća. O njemu se mnoge pjesme po Bosni pjevaju. Tomić odmetnuo se u ajduke zato, što mu je županjački kadija silom oteo njivu, livadu, Jabuku zvanu. Obnoć dođe pred kadinu kuću s ajducima, zovne kadiju *Suzicu,* da mu pod izlikom djevojku vjenča. Kako je kadija na vrata povirio, ajduci potegnu noževe, te ga na njegovom pragu izsijeku. Poslije toga mlogo godina Tomić hodao je po šumama i po planinama, gdi mloge kaldrme, vode ograđene, odpočivala, po njegovom imenu i danas nazivlju se. Poginuo je od Arapa u Doljanima selu u Rami po izdaji svoje kume. Ej, nevjero, nigdi te ne bilo!

sanske planine. Iz Prokosa za sat i po stigosmo u Fojnicu, poslije tako reći trimjesečnog putovanja. Svak će se meni, po svoj prilici, čuditi, što sam ja toliko radio? Ali ja sve ovdje nisam mogao pobilježiti, što sam vidio i spazio; dojsta nimalo ne žalim ni truda ni troška, što sam po ovom putu učinio. Među narodom živiti, njegove običaje, narav, ćud predrasude, i t. d. ne znati, uprav znači: u vlastitoj otačbini tuđinom biti.

U Fojnici 1845.

II

MANJI KNJIŽEVNI RADOVI

SAMO ZA SADA

Ove godine od 20. svibnja, izajde jedan sastavak u izvanrednom dodatku k Srbskim Biogradskim novinam *»Pismo Nadeždinovo s malim komentarom«*. U ovom komentaru g. *Dimitria P. Tirol* pravda i brani svoj sastavak *»Něskoljko slóv o tom: pišut li Serbji bukvami svoego izobrětenija?«* izišavši lani u Odeskom Věstniku, a ove godine u Sinu Otečestva, i Srbskom Lětopisu Čast. I., protiva g. *Nik. Iv. Nadeždinu,* koji u Sjevernoj Pčeli od ove godine Nro. 77—78. imenovani Tirolov sastavak, stranom oprovrgava, stranom pak izsmijava. Al šta je meni do toga? pitat će me mnogi! Istinu izloženih riječih od T. u svom malom komentaru potražit ćemo u kratko s molbom na gg. čitatelje, da ovi moj sastavak prime samo za sad — pro interim — obširnije izjasnjenje ovih stvarih slijedit će u napredak. Pod br. 7. primjećava Tirol: *»da prozvane bosanske bukve moraju se pravilnie zvati: Srbskim kirilovskima; jer Bošnjaci su Srbi, i nazivaju se geografičeskim imenom, tek u tom slučaju, kad su rad naznačiti město pribivanija svog, pridavajući svagda i svoje genetičesko ime. Kromě toga i sȁm Divković, koi je svoju knjigu pod zaglavijem: »Besěde svȁrhu Evangjeliah Nedijelnieh« napečatanu, dakle ovima srbsko-kirillovskim bukvama, naziva: jezikom slovinskim, slovi srbskimi«* — ondi (u Divkoviću) stoji sȁrpskimi. — Ja ne znam, tko je kazò g. *Tirolu,* da su Bošnjaci Srbi!? i da se samo ondak Bošnjacima nazivlju, kad hoće pokazati, da su iz Bosne?! pridodavajući svagda svoje narodno-srbsko ime?! Kad je to čuo ol vidio g. *Tirol: »Srb iz Bos-*

ne?« — G. T. nije po volji, što ga gosp. Nadeždin, vengrskim vlahom nazivlje, pak se ni opet ne sjeća one zapovijedi: *»što tebi nije drago itd.«* Al ja znam, šta će *Tirol* reći: »to ništa novog ja ne kazujem, to je prvi historik, koji je o Srbima počeo pisati, kazo — *Porfirogenita,* koji među kraljevine srbske meće *Agrum Bossonae«.* Al tomu se je lasno dosjetiti, koji zna, odakle Porfirogenita proizvodi ime Srb, i kad pomislimo, da su i Bessi — Bossi — Bosini — bili podložni Rimljanom, ondak slobodno možemo reći s *Porfirogenitom:* da su i Bošnjaci Servi Romanorum — bili! Bošnjaci su dosad bili ne samo u zemljopisnom smislu, već i u rodoslovnom: *pravi Bošnjaci!* slavni *narod ilirski!* Ja znam, da će *Tirol* i ostali njegovi privrženici reći: »to su prazne riječi, da su Bošnjaci *pravi Iliri,* a ne *Srbi«;* al jesam li ja tomu kriv? — Kad ovi pokažu punimi riječmi, da su Bošnjaci Srbi, ondak stopram imat ću pravo, i ja punijim zajmom dužan ne ostati ... A i sàm prijespomenuti *Divković,* mogo bi pokazati, da Bošnjaci nisu Srbi: za što ne veli *Divković,* jezikom *srpskim,* kad kaže *slovi srpskimi?* Isti *Divković,* u kasnijem svome djelu *»Nauk kàrstjanski itd.«* veli: *»jezikom bosanskim a slovi sàrpskimi«.* Čudo što *Divković* nije znao, da je on Srb, i da ne samo srpski piše, već da i govori! to bi *Tirol* najprije morò razriješiti, pak onda čitav narod bosanski imenom *Srbskim,* sebi nepoznatim,[1] krstiti. — Bosanska azbuka, da se ne može tim imenom zvati, već srbskom, Divkovića riječi ne mogu dovoljno za argumenet služiti g. *Tirolu,* budući da drugi pisaoci ovog pismenstva nazivaju je azbukom — *bukvicom iliričkom* — ilirskom, o čemu g. *Tirola* uvjerit će djela *Ančića, Margitića i Peikića.* Komu da sad vje-

[1] Već su dvije godine, od kako se ja bavim među prostim narodom u Bosni, dobro motreći na sva ona, koja se toga naroda tiču; ja sam mnogo i putovò po Bosni; al još nikad tamo ne čuh za srbski narod, niti za srbski jezik! Tamo sve iđe po *bosanski* i *naški,* a Srblje i dan današnji u Srbiji stanujuće, nazivlju prosti Bošnjaci *Racima! u* Podrinju još nisam bio, zato scijenim, da je njima poznato ime *Srb,* buduć da su bližnji Srbiji.

rujemo, trojici, ol jednomu? Al tomu se T. ne vjeruje, već br. 10. protivi se Kopitaru, koji u knjizi *»Glagolita Clozianus«* nazivlje je *bosanskom* ol *horvatskom kirillovskom* azbukom; uzrok ovog protivljenja navodi: »da su taj osobiti počrk kirillovske azbuke svi Srbi jednako upotrebljavali, a knjige njima pečatali samo Srbi (?) rimo-katoličeskog vjeroizpovjedanija u Bosni«. Lasno je reći, al rečeno valja posvjedočiti, i kakvim starim pismom rečena dokazati, ako želi da mu se vjeruje.

Neima pravo *Tirol,* što se protivi *Nadeždinu,* da bosanska azbuka nije prilična na glagoliticu; jest najpriličnija na izgled samo smatrajući, al ne na znake pismenah gledajući; to bi se g. *Tirol* stopram ondak uvjerio, kad bi znao, da su dvije u različita vremena tiskarnice ovake bile u Mletcih, a treća u Rimu, koja je od prijašnjih opet malo različitija bila, i kad bi knjige iz ovih tiskarnicah izašavše s glagoliticom sravnjene boljma k očima prinio, ondak, rekoh, dopustio bi, da *Nadeždin* pravo imade.

Pod br. 12. svoga malog komentara veli g. *Tirol: »da bi novi kroj srbskih nekih pismenah, i pravopisanije g. Vuka tek samo za narječje hercegovačko bilo shodno, zbog toga, što je ono odveć megko itd.«* Hvala Bogu kad i taj stupanj dostigosmo u filologiji slavjanskoj, da i za hercegovačko narječje[2] znademo, za koje treba i drugi pravopis!? — Hvala na tom srbskim književnikom, kad oni tu tajnu jezikoslovnu pronađoše! Neće li g. *Tirol* tu ljubav učiniti, da pokaže raz-

[2] Doista, skoro sam se čudio, kad sam čitò u Šafařikovom *»Narodopisu Slovanskome«*, da imade i narječje hercegovačko u Iliriji? — To je meni stvar nova bila, meni, rekoh, koji već od dvije godine bavim se u Bosni i Hercegovini, i koji sam odrastò s Hercegovci! — Najslavniji svog vremena filolog ilirski dor. Katančić, ne znadijaše za to narječje! Ovi svoja djela ovjenča i nakiti *narječjem bosanskim,* a sad učeni Šafařik u toj stvari Vuka nasljeduje i hercegovačkim narječjem ono podnarječje zove, koje je *bosansko,* na granici s crnogorskim pomiješano, al za sad dosta, drugi ćemo put gledati to filologičko nesudaranje.

liku među *narječjem* hercegovačkim, i *podnarječjem* (sic?) bosanskim, i koja su to pismena Vukovog pravopisanja, koja ne bi mogla služit za ostali ilirski — ol nek je na Tirolovu — za srbski jezik?! I to zbog svoga umekšanja? Al kud mene pero zanese, da se ja upustim tako smiono u razsuždenije srbskoga alfavita? Hoću da preporučim Srbljem Vukovo pravopisanije . . . s g. *Nadeždinom?* al opet viče Tirol: *»jer ga Srbi voobšte nikako neće i sasvim preziru. A zašto? to neka sude samo oni Rusi, koji nisu tako ravnodušni prema političeskom* (da to nije hercegovački?) *bitiu i pravoslaviu našem!«*
Daklem sad znamo zašto srbski književnici većinom, *jerizme* u provopisaniju, a *rusizme* u izgovoreniju primaju: *grečesko věroispovedanie, milostivějši, visokočajšim, knjaz, odobreniem, črezvičajno* itd. u ovom rusizmu da trebaju jerizmah i drugih pismenah: za čisti srbski jezik drugojačije izlišnih, srbski književnici, to će g. *Tirol* pravo imati. — Hvala *Tirolu,* kad nam kazà, da zbog politike i vjeroizpovijedanog uzroka ne mogu se odreći rusizma, ni *prijati* tako Vukov pravopis! To je vrlo smiješna stvar za učene ljude! Zar bi Srblji toliko najiah izgubili, koliko bi rusizmah iz svog knjižestva izostavili, ali bi može biti, svoj zakon promijenuli, što bi rekli: *»mi smo vjeroizpovijedanja grčkog«*, mjesto »veroizpovědanija grečeskog?« Ja se trudim Srbljem preporučiti Vukovo pravopisanje, čudne stvari! protestira *Tirol* i opet br. 14: *»zaista su tek samo učeni Slavjani rimskoga věroizpovědanija* (pitam: *Preiss, Nadeždin* i *Sreznjevski,* koga su vjeroizpovijedanja? e nuto! oni su *Anti-rusi* — koji se trude pod lijepim vidom odvratiti nas od svakog vlijanija br. 7.«) — *izvikali po němačkim žurnalima pohvalu sisteme pravopisanija Vukovog . . . koji nas sbližava latinstvu!?«* Čujte čitatelji i književnici slavjanski sistemu 19. stoljeća, pak jedanput prestanite se čuditi Igumanu Cetinjskomu, što je htio Dositeju Obradoviću glavu razbit s knjigom, što su u njoj bila *polatinjena* pismena . .?! itd.

Doista sa žalostju tako čitati i danas moramo, gdi se jedna braća ne po drugih, nego po istih, koji se imenom književnikah (?) diče, gdi se, rekoh, i danas razkoljivaju, koji da svoga mnijenja prijateljah nađu ljude proste, miješaju s literaturom religiju; koja u to ne bi morala upliva imati. Samo da se u Nijemce i knjižestvo njihovo gledamo. Ej, nevjero, nigdje te ne bilo! —

U Zagrebu, 25. kolovoza 1842.

KNJIŽESTVO ILIRSKO

U kratko spisao I. F. Jukić — Banjalučanin 1844.

S početkom ovog stoljeća Česi, Poljaci i Rusi ozbiljno počeše obrađivati svoj narodni jezik, svake vrsti knjige u njemu izdavajući. Rodoljubi ovi slavjanski, koliko su se više svojim narječjem zabavljali, nastojeći među druge učene jezike uzvisiti ga, ne manje brigu osjećali su nad svojom braćom — Slavjanima na jugu iliti tako zvanom Iliriku živećima; žalostnim, reko, okom gledali su: kako mi u neslogi i nemarnosti prama narodnom jeziku živimo! — Dalmatini svoju, Dubrovčani svoju, ako se može nazvati, literaturu dizaše; na isti način Hrvati, Slavonci i Slovenci, svaki kod svoje kuće čeprkaše, ničijeg obzira na se ne obrativši! Srblji u Austriji sa slavnim Obradovićem počeše obrađivati polje narodnog (?) književstva, za 40 i više godina mnogo ako na broj, na vrijednost pak gledajući malo izađe: međutim malo ili ništa ne učiniše! Zašto? Lasno je uzrok naći. Srbski književnici nikad stalnog pravopisa ne imadoše! Knjige izdavau samo za tako zvane: »graždane«! Treće, u izdavanju knjiga nigda se ne obazreše na svoje rođake u Bosni, Dalmaciji, Slavoniji i t. d., jer i ono, što su nekoliko narodni riječi upisali, bijaše sremski upisano, odtud biva, da, izuzevši Karadžića djela, sva ostala srbska djela su Bošnjacima i t. d. bez ikakve koristi i ostatće do vijeka! (Sravni »Književni život Srbalja«, Kolo, knj. I. str. 113—123.) — Pri tolikoj smetnji videći nas neprijatelji, pomisliše: dajder', ovi ljudi kad su nemarni za se i za svoje, neće li za nas i našu literaturu biti marljiviji? I po nesreći dobro pogodiše: jer ma-

đarska, njemačka i talijanska literatura toliko imena slavjanski u svoj dnevnik zapisa!? I neprijatelji naši, videći da su na prvom koraku uspjeli, i dalje se upustiše: — da nas narodnosti sobstvene liše! Braća naša Slavjani sad izgubiše o nama nadežde; mi pak, mrakom nemarnosti zastrti, to za šalu držasmo. Kad smo baš nad jamom naše propasti bili, evo, iznenada sinu danica sa zapada! Mraci, koji nas bijau od toliko godina obuzeli, padoše s očiju naši, mi uvidismo neslogu i nemarnost našu; svi zavapismo: *nećemo biti tuđi, kad možemo biti naši!?* — Danica ta bijaše G. Dr. *Ljudevit Gaj,* koji prvi na srijedu stupi i kolo od ilirske sloge i knjižestva zavede. Prije nego pojedine spisatelje navedemo, da vidimo pravac, kojim je Gaj udario, pa onda istom uviditćemo, kako je mogo u tako malo vremena do toliko slavnog *lovorog* vijenca doći. Pravac ovi jeste sloga, i prvo: u *pravopisu.* Pravopis dakle valjalo je uvesti, koji bi na znanju narodnog jezika bio osnovan, to jest narodnome govoru shodan; samo taj pravopis mogo je sve ostale pravopise poplaviti, samo taki mogo se je od učeni primiti, a takov je slavni Gaj svojim zemljacima preporučio, pak je uslišan bio. O pravopisu ovom učeni G. Dr. P. I. Šafarik u časopisu »Ost und West« g. 1838. br. 17. ovako govori: »O shodnosti po Gaju utemeljenog i od njegovi suplemenika, od mnogi drugi ilirski spisatelja uvedenoga i od izobražene strane naroda s pohvalom primljenoga analogičkoga pravopisa, već smo se na drugom mjestu, naročito u časopisu českoga Muzeuma« (gdje kaže: »sve slavjanske pravopise nadilazeći jest ilirski pravopis«) »obširno izrazili, možemo zato tim kraće ovde govoriti. Način u latinskoj abecedi pisanju, latinskom jeziku tuđi, novim opet jezicima sobstveni glasova, s dijakritičkim znamenjama, naglascima i t. d. u pomoć priteći, baš je prije nekoliko godina jedan od najveći filologa našega vremena, mnogo putovavši Erazmo Bašk, u Kopenhagi, s naročitim prizrenijem na česki pravopis, u osobitom djelu orijentalistama silno preporučio, i GG. Bapp u Berlinu, Ajhhoff u Parizu jesu ga od časti već i izveli. Ako se način ovaj bolje promotri, viditće se,

da nit' je nov, niti upravo česki; mnogi od najizobraženiji naroda Evrope, Francuzi, Španjolci, Poljaci i t.d. upotrebljavali su ga barem u temelju, ako baš i bez stroge sljedstvenosti, od više već stoljeća. Istorija i iskustvo govore dakle za ovaj pravopis .... Novi ilirski pravopis odlikuje se svojom primjernosću, jednostranosću i sljedstvenosću i t. d.« Pravopis ovaj, koji prije pet godina toliko veliki slavista hvaljaše, svaki dan više se razprostire; godine pak 1841. postao je službenim u Hrvatskoj i Slavoniji po nalogu više vlasti. — Drugo: *književni jezik valjalo* je uvesti, koji bi bio najshodniji za sve Slavjane od Crnoga do Jadranskoga mora. To je Gaj najbolje znao učiniti, uvedši narječje ono, kojim su pisana djela neumrlog: Držića, Minčetića, Vetranovića, Hektorovića, Čubranovića, Bunića, Mažibradića, Ranjine, Zlatarića, Gundulića, Palmotića, Ivaniševića, Đorđića, Kačića, Filipovića, Laztrića, Kanižlića, Velikanovića, Tomikovića, Leakovića, Pestalića, Pavića, Paviševića, Janoševića, Papića, Radnića, Došena, Reljkovića, Krmpotića, Katančića i t. d., i kojim se još danas govori u većoj strani Ilirika, u Istriji, Dalmaciji, vojničkoj Hrvatskoj, Slavoniji, Ungariji, Banatu i Bačkoj, Bosni, Crnoj Gori, novoj i staroj Srbiji i t. d. Ovo narječje ne samo što je knjižestvom najbogatije, što je najšire, već i s toga preporuke dostojno, što je najblažije i najčistije ostalo, osobito u Bosni; ovo je Gaj primio, i ovo sadašnji ilirski književnici upotrebljavaju. — Treći uzrok cvjetanja ilirskoga knjižestva jeste sveta *uzaimnost, uzaimnost sveslavjanska!* Slavni Kolar prve da tako reknem učenike svoga o uzaimnosti učenja steko je u Ilirima, pred kojima Gaj od početka pa do danas zastavu nosi, sva ilirska djela i svi književnici ilirski dišu ovom svetinjom, bez koje nikakva slavjanska grana neće ploda prinijeti! Ovo su Gaj i ostali Iliri dobro uvidili, onog se načela čvrsto držeći: Slavus sum, nihil Slavici a me alienum ses puto. *(Slavjanin sam, ništa slavjansko ne držim da mi je tuđe.)*

Mladež u Hrvatskoj i Slavoniji ovim putem ozbiljno napreduje, sva slavjanska narječja učeći i knjige čitajući. Ovo troje ovjenčava muževni značaj G. Gaja, koji svojom razboritosću i postojanstvom, dubokom naukom i neizkazanom pronicatelnosću znade tolika napastvovanja i zapreke s puta ukloniti, budućem napredovanju i književnom životu put okrčivši. Take ljude stoljeća samo u svijet šalju!

PREDGOVOR KNJIZI »*POČETAK PISMENSTVA I NAPOMENA NAUKA KRSTJANSKOGA*«

Dragi rodoljube!

Posli ljubavi božje druga je zapovid u kršćanskomu zakonu: ljubav svoga iskrnjeg. Ova pako ljubav najbolje se dilom ukazuje, kad se brineš iskrnjeg svog podpomoći u potribah duhovnih i tilesnih. Neima pako veće potribe na ovome svitu od nauka: štiti i pisati znati; iz knjigah bo čovik najlašnje može znati: šta je dužan Bogu, sebi i svomu bližnjemu. — Ne štedi dakle truda, učitelju bogoljubni! jer, ako na ovomu svitu tvoj trud i znoj nije naplaćen, tvoja je plaća mnogo veća gori na nebesih! — Iz ovog potaknuća evo i ja ovo malo truda na korist mog iskrnjeg prikazujem i posvećujem; neka Bog blagoslovi.

U ovome izdanju uzet je novi pravopis, od starog samo u slidećih prominah različan:

novo: c, ć, č, dj, g, lj, nj, š, ž.
staro: cz, ch, ç, gj, gh, gl, gn, sh ol sc, x.

ě (ie) piše se u onih ričih, koje se različno izgovaraju, na priliku: pěsma, izgovaraj: pisma, ol pesma, ol pjesma, kako hoćeš.

gj, meće se samo u tuđih ričih, na priliku: anđeo; dž, izgovara se malo oštrije, a meće se samo u tuđih ričih ko i prvo, na priliku: džin; tj, meće se misto ć u ričih, koje u korinu imaju t, na priliku: brat, bratja. Dobro pamti i da si zdravo!

U Fojnici 10. ožujka 1848.

POČETAK PISMENSTVA

I

NAPOMENA ~~NAPOMENA~~ NAUKA

KERSTJANSKOGA.

Na službu Pučkih Učionicah

u

BOSNI

Praesens libellus utpote contra fidem et bonos mores nihil complectens, ac potius ad promovenda spiritualia fidelium animarum emolumenta apprime comparatus, ad typum admittitur. Data Consistorio Eppali Zagrabiae die 25a feb. 1848 celebrato.

U Zagrebu 1847. Tiskom i.t.d.

Fran: X. Matiašević

Faksimil naslovne strane rukopisa Početak pismenstva i napomena nauka kerstjanskoga.

HRISTJANI U DALMACIJI I NJIHOVA KNJIŽEVNOST

Kog su vjeroizpovijedanja, iztočnog ol zapadnog stari Dalmatini bili, neće mi se sada iztraživati, ni u stara malo izvjestna vremena spušćati! Dakle počmimo malo kasnije. Mletčani osvojivši Dalmaciju, kao gospodari nastojali su svoj vjerozakon zapadni sve to većma razširiti: to nam svjedoče toliki samostani i biskupati utemeljeni nemalo u svakom gradu. Kasnije, XVII. stoljeća, kad Mletčani prisvoje nekoliko kotarah od Bosne i Albanije k svojoj Dalmaciji, i kad mnogi nagrnu naseoci iz Turske, broj iztočnih hristjanah u Dalmaciji dosta znatan postane, i od godine u godinu sve je rasto; istina da sveštenstvo zapadno svjetovalo je senatu mletačkomu, da bi se ovi novi naseoci što prije na zapadno vjeroizpovijedanje obratili; to je isto i senat želio, al kako bi mogao učinit, nije znao! jedina sila moglo je sredstvo biti, al senatu to se nije vidilo probitačno. Boj bio je sveđer s Turcim, a ovi ljudi bivši oko međe, a drugčije duha junačkog, žedni osvete od svojih prijašnjih gospodarah, mučno je bilo senatu takve ratoborce razdraživat i u vjerozakonu uznemirivat, buduć da su najviše za sačuvat svoj vjerozakon i doselili se ovamo iz Turske: ništa nemanje Mletčani, ako dalmatinskim hristjanim nisu nikakva zla činili, nisu im ni dobra kakvog htjeli učiniti. Tako u početku XVIII. stoljeća Nikodim Busović, vladika, koji je stajao u samostanu Krki, nije bio pripoznat od vladanja mletačkog, a poslije smrti njegove, ne samo da hristjanim nije dopušteno drugog vladiku imati već zabranjeno im je, da više vladike iz Turske i iz Austrije ne smiju k njima dolaziti; već im je dan

provikar generalni, koji je bio podložan kristjanskom vladiki u Mletcih stanujućem.

Po propadanju mletačke republike dalmatinski hristjani od francezkog vladanja dobiju vladiku god. 1808., da sjedi u Šibeniku, koje kasnije i Austrijanci dopuste, i tudi je stolovo sve do god. 1841., te godine premjesti se u Zadar, zajedno sa sjemeništem. Na ovog vladiku (episkopa) spadaju svi hristjani u današnjoj Dalmaciji, i 1 parokija Peroj s 208 dušah u Istriji. Ima jednog provikara — namjestnika u Kotoru. Po šematismu obćenitom. dal. g. 1846. imo je ovi biskupat — eparhija: samostanah 11, župah 115, dušah 79.986. Narodnih učionicah hristjani dosad jedva tri da su imali; ima pako u Zadru jedno sjeminište za duhovnike, u kome 40 mladićah uči se nauke bogoslovne, tečaj je od 5 godinah i plaćeni — stipendijati — su carski. Uči se ovdje jezikom ni srbskim, ni ruskim, ni crkvenim upravo, već što se ne zna u jednom, to se iz drugog pomaže! kakvi se nauci ovdje predavaju? iz rukopisa? ol po kome autoru? to ne treba da svak znade, zato malo napredka kod nas biva jerbo mi svašta učimo, pa opet malo znamo! domorodac će me razumjeti . . . Buduć da hristjani dalmatinski neimaju narodnih učionicah, zato se nije ni čuditi što njihovo knjižestvo svog značaja neima. Prijašnjih godinah, na knjigah srbskih, koje su ugarski Srblji izdavali, mnogo se je predbrojnikah nahodilo, a od nekog vremena sve se srasta i na manje dolazi, ne znam, koji to uzrok ima biti!? ili možebit neima pojedinih domorodacah, koji bi na se breme od sakupitelja uzeli? ili je možebit stališ trgovački i svećenstvo ohladilo za prosvjećenjem!?

Među književnike dalmatinskih hristjanah dolaze: *Gerasim Zelić*, arhimandrit i provikar generalni dalmatinskih hristjanah, rođen u Žegaru god. 1752., umro 1828., izdo je »Žitije Gerasima Zelića itd. Budim 1823 u vel. 8.«

Spiridon Aleksijević, starinom Miloradović, iz Hercegovine, singel i župnik zadarski, umro 1841., izdo je: »Rukovodstvo čelovečeskog života itd., djelo

lorda Kesterfielda, prevod s talijanskog, Budim 1830., u 8, str. 211.«

Teofil Stefanović, jeromonak i učitelj u sjemeništu zadarskom izdo je: »Zašto? Zato — ili izjasnenie najobičnii pojavlenija, koja u jestestvu bivaju, Zadar 1842.«

Božidar Petranović, rodom iz Šibenika, naučitelj pravah i pretur sad u Obrovcu, jedan izmed prvih domorodacah i učenih Slavjanah u Dalmaciji; on je prvi počeo braću buditi i svjetovat da se okane dugotrajne nemarnosti za narodnost. Iz tog ogleda zaveo je za dalmatinske hristjane jedno povremeno djelo: »Ljubitelj prosveštenija, ili Serbsko-Dalmatinski Magazin«, godina I. Karlovac 1836, u 8. str. 112; god. II. Karlovac 1837, u 8, str. 132; god. III, Zadar 1838, u 8, str. 90; god. IV, Zadar 1839, 8, str. 138; god. V, Zadar 1840, 8, str. 172; god. VI. Zadar 1841, 8, str. 122. Ukupno dakle 6 knjigah. Kao carski činovnik porad mnogih poslovah nije mogo dalje proslijedit izdavanje, već ga je drugome predao; nadalje izdo je u Zadru god. 1838: »Nekoliko riječih dalmatinskim Ilirma — Srbljim prilikom Nove god. 1839.« kirilskim i latinskim slovi. *Riječi* ove samo kad bi se od Dalmatinacah čitale, scijenim, da bi se njihovo srce probudilo, makar i mramorno bilo, ali *surdo canere fabulam,* zaludu je. Petranović šalje svoje članke ne samo u njemačke i talijanske, već i u naše časopise. Prošaste godine oglasio je u III. knj. »historiju knjižestva svijuh narodah«. Iste god. izdo je u Zadru kod Battare: »Parole in Risposta all' Articolo del chiarissimo signor Nicoló Tommaséo: della Toleranza del Dott. Petranovich« u 8. pag. 16. Tommaseo po svoj prilici površno je proštio djela neumrlog našeg Obradovića, te je mogo tako zaći i reći da Obradović pokraj maxima francezkih — Russeau-a Voltdir-a — imo je dosta predsudah vjerozakonskih! Zaista iz njegovih djelah protivno se vidi; ovo dakle Petranović brani i pravo ima.

Juraj Nikolajević, rodom iz Jazka u Srijemu, sada župnik u Dubrovniku, vrli domorodac. Dok je Petranović izdavo Magazin, dotle je on njegov na-

glavniji pomoćnik bio, kog god. 1842. isto uređenje na se primi. Svi slavjanski književnici g. Nikolajeviću imaju biti zahvalni, što nam je toliko poveljah starih ilirskih gospodarah prepisao, koje je pop bosanski Pavo Karanović god. 1840. pod naslovom »Srbski spomenici« u Beogradu izdo! to je zaisto veliko blago, koje g. Nikolajevića nije malo truda stalo, dok je pročito, a kamo li prepiso! Kamo sreće kad bi se nastavilo izdanje druge knjige tih spomenikah. Izdo je Nikolajević »Mladić, kako treba da se izobrazi, prevod iz njemačkog, Zadar 1849, u 8, str. 344.« Kad se g. Petranović odrekne izdavanja Magazina, da ovo poduzeće ne propane, uzme na se uređivanje, i dosad izdo je 4 knjige: Magazin za g. 1842, 8, str. 120; za god. 1843, 8, str. 110; za god. 1844, 8, str. 132; za god. 1845, 8, str. 154; sve u Zadru kod braće Battara; za god. 1846. još je pod tiskom. Mnogi će možebit pomislit, nije tude ni knjigah ni književnosti, a da u Magazinu niti ima slasti niti masti!? ali si se prevario, koji još nisi imo prigode spomenutih 10 knjigah Magazina ovog čitati? ako pogledaš na važnost predmetah, ako na čistoću jezika, slobodno ćeš reći da mnoge druge knjige, koje Srblji u Ugarskoj i Beogradu izdavaju za sobom ostavlja. Moja nije namjera ovdje pojedine članke navoditi, koji se u ovih dosad izašavših 10 knjigah nahode, dosta je da napomenem, da u njih ima članakah, koji bi svaki drugi domaći ili inostranski časopis mogli resiti i kititi? — Slava dakle g. Petranoviću, koji je ovo djelo zaveo i utemeljio! Slava g. Nikolajeviću, koji ne gledeć na svoju štetu, nije pustio Magazin da propane, već ga i sad pomljivo uređuje! Čudim se, a i žao mi je što Srblji u Ugarskoj i Srbiji od nekog vremena ni malo ne mare, a od prije mnogo predbrojnikah na njeg je bilo? tako isto Iliri, il ne znaju il ne mare za ovo djelce? Nemojte, braćo, ni jedni ni drugi unapredak štediti 30 kr. sr. na godinu, što ćete potrošit, ne puštajte da nam ovi glasonoša iz Dalmacije pogine, gdje još slavjansko sunce nije ogranulo, malo prosiva; hoće se dakle pomoći da ograne i ugrije hladna srca Dalmatinah.

Na sverhi, da još nekoja da napomenemo o Magazinu, ne kao da bi se ja učiteljem silom g. Nikolajeviću namećo, već samo iz prijateljstva i goruće želje za napredkom. Dalmacija slavjanskomu svijetu još je nepoznata, i što o njoj znamo, to blizu sve od tuđinacah znamo! Svaki pravi domorodac želio je da se Dalmatinci probude, tuđinstvo i nemarnost odbace, a u kolo uzajamnosti slavjanske stupe. *Zora,* istina, zabijeli, al dana ni od želje neima: dok je ovaka kakva je s god. 1847. počela izlaziti, dotle ne može nam organ biti naše sloge ni uzajmenosti, već jedine babe Stane, Bože ju pod starost ne udri po glavi, a za mladost i ne pitaj! a pri tome *Zora* za dugo se nit može održati. Istina, izlazi u Zadru i »Gazzeta di Zara« i »La Dalmazia«, al mnogi domorodci ne mogu se š njima pomoći, a o slavjanstvu nismo ni dosad mnogo od tuđinca čuli, što bi za nas bilo; zato molimo g. urednika »Magazina«, da nam u napredak svake godine u kratko priobći, šta se u Dalmaciji važna dogodi, bilo u političkom, trgovačkom il industrijalnom pogledu, a osobito u književnom, ako ništa više a to barem imenoslov knjigah, koje se u Dalmaciji preko godine izdavaju, u kome drago bilo jeziku. Gdje i koliko je novih učionicah zavedeno kako od hristjana, tako i od krstjanah.

Zatim g. Nikolajeviću, najlašnje je znati, kakve se na Cetinju preko godine izdavaju knjige, da nam ih priobći, i da znamo šta se kod Crnogoracah za pučku prosvjetu radi. Najposljednja mi ostaje želja, da u napredak ranije izlazi, barem s početkom svake godine »Magazin«; kad bi se ove želje izpunile, ne sumnjim, da na »Magazin« ne bi više predbrojnikah bilo, dakle odmah i podvostručit mogla bi se veličina knjige; te tako imajući u »Magazinu« pravog glasonošu iz Dalmacije, nadoknadio bi nam štetu, koju nam uzrokova baba Stane, otevši nam *Zoru dalmatinsku.*

OGLAS POVODOM ŠTAMPANJA KNJIGE PJESAMA FRA VICE VICIĆA

Evo već je devet godinah prošlo, od kada je nov glasoshodni pravopis uređen — pravopis, koj ne samo lasnoćom, nego što više i izvrstnostju sve ine pravopise Slavjanah, latinskom abecedom služećih se, nadilazi — to je riječ najglasovitijih slavjanskih jezikoslovacah, ne samo moja! — Kao svaki domorodac, tako sam i ja veliku radost osjetio, čuvši da će se ovaj pravopis službeno u učionice Slavonije, Horvatske i njezinog Primorja uvesti, pače već se je i uveo; saznavši, kako svi dobro misleći Štajerci, Kranjci i Korušci svaki dan ga boljma prigrljuju. Al, o radosti, tako se ti zar nami pokazuješ, da često pred očima tebe ne vidimo? — Nije šala, braćo moja draga! devet godinah prođe, a u Dalmaciju, negdašnjem gnjezdu naših Vilah, il se tko maknu il ne maknu; tamo sve na jednome mjestu ostade; tudi se ne nađe domorodac, koj bi se potrudio braću Dalmatine u kolo ostalih rodoljubah pozvati! Al nuto, što rekoh! bilo je domorodacah, koji u istoj Danici oplakivahu braću svoju; al nitko srcu ne hti primiti: »Da velika rijeka nije, ka se u vele dijeli trakah!« Svekolike želje pravih Dalmatinah padoše na suhu zemlju; ali jeda Bog da, da tako ne ostanu, samo prazne želje . . . Ja u Dalmaciji učinih, koliko mogoh: videći to jest, da u svoj Dalmaciji neima jošte pismenah (slovah) za knjige novim pravopisom sastavljene, postarah se preko moga prijatelja g. Andrije Stazića prije svega za pismena. Što mi i za rukom pođe; jer knjigotiskar spljetski, g. Oliveti, dobavi ih iz Mletakah pod pogodbom, da ću kod njega dat *dva* djela štampati, i tako izađe

ovoga mjeseca iz njegove tiskarne *prva* glasoshodnim pravopisom štampana knjiga u Dalmaciji pod naslovom: »*Piesme razlike na poštenje Božje, B. D. M. i sviuh Svetih itd., od O. Vice Vicića, Fojničanina sastavljene godine* 1785.« Knjiga ova, kako napomenuh, već je gotova: zato se sad obraćam na sve domorodce i molim ih, da ovi moj trud dragovoljno pozdrave i da si pribave knjigu, iz koje će bogoljubni krstjanin užganu ljubav prama Bogu, B. D. Mariji i ostalim svetcem pobožno očitovati; učeni pako Slavjanin upoznat će se odatle s čistim bosanskim jezikom, koj toli slave i oni, koji ga ne poznadu. Ja pako i ostali domoljubi postignut ćemo namjeru — razprostranjenje popravljenog pravopisa po ovih kraljevinah, kamo još tako snažno dopro ne bijaše, buduć da se je u predgovoru iste knjige malo u širje riječ o njem povela. Nadam se dakle, da moju svrhu neću promašiti, već da ću moći na skorom i drugo moje djelo pod tisak metnuti. — Knjiga ova, koja raznih 40 pjesamah za poglavite svetkovine sadržava, iznosi 10 tabakah u 8.: cijena 20 kr. u sr. zato je tolišna opredijeljena, da ju i manje imućni kupiti može; dobit se pako može u Zagrebu kod g. Vjekoslava Babukića, advokata i tajnika narodne čitaonice; u Spljetu kod g. Andrije Stazića; u Bosni kod izdavaoca i kod ostalih poznatih domorodacah.

U Sutisci 28. studenoga 1843.

PREDGOVOR KNJIZI VICE VICIĆA »PISME RAZLIKE NA POŠTENJE BOŽJE B. D. MARIE I SVIU SVETIH«

PRIDGOVOR

Ljubezni štioče! Ovo je prva knjiga, koja novim ilirskim pravopisom izlazi u Dalmaciji, koga G. Dor. Gaj, godine 1836, u družtvu mlogih učenih književnikah uvede, koga danas većinom upotrebljavaju u Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i Ugarskoj; i koji je službeno uveden u sve narodne učionice Kraljevinah: Horvatske i Slavonije; brzo, ovog pravopisa razširenje uzrok stoji u važnosti i doslidnosti istog pravopisa. Njegovo razsuđenje i odobrenje već mnogi jezikoslovci izrekoše. Počujmo G. Dra. I. P. Šafarika, najslavnijega danas slavjanskoga pisaoca, što o njem govori u književnomu časopisu »Ost und Vest« god. 1838. »O shodnosti po Gaju utemeljenoga, i od njegovih suposlenikah, od mnogih drugih ilirskih pisateljah uvedenoga, i od izobražene strane naroda pohvalom primljenog analogičkoga pravopisa, već smo se na drugom mistu, naročito u časopisu českoga Muzeuma, obširno izrekli; možemo zato tim kraće, ovdi govoriti.«

»Način u latinskoj abecedi, pisanju latinskom jeziku tuđih, novim opet jezikom vlastitih glasovah, s' dijakritičkim zlamenji i naglasci i t. d. u pomoć priteći, baš je prija nikoliko godinah, jedan od najvećih filologah našega vrimena mlogo putovavši Erasmo Rask u Kopenagi osobnim naputkom na česki pravopis, u osobitom dilu: orijentalištam silno priporučio;

a GG. Bopp u Berlinu i Eichhoff u Parizu, jesu ga stranom već i izveli. Ako se način ovaj bolje promotri, vidi će se da nit je nov niti upravo česki: mnogi od najizobraženijih narodah Europe, Francezi, Španjolci, Poljaci i t. d. potribovali su ga barem u temelju, ako baš i bez stroge doslidnosti odviše već stolićah. Dogodovština i iskustvo dakle govore za ovaj pravopis. Još nijednomu narodu, koji se je upotrebljavanju latinske abecede priviko bio, nije se umnožavanje njezino s' novimi ili tuđimi slovimi n. p. ebrejskimi, cirilskimi i t. d. probitačno vidilo: nu poprimiše mnogi pridavanje dijakritičkih zlamenjah k' običnimi slovima, bez ikakvoga protivljenja. Noviji ilirski pravopis odlikuje se svojom primirnostju, jednostavnostju i doslidnostju, radi čega ne samo sve latinski pišuće slavjanske nego i sve novije europejske pravopise nadilazi i t. d.«

Sedam već godinah projde, od kako se ovi pravopis uvede u Iliriji, š njim ilirskom književstu postavi se temelj, i kako pravopis od dana do dana većma se razprostire, tako i književstvo počima bolje cvasti. Međuto od Bosne da ništa i ne govorim, koja pod okrutničtvom stenje; zagledajmo se u Dalmaciju koja od 14—18. stolića tolike i take pisavce porodi, da svim Slavjanim mogu za diku, slavu i ponos služiti! U nju rekoh zagledajmo se danas i spazićemo niku nemarnost prama novom pravopisu, oli, kako piše prisvitli G. Santić, uzgled osobiti za skup oni pametnih ljudih, koji sadašnji dalmatinski pravopis napraviše. Ali imaju se na oltar koristi općene i boljega napridka u književstvu, žrtvovati ovi toliko hvaljeni uzgledi; jerbo ljudi valja da se prilože vrimenu, a ne vrime k' ljudma. Okolovštine književne posve jesu se prominule. Dosad gledalo se je na kratki durbin, a sada na dugi valja gledati, to jest priko granicah otačbine naše; i vidi će se da novi pravopis jest jedno sredstvo za umnožati jako književstvo, za ulisti u tišnje porazumljenje s' narodima ne samo srodnimi, dali sa svima izobraženimi Europe, koji uče naš jezik, i s' vri-

menom, možemo se uzdati s' razlogom, da će dati pomoći našem književstvu. Rečeni pravopis vodi k' jedinstvu pisanja; jedinstvo pisanja na sjedinjenje koje otvora rudu neizpraznivu bogastva književnoga i neprocinjivu zaminitu pomoć za koracati čvršće u nauku. Ove obilne i neinadljive naslidnosti moj uzbudile su duh na plodonosno dilovanje; zato sam svu pomlju, u družstvu s' mojim prijateljem G. Andrijom Stazićem, metnuo za podignuti i dobavit nova ilirska slova koja do danas u svoj Dalmaciji fališe. Dobavivši slova, postaro sam se o kakvom dilu po komu bi ovi novi pravopis među Bošnjacim i Dalmatinim razprostranio, za tu paka svrhu postići, odabro sam ovu knjigu na svitlo izdati.

Knjiga ova sastavljena je prija 58 god. od bogoljubnoga redovnika O. Vice Vicića iliti Gjevrića. Rodio se je on u Fojnici 1734. Stupivši u red frančiškanski, prvo odhranjenje imo je u istom mistu i kod istih redovnikah; veće paka nauke svršio je u Talijanskoj, gdi osim na redovničku i pastirsku spadajuća s' pohvalom svršivši, i u pivanju, imajući ugodni glas, velik napridak učini. Vrativši se u Bosnu fojničkoga kora upravljanje bude mu naloženo, koju službu za 10 blizu god. slavno obavljaše. Kasnije postane župnikom sad u Bihaću, sad pak na drugih mistih. Pod starost vrati se u Samostan, tude u Fojnici, nahodeći se u odpočivanju, dobavi organ, i ove pisme sastavi koje je on pod s. misom uza nj pivo (danas pak pivaju se brez organa, koga neimamo; zato se riđe i pivaju!?). Mnoga Kirie, Gloria, Credo i t. d. ne samo na note stavi, već što je više lipo minejom izveze i izpiše; tako pun dostojanstva i zaslugah, priseli se s' ovoga na drugi svit u Fojnici god. 1796. Vičnji mu pokoj!

Pisme ove ja sam, bez ikakve samovoljne promine točno pripiso iz rukopisa njegovom vlastitom rukom pisanog, izvan prve na Božić, i poslidnjih 6 koje sam u istom rukopisu našo, ali tuđom rukom pisane.

O važnosti i pisničkomu duhu ovih pisamah, neću ništa da govorim; to čitaocu nek ostane, moja je ta samo namira bila nove ilirske književnike upoznati s'

bosanskim razričjem (varietas) koga toliko hvališe od prijašnji književnici, koje se u ovoj knjizi kano u ogledalu može dovoljno ugledati, buduć da pisao je za prosti narod narodno i prosto napisa svoje dilo.

I ova, moj štioče, dok ti u kratko javih, nadajuć se da ćeš svesrdno primit, pozdravljam te

Iz Fojnice 8. ožujka 1843.

IVAN FRANJO JUKIĆ,
izdatelj

POSVETA I PREDGOVOR KNJIZI »ŽIVOT ISUSA KERSTA GOSPODINA NAŠEGA«

POŠTOVANOME I SVAKE HVALE PRIDOSTOJNOME OTCU:

L O V R I K A R A U L I

BIVŠEM SAMOSTANA FOJNIČKOG GUARDIJANU SADA PAKO SVE DRŽAVE FRANC. BOS. PO DRUGI PUT POKLISARU U CARIGRADU.

U znak sinovske hárnosti
pokorno
Posvećuje i prikazuje

I Z D A V A O C

Č A S T N I O T Č E!

Ako ću bit i karan od Vašeg poštovanog Otočanstva, što se usudih, Vàs prija ne pitavši, ovo dilo vama prikazati, pritrpiću dobrovoljno. Al oprostite mojoj usudljivosti! — Ja razmišljajući, da ste Vi jedan od najvirnijih prijateljah i drugovah pokojnog, nisam mogò naći, kome bi bilo to prikladnije, nego Vašem Otočanstvu prikazati.

Promislite moju želju za dobro obćeno, moju sinovsku ljubav prama Vami, pak me onda karajte. — Učtivost i poniznost Vašu, moja namira nije bila, povridit. Već, bivši ovo dilo trud sina države ove redovničke, od potribe je, da se prikaže jednom Otcu, koji za sriću njezinu svagdano čezne i nastoji; nuder da Vi niste taki . . . — koji svoju mladost za njezin na-

pridak posvetiste. Komu nije poznata Vaša màrljivost dok biste tajnikom .... Biskupa? Tko ne zna za Vašu pastirsku brižljivost, dok bijaste župnikom u Livnu? Nek govori iz temelja napravljena župnička kamenita kuća u Vidoših; kupljena i uređena kuća i njive na Slatkoj gorici, gdi pri svem tom, prva vam briga duhovna svog stada na srdcu ležaše. Tko ne zna za Vašu okretnost, dok upravljaste samostanom fojničkim? Svidoči u mnogoj struki popravljenje ekonomičko i na mnogo mistah kupljene zemlje. Komu nije poznata Vaša podobnost u državnim poslovima? Svima koji vas izprid sebe za svoga poklisara u Carigrad po drugi put opremiše; gdi Vi za sriću i blagostanje ove redovničke Države bdijete i nastojite, da se što prija dugoželjni mir povrati, i Majka naša opet procvate, i plod u vinogradu gospodnjem — Bos. Vikarijatu — prinese. Ova sva razmišljajući, nisam mogò drugčije učiniti, nego Vama dilo ovo prikazati, njega i mene pod Vašu obranu baciti, ujedno želeći vam od Vičnjeg Otca dugotrajno zdravlje, na korist ove redovničke Države.

U Fojnici godišta 1846.

Vašeg Otočanstva
Priponizni sin I. F. Jukić

BOGOLJUBNI ŠTIOČE!

Životopisi od davnih još vrimenah bili su kod ljudih mudrih u velikoj cini; tako posli Plutarka, koji najbolje živote glasovitih ljudi znadijaše opisat, mnogi kasnije za njim njegovu stazu slidiše; i kod različitih narodah novi Plutarki na svit iziđoše.

I doisto tomu se nejmamo čudit; jerbo štivenje životopisa jednog ol drugog slavnog čovika, dovodi štioca u dilotvornu učionicu, gdi kripost i snagu niku neviđenu i sebe probuđujuću osića, za naslidovat slavna dila.

Ako dakle, životopisi ljudih umrlih, štiocu toliku korist prinose; ljudih, koji pokraj tolikih slavnih dilah, uvik ostaju ljudi: sudovi zemljeni, pùt slaba, posuđa zlobom napunjena, trstike slabe, koje i najmanji vitar strastni običaje slomit; ako dakle ovijuh životopise štiti i dila njihova slavna naslidovat, od velike je koristi, molim vas, koliko je veća i neizmirnija štiti onog koji je sve ljude nadvisio? Taki vam se sad prid oči stavlja u ovome dilu; u kome ćete ga poznat, kano obećanog Mesiju, popravitelja Čovičanstva, sina Boga vičnjega a pritom pràvog čovika. Ovo je ona svitlost svita, mudrost neizrečena, vrilo svih kripostih. Opazit ćeš iz ovog njegovog s. života: mudrost i nauk Božanstveni, koji nepoznan bijaše mudroznancim koliko grčkim toliko rimskim. Ričju u životu ovom Spasitelja Isukrsta naći ćeš sva obećanja i proročanstva ispunjena, i kao u jednoj sbirki sav Nauk njegov sveti prid oči ti se stavlja; koja su po s. pismu starog i novog uvita raztrkana, ovdi ćeš u redu sve naći, koja spadaju na zakon krstjanski. — Ova dobro

razmišljajući bogoljubni Otac Mihovil Čuić, pobrinuo se je Život G. Isukrsta, od naučnog Augustina Kalmeta vrimenoslovno sređen, iz talijanskog[1] u ilirski privest i na svitlo izdat; i kad bijaše god. 1843. dilo ovo dovršio, nemila smrt u tome ga smete.

Po smrti dakle njegovoj rkp. dojde u moje ruke. Ja ga proštivši, opazih ne malu korist duhovnu i književnu, koja bi iz njegova izdanja slidila, odredih izdat ga. I budući da je bilo prija nikakvim čudnovatim vrstopisom pisano, zato iznova imo sam ga prepisati i ujedno mnoge turske riči izbaciti podmetnuvši narodne: nisam štedio ni truda ni troška, samo da svrhu moju dostignem, koja je dobro općeno. Naposlidku, da štogod i o životu pokojnog prinositelja zabiližim u kratko.

Rodio se je pokojni O. Mihovil Čuić, u selu Bukovići u Duvnu, godine 1797. na 8. veljače od matere i otca težaka, koji ga u strahu Božjem do 10. godine odhrane; posli ga ondašnjem franciskanu župniku pridadu, koji poznavši u njemu spodobnost za stanje redovničko, nauči ga štit i pisat, pa za tim opremi ga u Fojnicu. Mladi Mato (ovo mu bijaše krstno ime) ovdi napridovaše u strahu Božjem i učenju latinskog jezika, tako da godine 1813. uniđe u red S. Otca Frane, države Srebreno-Bosanske. Svršivši u Fojnici gramatičke skule, poslaše ga starišine za dalje nauke u Ungariju, gdi na različitih mistih s pohvalom svrši sve nauke zabiližene. Posli toga rekavši s. Misu i vrativši se u otačbinu — Bosnu — učinjen bi kapelanom. Al za dugo utom stanju nije ostò; jer starišine, vidivši njegovu podobnost, učine ga učiteljem i pripovidaocem u Fojnici. Za šest godinah ove dvi dužnosti tako je znò dobro i višto opravljati, da je mnogu korist i mladež i pobožni puk od njega primò. Posli 6. godinah svoga truda, učine ga Otci agregatom i župnikom na Kuprisu, zatim u Čukliću, posli toga u Rami, i izaberu ga za svog difinitora.

---

[1] Iz knjigah: Vita di Gesu Cristo Signor Nostro, tratta dagli Evangelj. — Venezia 1823. Presso Giuseppe Baltaggia. Coi tipi di G. Picolli.

Koliko je koristan pobožnome puku i svojoj državi bio, obće je poznato. Bijaše čovik velikog nauka, svetog i redovničkog življenja, uljudan i blagoćudan, al sva ova ne pazijaše nemila smrt; u najboljoj dobi svladan od suhobolje priminu 5. stud. 1844. ostavivši nam slavnu uspomenu: pokoj mu vičnji!

Ostalo je iza njega podobar broj različitih predikah. Tko zna kakav je glasovit pripovidaoc pokojni bio, znam da želi, da se rečene predike što prija na svit izdadu (to je želja i prijateljah pokojnog; njihova će briga to biti i učiniti samo ako se trošak za ovo dilo izplati, i ne štetuje se); ako dakle niste radi, da želja prazna ostane, to ondak pomozite! I da ste mi zdravo!

U Fojnici 25. ožujka 1846.

(Dopis)

Mučno će se koja zemlja u prostranoj carevini austrijanskoj naći, da je tako nemarna za knjižtvom i prosvjetom narodnom, kao što je Dalmacija. I što druge zemlje od dana do dana sve većma napreduju u literaturi, industriji i prosvjeti, to Dalmacija sve natrag gamiže! Ja sam pohodio mnoge znance i s njimi se razgovarao o uzrocih te njihove nemarnosti; svi jedno te jedno gude, da je tomu uzrok dugi jaram mletački, naselenje mnogih (?) familijah talijanskih po gradovih, talijanski jezik u učionicah i na sudovih itd.

Za drugi put ostavljam ovih navodah neistinitost dokazati i prave uzroke kazati; za sad samo ih to pitam, pod kojom su vladom živili i pisali: Lucić Hanibal, Hektorović, Ivanišević, Baraković, Vitaljić, Kanavelić, Knežević, Pavlović itd.? Dapače pravi Talijani nastojali su o našoj literaturi više, nego premnogi današnji Dalmatinci. Tko je bio Alberti, Dellabella, Appendini? Druge mnoge napominjati sad neću, dosta će biti, ako dva samo dosad malo poznata književnika, istina rodom Splićane, a starinom Talijance napomenem, a to su: Doct. J u r a j K a v a n j i n i. — Prepoštovani g. Mato Šantić, kanonik i predstavnik zadarski, imao je ljubav preporučiti me kod g. Petra Kapogrossa-Kavanjina, koji je nasljednik pokojnog Jeronima i potomak po ženskoj krvi, koji mi je spomenuto djelo ne samo pregledati dao, već mi je suviše obznanio njekoja i o životu i rukopisih pokojnoga svog otca »Vicenca Kapogrossa-Kavanjina,« koji se je rodio u Splitu 1770, bio sveg okružja splitskog

kolunel nad serežani, a pod Francuzima narodne garde. † 1838. Djela njegova rukopisna, lijepo pisana i tvrdo vezana, čuva njegov sin spomenuti g. Petar, koja sam ja pregledao i evo im naslovah:

I. Svezak 1. Mudroznanac u pustoši, oli Bogoštovna razmišljanja od Eduarda Young-a prevod iz talijanskog; fol. pag. 1—49.

2. Potuženja oli noći od Eduarda Young-a, slobodno prenešenje od Ludovika Loski. Noći XXIV. fol. pag. 49—228.

3. Sud napokonji, pjevanja III. fol. pag. 18.

II. Dila Božja, promišljenja u kraljestvu naravi i providenja. G. C. Sturm fol. p. 433. Dovršeno u Vrliku na dan 9. kolovoza 1837.

III. Životа svetih razmišljanja svrhu Evangelja sičnja — travnja fol. p. 142.

IV. Razlika djela, ujedno u folio vezana: 1. Mudra i svakomu koristna uspomena — Sentencie br. 1631. — 2. Različiti događaji. 3. Riči jednog virujućeg, kako su bile pisane od popa F. de la Menais, kad bijaše jedan virujući. 4. Različite molitve i promišljanja.

V. Idilla iliti vrsta slaganja pjesničkoga od Salamuna Gesnera; folio pag. 220.

VI. Ljubomudrac (Filosof) krstjanin, zabavljen razmišljajući veličanstva Boga i njegove vlastitosti i otajstva njegove prave vire, od opata Pey začastnog kanon. crkve parižke in folio pag. 126. — S ovim istim svezano je

VII. Knjiga g. Laval-a bivšeg predikancija protes. u Conde' na Noreau, (s francezkog talijanski od redovnika G. N. B . . . u Mletcih utišteno 1824).

VIII. Prigled od naravi (Pregled naravi), tvor g. misnika Antona Bluche.

Za čudo je, koliko je ovi svjetovnjak mnogo piso i to sve o pobožnih stvarih, gdje naprotiv danas toliki svećenici ništa ne rade za bogoštovnu i nabožnu književnost! Toliki izvrstni dalmatinski rukopisi stoje netiskani, a tiskarnice u Zadru, Splitu i Dubrovniku narodnog ništa sad ne tiskaju, osim Glasnika.

JURAJ KAVANJINI

Vlastnik splitski i trogirski, starinom proizlazi iz Italije; rodio se u Splitu 1644. † 1714. Više nauke svršio je u Padovi, gdje je i doktorat podnio iz pravah 1669. Poslije toga u otačbini bio je nadbiskupski savjetnik.

U Splitu bivši, po preporuci g. Šantića, zadarskog kanonika, g. Ivan Kaugrusović (Capogrosso) dao mi je pregledati rukopis njegov, od kog su po dalm. Glasniku sve slavjanske novine govorile. Ja sam taj rukopis dobro razmotrio, i koliko znam i razumim se u našem knjižtvu, opazio sam, da s prvimi dalmatinskimi pjesnici porad izvrstitosti uzporedit se može glede pjesničtva; a koliko se obilnosti i historičke vrijednosti tiče, sve druge pjesnike naše daleko nadilazi.

Djelo ima nadpis slijedeći: »Poviest Vangelska bogatoga a srechna Epulona i ubogoga a çestita Lazara; illi ti od scete bogastua a koristi ubosctva. Velopiesna istoga G. Gerolima Cauagnina Vlastelina Splitskoga i Trogirskoga, prigodno razdigliena u triest pievanya s onizima ka odstupno odascausci od poglavitog ciglia stegnut od gliubavi hoti pisati zaçigniayuchi od suoje otaçbine Dalmatinske i od svieh inieh derxava, kraglia i uiscieh gliudi Illirskih. Sloxenije koristno svakome çoeku nascega naroda toliko svitovnomu, koliko duhovnomu, za ukloniti se odzla, a moć slidit dobro za spasenje dusca«. In folio mediocre in duabus columnis. Svako pjevanje ima »nadglasje« u komu je sadržaj cijelog pjevanja. Strofe su od šest redakah. Ovakih strofah ima 5.489, a redakah preko 30.000. Svaka povijest s notami historičkimi izkićena je i s citaciom autorah.

Evo vam jedan izgled iz pjevanja 12. Citacije autorah sastavio sam.

Nadglasje.

Od Severa i od Solinjana'
Harvoje i inih ki u Splitu bieše,
Vitez, Vojvod, Kneza Bana,
Herceg, Despot ki se prieše
Gospodujuć na kraini
S Slavi, s Rimljani s Turčini.
Vedrih kraljah od Iliria,
Vlast Filipa i Leksandra,
Pira, Agruna, Zvonimira,
Svetopleka, Bel', Kasandra
I od Nemanì i od Stipani,
I onih s' kismo Slavi zvani.

Pievanje XII.

Od vridnosti ljudih stare,
I u miru i u rati
Bane, Kralje i Cesare
Već mi è ovime prikazati;
Al je mučno iz starine
Vadit svitlost od istine.

Strimenita stvar je od više
Dugu starost pomladiti,
I izpod tminah ki izkoliše
Pridnje vike navistiti —
Dat prošastniem pravu miru
I davniem imat viru.

Gdikada me ljubav zani
Od deržava slavne muži
Da poviedan svak me brani,
A ne poprav, a ne ruži:
Kažu sebe ki svitli su
Za sve na svit da već nisu.

Kamo dakle Sever stari,
Ki po razpu Solinskomem (sic)
K Splitu ostanke svê brodari

Tu i grad prini s blagom svomem (sic);
Zva vlasteostvo iz otoka
Gdie bi uteko s' toga uzroka

Odliš onih, koji bižaše,
Put istoka i zapada
U Dubrovnik, ki ostaše
Pod razide i Beograda
Njeki i hlepeć riku Jadra,
Daše ime grada Zadra.

Gdi è Splitski dužd Harvoje
Ki privari kralja Ostoju
Jadne i čini s Ugri boje
Bana i Pavla razbi u boju,
Sigismunda družtvo dieli,
Vladislavski vihar veli.

itd. itd. itd.

PROGLAS I POZIV NA PRETPLATU ZA KNJIGU »BOSANSKE NARODNE PIESME«

Proglas i poziv na predplatu knjige:
Bosanske
Narodne Piesme.
dio pervi.

Vriednost naših narodnih piesamah više je poznata, nego što ja imam riečih tebi je prid oči staviti? poznato je da narodne naše piesme već u jezike različite biše prinešene; medjuto, da toga od inostranacah i nejmamo sviedočanstva, zar mi neznamo što je liepo i ugodno? zar mi nejmamo serca!? imamo doisto i svaki put kad pievamo, ol kad čujemo pievat nieka oćutljiva slast razliva se u sercu našemu! — Gospod. Vuk, veliku je hvalu zaslužio skupljajući ovo blago narodno, i izdajući ga na svietlost! ali gos. Vuk, može se samo kano početnik toga branja smatrati, koi nam je tomu put otvorio, a da je on sve piesme sabrao, toga se ni pomisliti nemore? istina da on u svojoj sbirki, koju je Srpskom, nazvao ima dosta i Bosanskih piesamah, ništa nemanje u Bosni još toliko ima narodnih piesamah, da će Vukovu sbirku mnogo za sobom ostaviti, samo ako se dobrostivi štioci postaraju: podpomagati ovo moje poduzetje, od koga evo pervi dio naumiosam na sviet dati; saderžaje 50. različitih piesamah 40. *ženskih,* i 10. junačkih iznoseći 20. od prilike tabakah, i biti će tiskano u 8. na velin papiru a ciena 1. for. sr. Novci se na prid plaćaju a imena će biti tiskana na sverhi knjige, ako pako toliko nedojde novacah, da se trošak tiskarne nemogne platiti, onda će svaki svoje novce na trag uzeti od onoga kod kog su ih položili. Predplatu primaju p. n. gg. u Zagrebu: Viekos. Babukić, i St. Vraz. u Varaždinu prof.

Hinko Hérgović, u Karlovcu bar. Dragutin Kušland, u Križevcih Franjo Žigrović. u Sisku Frano Lovrić. Senju gos. Petrović tajnik biskupov, u Krapini i za stranu Zagorja Josip Kerleža, u Bistrici i za stranu Zagorja Stiep. Mlinarić. u Belovaru gos Rusan. U Petrini I. Ternski. u Kostajnici kap. M. Juranić. u Osieku Juraj Tordinac. u Požegi Josip Mudrovčić advokat. u Vinkovcih M. Topalović. u Gradiški I. Petek. u Brodu Ig. Berlić. u Vukovaru Kajo Adžić. u Rumi i za Mitrovicu Tadia Berbić u Zemunu Stiep. Marjanović. u Beču grof Orsat Pocić. u Budimu Anton Punković. u Pešti I. Kollár. u Požunu Lj. Stur. u Novomsadu I. Jovanović direktor. u Biogradu Miloš Popović učrednik praviteljstvenih novinah. u Zadru Anto Kuzmanić učrednik Zore. u Splitu Andria Stazić u Dubrovniku Juraj Georgiević. u Šibeniku S. Popović. u Triestu Dimitriević.

Ove i ostale poznate domorodce uljudno pozivam da na se prime ovi trud od skupljanja prenumerantah. Na deset plaćenih, daje se po običaju jedanaesti na dar.

U Sutisci poslidnjeg kolovoza 1844
I. F. Jukić Banjalučanin.

III

POZIVI ZA OSNIVANJE KNJIŽEVNOG DRUŠTVA

POZIV U »KOLO BOSANSKO« I PRAVILA DRUŠTVA 1842. g.

Poziv u »Kolo Bosansko« tako nazvano »Družtvo književno« koje Mladež Ilirsko-Bosanska za Godinu 1842 zavesti želi

Non quia difficilia sunt, non audemus
Sed quia non audemus difficilia sunt
S. Augustinus

Ljubav, sloga, sveto slovo
Pak će sinut sunce novo.

A. Nemčić

Bošnjaci slavna bratjo Ilirska! dojde več vrěme, da se i mi probudimo: za Izobraženje (cultura) i prosvitljenje Naroda našega brižljivii postanemo. Istina da mi četverostolětnim jarmom nesnosnog tudjeg vladanja, ugnjeteni, nemožemo u ovoj struki ostalu bratju Slavjansku naslidovat, kakobi hotili; ipak kolikoje možno, i obstojateljstva našeg vrimèna dopustiti budnu, nećemo propustiti našeg truda. Razmišljajući umove i prěd oči stavljajući podobnost Bošnjakah, nesumnjivo daćemo u ovom zavedenju privareni biti; ta zar i u najnovia vrěmena negledamo ljude u svakom nauku izverstne, ne samo u Bosni, đali još i podilje radi svojih naukah hvaljene; al ovo izobraženje pojedinih ljudih štaje, i kakvoje izobraženje u prostome narodu proizvelo? doista malo; smatrajući sjedinjenje silah umni da deseterostruko veći plod proizvodi u kraljestvu prirodnome, uzesmo za dobro sile umovah naših na korist otačbine naše u jedno sjediniti.

Pohvalismo mi umove koji se radjaju u Bosni, al od několiko vrěmena umovi taki nam pristadoše, koji bi prostom puku na korist bio, i svojim književnim trudom neumitnoga naučio; pravo kaže Ilirska poslovica »Gdi nije napridak, tudeje nazadak«. Zato nam neustaju već odavna Oćevci, Rame, Jajčani, niti Divkovići, Posilovići, Matijevići i t. d. koji bi narodnim jezikom pisali, i svom rodu koristni bili. Bratjo draga! Srěćniismo mi našeg vrěmena, buduć da od kad Danica od Zapada svitliti poče, mnogise njezini zraci pustiše na planine Bosanske, davnolětni sněg rastopiše, zime nestade, ter nam lěto nastade, ugriašese pèrsa naša, užgašese serdca ljubavju prama Otačbini našoj; za neizgubiti vrućinu i neozebsti u serdcu mnogi, lěk mislimo i za najbolji nadjosmo »Kolo Bosansko« kadse igra kolo naokolo, sve ostaje zdravo i veselo, eto daklen bratjo dobra lěka! poprimimo ga; koi želi užgan ostati i veran svomu rodu, nek koraci, šta zabranjuje? neka stupi u ovo »Družtvo književno«. Posvetimo one vrěmena našeg časove, koji nam suviši budnu, i koji nam priteći mognu od drugih naših zvanjah, i poslovah, metnimo ji u košnicu (Ulišće) obće vaše potribe, prinesimo ji na raširenje ovog našeg družtva, i koje premda daje u svom još početku, ipak mnoga obećaje samo ako u njega stupimo; a kad stupimo da od pčelice male zanat učimo trěba: malo pčela ponese, al često i berzo noseći, drugarice imajući punu ternku sladkog meda nanese; tako i mi Mladeži Bosanska! nastojmo i napridujmo, nit nas početak mučan, kako ostalih, tako i ove stvari od početog može uplašiti, pristrašene od košnice odtirati, dobro znajući stvar dobro početa da je na pola učinjena, a kad već na poli budemo da nam uteć sverha neće ufamose.

»Kolo Bosansko«.

Cilj (Scopus) ovog književnog Družtva jest: razprostranje Narodnog Književstva, upoznanje učnih

ljudih snami, a nas š njimi umno jednom ričju zabavljenje, koje nikom na putu nestoji, ni politici, ni Věrozakonu.

S u s t a v (s y s t e m a)

1°) U ovo Družtvo stupajući položiti trěba pet Forinti Srebra = 15 pleta, u svakom Manastiru bitiće jedan bilježnik na koga se novci iz župah na oni Manastir spadajućih slasti moraju. Verhovni pako, kojiće zajedno upravitelj Družtva biti, obično stajaće u onom Manastiru u komu Provincial; na ovogaće se svi novci slati, za koje on kupovaće po tri Iztiska (Exemplara) Ilirski Narodni Novina, Peštanskih Сербски N. N. i još drugi koji kakvi po vrimenih (periodicos) učnih Dělah, po razmiru dohotka u kesi Družtva naodećegse, po jedan iztisak slatićese u svaki Manastir, iz koga slaće se na one župe gdi sučlani našeg družtva pribivaju, koja kad pročitana budnu natrag šaljuse u svoj Manastir, i na sverhi godine svezane nek u Biblioteke unesu.

2°)Ovo Družtvo izdavaće po vrěmenu Dělo pod imenom »Bosanska pčela« kojaćese uredjivat od jednog sučlana kojise je već poduzeo i za Godinu 1843 pervi put iziti će knjiga, izplativatćese troškom Družtva, njezini dohodak pripadatće kesi Družtva.

3°) Sučlani i ostali rod svoj ljubeći Bošnjaci: umoljavajuse da svoje sastavke šalju k Učredniku rečene knjige, a to svake godine do sverhe miseca Serpnja, da tako Dělo s novom godinom uvik izlazit mogne.

4°)Predmeti (Materia) za ovu knjigu slatićese od GG. sučlana: Narodne Pisme iz usta Naroda brez i kakve svojevoljne promine prěpisane, s izjasnjenjem od kog su i kakva su striliša ti ljudi od koisu prěpisane, i s izjasnjenjem riči manje poznatih. Narodne poisti način Pripovidke, poslovice i Zagonetke. Pisme od sebe sastavljene. Pripovidke i ostala po običaju drugi Učnih jednog Družtva sučlana, k tomu još i ako bi što n a p o l i t i k u s p a d a l o ol se koji drugi događaj slučio u njegovom okolišu, buduć da on najbolje zna zato ga najbolje može opisat. Mnoge u

Bosni Rike kojim nit izvora, a još manje utoka poznajemo; mnogo Jezera kojim ni mista, ni svojstva (proprietas) neznamo; mnogi gradovi, Varoši od kojih samo imena poznajemo jedva; mnogo većim brojem nahodese podori (Rudera) starih Gradovah i Varošah od kojih nit imena poznajemo; Mnogi stari običaji, različna nošnja, koju valja opisat, i isto ime svakoj hodići naznačit; na mnogo mistah nahodese različite stvari, koje da i u samom se okolišu taje u komse nalaze; mnoge se iz ustah prostog Naroda čuju stare Ilirske riči; koje sve gori imenovana valja podpuno opisati i Učredniku Bosanske Pčele sigurnom prigodom poslati; često se događa da se mnogi novci stari [nalaze] i druga na starinstvo nas opominjajuća, koja valja zakupit na ime Družtva: stvari poslavši Družtva starĕšini a njiuh opisanje, kakvesu i gdi su našaste G. Učredniku.

5*) Tko u Družtvo kakvo ulazi, dužanje služit se s naredbom i upravami onog Družtva zato svakom se na znanje daje: da će se rečena Pčela Jezikom Ilirskim što može bitti razumljiviim izdavat, a pravopisom Gajevim.

Buduć da još svega Družtva u kolu nejmamo, zato nit možemo starešinstva izabrati; niti odrediti kojim putom: Novine, i ostala medju nami priobćivat, možemo, zato za ovu struku nit možemo zakona ikakva postaviti; medjutim dok to nebude po posebnim knjigam valja da se dogovaramo, kako će nam biti najzgodnie, i dastenam zdravi Bratjo! U Fojnici 10^{tog} Prosinca 1840.

POZIV U »KOLO BOSANSKO« I PRAVILA DRUŠTVA 1848. g.

Poziv u Kolo Bosansko.

Tako nazvano Književno družtvo, koje Domorodci Bosanski za Godinu 1848 zavesti žele.

Non quia difficilia sunt non audemus,
Sed quia non audemus difficilia sunt.
S. Augustinus

Mila Bratjo! Slavni věk naš, jest věk od naukah, věk od prosvěte! Kud se god obazremo: sve se kreće, sve za prosvětom i naukom teži; zavode se Učiteljišta, otvoraju se učionice, ml[a]dež za naukom čezne: što njegda bijahu sablje, i buzdohani, to su sad knjige i časopisi, potoci kèrvni davno su usali, i mi mir uživamo. Sve se rekoh oko nas kreće i samo još mi u snu nemarnosti tužno počivamo? Mi Bošnjaci njekad slavni narod, sad jedva da smo živi, nas samo kao očenutu granu od stabla Slavjanskog gledaju priatelji naukah — i žale Nas! al tezko [!] onomu, koga žale, kaže poslovica. — Zato vrime je, da se i mi probudimo od dugovične nemarnosti; dajte pehar, te carpite iz studenca pomnje mudrost, i nauk; nastojte, da najpred naša serca očistimo od predsudah, fatajmo za knjige, i časopise, vidimo što su drugi uradili, te i mi ista srědstva poprimimo, da naš Narod prosti iz tminah neznanstva, na svitlost istine izvedemo!

Nek nas ništa od ovog poduzetja nestraši, istina, svaki početak da je mučan, al kad se već počme, sve to lašnje biva. Nas pako bodri priměr ostale bratje Slavjanske; da druge ne napominjemo, koje udes u sréćnii položaj politički stavio, uzmimo prěd oči bratju naše Bugare, koju, iste nezgode, koje i nas tište, pa

šta za malo vrěmena učiniše? Više od 30 Učionicah Narodnih zavedoše tolike knjige izdadoše, i časopise ustanoviše! Šta dakle nama smeta, da istim putom neudarimo? — Pod vladom sadašnjom Turskom, ne samo da se ovaka poduzetja priče i zabranjuju, već isto Vladanje nastoji narod, i podložnike svoje, kao i drugi Europejski Vladaoci usrećiti, i prosvětliti; ništa dakle nas nesmeta — i sama jedina dobra volja hoće se. Ko ima dobru volju, i komu je sreća svog naroda mila, nek slobodno stupi u ovo domorodno družtvo, kog je cilj dobar, i sverha sveta.

Uredba Družtva.

1. Svaki član ovog družtva plaćat će u obćinsku kesu 2 talira = 12 pletah na godinu, i to měseca sěčnja valja na jedan put da položi.

2. Pineznik, i ostalo starišinstvo odabrat će se odmah dok Družtvo u život stupi, i dok od Starišinah Provincie bude potvardjeno.

3. Iz ovih novacah kupovat će se Novine, Časopisi, i druge više koristnie knjige, za svaki monastir, po jedan ol više iztisakah. — Knjige ove slat će se na pročitanje Članovim druztva [!] koje kad proštiu, vratit se imaju u dotični Monastir, gdi posli neg se svežu stavit će se u knjižarnicu.

4. Družtvo ovo svake godine izdavat će po jednu knjigu, pod naslovom Světogled Bosanski. Knjiga ova sadéržavat će razne predmete: književne, umětne, i ekonomičke, njezin Sadéržaj bitće u posebnom Oglasu.

5. Za trošak ove knjige molit će Družtvo Časno Definitorium da ovo priporuči, da knjigu ovu svi Misnici koliko u Monastiru, toliko i po župah Paroci, i kapelani, kupiti dostoje se.

6. Brigu uređenja ovog Světogledja prima na se O. Fra Frano Jukić, pod pogodbom nadarenja, za svaku godinu po 10. talira. Ostali pak dohodak od izdavanja ove knjige pripadat će kesi Druztva za njegove potrěbe.

7. Družtva ovog najpérva će briga biti: Učiniti jedan odbor, koji će nastojati pronaći, način kako bi se, gdi bi se imale Narodne Učionice zavesti: kojim načinom? odklen će se nabaviti trošak? i kako bi se glavnica fundus — za ovo osnovati, i položiti mogo?

Sva ova ponizno podlažu se, pod obranu, i zaštitu Častnog Definitoria, od kog se najpri dopuštenje ište, i kad bude potvardjeno, Družtvo će istom u život stupiti, i početi raditi.

IV

POVIJESNI I ZEMLJOPISNI RADOVI

DREVNOSTI BOSANSKE

Skupio I. F. Jukić, Banjalučanin. 1842.

I.

Baveći se lane u namastiru franciškanskom u Fojnici, namerim se na jednu staru knjigu od 14. stoljeća, u kojoj su sami grbovi (podreti, stemmata), bosanski i srbijski plemića; podpisi su s veliki latinski pismeni, nalik na pečatana, pisani; naslov knjige pisan je jezikom našim, azbukom bosanskom[1]. Evo ga: Rodoslovije Bosanskoga aliti Ilirskoga i Sarpskoga vladanja, zajedno postavljeno: po Stanislavu Rubčiću Popu. Na slavu Stepana Nemanića Cara Sarbljena i Bošnjaka. Niže ovog naslova stoji sljedujuće svedočanstvo: Codicem hunc continentem varia stemmata plurium Nobilium familiarum Bosnensium, jam ab immemorabili tempore, a captivitate nempe Regni

---

[1] O azbuki bosanskoj prvi je Dobrovski počeo pisati, vidi Bibliog. L. L. Kepp. god. 1825. N. 26. Za tim prof. Kuharski u svom putovanju po Dalmaciji god. 1829. vidi Srb. Letopis te godine. Prošaste godine od D. Tirola u Letop. Srbskom čast. 1. i od N. D. u Danici Ilirskoj b. 40. o toj azbuki bi pomenuto; u Danici pak iste godine broja 45. neki Pravoljub! govoraše o ovome predmetu nešto obširnije, al' malo, htede više, al' ne imađaše osim dve knjige, koje bi druge naveo! Za vreme mog' bavljenja u Bosni, ja sam ove vrste knjige nabavljao, da lakše o njima mogu besediti, i prem da mučno to za rukom iđaše (budući da od 30 taki knjiga, jedva je jednu naći, koja bi cijela bila, s početka je svaka izdrta!) i opet nekoliko skupio sam i već bio sam i sastavak jedan poslao u Danicu, al' imađaše sreću prеđašnji! ništa manje, o knjižestvu bosanskom kad uzgovorim, biće navedene i knjige ovom azbukom pisane! —

Bosnae, studiose conservatum fuisse a R. R. Frbus Franciscanis familiae fojnicensis[2] testamur nos Fr. Gregorius a Varess, Episcop. Ruspensis et Vicar. Apost. in Bosna Othomana, dicta Argentina, precipue vero in olim Episcopatu Dumnensi. Suttiscae die 6. Julii 1800.

Za tim sleduje sobstvene njegove ruke podpis, s običnim biskup. pečatom. Prije lista, na kom su ovi nadpisi, ima jedan list, na kom je namalana (slikovana, picta) mati božija Isusa u povitku držeći, stoji na polumesecu, između dve glave maurske na ključu nataknute bez podpisa. Na drugoj strani toga

---

[2] O ovim grbovma pominje i Prudencij Narentin, u knjizi: De regno Bosniae ejusque interitu, narratio historica. Venetiis 1781. pag. 48., donosi imenoslov bosanski plemića. Ovaj imenoslov imade i Andrej Kačić u Raz. Ugod. Beč 1836. knj. 2. str. 1. Zatim Emerik od Buda u Kačiću latinskom (Budae 1764.) s nadpisom: Catalogum hunc depromtum exibemus ex originali M. S. qui asservatur in venerabili Conventu S. Spiritus Fojnicae, apud Fres Mres una cum illorum Stemmatibus; quemque diligenter ac fideliter transscripsit 1724. P. Marianus Lecustich, transscriptumque exemplar reposuit in Archivo Contus S. Mariae Macarschae in Dalmatia, ubi hactenus asservatur. Ovaj imenoslov mnogo je kasnije pisan, nego je ona knjga slikovana, koje je pak godine i kakvim jezikom pisana je ne znam! U knjizi imade grbova obiteljski 127. i to ne azbučnim redom, već kako je koja obitelj starija bila, u ovome pak imenoslovu (catalogo) imade 168 imena plemeniti porodica redom azbučnim. 41 dakle više! čiji se grbovi ne nalaze u Fojnici; — a i ta je razlika izmeđ' ove knjige, u kojoj su ovi grbovi i izmeđ' onog imenoslova, što ne samo što su ova imena jednakim pravopisom pisana, (kako i i Prudencij navodi), a u knjigi različnim, već i to, što u imenoslovu i predikata imade, n. p. Rubčić, de loco Rupçich, apud silvam Cernivera i t. d. Imenoslov, kog Prudencij napominje, da se nalazi u Fojnici, davno je propao, propao sa mnogi drugi dragocjenosti starinski n. p. onom poslanicom, koju pisaše *Stefan Tomašević* 1459. na plemiće bosanske, da se skupe na Kosovu (vidi je kod Kačića: Razgovor Ugodni Naroda Slov. izdanje Beč. 1836. str. 156. knjiga 1). Na moje pitanje u Fojnici, gdi su te drevnosti? ovo mi odgovoriše: »Prošastog stoljeća neki fra Matho a Lasva imao i je u svojoj sobi na rafu, posle ono siđe s pameti, zanemari i i mećajući voće na nji, na žalost! sviju ljubeći starine izagnjije pod voćem sve!, i tako pogine imenoslov, Epistola i mnoge druge starine!«

lista slikovani su S. S. Stefan i Lovrinac po granu palme u ruci držeći, više pak nji evharistija nad čašom (kalesom') bez podpisa. Na onom pak listu, gdi je naslov knjige na jednoj strani, na drugoj je namalan S. Jeronim u pustinji vitlejemskoj, pred krstom visećim klečeći, bez podpisa. — Mislim da neće biti izlišno, ako svu knjigu pretresemo, navodeći imena oni kraljevića i plemića, čiji se grbovi nalaze u ovoj knjigi, i to onim pravopisom, kojim su pisana. List 1. deset grbova u jedno bez podpisa, i to sledujući deset, koji su opet na po se izmalani. List 2. *Macedonije,* lav okrunjen, kao što M. Orbini pripisuje Bugarskoj. Fl. Regno degli Slavi. str. 398 — List 3. *Yllyrie* (Ulluriae)[3], zvezda, a pod njom polumesec. — List 4. Bosne, kao kod Orbina str. 334. — List 5. *Dalmacije.* 3. okrunjene zlatne lavske glave. — List 6. *Slavonije,* ne zna se upravo, il' su tri kune, il' tri lisice, il' tri rta? budući da su zlo slikovane. — List 7. *Krovacije,* kao kod Orbina str. 394. List 8. *Bulgarije,* lav bez krune. — 9. *Syrbije,* krst ravan sa četir' kresalnice (čakmaka, ocila). 10. *Rascije,* tri konjske ploče. — 11. *Primordije,* u ruci mač. — (Sleduju grbovi plemića, koje ćemo samo poimence naznačiti, budući da bi odveć obširno bilo svakog plemića grb opisivati. List 12. Kotromanović[4]. 13. Nemanjić. 14. Mrnjavčić. 15.

[3] Ovo je stari bosanski grb, kom kasnije dodate budnu dve glave maurske na ključu: srednjega bo vijeka Bosna pod imenom Ilirije dolazaše; sravni Decretum Thomae Regis u Konjičkom Saboru, god. 1446., gdi se podpisuje »Nos Stephanus Thomas, Rex Dei gratia Raciae, Serviae, Bosnensium sive Illyricorum etc. kod Farlatija čast 4. st. 68. Aeneas Sylvius u Evropi piše: »De hinc Dalmatae, quos Slavos, Illyrii, quos Bosnenses vocant«. Grb Ilirije kakav je ovde, taki se nalazi ukraj obraza njemačkog, koji je dodat knjigi Historisch-topographische Beschreibung von Bosnien und Serwien. Wien 1821.

[4] Je li ova obitelj postala od Ivana Kotromana, o kom M. Orbini na str. 350. piše: da je po smrti Kulina Bana Bosnom zavladao, koga Orbini Nijemcom zove poslana od ugarskoga kralja, kaže dalje da je iz plemena ovog bana izišavša porodica Bosnom vladala, i isti Tvrtko I. bosanski kralj da je bio iz ove porodice; da su ovo neosnovana vidi Du Cange-a Familiae Dalmat. et Slav. § 13. i 15. A da je obitelj Tvrtkovića od Kotromanovića različita vidi se iz broja 15.

Tvrtković. 16. Grebeljanović. 17. Branković. 18. Krstić. 19. Kastriotić. 20. Čarnojević. 21. Baožić. 22. Kosačić[5]. 23. Hapuović. 24. Jablanić. 25. Žimraković. 26. Dimičević (sama orlova krila s nadpisom: tempus restabit.) 27. Birmasović. 28. Kovačić. 29. Kostanić. 30. Kačić. 31. Vojnović. 32. Zvijezdić. 33. Vladimirović. 34. Slanosović. 35. Bogašinović. 36. Kopijević. 37. Dukaginović. 38. Tasović. 39. Zoranović. 40. Ćorić. 41. Novaković. 42. Radijelović. 43. Žarković. 44. Biložević. 45. Morovlažić. 46. Bosnić[6]. 47. Bisalić. 48. Matejković. 49. Grubković. 50. Resić. 51. Dičnić. 52. Oblačić 53. Sladojević. 54. Kopčić[7]. 55. Dražojević. 56. Gojković. 57. Rubčić. 58. Milinović. 59. Dinjičić. 60. Margetić. 61. Sojmirović. 62. Ljubetić. 63. Grubčević. 64. Sagrelović. 65. Ljubibratić. 66. Predojević. 67. Šestokrilović. 68. Svilojević. 69. Soković[8]. 70. Sit-

---

[5] Ni ovde ne znam, u koliko se Orbiniju verovati može, koji piše (382 str.) da je prvi bio Stefan, nazvani posle Herceg, koji promenuo svoje prezime *Hranič* u *Kosača*, od mjesta gdi se rodio (imade i danas *Kozac*, varošica u Podrinju, u nahiji goraždskoj), budući da to prezime pre 80. god. poznato bijaše, kako se vidi iz ove knjige, a grb u ovoj knjigi jednak je s onim kod Orbinija str. 380. —

[6] Danas Bezi, u nahiji Visokoj, kraj Bosne.

[7] Bezi u naiji ramskoj, kod izvora Rame imadu svoje odžake. God. 1827. kad je rat bio između Rusa i Turčina, i kad je Rus osvojio bio Varnu, pobojaše se poturice bosanske, da će i Bosnu osvojiti: tada Kopčići donesoše svoje povelje, azbukom bosanskom i jezikom našim pisane, i darovane od poglavica bosanski toj obitelji, ondašnjem župniku kršćanskom pitajući ga: »Boga ti, fratre! možemo li s ovim kod Moskova proći?« »Ter kako!« odgovori mu župnik, »ta i Moskov tako i danas piše, to je njegova jazija«. Svi bosanski bezi čuvaju stare svoje povelje, prem da ništa čitati ne znaju samo zato vele, jerbo je Bosnu car uzeo samo za 300 god., a što je prošlo više od toga, to nepravedno drži! i budući da će kaurin kadli-tadli Bosnu uzeti, a ono su povelje kaurske, dakle mogu valjati kod kaurina; ili da jasnije kažem: kako su se stari poturčili, tako ćemo se mi pokrstiti, da nam dobra naša ostanu.

[8] Svilojevići i Sokolovići jesu bezi u Sarajevu. — O ovima se pripoveda, da su se prvi poturčili, i Sarajevo iz razvalina *Kotora* i *Vrhbosne* sagradili.

ničanić. 71. Roširević. 72. Kalenić. 73. Sestričić[9]. 74. Pažačić. 75. Jamometović. 76. Kutlović. 77. Stanković. 78. Kezić. 79. Vukotić. 80. Kukretić. 81. Ticinović. 82. Deskojević. 83. Parmekanović. 84. Vukovič. 85. Debeljić. 86. Ugrinović. 87. Debeljić (opet). 88. Brzojević. 89. Mirilović. 90. Smokrović. 91. Vranić. 92. Bibić. 93. Vilić[10]. 94. Maslović. 95. Jekličić. 96. Bakčić. 97. Kružičijević. 98. Knezović[11]. 99. Branilović. 100. Alapović. 101. Vulašić. 102. Radmirović — Ivanović. 103. Kosović. 104. Subić. 105. Kragujević. 106. Sudić. 107. Mokrović. 108. Rajković[12]. 109. Krasojević. 110. Nimičić. 111. Bogopanković. 112. Jevsevlović. 113. Čubretić. 114. Vojković. 115. Tolišić. 116. Teževčić. 117. Hvaoković. 118. Senčević. 119. Frankopanović. 120. Prelazović. 121. Bjeloperović. 122. Đenzidalić. 123. Križić. 124. Mehlinić. 125. Trzarović. 126. Hrabrenović. 127. Didlović. 128. Grubašević. 129. Ždralović. 130. Tomanović. 131. Gradapović. 132. Glumčić. 133. Krajčinović. 134. Žantić. 135. Županović. 136. Dobrijević. 137. Neorić. 138. Cetinjanić. Na listu 139. i posljednjem ima jedan grb, iz različiti drugi sastavljen, n. p. dva lava krilata, jedan beo a drugi crven, u razapetim šapama drže krst; za tim ima: polumesec, zvijezda, ljiljana, orlova krila, i t. d.

---

[9] Iz ovoga su plemena današnji *Festetići* u Ungarskoj. — Čuvši ovo pre tri godine Festetići, da se *Sestričića* grb nalazi u Bosni, zamole fratarske starešine, da mu snimak (facsimile) pošalju, što i učiniše; a grof im pokloni više od 60 dukata, što u čem!

[10] Bezi u nahiji skopaljskoj.

[11] O ovoj porodici pisaše Kačić, Beč. 1836. knj. 2. str. 25. da su bili u njegovo vreme u Luci!, i budući da su docnije nekakvi Kneževići u Rusiju preselili se, zato mislim da će ovi biti; po mom dakle mneniju Nj. Eksc. G. *Dimitrij Maksimovič Knjaževič,* učebnago Odesskago okruga popečitelj, koji je lane putovao, i obilazio austrijske Slavene, plemić je bosanski starinom!

[12] Firduzi, bezi u nahiji livanjskoj, a od pre kapetani Livna grada. Ovo je ime preokrenuto iz naše reči *raj* u perzijsko *far-das,* — paradisus; odakle izađe *Fir-duz,* umesto *Rajkovič!* Da nisu u Ugarskoj Slaveni i Nemci naučili od poturica bosanski prevrćati svoja narodna imena u tuđa?!

Podpisa nema nikakva. Ima pak nadpis: Semper: Spero. — Što se tiče veštine molovanja u ovoj knjigi, to mogu kazati, da svedoči vijek[13]; a ni veću veštinu zahtevati ne možemo: ćutajući zahvalimo Rubčiću na njegovom trudu. — Knjiga je ova dobro čuvana od goreimenovani franciškana, zato cijela je kako iznutra tako i spolja; iznutra je debela artija, a spolja u koži (kvijer, membrana) vezana.

II.

U istom goreimenovanom namastiru nahode se dva suda od bakra slivena i pozlaćena, koji se od starinah čuvaju, i pre dvesta godina, kad je samostan popravljen iz zemlje su iskopana, prvi imade sliku — formu — od legenja (umivala) i dosta je podubok, na dnu imade jedna prilika pokazujući vojnika oružana na konju sa štitom, u jednoj ruci drži mač, a u drugoj koplje zabodeno u usta zmaja, koji pod konjom leži svezan, na način kako se slikuje S. Georgije (od kog se pripoveda, da je zmaja pridobio u gradu Šireni, izbavivši livijskog kralja kćer; vidi Kačića Andrije R. U. N. Sl. Beč 1836. knjiga 2. st. 376.), oko ove prilike imade jedno pismo četiri put napisano:

---

[13] Ko bi dobro promotrio i zapamtio sve ove grbove, i znao i jednog od drugog razlikovati, lasno bi mogao sva *mašeta (kosturnice?)*, koja se nalaze po Bosni i Dalmaciji istolkovati, budući da je na svakom one obitelji, koja je onde saranjivana, grb izrezan. Po Bosni toga izobila imade, i kad bi se koji čovek našao, koji bi sva snimio i uporedio s ovom knjigom, lasno bi svakog plemića staru baštinu (imanje) iznašao. Posle osvojenja Bosne, mnogi se plemći izsele u Dalmaciju osobito u primorje, kud je Turcima mučnije bilo doći, zato se i tamo sila nalazi podobni mašeta. Sravni Andr. Kačića Raz. Ugod. Nar. Slov. Beč. 1836. knj. 2. str. 10. i 11. Neosnovano je dakle ono mnijenje G. Dr. T. Petranovića, u Danici 1841. Č. 39. gdi veli: »Ja mislim iz uzroka, koje ću vremenom u osobitoj knjigi objelodanti, da su to grobovi stari Horvata, još iz prvi stoljeća, dokle se na hristjanstvo ne obratiše«. Ta Porfirogenit ne meće Horvate oko Fojnice, Sarajeva, Travnika i t. d. pak se opet nalaze ovuda takve grobnice; kakve sam vidio po Dalmaciji, take svaki dan vidao sam po Bosni.

RATHEWISЂИBI

Drugi sud ima sliku tepsije — plitice — il' upravije velikog tanjira, koji je od prvoga širi, al' mnogo plići, na ovom je prilika ženska na levoj ruci držeći pticu duga repa, a drugu ruku digla nad glavu; više glave imade plenicu (pantljiku), na kojoj su bila nekakva pismena, al' su već izmazana nit' se mogu razaznati, po pervazu i okolo prilike razne se vidu šarke-cifre; osim toga imade okolo prilike pismo u naokolo, kano i na prvome, četiri puta upisano, evo ga:

:DER. I:И FRID:BEh:WATRT:

Ni prvi, ni drugi zapis, ne znam da je itko znao pročitati, da pače nit' se znade u kom je jeziku, s kojim li pravopisom pisano? Koja su pismena rimska, ona su napisana kao što se i danas pišu, samo što su u sredi podebela. — Što se tiče prvog zapisa, u njemu je prvo pismo čisto rimsko: »er«; drugo vidi se da je sastavljeno »at«; treće, čisto rimsko »h« ili kirilsko-bosansko »i«; četvrto čisto rimsko »e«; peto dvostruko »v«; šesto kao bosansko »iže«; sedmo latinsko »s«; osmo kao bosansko »ćerv«, iliti graždansko »Ђ« veliko; deveto kao bosansko »naš« ili graždansko »i« veliko; deseto kao latinsko »B«, jedanajesto kao i šesto. — U drugom zapisu vtoro je pisme kao bosansko »est«. Što se tiče desetoga, ja upravo ne znam kakvo je? ako nije »s« il' »o« ili »ot'«. Tako isto i pisme dvanajsto nalik je na latinsko »h«, a je li upravo »h«? — ja ne znam. —

III.

Nahodi se kod mene jedna rukopisna knjiga, u Beogradu 16. stoljeća pisana azbukom bosanskom, u 4-ni na debeloj artiji od 160 listova. Knjiga je cela i dobro sačuvana, fali samo jedan list, na kom s jedne strane bio je kalendar od meseca dekemvrija, a na drugoj početak ukazala (index) predmeta. Evo naslov knjige: »Ortus, anime«, to će reći: Raj duše, — u kom

se uzdržuje ure ste gospođe, po običaju ste rimske crkve, s mnogijemi devotijemi molitvami. — Iste. est. liber. me. Mateus. di Zorzi. — Božidari. merkatus. Belgradi. Fecit. notare. ego. Marianus. Nikolaj. notavit. meus. diđitis. — Ano. salutis. nostre. 1567. 15. decembri. in Belgradi finis«. Kako naslov tako i početna pismena pisana su minejom. — Što se tiče pravopisa ovde taki je, kakav se nalazi i po drugim knjigama, koje su pisane il' pečatane bosanskom azbukom; o kom pravopisu drugi će put biti govor, to ćemo samo sad napomenuti: u ovoj knjizi izlišna pismena nema, osim »ъ. jer«, koje se samo nalazi na koncu svake reči, koja se okončava na pisme suglasno. — Što se tiče jezika u ovoj knjigi? evo ćemo navesti pjesan 50.: *»Pomiluj mja Bože!* (Miserere)« u vernom prepisu. *»Psalm' protiva neuzdržanju«.*

»Smiluj se meni. Bože. po velikoj. milosti. tvojoj. I po množtvu milosrćaa tvoijeh. odpusti nepravdu moju.[14] Jošte. umi me. od nepravde. moje. i od grijeha. moga očisti me. Jerbo. nepravdu. moju. ja poznavam. i grijeh. moj. protiva. meni. vazdar. Tebi samomu. sagriješih. i zlo. pri. tobom. učinih. Da se opravdeniš u besjedah tvojih. i premožeš. kad se. sudiš. A evo. u nepravdi. začet. jesam. i u grijesijeh zače me. mati. moja. Evo istinu. ljubio si. neznana. i otajna. mudrosti. tvoje. ukazao si meni. Pokropiš. mene gne. izopom. i očistim se. i izmiješ mene. i vrhu. snijega. obijelim se. Slišanju. mojemu. dati ćeš. veselje i radost. i uzraduju se. kosti. u miline. Odvrati. obraz. tvoj od grijeha. mojijeh. i sve nepravde. moje. odpusti. Srce. čisto, stvori. u meni. Bože. i duh. pravi. ponovi u utrobah. mojijeh. Ne odmetni. mene. od obraza tvoga. i duha svetoga. tvoga. ne odnesi. od mene. Povrati. radost. meni. spasenia. tvoga. i duhom. prvijem. ukrijepi. mene. Naučiti ću. nepravedne. puta. tvojijeh. i nevjerni. k tebi se. obrate. Oslobodi me. od grijeha. (de sanguinibus) Bože. Bože. spasenia. moga. i uznijeti će. jezik. moj. pravdu. tvoju. Gospodine. usne. moje. otvori. i usta. moja. navijeste. hvalu. tvoju.

[14] Vtori stih izostavljen je.

Jer. ako bi. hotio. posvetelište. dao bih je. istino. užeženje. ne nasladi se. Posvetelište. Bogu. duh. umiljen. srce. skrušeno. i umiljeno. Bože. ne pomrzi. Dobro često učini. gne. u dobroj. volji. tvojoj. sionu da sazidaju se. zidi. Jeruzalima. Tada. primiš pronosenje. (sacrificium). pravde. poklone. i užižanje. Tada i. polože. vrhu. oltara. tvoga teoce. — Slava. ocu. i sinu. i duhu. stu. kako. bješe. u početak, i sada. i vazda. i u vijeke. vijeka. Amin«.

Što se tiče sadržaja ove knjige, iz naslova poznaje se. Najpre je kalendar, za njim ukazalo, a za ovim apostol u latinskom jeziku al' kirilicom pisan. Za simvolom četiri muke Isus-Hristove od četiri Jevangelista sastavljene, do lista 31; od 31. do 45. različite molitve; od 45—93. officija različni prazdnika B. D. Marije; od 93—96. officije od pepelnice (dies cinerum); od 96—104. sedam pokorni psalmova Davidovi, sa sazivanjem — litanijama — i običnim molitvama. Od lista 104.—115. officije od mrtvi; od 115—123. časi pomilovanja B. D. Marije, koje Kliment papa sloči; od 123—127. prizivanje slavne preblažene Djeve Marije; od 127-og do kraja razne bogomolje i molitve. —

IV.

I§O§M
A E Lъ TITUS
EXPROEC§
T O R E
V. L. S.

Rimski ovaj nadpis nalazi se urezan na jednom kamenu u dolnjem Glamoču; moj poznanik i prijatelj, koji mi je snimio ovo pismo, kazivaše mi, da se mnogi tuda podori — rudera — nahode, i to u selu Gluvice nazvanom, i t. d.

V.

U jednoj monastirskoj knjižici od Sutiske nahode se 2 obraza predposlednjega kralja bosanskoga Stepana Tomaša; prvi je slikovan na velikome platnu,

od prilike kao na po vrata. Stefan sedi u narodnom odelu, kabanicom zaogrnut, pod krunom, u ruci drži žezl, niže kolena svet kraljevski, a više njega grbovi kraljevina, od koji naslov nosaše; s druge pak strane, t. j. desno, vidi se dvostruko pismo, prvo, azbukom bosanskom pisano, čitati se ne može; drugo je latinsko: »Thomas Rex Bosnae et Argentinae«. Na ovom slikovanju premda leto nije naznačeno, opet vidi se da je starodrevno. Šteta što to niko na novo ne snimi.

Drugi obraz od ovog mnogo je manji, al' je za nas važniji, slikovan je tim istim načinom na platnu, bez odežde kraljevske, klečeći na koleni, gologlav, s sklopljenim rukama, moleći se Isusu Hristu, koji mu se čudotvorno pokazao. Prepoveda se, da se to u Bobovcu dogodilo. — S druge strane, t. j. na leđi tog obraza, ima tolika artija, koliki je i obraz; cela ova artija od časti je ispisana, a od časti izmalana, i što sam god stari spomenika vidio, nije me ni jedan toliko sbog svoje znatnosti obradovao, kao ovaj, al' na žalost! artija je ova od časti poderata, a od časti tako pokvarena, da se jedno pismo jedva čitati daje, a drugo nikakvo, a to je sve od vlage pokvareno, viseći o zidu; ništa manje, naznačićemo sve po redu, koje se zadržalo na artiji: Titulus regius«, u ime otca i sina i duha svetoga, amin«. Dalje se ne da čitati. Sleduje zatim obraz S. Grigorija Pape, i u naokolo pisano, al' se čitati ne može. Na drugoj strani S. Grigorija ima pismo podugačko, iz kog samo ovo sam razumeo; da je sirječ Bobovac bio prestolnij grad; kako ga je car uzeo, i kako pade Jajce i ostala Bosna pod Turke, i kako Mateja, kralj ungarski, osvoji Jajce i t. d. Zatim sleduju razni grbovi: kraljevine Bosanske štit; kraljevine Slavonske štit je škrljak kardinalski; plemena Kozačića štit i Dalmacije štit. Za tim pismo po većoj časti izlizano, u kom piše, kako su Mrnjavčići pogubili Uroša Cara, kako je vlada Srbska na nji prešla, a od nji na Tvrtka, koji se kruniše u Mileševu za kralja raškoga i bosanskoga; zatim Kotromanović, pleme kraljeva bosanski, a za ovim Arbor genealogica (rodoslovije) kraljeva bosanski s

njiovima suprugama, a pod ovim krur.a bosanska. — Posle toga sleduje na drugoj kolumni plemena Nemanića štit, kraljevine Srbske štit, Dalmacije i Holmiscije štitovi, Budislavića štit, a posle rodoslovije plemena Nemanića. Nemanića koleno počima na iljadu. — Deša sin Bele Uroša od struke Ličinija Rimljanina — Nemaćna, Gihomio, Miroslav, Konstantin sinovi Deše, Simeon Nemanić .... — S. Sava od Mileševa, rečeni Raško i Vukšan, Stjepan, kralj srbski i primorski prvi, Eudoksija kći Aleksija Cesara (njegova supruga) Pribi ... av ... episkop srbski. Pokraj toga grb štit srbski episkopa. — Stjepan Kralj 3. i hteše se zvati Bela Uroš, kraljica Jelena, kći kralja franačkoga. Vladislav kraljeva 3 godine, sagradi crkvu S. Save u Mileševu. (Jedan kralj s kraljicom sedi iza ovoga, al' je razdrto.) Dragutin kralj razbi vojskom svog otca, posle pokaje se, postane kaluđer u De ... — Milutin kraljeva m .... Uroš oslijepljeni .... Dušman (tako je tamo) .... Uroš .... »Između ove dve kolumne u sredi stoji grb jedan, a u njemu ostali kao i kod Rupčića, samo što ovde suviše nahodi se i grb pre spomenute kraljevine Slavonske. Niže ovog stoji jedan grb, i jest polumesec s nadpisom: štit Iliriah, stari Bošnjanina; a niže ovoga Nadgrobije:

Katarini Kraljici Bosanskoj
Stipana Hercega ot Svetoga Save,
Ot poroda Jeline i kuće cara Stipana
Rojenoj Tomaša Kralja Bosanskoga
Ženi koja živi godin ....
i preminu u Rimu na leto ....
. . . .

Posle ovog Nadgrobija po dnu izderanog sleduje Pjesan na pogubljenje Kralja Stjepana.

»Bije se Kralj Bosanskij plemenitij Gospodar
»Kako kralj Ungarskij iliti kako car
»Imaše slavan glas po svetu daleku
»Ot njega beše svako vladanje Veliko,

»A i Pavo Pavlović, Grgur Omučević,
»Dragiša Dinjičić i Petar Kovačević
»Jošt Herceg i Vlatko i slavni Šimraci,
»Sva pojna gospoda junaci;
»A Despot kad bijaše stari, ostavi ustavi
»Tada kralj sloviše visoko u slavi«. —

Za tim ide sljedujuće pismo: Petar, Ilije Omučevića Sin, po starini (t. j. po prezimenu) Bošnjanin. Zaradi nepovoljnoga razmerija i pogube Bosanske, prišastija njegovi stari: sad je Dubrovčanin, koji za miloserdije njegove stare gospode složi i postavi ovo Rodoslovije za spomen i slavu Bosansku, i sva kod vredna Bošnjanina dokle Bog bolje dopusti i njegova sveta volja, pisano leta 1482. —

Pod ovim pismom stoji njegovog plemena štit (grb). — Što se tiče veštine u uređenju ovog pisma, to je vrlo lepo i vešto napravljeno, slikovanje je prekrasno, boje razne, po rečma Rupčića vrlo je mnogo ostavio posle sebe. — Pismo i pravopis jest azbuka bosanska.

»ъ« (jer) nalazi se i u sredi među dva soglasna pismena, i na kraju posle soglasnog pismena.

VI.

Nahodi se jošt kod mene sledujeće pismo azbukom bosanskom, od 1532. leta, 15. marta. »Neka je na znanje svakomu čoveku, koi bi vidio ili čitao ovo pismo, kako ja Petar Ivanović proda pred velikim oltarom grobnicu s belendžuci (to jest s karikami) Otcu frat. Matiju Korničaninu Gvardijanu za da i ostalim fratrom po [t]ri aspri, (jaspra Turskij novac al' ga sad nejma, jest četvrta čast današnje pare) i uze ove rečene aspre, ot frat. Matia Korničanina rečenog gvardijana, da do posledka nitko nejma zanj posla. I za veće verovanje svedoci odozdol, koi se podpišu, da su verovani. Ja frat. Gergur Dumnjanin pisah po molbi Petra Ivanovića. — Ja Petar Đorđević jesam svijedok rečenomu pismu. Ja Stjepan Petrović je-

sam svedok rečenomu pismu. Ja Filip Barnjić svedok rečenomu pismu. Ja Filip Tomković svedok gornjemu pismu. Pravopis obični je. »ъ« (jer) upotrebljava se kao u pređašnjem, među i posle soglasnika.

VII.

Nahodeći se ovog leta u monastiru franciškanskom, namerim se krome onog rodoslovija pod V. jošt na dva obraza vešto slikovana; jedan od ovi stoji na podu viseći o zidu s nadpisom: Na 2. julia 1597. u Bnecije ja Stjepan Dragojlović učini ovo na slavu Božiju. Ja se retra. . d godišta 28. — Na drugom pak obrazu, koji stoji na gospinu oltaru u hramu, jest sledujuće s latinskima pismenima: Baldissera D. Anna Pince. al. 1621. na 10. Augusta u Bnecie. Ja Stjepan Dragojlović učini ovij oltar na slavu i počtenje blaženoga začetija Marijna i ovoj kapeli . . . . . (dadoh) baštinu u Borovici. — Pravopis je obične bosanske azbuke, slikovanje je kao što napomenu na obadva; slikovan je i isti Dragojlović; obrazi su na platnu u najvećem formatu.

U Cerniku u Slavoniji, 13. julia 1842.

KRAJINA BOSANSKA

Među ilirskim državama, Bosna, ako njen položaj, prirodnu krasotu, i plodnost zemlje u pogled uzmeš, može zaista prvo mjesto zauzeti. Od sve pak Bosne najplodnija i najuzoritija je ona strana, što se proteže od Vrbasa k zapadu do austrijanske međe, koju Bošnjaci Krajinom zovu[1], a inostrani zemljepisci Turskom Hrvatskom[2]. Prostor ove zemlje može imati 150 □ milja zemljopisnih, a žitelja preko: 100.000 duša. Hristjana istočne crkve ima najviše. Oni žive po selima, a nešto ih ima i po varošima; duhovno spadaju pod upravu mitropolita sarajevskoga; imaju dva manastira, Moštanica u pridorskoj, i Gomionica, u banjalučkoj nahiji; zatim imaju nekoliko drvenih zgrada, koje svijet crkvom zove a više na pojatu naliče. — Poslije njih po broju najviše ima Turaka, ili pravije reći, poturica bosanskih; ovi obitavaju obično

[1] Banjalučani zovu Krajinom samo oni komad zemlje, što preko Une leži, i što je upravo turska Hrvatska.

[2] Ne samo inostranski pisatelji, već i hrvatski, radi bi protegnuti tursku Hrvatsku čak do obale Vrbasa. Vidi: Obći Zagrebački kalendar 1846. Čertice iz dogodovštine Hervatske od Ferd. Žerjavića. — Seljanov Zemljovid Beč 1847. — Svi ovi zavedeni su od Pavla Vitezovića, koji u djelu Bosna Captiva Tyrnaviæ 1712. mudruje, govoreći, da Vrbas Bosnu od Hrvatske rastavlja, i da je Bosna nekada bila hrvatska strana. Ali koliko je on u geografiji vješt bio, iz toga se vidi, što on Ključ rastavlja od Jajca na pet dana hoda, gdi samo ima deset sati; no ovomu se nije čuditi, budući da je učio od Porfirođenita ilirsku geografiju. Da mimoiđem stare zemljopisce, koji Bosnu zapadno do Une protežu, samo ću to napomenuti, da se iz povelja kraljeva bosanskih granice najbolje mogu razaznati.

po gradovima i varošima, a nešto malo ima ih i po selima. — Kršćana ponajmanje ima[3], oko 12.000; imaju šest župa (parohija), u Banjaluki, Ivanjskoj, Gradiški, Sasini, Volaru i Bihaću; stoje pod upravom biskupa bosanskoga, iliti drugojačije zvanog, apostoličeskog namjestnika.

Planine znatnije jesu: Vrtoč, Prkosi, Crna gora, Grmeč, Srnatica, Osmina, Kozara, Benakovac, Beregomica, i t. d. — Rijeke: Sava, Una, Unac, Klokot, Vrbas, Vrbanja, Vrbaska, Švrakava, Sana, Blija, Zdena. Podneblje ovde vrlo je ugodno; planine spomenute nisu drugo, nego žirorodne gore, nisu visoke, već rastovinom i bukovinom prikrivene, osobito tako zvani Savski lug, koji se kraj Save na šest sati proteže, samom je visokom rastovinom zaodjeven. Planine ove neizbrojena krda prasaca svojim žirom hrane, zato svinjad najveće je blago žitelja; ali lakomost zemaljskih gospodara, ako ovako za nekoliko godina proslijedi, sve će upropastiti, jer ovi za malu cijenu prodaju inostrancima svoje šume, odkud jedni natovare pune lađe drva, te plave u Beograd, drugi sijeku duge, treći pale lug, te izvaruju potašu, drugi opet sijeku japiju lađarsku za engleske i egipatske velike brodove; a što je opet najgore, isti kmeti nemilice poraziše šumu, jer mnogi za drugi gnoj i ne mare, već pale šumu, pa onda siju žito, a gdje je ove godine sijo, do godine već tu neće, nego opet nanovo pali; a kad sve oko sebe popali, onda se seli, i traži gdje još ima šume. Od čobana ništa da i ne napominjem, oni su svagdi neprijatelji šuma, osobito gdje ih nikakvi zakoni ne stežu, kao kod nas u Bosni.

Osim planina ima ovdje dosta ravnica i dolina, koje su vrlo plodne, s kojih stanovnici po dva žita na ljeto skidaju; rađa ovdje pšenica i kukuruz, koji je

[3] U Srbskom Ljetopisu 1845. II. ima opisanije Bosne, prevod iz njemačkoga, u komu ni treći dio nije istina. Tako piše, da je veća čast žitelja u Bosni muhamedanskoga zakona, da je čislo hristjana istočne crkve u Hercegovini pretežnije, a u Krajini zapadne crkve, što ni jedno nije istina. Nego kako u Bosni strožijega smisla, tako i u Hercegovini i u Krajini, najviše ima hristjana istočne crkve.

običajna hrana seljaka, zatim proso i ječam, manje se sije heljda, zob i pir. Vinogradi bi mogli malo ne svuda biti, no samo ih ima u banjalučkoj nahiji, u predjelu Ivanjska zvanom; ali što manje ima grozđa, to više ima šljiva, i to od više vrsta, najviše pak tako zvanih požegača, ili savki; zato u Krajini baš kao i u Posavini piju, ili pravije da reknem, loču rakiju i staro i mlado, i mužko i žensko. Ovdje ili se jelo, ili radilo, ili igralo, uvijek rakija valja da razgovore otvara, i kavgu zameće! —

Trgovina ovdje dosta je znamenita; iznosi se, kako prije spomenuh, drva za vatru, duge, japija lađarska, potaša, paklina, šišarice, pijavice, crveni luk, grozđe, svinje, volovi, sitna stoka, žito, vuna, koze, vosak, slanina, salo, maslo i loj. Unosi se pak: so, kafa, šećer, pirinač, suknene, svilene i prtene stvari, i to iz Beča, Pešte, Trijesta. Trgovina se opravlja Savom, Unom i Sanom; a trgovačka mjesta jesu: Banjaluka, Pridor, Bihać, Novi, Ostrožac i t. d. Sastanci po granici drže se na Grabu, Prosječenom-kamenu, Maljevcu, Zavalji, kod Novog, Kostajnice, Dubice i Gradiške.

Što se tiče ruda i rudnih voda, Krajina ostaloj Bosni nimalo ne ustupa; zlata, srebra, mjedi, tuča na više mjesta nahodi se, ali samo se gvozđe obrađuje. Osobite je dobrote gvozđe staromajdansko; ovo se za oruđe (alat) po svoj Bosni raznosi, premda posvuda dosta dobra gvozđa ima. Dragog kamenja, i planinskog kristala nalazi se u staromajdanskoj nahiji oko Briševa[4].

Običaj i nošnja Krajišnika sasvim je različna od ostalih Bošnjaka; osobito nošnja, koja opet među rišćanima i kršćanima u nečemu se razlikuje. U Krajišnika poimavši od opanaka, pa sve do duge crvene kape, sve je kako napomenuh, različno od drugih Bošnjaka, ne samo kod mužkih, nego tako isto i kod

[4] I sad živi čovjek u tom selu, koji je pre 20 godina punu šaku dragoga kamenja svomu župniku donosio; ali pokojni sveštenik bivši prost i nevješt izruži toga seljaka, ovaj pak svoje drago kamenje za malu cijenu proda inostrancu, da pače i dan današnji prodaje, ali nikakvom duhovniku pošto je živ na oči ne iznosi.

ženskih; ovdje je svaki komad različno izkićen i omašćen (obojen).

U Krajini ne samo Turci već i raja većinom uvijek nosi za pasom oružje; ili putovao, ili na njivi radio, sve mu je puška za pasom. Zato ovdje kad šljive rode, već se napred Turci vesele, da će biti razbijenih glava; a to njihove kese puni.

Sva Krajina dijeli se na 8 nahija, nad kojima zapovijedaju muselimi i kadije, koji opet gdje su prostranije nahije, imaju svoje nahipe, ili namjestnike; svi pak podložni su veziru travanjskom.

Znatnija mjesta jesu:

1. u nahiji Banjalučkoj: Banjaluka[5], varoš s tvrđavom, na utoku Vrbanje u Vrbas, na podnožju Osmine planine; ima lijepi položaj; ispod nje se proteže ravnica osam sati do Gradiške, samo gdigdi plodnim brežuljkom (humcom) i glavicom izprosijecana; može imati do 15.000 duša; 80 rišćanskih i 60 kršćanskih kuća, ostalo je sve sami Muhamedanac, i nekoliko Cigana. Ovdi je stolica muftije, muselima i kadije; imaju više mejtefa (početnih učionica), dve medreze (preparandije); rišćani imaju nešto učionice; ali prava škola rišćana i kršćana jesu mehane! — Između 42 džamije, najglasovitija je, ne samo ovdje, no u cijeloj Bosni, džamija Feradija. Begler-beg bosanski Ferat-paša uhvati njemačkog generala Auersperga, ucijeni ga, i ovom ucjenom sgradi spomenutu džamiju od tesanog kamena na način bazilike i olovom je pokrije; ovako prepovijeda narodna pjesna. Hristjani istočne crkve imaju više grada na tako zvanom Vlaškom bregu crkvu, tako je zovu, ali ništa drugo nije, nego drvena pojata prazna, u koju bi dvoja kola sijena jedva stala; tu samo velikih godova dođe sve-

---

[5] Banjaluka kad je i od koga je sagrađena, ništa se danas ne zna; no motreći ugodno položenje mjesta, i izvrstnu građu, ostanke tolikih kamenja i ploča na Laušu, više velike džamije tako zvanom bregu, mogao bi slobodno reći, da je još od Rimljana zidana, ali pod kojim imenom, i to se ne zna. Banjaluka, riječ ova dolazi od Banja i Luka, od množtva toplica ili mineralnih vrućih voda. Prepovijedaju, da su trinajstore u staro doba bile, a sad se samo za troje znade.

štenik, on čati, a skupljeni narod drži panađur. Hristjani zapadne crkve imaju jednu kolebu, gdi se svake nedjelje i svetkovine drži bogomolja. — U Banjaluci imaju u gornjem šeru toplice dobro od starine sazidane. Pazari drže se svake nedjelje, godišnji pak na rišćanske Duhove, i jest jedan najznatniji u cijeloj Bosni. Banjaluka odstoji od Travnika 18, od Jajca 14, od Save 8, a od Une 16 sati. Matija Korvin kad je oteo Jajce od Mehmeda II 1464. oteo je i Banjaluku, i ostala je u vlasti ugarskoj do po nesrećnomu boju Muhačkomu 1527. Andrija Radatović, gradski upravitelj, čuvši da je Jajce oteto, nije smio Turke dočekati, no upali grad, i pobjegne u Ugarsku. Ludvik Badenski 1688, i Josif Fridrih od Hilperusije 1737, njemačke vojvode, obsjedali su grad, ali ga uzeti ne mogoše. Dok je u Budimu vezir sjedio, dotle je u Banjaluki stojao begler-beg, zapovjednik nad svom Bosnom, ali zavisio je od vezira budimskog, poslije od temišvarskog; no kasnije, kad Turci izgube sve u Ugarskoj, Bosna dobije za se vezira, i ovaj sad prenese stolicu iz Banjaluke u Travnik, kao na sredu Bosne. Banjalučki grad, što se tiče mjestnog položaja, a i građevine, doista znamenit je, ali se danas ni maloj sili ne bi mogao opreti, zidovi su i bedemi na više mjesta srušeni; istina u gradu ima 40 nizam-topčija, i do 80 topova, ali pri svem opet se reći može, da je grad više pust nego utvrđen.

Vrbanjica, mala turska varošica na Vrbanji. — Čelinac, golemo selo tursko poznato nadaleko poradi svojih dobrih stupa (fabrika) od baruta, koje Vrbanja okreće. — Slatina, najznatnije toplice u svoj Bosni, leže u jednom pustom, šumom zarastlom mjestu, tri sata od Banjaluke udaljenom, i premda za putnika ovdje nikakve sgode nema, ipak iz cijele Bosne ovamo nemoćni gosti vrve. — Zvečaj, dva sata uz Vrbas od Banjaluke udaljeno mjesto, gdi se vide zidine negda slavnog grada, i u njemu franciškanskog samostana. — Gomionica, selo kod rijeke toga imena, žitelji su kršćani i rišćani, ovi posljedni imaju i manastir, kog je Mara Carica zidala, kako narod ustmeno kazuje; ovdje ima nekoliko od

gvozđa fabrika; odstoji od Banjaluke tri sata. — Timar i Sratinska, sela s fabrikama gvozđa. — Prnjavor, mala varošica. — Gradiška, varoš s gradom, na utoku Vrbaske u Savu, pram austrijanskoj staroj Gradiški; ovu je bio Laudon 1789. uzeo.

2. U nahiji pridorskoj: Pridor, varoš sa slabom tvrđavom na Sani, ima do 3.000 duša, udaljena je od Banjaluke 10 sati, leži na jednoj plodnoj ravnici, vodi znatnu trgovinu osobito s gvozđem, koje se vozi odavde na lađama Sanom do Novoga, Unom do Jasenovca, a Savom do u Beograd, odakle opet, istim putem natrag izvozi se so i rakija. — Ljubija, varošica 1 1/2 sata od Pridora udaljena, ima majdane gvozđa. — Šurkovac, Šalaje, Vidrenjak, Legenjuža, Čegaluša, Ravska, Lipici, i Šibovi, sela kršćanska s majdanima gvozđa. — Kozarac, varošica s napola zapuštenim gradićom, na plodnoj ravnici, dva sata od Pridora udaljena. — Novi Varoš s tvrđavom na utoku Sane u Unu, odstoji od Pridora šest sati, znatno je ovo mjesto bojevima god. 1629. i 1717; od Nijemaca bivao je obsjednut ali ga uzeti ne mogoše; Laudon 1790. bio ga je preoteo; ima danas znatnu trgovine. — Blagaj, danas mala varošica, negda znatna tvrđava kraljeva bosanskih, gdi su svoje blago držali, u kojem su sve svoje pouzdanje imali. Mehmed II ovdje je posljednjeg kralja Tomaševića pogubio 1463; leži ovo mjesto do blizu Sane, od Novoga 1 1/2 sata udaljeno. Odavde izhodi znatna grofska porodica Blagaj, čiji potomci i sad se u Krainskoj nahode. — Moštanica, selo kršćansko i rišćansko; ovi posljednji imaju ovde monastir, a kršćani gvozdene majdane. — Dubica, varoš s tvrđavom na Uni, odstoji od Pridora pet sati, znatno mjesto bitkom 1790. — Kostajnica, selo na Uni, prema austrijanskoj Kostajnici, ima skelu znatnu.

3. U nahiji staromajdanskoj: Stari Majdan, varoš na Staroj rijeki, među dva brega stiješnjena, znatno mjesto poradi ruda, koje se u okolici nahode, zlata, srebra, olova i t. d., ali samo gvozđe ima svoje fabrike; odstoji od Banjaluke 10 a od Prijedora 4 sata. — Kamengrad, mala tvrđava na Deri rijeki,

udaljena od Starog Majdana jedan sat. Sanski Most, varošica na plodnoj ravnici kraj Sane, ima nešto zapuštene tvrđave, odstoji od Starog Majdana dva sata. Sasina, Kruveri, Škiljevita, Agačića Majdan, Ada, Novi Majdan, Alajbegov Majdan, Batkovci, Čigalevac, Runjavica, i Briševo, sela kršćanska, gdi u svakomu po više majdana gvozđa ima.

4. U nahiji ostrožačkoj: Ostrožac, varoš na lijevoj obali Une s tvrđavom, odstoji od Bihaća osam sati. — Stina, Cazin, Sturlić, Kladuša Velika, Kladuša Mala, Podzvizd, Todorovo i Peć, mali gradići preko Une, gdi sami Turci stanuju.

5. U nahiji krupskoj: Krupa, varoš s tvrđavom s ove strane Une, na podnožju planine Lipsana. — Jezersko, Vranograč, i Otoka, mali gradići preko Une.

6.U nahiji bihaćkoj: Bihać, u mjestu zovu i Biće i Bišće, grad na lijevoj obali Une u otoku (ostrovu) leži, udaljen od austrijanske međe po sata, jest glavno mjesto turske Hrvatske, može imati do 5000 žitelja samih Turaka; odstoji od Banjaluke 24 a toliko sati i od Jajca. Grad ovaj uzimali su više puta Austrijanci god. 1592, 1717, 1739, ali ga nikad uzeti ne mogoše. Sazidan je od Bele IV, ugarskog kralja i nekada je dosta jak bio, ali su danas zidovi na piše mjesta srušili se, niti ih tko popravlja! — Izačić, gradić od Austrijanaca 1836. sažežen raketlama topovskim, sad ima nanovo do 60 turskih kuća. — Brekovica, Mutnik, Turija, Tržac, gradići s one strane Une; Sokolac i Ripać s ove strane Une.

7. U nahiji kulenvakupskoj: Kulen-Vakuf, varoš s tvrđavom na Uni, odstoji od Bihaća šest sati, bitkom 1737. znamenit. — Ostrovica, Navala i Burićevac, gradići mali kraj Une. Hrmanja, zapušteni rišćanski monastir.

8. U nahiji ključkoj: Ključ, varoš s tvrđavom kod Sane na podnožju planine Srnatice, odstoji od Jajca 10 sati; ovdje su Turci poslije tridnevnoga obsednuća na vjeru uhvatili kralja Stjepana 1463. — Petro-

v a c, varošica s tvrđavom do blizu izvora Sane. — B i l a j, mala tvrđava na podnožju planine Grmeča, udaljena od Petrovca dva sata. — J e z e r o, turski Đ u l i s a r, mala varošica među Jajcom i Varcarom, od obadva po dva sata udaljena.

Od sve Bosne u Krajini najbogatiji su Turci, i zato najbješnji, i po raju najgori. Raja ovde osim što veziru carsko plaća, dvostruko valja da služi i plaća krajišničkim begovima, na čijoj zemlji stoji, i da druge zulume ne napominjem, spomenuću samo begluk, iliti robiju; svaka kuća svomu gospodaru valja da daje preko cijele godine po jednoga slugu i služkinju, koji kućne poslove u gospodarevoj kući bezplatno opravljaju; zatim svaki gospodar toliko ispred sebe posije zemlje, koliko neće sve selo za se posijati, a to sve njegovi kmetovi bez ikakve plaće valja da obrade. Ali sve bi se ovo lašnje trpilo, da nije anarhije u Krajini! Krajišnici niti mare za uredbe carske, niti od vezira štogod zaziru; ako koji vezir hoće da ih uredi, to oni odma ustaju na oružje. Godine 1846. 28. okt. star. pobune se posljednji put pod načelničtvom Mehmed-bega, kadije bihaćkoga, koji je imao 12.000 pod sobom vojnika. Vezir tadašnji Adži-Ćamil--paša razbije ih konačno, i jedanajst prvah poglavica opremi u Carigrad, oni se malo umire, ali dok se rečeni vezir promijeni, oni opet isti te isti. Raju progone, globe, ubijaju sve kao i dosad, zato raja ne mogući više zla podnositi, opremi (sami rišćani) osam knezova i jednoga sveštenika u Carigrad, da traže oblakšicu. Carevi ministri oprave ih na novoimenovanog vezira Tahir-pašu, da izvidi pravicu, i dade im oblakšanje; ali kog su vezira dosad slušali Krajišnici, koga li će odsad slušati?! Vezir istina dao je burjuntiju, da se unapredak samo dva dana na nedjelju beglüči, da žene ne idu na begluk, da se u nedjelju nitko od raje ne siluje na radnju, it.d., ali kako spomenuh, Krajišnici govore: mi smo pridobili zemlju na oružju, a ne na artiji (papiru), da nam je car s fermanima oduzima. Ako ikada u Bosni raja za oružje prihvati, to će najpre u Krajini, budući da je ovde najviše pritiješnjena, a pomoći joj car ne može, kako sad okolnosti stoje.

1. HRVOJA VUKIĆ,

knez spljetski, i veliki vojvoda kraljevstva bosanskoga, rođen 1356, umro 1415.

Tavna doba srednjega vijeka, puna tmina, neznanstva, samosilja, i drugih zala, koja su plod zanemarenoga prosvjećenja uma i srca ljudskoga, ostaviše uspomenu, koju će osobito naš narod jugoslavenski još dugo spominjati, i kao baštinu dugo na sebi osjećati! — Vijek sredni obično se zove: vijek junačstva i viteztva. Vladaočki dvorovi puni su bili ljudi vitezova. Ako je ko bio širokih pleća, zamašita stasa, snažnih mišica, kudraste brade, čupastih brkova, divljega pogleda — to je bio v i t e z. Ako je bio srećan u lovu, umjetan u ulagivanju — to je bio kraljevski dvorjanin, a malo pomalo veliki vojvoda. On je robio, palio, gradove drugih plemića obarao, svoje zidao, tuđe kmete i zemlje silom otimao. Vladaoci to su mirnim okom gledali; to kod njih nije se zvalo razbojničstvo, već slavno junačstvo. Vojvoda brzo bi svoju silu ojačao, i vladaoc morao je sva njegova imanja, često preko volje, svojom poveljom i pečatom potvrditi, ne tarući sebi zato mnogo glave, što su ona krivo stečena. Takvi vojvoda u svemu je od svoga gospodara neodvisan postajao, i samo kad bi kralj imao boj s kime, slao bi mu ovi vojenu pomoć, i to često kad bi mu drago bilo; a kad je uhvatio zgodu, i ovi posljedni osjen svoga podložničstva bacao bi pod noge. Način ovi podanstva i odnošenja vlastele prama vladaocima, od Latina feudalismus zvani, u srednjem vijeku po svoj Evropi obćenit bio je; on je razdijelio mnoge jake zemlje na male slabe komade, i tako upropastio cijele države i kraljevstva, a narodima jaram sužanstva o vratu objesio. — Kako god

po ostaloj Evropi, tako isto i po jugoslavenskim zemljama, naročito u Bosni, spomenuti feudalizam i vazalizam bio je rasprostranjen, — i nju upropastio. Velike vojvode Rusaga Bosanskoga, kako sami sebe nazivaše: Vlatko, Sandalj, Stjepan Kosača, Hrvoja, i drugi mnogi, kraljevsku moć oslabiše, i tim sebe i svoj narod nad propast ne samo dovedoše, već u nju zavavijek turiše! — Zasad druge mimoišavši život Hrvojin pred oči stavljamo.

Rodio se je on u polovini XIV vijeka, oko godine 1356, od oca Vukca Hrvatinića, gospodara mjesta u Bosni Jajca i Kotora, i matere, plemićke dubrovačke, od kuće Lukarića[1]. Što junačstvom, što licumjerstvom, pod Tvrtkom I bosanskim kraljem, postane vojvoda nad vojskom, i oko godine 1387. pošalje ga pred vojskom u Dalmaciju, da gradove na predaju siluje, i koji se predadu, da i pod uzdom drži. Tvrtko umre godine 1391, a njegov nastupnik Dabiša učini ga velikim vojvodom kraljevstva bosanskoga. Kad kralj Dabiša umre, i nastupi godina 1396, Tvrtko II, koji ga ne htje potvrditi u dostojanstvu, onda Hrvoja na ime kralja ugarskoga Sigmunda, preotme od Tvrtka donje krajeve od Hrvatske, to jest, posidovanja bosanska u Dalmaciji. Opazivši da je Sigmund slab i od neprijatelja gonjen, a pri tom znajući, da se riba u mutnoj vodi najlašnje lovi, protiva očitoj volji njegovoj, proglasi za kralja bosanskoga Ostoju Stjepana godine 1398. Sprijatelji se s boljarima hrvatskima protiva kralju Sigismundu, te njegovog takmaca (aemulus) Ladislava, kraljevića napuljskog, na prestolje ugarsko pozove; na ime njegovo, a s pomoću župana cetinskog Ivana, osvoji u Dalmaciji gradove: Klis, Omiš, i Vranu; usiluje Šibeničane, da se pomire s Trogiranima i s bosanskim kraljem; učini i utvrdi mir unutarni i izvanski među gradovima dalmatinskima, i veliku stranku za Ladislava u Bosni i u Dalmaciji zadobije. — Ladislav godine 1402. okrunivši se u Zadru za ugarskog kralja, Hrvojine, njemu učinjene, zasluge obilno nadari; učini ga knezom,

[1] Du Cange cap. 10.

iliti hercegom spljetskim, i osim Spljeta još mu pokloni otoke: Korčulu, Vis, Hvar (Lezinu), i Brač. Sigismund pošalje na njega vojsku, koju on pod Bihaćom 1403. junački dočeka i razbije, vojvodu bana Pavla Bizena živa uhvati, i pokloni ga admiralju napuljskom Aldemarisku.[2] Ladislav, vrativši se u Napulju, učini ga svojim namjestnikom u Dalmaciji, i preporuči ga duždu mletačkom Mihovilu Stenu godine 1404. junia 16, s čijom pomoću oteo je otok Rab od senjskih župana. — Tako Hrvoja, po dopuštenju kralja Ladislava i Ostoje, moć svoju dugo i široko rasprostrani; njegov naslov bijaše: Dominus Hrvoja, Dux Spalatri, Magnus Vojvoda Regni Bosnae, ac Vicarius Generalis Regum Ladislai et Ostoje; to jest: Gospodin Hrvoja, knez spljetski, veliki vojvoda kraljevstva bosanskoga, i namjestnik općeni kralja Ladislava i Ostoje. Pod ovim naslovom mnogo je podijelio povelja Trogiranima, Šibeničanima, i drugima gradovima u Dalmaciji od 1401—1404.[3] Iznad Spljeta sagradio je tvrđu, da građane u posluhu održi, od koje se ostanci i sad vide. — Da bi svoja posjedovanja u Bosni od grabeža drugih plemića učuvao, dobavi majstore i neimare iz Lukula, gradića kraj Napulja, te u jednomu vratolomu, gdje utiču Krezluk i Pliva u Vrbas, sagradi Jajce na spodobu Napulja grada, među Bežpeljom i Cvitovićem; dva sata od Jajca sagradi drugi gradić Komotin, a treći u Kotoru Bobas zvani, koja su oba sad pusta.

Hrvoja bio je čovjek bez značaja, on je samo onog slijedio, kog je izdaleka jačeg previđao. Ova umjetnost iz početka za rukom mu je išla, te je svoje gospodstvo dotle dotjerao, da je blizu kao jedan neodvisni kraljić bio. Al' nepravda sama sebe upropašćuje; i kad dođe vrag po svoje, odnetiće i tvoje; to se i o njemu obistini. Ladislav ne mogući se dokopati ugarskoga gospodstva, da pače ni Dalmacije ne mogući više održati, gospodstvo nad njom ustupi Mlečićima

---

[2] Paulus de Paulo kod Lucija: De regno Dailm. et Croat.
[3] Vidi ih kod Lucija: Memorie di Trau.

za 100.000 zlatnih dukata. Hrvoja videći da se po tomu njegova oblast umanjuje, ostavi stranku Ladisavljevu, i pridruži se Sigmundu. Iznevjeri se kralju Ostoji, te s Tvrtkom II i s Dubrovčanima uvjet učini protiva njemu u gradu Zvečaju godine 1404. na korist Pavla Radišića (Radinovića?), kog za kralja bosanskoga Ostoji podmetnuti htijahu.[4] Ali Ostoja brzo učinivši mir s Dubrovčanima, i prešavši na stranu Sigismundovu njiovo nastojanje uništi. Sad Hrvoja, Tvrtko i Sandalj, veliki vojvoda bosanski, za inat, što je Sigmund Ostoju primio pod svoje krilo, nanovo pridruže se Ladislavu godine 1406, poslavši svoje ljude u Napulj.[5] Sigismund, naumivši osvetu osvetom vratiti, pošalje vojsku protiva njima, osvoji gradove: Srebrnik, Dobor i Kliševac, žive uhvati Tvrtka i Hrvoju, te ih kao sužnje u Budim odvede, gdi kad mu obećaju vjernost, oprosti im.[6] Dok se je Hrvoja u dvoru Sigismundovu bavio, sluči se jedna nesmotrena šala, koja poslije krvavim plodom urodi. Pavo Čupor, ban hrvatski, jedno jutro na kraljevskim vratima susretavši se s Hrvojem, šalimice pozdravi ga rukom, iliti bučanjem volujskim, hotijući mu se narugati, što Hrvoja kao vo krupno govoraše; tu šalu on za uvredu primi, te se potuži Sigismundu, od koga ne primivši zadovoljnosti, začne na srcu osvetu do zgodne prigode. — Kad Sigismund godine 1413. ode na crkveni sabor u Konstanciju, povede sa sobom i Tvrtka; Hrvoja videći zgodnu priliku, a prijatno vreme, uteče se Mehmedu I, turskom caru, zaboravivši, da je porad toga prije Ostoju kod Sigmunda osvađao. Car jedva dočeka; pošalje mu vojsku, i pred njom Isak-pašu, s kojom protjera ugarsku posadu iz prije spomenutih gradova. Sigismund svojoj vojski razbijenoj brzo pošalje vojenu pomoć, i pred njom vođe: Ivana Garu, Ivana Marota, i bana Pavla Čupora. Kreševo se dakle

---

[4] Vidi: Srbski Spomenici, Beograd 1840, str. 119, broj 88.

[5] Vidi povelju kralja Ladislava kod Lucija: De regno etc. lib. 5 cap. 4. darovanu Tvrtku II, knezu Hrvoji, i velikom vojvodi Sandalju u Napulju godine 1406, avg. 26.

[6] Vindechius, suvremeni pisaoc, kod Pejačevića: Historia Serbiae etc. col. 12.

iznova zametne pod Doborom, i već izgled boja bijaše rđav po Hrvoju, kad na jedanput pade mu na pamet prevara; izađe na visoke zidine doborske, te krupnim svojim glasom zaviče: Pobjegoše Ugri, nikomu ne dajte žive glave izneti. — Ugarska vojska, koja ostrag bijaše, mišljaše da su napred stojeći vojnici i vođe počeli izmicati, ozbiljno poče bježati, što ovi videći, kapu u šake, te nagnu za njima. Takvi se nered u vojsci porodi, da ni bježati nisu umjeli; mnogi padnu u sužanstvo, među njima i tri vođe njiove. Gara i Marot velikom novčanom ucjenom odkupiše slobodu. Sećajući se Hrvoja one budimske uvrede, Čupora ni pod koju cijenu odpustiti ne htjede, već nečuvenim prije načinom smače ga. Zaši ga živa u volujsku kožu, i drža ga neko vreme u dvoru rugajući mu se: »Koji u ljudskoj koži kao vo rikao si, volujsku sada s glasom kožu nosi«. Najposlije tako izmučena, živa baci ga u Bosnu sa visokih doborskih zidina.[7] Nečovečija ova osveta raskali opako njegovo za osvetom goruće srce, ali zajedno i propast mu ubrzi, jer ko s vragom tikve sije, o glavu mu se razbijaju, kažu naši. Car turski, oduzete gradove i zemlje okolo stojeće, koje Hrvoja s njegovom pomoću od Ugra ote, dade svomu Isak-paši, učinivši ga kraljem bosanskim, ali Sigismund nanovo pošalje vojsku pod načelničstvom Macedanina, koji Turke pobije i Isaka s glavom i s kraljestvom rastavi.[8] Hrvoja pobijeđen od Sigmunda, ostavljen od Turaka, uteče se staroj svojoj umjetnosti — licumjerstvu, te nanovo poče moliti i lizgati oko Sigmunda, navodeći svoje zasluge, i vjernosti obećajući. Sigismund, poznavajući ovu liju, ne samo da mu ne prosti, već ga proglasi izdajicom kraljevskog veličanstva. Od tuge i žalosti u zdvojenju, pun opačina, prestavi se Hrvoja u gradu svomu Kotoru godine 1415. Sept. 15. Ostoja kralj, za osvetu Hrvoji, pusti

---

[7] Turoczius cap. 16 pag. 122. Bonfinius libr. 3. dec. 3.
[8] Turoczius pars II cap. 18 pag. 139.

ženu svoju Grubu, a njegovom se oženi Jelicom[9]. Imao je sina Balšu i kćer Mariju od matere, udatu za Stjepana Šimrakovića, koji je dobra Hrvojina naslijedio. Imao je još braću: Dragišu i Vojisava; prvi se spominje u povelji otčevoj od godine 1401, a drugi u povelji sinovca mu Đurđa. Vidi Srbske spomenike str. 199. broj 118.

[9] Du Cange: Illyricum vetus et novum, Cap. 10. i to ako je moći vjerovati? budući da u svima poveljama, koje imamo od Ostoje kralja, dolazi uspomena: Gospoje kraljice Kujeve, a nigdi Grube, ni Jelice.

ZEMLJOPIS

I

POVIESTNICA

BOSNE

OD

SLAVOLJUBA BOŠNJAKA.

U ZAGREBU.
Brzotiskom narodne tiskarnice dra Ljudevita Gaja.
1851.

Perdius et pernox patrum memorias revolve, scrutare gentis tuae incunabula! res gestas et annalium monumenta observa: turpe enim est in pahria sua peregrinum esse.

Cassiodorus

PRESVIJETLOMU I VISOKOUČENOMU

GOSPODINU GOSPODINU

LJUDEVITU GAJU
C. K. savjetniku,

SLOBODNIH UMJETNOSTIH I MUDROLJUBLJA

DOKTORU,

VLASTNIKU NARODNE TISKARNICE I UČREDNIKU

»NARODNIH NOVINAH«

POČETNIKU NARODNOG ŽIVOTA I KNJIŽEVNOSTI,

U ZNAK

BLAGODARNOSTI

OVO DJELO POSVJEČUJE

SPISATELJ

PRESVIJETLI GOSPODINE!

Ja sam od davno smišljao, s čim bi moju blagodarnost prama Vama izkazao? Što mi je god na pamet dolazilo, to malo poslije spazio sam, da naumljeni dar ne odgovara Vašim dobročinstvima, koja sam od Vas primio i primati ne prestajem! Najposlije dosjetim se, te Vam ovo moje djelo odredih prikazati, uzdajući se, da će Vam ugodno biti; *prvo,* što je sastavljeno od onoga, koga među prve Vaše učenike i nasljednike možete brojiti, koji danas na putu književnosti, kako mnogi drugi, tako ni sám, ne bi bio, da Vaša *Danica* nije zabijelila; drugo, što je ovdje izloženo opisanje one zemlje, koju Vi cijenite kano alem kamen dragi — i za koju mnogo brige i truda uložiste. Ja se dakle nadam, da ću ovim mojim malašnim darkom, koliko toliko moju zahvalnost prama Vama ukazati, samo molim, da primite s onom ljubavju, s kojom Vam se prikazuje.

Zahvalnost je rajsko bilje, kako cijeli narodi, tako i pojedini ljudi dužni su svojim dobročiniocima, svojim spasiteljima uvijek biti zahvalni. Kad se samo spomenem natrag 16 godinah, gdje je bila naša književnost, gdje slavjanska uzajmenost, koliko su braća Hrvati i Bošnjaci među sobom odtuđeni bili, da se već ni za rod jedan nisu držali, gdje bi narodno-politički život; i gdje je sada, u komu je stanju; od milinah prolijem suze, kad u Vama spoznam našeg probuditelja, našeg izbavitelja! Tko nam je dakle narodni put ukazao, nego Vi? Tko nam je prodro stazu, nego Vi? Tko je na toj stazi od 16 godinah prednjačio? Opet nitko drugi nego Vi! Komu nije poznato ono za

naš narodni jezik neprijatno vrijeme, kada su protiva njemu bile sve gotovo oblasti i škole. Vi mu ipak svojim razboritim i neumornim nastojanjem prokrčiste stazu do istih oblastih i školah! Oh, koliko ste odtuđenih sinovah priveli k Slavi majci! Koliko ledenih srdacah ugrijali ognjem narodoljubja! Koliko domorodacah na visoka dostojanstva da se popnu pomogoste, ol jih Vi Vašim uplivom popeste! — Godine bi se htjele, kad bi Vaša poduzeća narodno-politička i književna htio izbrojiti, koja Vi učiniste za ovo 16 godinah, i činiti ne prestajete. Al to za suvišno držim spominjati, što je svakomu dobro poznato, i što samo nezahvalnost i samoj sebi pogrdna zavist nijekati i tajiti može; a pribojavam se i onako, da čednost Vama prirođenu nisam povrijedio. Vaše trudne poslove i žrtve za naš narod učinjene neka Bog blagoslovi, koji Vas je nama dao! — Bog neka Vam dade svaku sreću i napredak! Živio na mnogo godinah rodu svomu na korist, čast i diku.

U Bosni 10. travnja 1850.

Slavoljub Bošnjak

PREDGOVOR

Više godinah ima, da se ja bavim oko zemljopisa — geografije — i povjestnice — dogodopisa — moje otačbine, koja, koliko je nesretna i potlačena, toliko je opet nepoznana i neopisana dosad bila. Što su god o njoj dosad pisali inostranci, više bi dolikovalo — tako rekavši — kojoj državi u petomu kraju svijeta, nego Bosni! — Ovomu se nije čuditi: inostranci, koji su po Bosni putovali, što ne znajući jezika i običajah ovdašnjih, što pak zazirajući od straha turskoga, koji svakog inostranca doskoro za uhodu držaše, i ono trkimice što su vidjeli, nisu znali opisati. Bošnjaci pak, koji su mogli, nisu marili, njima je milije znati zemljopis od nove Holandije i Kanade, nego od svoje otačbine. Jedini Oćevac Fr. Pilip Lastrić[1], nešto malo al dobro pisao je, i da ga budu drugi slijedili, dosad bi podpunu geografiju i historiju Bosne imali — naša nemarnost jest naš glavni neprijatelj uvijek bio! — Ja sam nastojao što sam bolje znao i mogo izpisati; veći dio Bosne jesam sobom obišo i vidio; gdje nisam mogo doprti, pitao sam vještake od onog kraja, a i prijatelji neki sa svojim dopisima jesu me podpomogli, na čemu im lijepo zahvaljujem! — Kad bi ja uvjeravao moje štioce, da je ovo opisanje podpuno i da popravljanja ne treba, to bi mi na ludost odbili, ja bi bio malouman. Nikakve knjige dosad na svijet nisu izašle, da bolje urađene ne bi mogle biti? tako

[1] Epitome vetustatum Provinciae Bosnensis etc. sec. ed. Anconae 1776. Cap. VII. De Bosna Civiliter sumpta, pag. 94—113. i njegova izvjestja u Illyrici sacri t. IV., koja je D. Farlati umetnuo pod »Episcopi Bosnenses.«

isto i ovo moje opisanje, da ga kasnije izdajem, kao što mi je želja i odluka bila, mnogo bi savršenije i podpunije bilo, al nisam mogo više prijateljskim dosadama odoljeti: s više stranah moliše me, da ga što prija izdadem na svjetlost. — Da sam boljega zdravlja i manje poslovah imao, da su mi neprijatelji malko duševniji bili, te mi ikoliko mira dali, djelo bi ovo mnogo ugodnije izašlo, osobito što se sloga — stila — tiče; buduć da nisam mogo sve redom i uzamanice pisati, već prekidajući na mjesece i na godine, to ćeš i način pisanja nejednak opaziti i pogrešakah dosta zazrijeti, zato mi oprosti. — Ako Bog podijeli mi zdravlje, ja sam te misli, da djelo ovo drugi put priuredim i izdam, u to vrijeme, nastojati ću još koji put Bosnu u nakrst prići; molim pako sve domorodce bosanske i prijatelje moje, da me u ovome poslu podpomognu, što sam krivo i nepodpuno opisao, nek me pismeno izprave i podpune, što sam izostavio neka nadopune.

Još jednu riječ upravljam mojim neprijateljima. Ne pitajte tko je ovo pisao? Vi me dobro znate, jer za svako moje domorodno poslovanje napojili ste me čašom čemera i pelina! Ja za vas ovo nisam pisao, jer znam, da vam ugoditi nisam mogo: vi malo ol ništa ne štijete, pak opet sve znate! i buduć da je vaš maksim »dolce far niente«, to ja znam, da bi vam onda najbolje ugodio, kad kao i vi ništa dobra ne bi radio, a sve dobro zlobio i krepostno nenavidio? Da vam Bog prosti.

U prvomu dijelu, *zemljopisu,* nikakve dosad izišavše knjige[2] nisu mi mogle biti od pomoći, jer ne

---

[2] Historsch-topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien etc. Wien 1809. drugi put 1821., kanoti: »Opisanje Bosne s niemačkoga« u Srbskomu ljetopisu godine 1845. čast vtora, osim imena drugo ništa ne vrijedi, da se napomene. Po isti način prekratko je: »Kratko opisanje o Bosni« kao dodatak k Srbskim spomenicima, Biograd 1840. od Pavla Kar. Tvrtkovića. Godine 1840. u Parizu izdao je *Ami Bué* u 4 toma: La Turquie d' Europe, observations sur la Geographie etc. od dosadašnjih nešto bolje, al ne brez falingah. Ovo

samo da su površne, već i ono malo što imamo, opisanja pogrešna sadržavaju; u drugomu dijelu, *dogodopisu,* služio sam se s najboljim historičkim knjigama, koje sam mogo imati[3]; sve što je važnije naznačio sam, odklen je izvađeno. Ovo mi je dosta truda i muke zadalo: često bo historici jedan drugomu o istoj stvari protivno pišu, a na žalost i veću nevolju, gotovo nikakvog domaćeg pisaoca neimamo! Naši stari, svoja djela ustmeno kazivanjem i pjesmama hvališe, a zapisati, kao i njihovi današnji potomci, nemarni i nehotni uvijek biše; pravo kaže Seb. Dolci: »Hominibus enim Illyrici idiomatis magis usitatum praeclara propriae gentis gesta oretenus tradere, aut cantu

---

se isto i o zemljovidima može reći: Neueste Karte der Königreiche: Bosnien, Serbien etc. von Herrn Car. Schütz 1802. Schimekova, i ona Save Tekelija, pridružena spomenutim knjigama *Beschreibung* etc. ni mangure ne valjadu, ni deseto nije na svomu mjestu. Od ovih mnogo je bolja Lipskoga, Riedlova i Fr. Frieda: »Karte von Bosnien, Serbien etc. Wien 1829.« — Ako Bog podijeli zdravlje, te drugi put djelo ovo budem izdavati, to ću nastojati i zemljovid Bosne izraditi i djelu pridati.

[3] Historička djela s kojima sam se služio jesu slijedeća:

1. Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis: Commentariorum, de rebus suo tempore nimirum ab anno Christi 1480—1522. in Pannonia et finitimis Regionibus Libri XI. Francofurti 1603.

2. Joannis Lucii de Regno Dalmatiae et Croatie Libri sex. Amstelodami 1678.

3. Caroli du Fresne, Domini Du Cange: Illyricum vetus et novum etc. Posonii 1746.

4. Illyrici sacri etc. Auctore Daniele Farlato tom. 4. Venetiis 1769.

5. Turocija, Bonfinija, Ištvanfija, Kazya, Praya i druge ugarske pisaoce u Scriptores Rerum Hungaricarum etc. cura et studio J. G. Schwandtner. Vindobonae 1746. Tomi 3.

6. Il Regno de gli Slavi etc. di don Mauro Orbini, Rauseo, Abbate Melitense etc. etc. in Pessaro 1601.

7. Historia Serviae seu colloquia XIII. etc. etc. Auct. Fran. Xaverio Pejačević. Collocae 1797. — I mnoga druga: Engela, Schimeka, Gebhardija i Rajića.

nanare, quam calamo describere.« — Da već ne budem dosadan pomljivom štiocu, završujem ovaj predgovor s pozdravom sve braće Slavjanah, kojim kako ovo moje malo opisanje, tako i nesretnu moju otačbinu preporučujem njihovoj dobroti .... i razumnosti .... S Bogom.

Slavoljub Bošnjak

KAZALO

DIO I. ZEMLJOPIS.

		Strana.
§.	1. Međe i prostor .	171
§.	2. Planine i polja . .	171
§.	3. Rijeke i jezera . .	172
§.	4. Podnebje	174
§.	5. Proizvodi prirodni	175
§.	6. Obrtnost	177
§.	7. Trgovina i putovi .	178
§.	8. Upravljanje . . .	180
§.	9. Danci i porezi . .	181
§.	10. Narodoslovnost i broj stanovnikah .	183
§.	11. Vjerozakon . . .	186
§.	12. Izobraženje, običaji i praznovjerje . .	188
§.	13. Dijeljenje . . .	191
§.	14. Mjestopis	191
§.	15. Kratki pogled na Hercegovinu . . .	230
	Abecedni pregled imenah	237

DIO II. DOGODOPIS.

		Strana.
I.	Uvod	249
II.	Bani bosanski . .	252
III.	Kralji bosanski . .	273
IV.	Propast krljestva bosanskoga . . .	296
V.	Gospodstvo ugarskih kraljah . . .	298
VI.	Vojevanje cesarah njemačkih . . .	303
VII.	Bosna pod Turcima	308
	Nadostavak . . .	323
	Želje i molbe kristjanah u Bosni . .	324
	Izjasnjenja . . .	328

DIO I.

ZEMLJOPIS

Ad consilium de republica dandum,
primum est nosse rempublicam.
Cicero

1. MEĐE I PROSTOR

Bosne današnje međaši jesu, od iztoka: Srbska kneževina, od koje razstavljaju je rijeke: Vuvac od nahije sjeničke počmavši pak do varošice Priboja, odavle rijeka Lim do sela Rudah, a odavle Drina do Rače, zatim Kosovo polje iliti nahija vučitrnska, koja spada na pašaluk prištinski; od zapada Hrvatska vojnička, od koje dijeli je rijeka Una počmavši od Novoga pa do Jasenovca, više Novoga pak do Tromeđe suha je međa, i Dalmacija; od sjevera Slavonija vojnička, a razstavlja Sava; od juga: Dalmacija, Crna Gora, i Arbanske pašaluci skadarski i dukaginski iliti pećki, od koga dijeli rijeka Ibar. Površje cijele ove kraljevine iznosi odprilike 1063□ zemljopisne milje. Prostire se među: 42° — 45° 15' duljine sjeverne, 33° 25—36° 24' širine. Duljina od Mitrovice do Bihaća 52, a širina od Nikšića pa do Broda 38 njemačkih miljah. Jedna milja iznosi dva sahata.

2. PLANINE I POLJA

Cijela Bosna planinama je prepletena i izpriječena; slobodno je ilirskom Helvecijom zovi! Sve pak na dvije grane mogu se podijeliti: 1. dolazi preko Hrvatske i Dalmacije od Julskih planina; njezini ogranci

znatniji jesu: Velež — 3.200 visok parižkih noguh, Zec — 6.800 p. n., Vranica — 5.000, Vlašić — 4.400, Vilenica — 3.000, Trebević — 3.500, Šćit — 3.800, Grmeč — 3.000, Tisovac — 2.806, Radovan — 2.000. Nadalje: Kovač-planina preko Drine: Romanija, Igman, Batijevica, Duboščica, Trogir, Ozren, Majevica Krnjin, Vučjak, Crni vrh, Kozara, Srnatica, Crna gora, Prolog, Vran, Malovan, Šuljaga, Bitovnja, Ivan--planina, Hrgu, Hum, Bilećad i mnoge druge. 2. početak imaju od bugarskih planinah, koje se Hoemus od Rimljanah, a danas Balkan zovu; njezin ogranak Šar-planina, turski Šar-dag, pruža se od Prizrena i po južnoj Bosni razgranjuje se u druge ogranke, a ovi znatniji jesu: Durmitor, najviša planina iznosi 7—8.000 p. n., Sutjenska planina — 6.300, Prokletija — 6.104, Volujak 5.900, Glijeb — 5.197, Pljevlje — — 5.000, Ljubešnik — 4.600, S. Trojica — 4.500, Salija — 4.464, Gusinje — 4.300 p. n.[1] i mnoge druge. Polja iliti ravnine, najznatnije su oko Save, Une i Bosne; zatim polje Livansko, Grahovsko, Glamočko, Kupreško, Bilajsko, Mideno, Crkveno, Knežpolje, Jugovo, Lijevče, Banjalučko, Skopaljsko, Kupreško, Duvanjsko, Ljubuško, Gabelsko, Gadačko, Nevesinjsko, Trebinjsko i Popovo polje.

3. RIJEKE I JEZERA ZNATNIJA

Sava, izvire u Kranjskoj zemlji pod Korenom; dijeli sjevernu Bosnu od Slavonije, proždrvši mnoge hrvatske, slavonske, bosanske i srbske rijeke, među Biogradom i Zemunom uvire u Dunav. *Una,* ima vrelo u Liki kod Srbah, počmavši od Novoga Bos. pak do Jasenovca dijeli zapadnu Bosnu od Hrvatske a kod istog varoša Jasenovca miješa se sa Savom. *Drina,* neima vlastitog vrela, već rijeke Piva i Tara više Foče na 1 sahat kod Šaranah druže se i njoj ime novo daju, od Rudah do Rače, gdje se sa Savom miješa,

[1] Visina ova označena je po francezkom zemljoslovcu — geologu — Ami Bué-u, vidi: La Turquie d' Europe, &, Paris 1840. Tom. II. str. 33—41.

dijeli iztočnu Bosnu od Srbske kneževine. *Bosna,* izvire izpod planine Igmana, kod Blažuja 2 sata od Sarajeva, jest poglavita rijeka cijele kraljevine, teče posred države k sjeveru, poslije 34 sah. svog tečaja, kod Kukačeva šamca utiče u Savu. *Neretva* (Nerenta, po Strabonu i Skilaksu Naro, po Ptolomeju Narbo, a po Porfirogenitu pogrešno Orontius prozvana), poglavita rijeka gornje Bosne, izvire u predjelju Borču izpod Volaka, teče od sjevera jugozapadu kroz Konjic i Mostar, gdje su na njoj kameni mostovi, poslije 24 sah. kod Metkovićah ulazi u Dalmaciju, gdje poslije tri s. u dva traka od Opuzena utiče u more Jadransko. *Trebinščica* (kod starih Arion i Ombla) ima vrelo više Trebinja iz pl. Bileće, teče posred Popova polja, gdje pod pl. krije se, te pod novim imenom »Rijeka« i »Ombla« izvire u Dal. kod dubrovačke luke Gruža, poslije 1 sata svog tečaja utiče u more. *Buna i Bregava* utiču u Neretvu. *Trebižat* i *Tihaljina* ulaze u Dalmaciju. *Ibar,* kod Herodota Brongus, kod Strabona Bargus[2], izvire izpod pl. Prokletije više varošice Rožaja, dijeli južnu Bosnu od pašaluka dukaginskog, ulazi u Srbiju kod Ariljske kose te kod Karanovca utiče u Moravu, zato ga može biti i zovu »Baranskom Moravom?« *Tara*[3] izvire izpod pl. Durmitora više Kulašina; *Piva* izvire u predjelju tog imena kod samostana kaluđerskog, obadvije čine Drinu. *Morača,* izvire izpod pl. Koma, unišavši u Crnu Goru miješa se sa Zetom. *Lim,* ima vrelo više Pljevlja iz pl. Gusinja, od Priboja do Rudah, gdje utiče u Drinu, dijeli iztočnu Bosnu od Srbije. *Vuvac,* 2 sata više Sjenice ima izvor; za 14½ satih dijeli Bosnu od Srbije, a kod Priboja utiče u Lim. *Sana* iztiče kod sela Pecke iz pl. Crne gore, utiče u Unu kod Novoga. *Vr-*

---

[2] Katančić: Istri adcolarum et Budae 1826. t. III pag. 162.

[3] Stanovnici oko rijeke Tare, bili su starim Rimljanim poradi junačtva poznati pod imenom: »Tauriatae« i »Autariatae« a i danas od svih susjedah Crnogoracah ništa nisu razstavili: doskoro Kulašinci i Sarani, kako Turci tako i hristjani, nikakva poreza nisu plaćali, dok jih Ali-paša mostarski ne podloži; od tud oni prigovor: »Naša Tara ne boji se turskog cara.«

bas, izvire kod Privora izpod pl. Zeca, teče prama zapadu i poslije 38 s. utiče u Savu kod Svinjareva. *Pliva,* ima vrelo u predjelju tog imena, kod Sokolca iz pl. Crng. utiče u Vrbas kod Jajca. *Rama,* izvire kod Varvare izpod planine Draguše, utiče u Neretvu kod Uduskoga i Ustirame. *Vrbanja* i *Ugar utiču* u Vrbas. *Ukrina* izvire kod Šnjegotine iz pl. Uzlomca, uvire u Savu kod Koraća. *Usora* ima vrelo u pl. Trogiru, *Spreča* u pl. Majevici, obe utiču u Bosnu kod Doboja. *Krivaja,* vrije više Olova iz pl. Stoborja, utiče u Bosnu kod Zavidovićah; manje rijeke: Lašva, Miljacka, Lepenica, Jadar, Drinjača, Švrakava, Vrbaska, Krupa, Bistrica itd. biti će spomenute na svomu mjestu. Do 8.000 vodenih izvorah imade u Bosni.

Jezera znatnija jesu: *Jezero,* među varošom tog imena i Zaslapjem, idući prama Jajcu 1½ sata dugačko, a ½ široko; ovo jezero rijeka Pliva načinja ne mogući prodrti sklopove. *Borci* u nahiji neretvanskoj. *Neteka,* u nahiji derventskoj kog Bosna načinja; *Prokos,* u nahiji fojničkoj iz kog rijeka Dragača izvire. Kod sela Žrimacah u Skoplju imaju tri jezerca, a na Kupresu 5. — Barah ima dosta oko Save i Neretve, najznatnije je blato Buško i Mostarsko, koja se sirkom nasijevaju i kose.

4. PODNEBJE

Po svom položaju Bosna spada među južne zemlje, ali buduć da su mnoge planine i dosta visoke, a to osobito posred Bosne, zato je dosta umjereno, ako izuzmemo južni kraj Bosne, gdje je toplota ko i u Dalmaciji, gdje ob zimu malo snijega pada; po planinam snijeg pada još u listopadu i ne diže se do svibnja, a gdjegdje ni do lipnja; u njekim mjestima opet bura strašno puše, osobito po Kuprisu, Duvnu i Lijevnu, gdje se često cijela stada ovacah zametu, a i putnik mnogi glavom plati.

5. PROIZVODI PRIRODNI

Često putah putnik iz dubine srdca uzdahne, gledajući s jedne strane krasotu zemlje, a s druge strane siromaštvo, nevaljaštinu i neumjetnost njezinih stanovnikah! Planine šumom većom stranom zaodjevene, iz kojih nebrojeni potoci, vrela, i rijeke izviru, te se po dolinama vijugaju, al ove većom stranom puste leže, a i ono malo što se obrađuje, tako je neuredno i neuređeno, da bi čovjek mislio da ni gospodara ni kmeta ona zemlja neima; al ga može biti čeka stoprv, koji je dostojniji!? Pri svoj tolikoj stanovničtva maloći i nemarnosti opet je obilata u proizvodima, i to u kraljevstvu *rastnom* rodi obilato žito svake vrste, najviše sije se: kukuruz, ječam, pšenica i zob; manje: proso, helda, raž, pirevina i bar; pirinač, repica, samo u gornjoj Bosni. Voće: šljive, od više vrstah, osobito savke oli požegače, kruške, jabuke, ševtelije, tunje, trešnje; smokve i ostalo južno voće samo u gornjoj Bosni. Zatim u izobilju raste razno divje voće: oskoruši, borovnjače iliti vresinje, kestenovi, mušmulje, divje jabuke, kruške i trešnje. Vinogradah, osim gornje Bosne ima samo u nahijama: neretvanskoj, ramskoj, banjalučkoj, zatim oko Mitrovice i Novog Pazara, vino je crveno i vrlo dobro. Duhana se i broća dosta sije, a ruja po planinama ima dosta, tako po isti način imade mnogo ljekovitih travah. U kraljevstvu *skotnomu:* ovce, koze, goveda, krmci i konji, to je blago Bošnjakah, zatim kokoši, tuke, guske i patke odhranjuju se za domaću službu. Zvjeradi ima i suviše: medjedah, vukovah, jazavacah, lisicah, zecovah, srnah, divokozah, diviprasacah, risovah, vjeverицah, vidrah, kunah, tvorovah itd.

U kraljevstvu rudnomu: kako u stara vremena tako i danas Bosna je jedna između najbogatijih zemaljah u Europi poznata porad svojih rudah, koje u zemlji sakrivene čekaju ruku slavenskog radina. Rudah svake vrste u Bosni imade: zlata, srebra, olova, bakra, mjeda, sumpora, gvožđa, živosrebra, hrmze — auripigmentum itd. Nahije s ovim rudama najbogatije jesu: staromajdanska, banjalučka, pridorska, vi-

sočka, fojnička, srebrenička, zvornička, tuzlanska i još mnoge druge nahije. *Soli kamenite*, neima nigdje da se očito kopa, al otajno na više mjestah, radi šta mnogi su ljudi štetovali i glavom platili, što su se usudili kopati; nahodi se kod Travnika; u pl. Zvijezdi u nahiji visočkoj, u pl. Vujaku, u Majevici i Dragunji u tuzlanskoj nahiji; imade pako slanikah, t. j. vode slane u gornjoj i dolnjoj Tuzli, i u Drijenči, ali ovi posljednji od njekoliko godinah zatrpan je. *Gvožđe* na više mjestah radi se i obrađuje tako i *čelik*, živo srebro i hrmza kopa se kod Kreševa, ali neumjetni kopači malo imaju koristi.

G. 1841—2. tadašnji vezir Huref-paša dobavi rudara Franju Šulca, koji počme rude po Bosni tražiti, al gdje su bogatije rude zlata i srebra, stanovnici tajili su. Međutim on s reda počme kopati u Borovici i preko 10.000 tovarah nakopano je: po lučbenomu — kemičkomu — izpitu u Carigradu činjenom iste godine, izašlo je iz 100.000 dramah borovičke rude: 9 zlata; 85 srebra; i 30.000 dramah čistog olova. Dignuvši se spomenuti vezir s Bosne, Šulcovo poduzeće prestane. God. 1847. poznati austrijanski rudar u Turskoj Paulini, po zapovijedi carskoj dođe iztraživati rude po Bosni, i s njim opet Šulc, te pregledaju rude po fojničkoj i visočkoj nahiji, borovička ruda i Paulíniju se dopadne; od njega smo razumjeli, da se je u Carigradu na akcije družtvo sklopilo, koje će odmah početi izrađivati bosanske rude, al vrativši se Paulini, a kasnije i Šulc, danas ni uspomene od toga neima!

Tko je i kad prvi počeo u Bosni obrađivati rude, i gdje su novci kovani? malo što iz sgodopisa znamo. Kulin ban dao je Dubrovčanim Jagodinu pl. među Sarajevom i Varešom, odakle su oni veliko blago kući odnosili; al da su na više mjestah rude kopane i obrađivane, to svjedoče ostanci od majdanah i pravacah — ortah — prvi majstori imali su biti Nijemci, jerbo više besjedah u bosanskom rudarstvu njemačkih imade, kanoti: šlegen, karan, hutman, orat itd. Najstariji bosanski novac vidio sam od bana Tvrtka, i to srebren, zlatnog pako još nisam vidio; a tako isto ni bakrene i mjedene!

Vode rudne stanovnicima veliku korist čine — ozdravljajući jih od mnogih bolestih, nahode se pako na više mjestah i to prvo: kiseljaci iliti kisele vode — najglasovitiji u *Lepenici,* u nahiji fojničkoj, od Fojnice 3 sata daleko na drumu sarajevsko-travničkom. Na ovome drumu još imadu tri kiseljaka: pod *Kobiljom glavom,* pod *Breztovskim,* kod hana, i u *Klokotim,* kod pandurice; osim ovih ima još kod sela *Božići* u foj. nahiji; u nahiji tuzlanskoj imadu tri kiseljaka: na Usini, Majevici i Dragunji; u nahiji Tešan, kod Žepča na pet mjestah, od kojih *Matina* najznatiji *je. Toplice: Slatina,* 3 sata od Banjaluke, najbolje su, zatim u istoj Banjaluci, kod Novog Pazara, kod Fojnice; kod Sarajeva i Gračanice; *Krušičica* 4 sata od Travnika; na više pako mjestah nahode se druge ljekovite vode, s kojim se od različitih bolestih liječe bolestnici.

6. OBRTNOST

Što se obrtnosti iliti industrije Bošnjaka tiče, ova je dosta znamenita gledajući na ostale turske pokrajine! isti slavni Obradović s carigradskim uzpoređuje ju pišući: »Koji god zna drugog zanata krome krive češlje praviti, taj neka ne iđe ni u Bosnu ni u Carigrad«. Zanatah i zanatlijah ovdje po načinu azijatskomu dosta imade: najviše se ovdje *gvožđe* obrađuje, iz njeg opet posuđe i druge stvari načinjaju, te ća u Vlašku i Moldaviju, Srbiju, Bugarsku i Dalmaciju raznose gvozdene stvari načinjene; *olovo* tali se kod sela toga imena, *živa,* kod Kreševa. *Čelik* kod Borovice. Zatim kože učinjaju se kod Visokoga, Foče i Sarajeva; lisičja koža kupuje se po Lipskomu, ovdje se učinja te u Stambol nosi na prodaju, i lijepo do u Aleksandriju. Oružja izvrstna načinjaju se: puške kod Fojnice; sablje u Mostaru; noževi u Foči. Puščani prah načinja se na više mjestah, najbolji je pako kod Čelinca u banjalučkoj nahiji. Poljodjelstvo i skotovodstvo dosta je znatno, ali gledajuć na zgodu, položaj i plodnost zemlje ni iz daleka nije tako, kako bi

moglo biti i valjalo da bude! tomu je uzrok gospodarski zulum i neumjetnost težakah. Oko meda i pčelah i tako i ovako, al oko svile i bubah vrlo slabo, i to samo žene posebno rade, a drugi se nitko za tim ne brine.

Tursko praviteljstvo samo danke zna kupiti, no ni na kraj pameti neima, da se pobrine o dobromu ekonomičnomu stanju države, već što je još gore, svojim neumjetnim vladanjem i krvoločnim upravljanjem stanovničtvo sve u crniju sirotinju i siromaštvo dogoni!

7. TRGOVINA I PUTEVI

Trgovina Bošnjakah nije odpadna! gnijezdo trgovačko jest Sarajevo, ovdje se inostranska većinom stambolska i rumenlinska roba snosi, te po drugim mjestim raznosi; druga trgovačka mjesta jesu: Banjaluka, Travnik, Lijevno, Mostar, Foča, Novi Pazar, Pridor, Tešanj, Tuzla itd.; roba se gotovo sva nosi na konjima, osim one koja se preko Gradiške u Banjaluku i obratno nosi, i osim one, koja Savom, Unom, Sanom i Bosnom na brodovima iđe. Unosi se u Bosnu: so iz Vlaške i Moldavije, iz Sicilije, i malo iz Dalmacije; šećer, kava, mazija i olovo iz Trzta. Ulje i liqueuri iz Dalmacije, ulje iz Albanije, pamuk iz Trzta i iz Rumenlije, čohu — fino sukno — iz Trzta, Brna, Beča itd., pamučne i svilene robe iz Carigrada i Austrije. Iznosi se pako: gvožđe u Srbiju, Bugarsku, Vlašku, Rumenliju, Moldaviju i Dalmaciju, neuređeno u polugama i uređeno u pločama, čavlim, tavama, sačim, kotlovim, prekladnjim, mašama, sadžacim, lopatama itd.; zatim marva sitna: ovce i koze u Austriju, isto tako volovi i konji. Svinje u Austriju; žito različito u Dalmaciju, Hrvatsku i Crnu Goru; kože volujske, ovčje, kozje i zvjerske uređene i neuređene, za Carigrad, Dalmaciju, Ugarsku itd. Vuna, vosak, loj, salo, paklina, kosti, za Austriju. Oružje: sablje, puške i noževi za turske države. Čibuci t. j. trske od fudikovine — za Stambol i Aleksandriju; pijavice,

duhan itd. u Austriju. Bosanski trgovci obće s prvim gradovima Austrije i Turske; njihova trgovina od dana do dana pada, a to najviše porad golemog đumruka 13 od 100, drugo što monopol — samotržtvo u Bosni zavlada, treće što kako u Bosni nikakva suda neima, tako ni trgovačkog neima! Hristjanski trgovac bosanskomu Turčinu velikašu mora dati t. j. pokloniti — pošto Turčin hoće, i to sve na veresiju, zaiskati dug i na sud ga pritegnuti, to bi veliko smionstvo bilo, i iz onog mjesta valjalo bi mu se seliti. Putovi su po Bosni, onaki kakvi se sami načine, al ih je priroda sama načinila! pobožniji adžije i Turci velikaši običaju mostove popraviti, i kaldrme — kameniti tarac — izmjenjivati, al buduć da to o njihovoj volji i dobroti visi, to svak znade, kako je! Međutim kakvi su da su, napomenut ćemo jih ovdje: i to 1. iz Travnika stambolski put do na među Bosne i Rumenlije:

iz Travnika u *Sarajevo* satih 16. Travnik. — 2. Vitez. — 2. Busovača. — 2. Jehovac. — 3. Kiseljak. — 5. Rakovica — 2. Sarajevo.

Iz *Sarajeva* — 60 u *Mitrovicu.* — Sarajevo — 4. Čeremethan. — 4. Prača. — 3. Hašćane. — 8. Gorazdje. — 3. Čajnić. — 6. Pljevlje. — 8. Prijepolje. — 9. Sjenica. — 9. Novi Pazar. — 4. Banjska. — 2. Mitrovica.

Iz *Travnika* do u *Banjuluku* 18 satih. Travnik. — 2. Vitolje. — 3. Ugar. — 2. Skender-Vakuf. — 3. Ploča. — 6. Svrakava. — 2. Banjaluka. *Iz Banjaluke* do u *Gradišku* 8. do na Kostajnicu 16.

Iz Travnika u Lijevno satih 18. Travnik. — 1. Rataljska. — 1. Kopila. — 4. Bugojno. — 2. Prusac. — 2. Krupris. — 4. Šuica. — 4. Lijevno. Iz Lijevna do na Bijeli Brijeg 6 satih.

Iz Sarajeva do u Mostar 24 sata. Sarajevo — 2. Rakovica — 1½ han Trlin. — 1½ han Bradina. — 2.

Borča. — 5. Konjic. — 6. Podporim. — 3. Sutina. — 3. Mostar.

Iz Mostara na Metkoviće 7 satih, a na među dubrovačku 18 satih.

Iz Travnika do u Brod 32. Travnik. — 4. Gradišće. — 2. Vranduk. — 2. Orahovica. — 2. Golubinje. — 2. Žepče. — 5. Tešanj. — 2. Pisak — Pudašnica u Krnjinu. — Foča. — 3. Derventa. — Brod.

8. UPRAVLJANJE

U Bosni dva imadu vezira, jedan u Travniku, a drugi u Mostaru. Veziri travanjski često se mijenjaju, i jesu rodom Osmanlije, poslije njega najveće gospodstvo ima ćahabeg, tj. njegov namjestnik; haznadarbeg i čaušlaraga, prvi je obćeniti novčanih poslovah upravitelj, a posljednji — državni tomačitelj. Za ovim slijedi šura, t. j. savjet u većim nahijam 12, a u manjim 8. Od dvije godine svi poslovi iđu na šuru, od šure na kadiju, a od kadije pozivlje se na vezira, vezir ima u svemu punomoćje; samo ubojice vezir pritvori, a osuda smrtna od velikog savjeta carigradskog visi. Policajnu oblast od prije imali su vojvode i kapetani, a sad imadu muselimi. Svaka nahija ima muselima i kadiju, gdje su poveće nahije, one su podijeljene na mukate, i ovdje stoje njihovi nahipi iliti namjestnici; nahije i mukate podijeljene su opet na džemate, to jest obćine, obćina pako stoji iz više mahalah. Svaki džemat ima svog imama, t. j. župnika; oni se kadkad pitaju u manjim poslovima. Svu dakle oblast kako sudbenu tako i policajnu u Bosni uživaju samo Turci t. j. sljedbenici Muhameda, a krstjani su samo raja t. j. robovi! po selim imadu knezovi, a po varošim mahalbaše, koji samo zovu na begluk raju od strane zemaljskog gospodara ol kadije ol muselima. Kad tko nije zadovoljan s kadinskom odsudom, tuži se — arzi — veziru. Vezir kod sebe imade 80—100 kavazah; ovi nikakve stalne plaće neimaju, već od ovih šalje koga da izvidi što je i kako je;

ovi kavazi ni štit ne znadu, ali odsudu izreku onomu, koji ga bolje podmiti! poslije toga oni koji je izgubio valja da plati izmetiju, t. j. trud kavazu, ali ova od 500 gr. nikad nije manja, običajna, pako, 7—900 grošah; tako često biva da stvar ni u po cijene ne valja, za koju se prija toliko koliko izmetije valja da plati! I ovo je jedna između globah, koja svijet tare, a po njoj se turska oglančad bogate! U malo govoreći: u Bosni pravoga suda neima, a nit ga može biti, jer počmavši od prvog Turčina pa do najposljednjeg, njegova je prva briga kasu puniti, druga — raju tlačiti i ugnjetavati, zakoni svi samo na ćagetu stoje, a za njihovo obsluženje nitko se ne brine! Ako si Turčin, to ti je sve prosto; raja protiv Turčinu ništa osvjedočit ne može, suprotivno pako Turčin slagati ne more, osobito ako je bijele brade! po ovim načelima izdaju se sudbene odluke. *Šure* prija spomenute danas su za hristjane najgore, budući da u njima vijećaju po izboru poznate baše prijašnjih godinah, odlikovani krvopije nedužne raje.

9. DANCI I POREZI

Svi sudovi u Bosni za to se samo brinu, da danke i poreze skupe od stanovnikah. Travanjski vezir na godinu šalje dohodka 8,000.000 — osam miljunah — grošah, al ako ne više, doista toliko ostane njemu i drugim Turcima, koji kupe harače i poreze. Mostarski vezir šalje 1,000.000 grošah, al koliko ostaje njemu, to on koji uzima i žalostna raja dobro znadu! U pašaluku, dakle, travanjskomu plaća se na godinu:

1. *harač* — svaka mužka glava običajno od 16—18 grošah, harač plaćaju svi hristjani osim franciskanah, Čifuti i Cigani;
2. *porez jurjevski;*
3. *porez lučinski,* ove plaćaju težaci: od usjeva jednoga šinika — 100 okah — 7—9 grošah.
4. *Dimnjarina,* ovu plaćaju oni, koji ne siju žita, 6 grošah na godinu.
5. *Kačarina* iliti šljivarina na god. 7 gr.; ovu sami hristjani plaćaju, pio ol ne pio, imo šljivah ne imo!

Turci buduć da ne piju, već loču rakiju, zato su iznimljeni.

6.*Menzubhana,* na šinik plaća se 6 grošah.

7. *Kršla,* za vojničtvo, daje se: žito, sijeno, slama, drva, ugalj itd.

Valja znati da gospoda turska — aristokracija — ništa ne plaća, zatim livanjski, glamočki i krajišnički Turci ništa ne daju. Prija spomenuti danci jesu uredni, a neurednih ima svake godine, kao što ove građenje kasarne — kršle — u Travniku; dolazak i odlazak vezirov i drugih carskih kapidžijah, zatim vojeni trošak, što vezir kad vojuje protiva Turcim bosanskim poharči, to raja valja dvaput toliko, da novcem njihovu bjesnoću odkupi.

Činovnici, ne imajući plaće, moraju od mita i globe i krvarine da živu, dapače kadije, mjesto što bi oni morali se plaćati, valja da kadiluke zakupljuju na godinu 50—100 kesah, dakle za nevolju jim je globiti; po isti način i muselimluci se zakupljuju, kupljenje harača itd. U gornjoj Bosni t. j. pašaluku mostarskomu još je crnje. Ondje bo je harač 22 groša, ostale danke i poreze sami hristjani valja da plaćaju, a Turci buduć da su još baše, ništa ne plaćaju, ovdje se porez ne daje na šinik već na *zubove;* jedan zub čini: 4 velikih govedah, a malih t. j. marhe 40, a na jedan zub plaća se grošah 20.

Tko zna za siromaštvo bosansko, doista su ovo za njih veliki danci! al mnogo jadniji su od ovih drugi, koje od zemlje valja da plaćaju gospodarima! Na nekim mjestima plaća se treće, na nekim peto, a na nekim deveto; desetina pako plaća se spahiji. Begluk najgora je kuga, koja tare bosanskog kmeta, ne samo mužko već i žensko preko sve godine valja da bezplatno služi svome gospodaru preko cijele godine; svoje žito gleda da mu od vremena propada, a gospodarsko obrađivati valja, a kad na njivi posla nestane, onda u kući gospodarskoj službu valja da čini; osim ovog subašu njihovog valja preko cijelog ljeta hraniti; gospodar na vrijeme neće svoj dohodak da uzimlje, već čeka kad žito poskupi, onda mu u najveću

cijenu naplaćuje; kad se ženi, onda gospodaru, čiju kmeticu vodi, valja čizme — 50 gr. — a subaši opanke — 20 gr. — dati; kad se dijele, gospodaru iđe vo; kad kućni starešina umre, gosp. daje se najbolji vo; kad gosp. u lov iđu osim što žita kao da su pusta sataru, već valja jih hraniti, njih i njihove kerove, hrte i lovce; kad gosp. pane na pamet, ondak diže svoga kmeta, i ovome valja, da ga s kravom ol s dobrim volom podmiti, to biva svake godine; ako je kmet štogod živolazan, često pako drugi se nadmeću kmeti te jedan drugoga mitom nadhvaća. Osim ovoga što kmeti i drugi hristjani trpe od kadijah, muselimah i svojih gospodarah, podnose od drugih velikih Turakah! tako kad koji gradi kuću ol što drugo, kad sa svojim kmetima ne može obradit ljetine, ondak i njemu valja o svojoj hrani beglučiti, a onomu, koji bi se usudio protiviti, kaže Turčin: »E, more vlaše, turska je ovo zemlja, ne kuca ovdje zvono, već se turski ezan uči!« pa često sohom iza vrata, ol mu priveže ošindiju, t. j. zaprijeti prvom zgodom osvetiti mu se. Ovo trpe krstjani, a Turci su na svojoj zemlji, te samo desetinu od sijena i žita daju, a bezi ne daju nikom ništa.

Novom uredbom vezira Tahir-paše ukidaju se begluci i beglučenje sasvim, mjesto njijuh kmeti moraju davati svojim gospodarima od žita, bašče, povrtalja i duhana treći dio, a od sijena polovicu. Gospodari pako valja da plaćaju treći dio od poreza. Nova ova uredba od prvašnje mnogo je gora! — Zatim unapredak nitko se od poreza ne vadi po spomenutog vezira odluci, o obodvojim govorit ćemo na drugom mjestu.

10. NARODOSLOVNOST I BROJ STANOVNIKAH

U Bosni je jedan narod i to slavjanski, koji je u Europi najveći[4]. Bošnjaci su ogranak ovog velikog

[4] Slavjani u Europi danas istom se među se poznaju, zato od drugih narodah više se i uvažavaju, al prama množini svojoj, ovo uvaženje još nije toliko, koliko bi moralo biti.

stabla i spadaju među pleme ilirsko — južnoslavjansko. — Narječje, koje se u Bosni govori, od svih ilirskih najčistje se je sačuvalo, njegovu izvrstitost još davno pripoznali su učeni ljudi[5]. Osobito što se tiče čistog izgovora, glasoudaranja i obilnosti riječih, istina bo, po varošima ima dosta turskih riječih, ol ove većinom iz samog prenavljanja, t. j. pohlepnosti, u govor uzimaju, koje lasno sa ilirskim zamijenit mogu. n.p. toplice — ilidža; most — ćuprija; ugalj — ćumur; stolac — skemlija; vatralj — ćusegija; verige — sindžir; skorup — kajmak; tronog — sadžak; peć — furuna itd. Premda u cijeloj Bosni pazeći na sprezanje, pregibanje i druge gramatičke forme jesu većinom jednake, to opet neke riječi negdi se drugojačije izgovaraju: tako ovi glas »ie« po Lijevnu, Duvnu, Ljubuškomu, Rami, Skoplju, Fojnici, Travniku i Jajcu izgovaraju kao i — divojka lipo pismu piva; po gornjoj Bosni, oko i preko Drine kao je: djevojka ljepo pjesmu pjeva; po krajini Posavini, visočkoj, tuzlanskoj i kladanjskoj nahiji kao: ie — dievojka liepo piesmu pieva. Ne može se pako za općenitu upravu ovo uzeti, buduć da hercegovačkih naselbinah po cijeloj Bosni imade, a tako isto i dalmatinskih, već ovo govorim od starosjediocah; tako isto ne može se obćenito reći, da sljedbenici zapadne crkve i Turci govore »i«, iztočne »je« ol »ie«. Glas »h« najbolje izgovaraju Turci, a hristjani izgovaraju ga rijedko ol ga u »v«

Zato, braćo, najprije poznajmo se među sobom, pa ćemo onda stopram cilj naš dostignuti! Cijelo slavjansko stablo dijeli se u 4 glavne grane: a) Rusi: 52,000.000; b) Iliri, t.j. južni Slavjani: 11,800.000; c) Poljaci: 9,365.000; d) Čehoslovaci: 7,167.000; ukupno dakle: 80,532.000. Od kojih u ruskoj carevini: 50,502.000; u austrijanskoj: 18,921.000; u Turskoj: 8,821.000; u kraljevini Poljskoj: 2,108.000; u slobodnoj Crnoj Gori: 120.000; u kraljevini saksonskoj: 60.000.

[5] Lucius, De Regno Dal. et Croat. Libro 6. cap. 11. — Popović kod Schlözera: Historia sjever. narod. Dio 2. pag. 2. str. 325. — Opat Fortis: Putovanje po Dalm. str. 90. — Jakov Mikalja, u predgovoru svog rječnika »Blago jezika slovins. u Loretu 1649«. — Mauro Orbini, Regno de gli Slavi: str. 377. — Stiep. Gradić, knjižničar Vatikana, u životu Junija Palmotića. — Katančić, de Istro, Cap. 7. pag. 145.

prekreću, n.p. muha — muva, marha — marva itd. Hercegovci glas »d« umekšavaju, ter ga kao talijansko »ge« izgovaraju. Uz Neretvu neka sela mjesto leđa, međa, pređa, nedjelja, ljubav izgovaraju: leja, meja, preja, nedija, jubav itd. Oko Novog Pazara, zatim takozvani Šokci[6] neki podmukli akcenat imadu na način Bugarah, tako isto i oko Kreševa pa do Doljanah, čuje se ostanak tog akcenta.

Osim Slavjanah nahodi se u Bosni i Ciganah, koji su turskog zakona, pa opet moraju harač plaćati, a u

---

[6] Po Bosni i Slavoniji ljudi iztočne crkve katolike za sprdnju i narugat jim se hotijući šokcima nazivlju. U nahijah pako: gradačkoj, derventskoj i banjalučkoj kraj Save ovo ime šokac i šokica nije kod ondašnjeg stanovništva porugateljno, već narodno upravo (?), katolici bo ondje sami sebe tako nazivlju: njihov podmuklo zatezajući akcenat, njihovo odijelo, mukli pogled, opominje gledaoca na Bugare; po momu mnijenju oni su morali ovamo doći iz Bugarske u ona vremena kad su se bogomili počeli po Bosni širiti (?) oli može biti još od davnašnjh vremenah, kad su Bugari prelazili preko ove robiti, i preko Save u brodskoj i gradiškoj Krajini ima čistih šokačkih selah.

Odakle ovo ime šokac dolazi? Učeni ljudi različitog su mnijenja: Čaplović u opisanju Slavonije veli da dolazi od riječi mađarske šok az (to je mnogo) tomačeći to ovako: po padnuću Bosne, mnogi su bježali u mađarskim lađama u Ugarsku, i kad su ove pretrpane bile, bojeći se da ne bi potonule, Mađar bi viknuo: šok az — to je mnogo; biva ne trpaj više (?). Čaplovića recensent bez imena, Tomo Ljubibratić u njemačkom časopisu Hesperus godine 1819. dovodi od talijanske riječi: sciocco (subudalast). Ljubibratića pobija Rumy u istomu časopisu Hesperus od godine 1820. dovodeći ovu riječ od skok i uskok, iz tog uzroka što su Latini od grčke crkve odskočili, a ova se riječ talijanskim pravopisom pisala schokacz, što drugi ne znajući proštiti mjesto: skokac, proštiju šokac! — Rumya pobija neki Jablan Šokčević — lažljivo ime — u Kalendaru slavonskom godine 1825. navodeći svoje mnijenje, da ova riječ šokac odatle dolazi, što se katolici šakom, a Grci samo s trimi prstima krste. Sva ova nagađanja svak vidi da ne treba pobijati, buduć su suviše slaba. — Učeni O. P. Katančić, De Istro, pag. 109, 136 i 145, napominje planinu Succus, koja je rastavljala Ilire od Trakah, i veli: stanovnici ove planine bili su s jedne strane Traci a s druge Iliri, i ove su kako Amianus i Sokrates pišu u staro vrijeme zvali Succi t. j. Sukci, a od ovih tečajem vremena postanu šokci, — što i ja držim; koji su se u Bosnu morali naseliti iz one zemlje.

džamiju jim ne dadu, ovih imade po većim varošima i jesu svi kovači, a drugog osim bosanskog jezika ne znadu. Čifuti stanuju samo u Sarajevu, Travniku i Novom Pazaru, oni govore španjolski pokvareni jezik. Sve dakle stanovničtvo u Bosni odprilike ovako iznosi: 1. Iliri: 1,096.000. — 2. Cigani: 6.000. — 3. Čifuti: 2.500. Ukupno: 1,100.000. Osim ovih stanovnikah ima još: a) Čergaši, od kojih jedni su Cigani, koji kradu, kotlove krpe i sakrivaju se; drugi pako Karavlasi, u stara vremena iz Srbije ovamo prešli, oni se onamo sele, gdje jasije i jehovije imade, iz kog drveta načinjaju: zdjele, vretena, preslice itd.

b) Vojnici uredni — nizam — 6 taborah, što čini zajedno s topčijama 5.700. Arnauti i kavazi u Travniku i po drugim mjestima 500.

Bosna jedina je turska država, koja je čista ostala sasvim od turskog jezika, kako po selima tako i po varošima, drugi se jezik osim bosanskog ne govori, najveća turska gospoda samo onda turski govore, kad su kod vezira, pogrešno dakle g. Šafařik meće u svom »Narodopisnom Zemjevidu« 1840. Turke Osmanlije kod Sarajeva, Travnika, Banjaluke itd. Osmanlija ako koji okući se u Travniku, to ti druge godine već bosanski govori. Oko Mitrovice Turci arnautski ponešto govore.

11. VJEROZAKON

Tko promisli turska nasrtanja na hristjanske stanovnike, tursku želju za steći prozelitah — poturicah na svoju vjeru, doisto izpovjediti mora, da samomu božjemu providenju imamo zahvaliti, što naša vjera sasvim nije iz Bosne prognana; dapače od dana sve se većma širi, dok turska očevidno propada[7]. Bosan-

[7] Kad su kraljevine: Ugarska, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Srbija od Turakah osvojene, svi ondašnji Turci naselili su se u Bosni i njihov broj mnogo jačji bio je od hristjana, što svjedoče danas zaostavša mnoga turska groblja kraj selah, koja su sad hristjanska! Turke najviše satrla je posljednja kuga god. 1813—1817, zatim bojevi sa Srbijom god. 1804—1825. Najviše pako Turci sami sebe taru. Veliki

ski stanovnici jesu podijeljeni u glavna dva zakona: hristjanski i turski iliti muhamedanski, i nešto malo čifutski. Hristjani se dijele u dvije sljedbe: sljedbenika zapadne i iztočne crkve; prvi se od naroda krstjani, a drugi rišćani zovu. Broj hristjana na 715.500. Dijele se pako:

I. Krstjani drugojačije katolici 150.000. Upravljaju se od tri apostolska vikarijata: 1) Bosanski od god. 1701. Imade župah 46; kućah 14.561; dušah 112.000; tri samostana franciskanska: Fojnica, Kreševo i Sutiska; u ovim župama služe sami franciskani. 2) Vikarijat hercegovački god. 1845. od bosanskog odcijepljen; ima jedan, još nedovršeni samostan na Širokom Brigu; župah 13; broj dušah, god. 1844, iznosio je 33.060, i u ovomu služe sami franciskani. 3) Vikarijat trebinjski preko Neretve; god. 1843. jezuite protjerani iz Skadra, od Propagande rimske i Meternicha ovdje budu premjestjeni, ovi vikarijat ima pod sobom biskup dubrovački, imade samo 5 župah i 8.000 dušah.

II. Rišćani, koji se pravoslavnim zovu, jesu hristjani grčke crkve, koji carigradskog patrijarhu za glavara poznaju, od vremena, kad je ovaj Pećku srpsku patrijaršiju zakupio; imaju tri vladike: sarajevskog, koji je mitropolit i arhiepiskop, mostarskog i zvorničkog, koji su episkopi, al i oni sebe mitropolitima zovu. Pravoslavnih ima okolo 561.500. U eparhiji sarajevskoj imaju samo dva samostana; kućah 27.000. U zvorničkoj 1 samostan, kućah 14.100. U mostarskoj samostanah 12, od kojih su dva prazna. Crkvih 135. Kaluđera 25. Popovah 80. Kućah 9.249.

III. Turci, s Ciganima, iznose 384.000. Ovo su nasljednici lažljivog proroka Muhameda, zato se Muhamedovci pravije zovu. Ovi su postali u Bosni od zločestih hristjanah, koji svoje gospodstvo ne znajući drugčije uzdržati poturčiše se, iznevjeriše se Bogu,

---

Turci od malih prikupljuju zemlje, na koje hristjane naseljuju, ovi pako ono novacah po varošima, gdje se nastane, rastope, pa onda neoženjeni idu k drugim u službu; mnogo pako na putu stoji njihovom razplođenju takozvani balinski avdest.

i najveći neprijatelji postadoše svog naroda i svoje jednokrvne braće, samo zato, da uzdrže svoja posjedovanja zemaljska. Ovi imadu svoje imame, t. j. župnike, koji su podložni kadijama — svjetovnim sudcima, kadije pako carigradskom šeh-ul-islamu, koji je glava muhamedanske vjere.

IV. Čifuti, iliti Jahudije, 6.500, imaju u Sarajevu svog hahambašu, koji opet svoje rabine imade u Travniku i Novom Pazaru.

12. IZOBRAŽENJE, OBIČAJI I PRAZNOVJERJE

Izobraženje umno, buduć da je skopčano sa vjerozakonom, koji u njega uticaj imade, zato ćemo ga po vjerozakonu pregledati:

a) *Krstjani;* — svećenici ovog vjerozakona buduć da su nauke običajne po Italiji i Ungariji učili, zato su i njihovi krstjani najodličniji, i što se tiče znanja nauka krstjanskoga i življenja, doista drugim za izgled služiti mogu.

Franciskani drže u tri samostana latinske učionice, njihovi pitomci išli su do g. 1842. u Ungariju 32, gdje su imali fundaciju od Josipa cesara; ove godine rimska mudra (?) Propaganda zabrani tamo više pitomce slati iz tog jedinog neosnovanog uzroka, da pitomci u učionicama prekosavskim krivovjerstvo uče, a ne pravi rimski zakon, ol pravije samovlastje talijansko; ovo je ona učinila na potvoru bivšeg biskupa Barišića. U Talijansku išlo je 24, al buduć da se Propaganda ni za ova 24 nije htjela brinuti, već su se potucali od manastira do manastira, to sada franciskani prisiljeni su na drugome mjestu pomoći tražiti.

Novijeg vremena počeli su franciskani imati brigu i o narodnim učionicama, tako god. 1848. zavedene su u Travniku, Varcaru, Lijevnu, Fojnici i Kreševu; nadati se je da će još i na više mjestah zavesti. Narodni običaji kod krstjanah gotovo su iztrijebljeni, jer svećenici, držeći jih za praznovjerje, ukinuli su i izkorenili su jih, samo gdjekoji ostali su; tako uoči s. Ivana Krstitelja pale se *lile,* kora trešnjova metne

se u pracip, kad se užeže, onda se nosa oko kuće obtrkujući; ovo je običajno po svoj Bosni od hristjanah iztočne i zapadne crkve; na nekim pako mjestima običaju uoči Cvjetnice, t. j. velike nedjelje, granje na hrpe sabirati te paliti, poslije sa štapovima izmlate i tako utrnu, a kad bi se uzpalilo, onda bi preskakivali. Kod ženitbe i udatbe običaji su dosta priprosti; što se tiče praznovjerja, i ovo je podobro izkoreneno. Vjerovanje u vještice, vile, vukodlake itd. većinom je izkorenjeno i pripovijeda se samo od šale. Po nešto može se kod krstjanah opaziti, da se na udes — fatum — mnogo oslanjaju, što su od Turakah naučili, govoreći: *tako je suđeno.*

b) *Rišćani,* t. j. pravoslavni iztočne crkve, njihovi popovi i kaluđeri, buduć da su neprosviješćeni, niti sredstva ikakva imaju za prosvijetit se, zato ni stado svoje čemu naučiti ne mogu; odtuda biva, da ni nauka ni dužnosti svojih, kako ne zna svećenik tako ni puk, već u tminam nevjerojatnim stoji tako, da ni deseti *očenaša* ne znade; ovo razumeći po selima; po varošima bo uzdržavaju trgovci neku sliku od učionicah; bivši puk u ovakvom neznanju, nije se čuditi, da ne znajući dobro, čini zlo. Psovka, krađa, otimanje itd. običajno bivaju kod neprosviješćena čovjeka; al što to nije, odtud dolazi, što naš neumjetni seljak od dobre slavenske naravi ne čini, tako on je sklonjen na svako dobro svome bližnjemu; svećenika mjesto Boga drži, njemu svaka vjeruje; mnogo drži do *obećanja;* tako jedan drugomu kad riječ zadade *poštenu,* prevarit ga neće. Mlađi starijega, osobito kućnog starješinu, sluša, pred njim sjesti ol zapaliti duhan nikad ol rijedko će, osobito do čistoće i bračne vjernosti mnogo drže; riječju, sve kreposti svojih starih kano i krstjani naslijeduju, a i narodne običaje, kano i praznovjerje, sami su uzdržali. Slavljenje krstnog imena, t. j. svog odvjetnika, i ovdje je običajno kod rišćanah; uoči velikih godovah, zatim na svatbi itd. svi su se običaji u svojoj cijelosti zadržali; tako isto i praznovjerje, buduć da ga svećenici nisu morali ugušiti, to se i danas ne samo pripovijeda, već i vjeruje u različita čaranja, dapače i čaraju, uroke čine, bajanja itd.

izvode, vjeruju u vukodlake, vile, vještice, more itd., što se god naravnim načinom dogodi nesretno, to oni vražjoj sili pripisuju, na to amajlije i zapise uzimaju od svojih popovah, kaluđerah, dapače i od istih hodžah turskih. Turci se rišćanah najviše plaše porad osvete, oni bo scijene da je u našemu zakonu upravo zapovjeđena osveta, i govore da je u sv. pismu zapisano: »Ako se ne osveti, tako se i ne posveti.«

c) *Turci,* buduć da je vjerozakon njihov gospodujući, to se oni brinu, kako će vlasim zapovijedati, i koji znade vlaha više obijediti, taj se za učenijeg drži!! Po varošim i većima selima imadu tobože svoje učionice, veće medreze, a manje mejtefe zovu, u manjim uči se čitati i pisati, u većim turski, Muhamedov zakon i turski govoriti; bogatiji svoje sinove u Carigrad šalju na nauke, ako nauči turski govoriti, štiti i pisati, odmah kadijom može biti, ostali pako činovnici mogu bit, da toga ni ne znadu. Učenici koji medreze pohađaju zovu se softe, ove softe, ako dotlen ne dotjeraju, da se ne mogu kadiluku nadati, to idu na sela i postaju hodže, t. j. učitelji i imami t. j. župnici, ovi uče prostake naizust moliti se Bogu turskim jezikom, tako da nit razume učitelji niti učenici, šta znače ona molenja. Turci obično su slavjanske običaje pobacili, te se prihvatili predanjah, koje im njihovi šehovi i derviši nadlagujući se kazuju. Buduć da nikakva ponjatja o ćudorednosti ne imadu, to nije im se čuditi, što su tako zločesti. Njihov zakon pun je praznovjerja. Tako orla i psa ubiti kod njih je grehota, a vlaha ubiti to je sevap; od vlaha oteti sve se mora, samo da ne krepa; krušnu mrvicu nogom pogaziti, to je veliki grijeh, a grijeha neima kad u lov iđu sa psima i konjima zrela žita gaziti. Svaki se kod njih grijeh avdestom — pranjem, umivanjem — pomrsiti može. Cijele bi se knjige mogle napisati o njihovom praznovjerju, buduć da su i stara slavjanska uzdržali, i opet turska primili. Kod njih je sve *suđeno,* dok *nafake* ima, njemu nitko nahudit ne može itd. itd.

d) *Čifuti,* kako svagdje tako i ovdje, po svome zakonu od drugih razlučeni, samo što ovdje svoj talmud boljma obslužuju, nego po drugim kraljevina-

ma, vjerozakonska predanja obslužuju i najmanje od njih odstupiti, jest grehota najveća; al ukrasti, prevariti itd., ni grijeha ni griješića!

13. DIJELJENJE

Prirodno dijeljenje jest u Bosnu dolnju i gornju[8]. Bosna gornja zove se ona strana, koja k jugu gleda i koje rijeke slivaju se u more; dolnja pako koje rijeke slivaju se u Savu; međaš jest pojas planinah skopaljsko-kupreških tako, da s jedne strane iste planine vode iđu k jugu, a s druge k sjeveru. Narod pako dijeli se na više predijeljah: u Bosnu, Herecegovinu, Krajinu, Posavinu, Stari Vlah, Podrinje itd. Mnoga pako predjeljna naimenovanja jesu od starih gradovah zaostala; taka jesu: Skoplje, Kupres, Duvno, Kotor, Glasinci itd. Političko dijeljenje jest u dva vezirluka, travanjski i mostarski; ovi pako u nahije; u travanjskomu broje se nahije 34, a u mostarskomu 14. U carskim fermanima, i kad se spahije dižu na vojsku, može se opazit nekakvo dijeljenje u *sandžake* (zastave) zvornički, bosanski i kliški, od tvrđe u Dalmaciji Klis, koju, kad su Mletčani oteli od Turakah, prenesu ovaj sandžak u Skoplje. Sve spahije bosanske spadaju pod ova tri sandžaka; osim ovih sandžakah ima još sarajevski *mulaluk,* na koji spadaju nahije: sarajevska, visočka, fojnička, ramska, neretavska, rogatička, vlasenička i kladanjska. Ja ću slijedit dijeljenje političko po nahijama.

14. MJESTOPIS

A. Vezirluk travanjski ili Bosna dolnja, prostrana 763□ zemaljskih miljah; ima odprilike stanovnikah 810.000, dijeli se u 34 nahije, koje su sljedeće:

[8] Sravni: Philippi ab Ochevia: Epitome Vetustatum Prov. Bos. Cap. VIII pag. 111, premda sam ja, bivši u gornjoj Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, protivno spazio; tako oni, t. j. Dalmatinci i Hercegovci, neće reći: iđem doli, već gori u Travnik.

1. *Nahija travanjska,* zauzima sredinu Bosne, leži među skopaljskom, jajačkom, fojničkom i zeničkom; zemlja je plodna žitom i voćem, rijeke su: Bila, Bluovnica i Gronica, koje slivaju se u Lašvu, koja u gori Karauli više Travnika 4 sata izvire i posred nahije teče, a u zeničkoj kod sv. Putiša utiče u Bosnu. Planine su: Vlašić, jedna između najvećih u Bosni; Karaulska gora, koja dijeli nahiju ovu od jajačke; Kopila i Radovan od skopaljske; manje planine jesu: Mosor, Bukovica, Vilenica i Gostilj. Stanovnici su Turci, koji, osim varošah, obitavaju više selah s krstjani izmiješani; krstjanah ima u tri župe, dolačkoj, gučanskoj i oraškoj, do 8.500. Ristjanah jedva 1.200, ima nešto Ciganah. Znatnija mjesta jesu: *Travnik,* varoš pod planinom Vlašićem na rijeki Lašvi, u jednoj dolini među brdima Bukovicom i Vilenicom; prama Vitezu i Karauli proteže se ugodna ravnica; stolica i glavno mjesto upraviteljstva cijele Bosne i nahije, kanoti vezira, muftije, kadije, šure; jednog nizamskog mir-alaja, koji zapovijeda nad ovdašnjom posadom od 4.000 nizamah i 8 topovah, i arnautskog bimbaše. Na jednom brijegu imade grad, po skazivanju od Tvrtka II. sazidan, u njemu imade 1 džamija, 3 kuće, nekoliko kasarnah; topovah 12, topčijah 15 i 50 nizamah čuvaju ga; u njemu istina imade dosta džebane, ali ne samo što je tijesan i slabih zidovah, već što ga sa dva mjesta od Gučanah i Bukovice mogu topovi rušiti, jest od male važnosti. Travnik sa svojim mahalam (predvarošim) Ilovačom, Docom, Vakufom i Grahovikom, osim nizamah, može imati 12.000 dušah; dijeli se u pet džematah — občinah; imade 16 džamijah, al samo kamenitih 5, satkule 2. Od sgradah, koje su od dva boja samo, i gornji drven, ništa neću govoriti! Vezirski dvor, više naliči kakvoj štali europejske gospode, nego kući; samo dvije sgrade, koje je vezir Tahir-paša načinio, vrijede štogod, a to je kršla (kasarna) i njegov *novi dvor* na *Bunarbaši* više Travnika. Stanovnici su: Turci, njihovih kućah imade 1.500;

krstjanskih 350; ristjanskih 100; čifutskih 50; ciganskih 80. Turci imaju mejtefah 5, medrezu 1 i 1 tekiju dervišah; krstjani dvije, a ristjani jednu učionicu.

Vitez, mala varošica, 2 sata od Travnika, na drumu sarajsko-travanjskom kod Lašve, ima jednu džamiju i do 50 kućah turskih i krstjanskih; bitkom god. 1840, među Sarajlijam i Vedži-pašom znatna; okolica oko Viteza vrlo je ugodna i žitorodna. *Mošunj,* selo krstjansko kod utoka Kolotina u Lašvu, ovdje je po svoj prilici bio grad rimski; mnoge rimske novce, ploče itd. orući izkopavaju. *Krušica,* selo krstjansko, više koga imadu toplice 3 sata od Travnika.

Gučja Gora, selo krstjansko, gdje stoji župnik i dva kapelana, znatno porad starinskog groblja bosanskih plemićah, 1 sat od Travnika. *Orašje,* selo krstjansko, ½ sata od Travnika, gdje župnik s jednim kapelanom stoji. *Radovan,* podor staroga grada na Vlašiću. *Karaula,* golemo selo tursko-ristjansko-krstjansko, pod gorom karaulskom, 3 sata iduć k Jajcu udaljeno.

2. *Jajačka:* međaši s travanjskom, skopaljskom, banjalučkom i jezerskom; plodna je žitom, al sitnom stokom bogatija; teče kroz nju Vrbas, u kog slivaju se: Pliva, Krezluk, Crna rijeka i Ugar; zatim Vrbanja teče kroz ovu nahiju; sva je planinama prepletena; znatnije su: Krezluk, Ugar, Tisovac, Ranče, Lisina itd. Stanovnici su krstjani, kojih u tri župe ima do 8.000; ristjani i Turci, koji po varošima oko Vrbanje stanuju; znatnija mjesta jesu: *Jajce,* grad na jednom brijegu sličnom jajetu, odklen i prozvano je Jajce, izpod zidinah teče plahovito Vrbas; Pliva, opasavši polovicu grada, iz jedne visine pada u Vrbas, što je oku vrlo prijatno taj vodopad — slap — gledati; odtud ona poslovica:

»Gdje pada Pliva u Vrbas,
Ondje ona gubi svoj glas.«

U gradu stanuju sami Turci, imadu 200 kućah i 6 džamijah[9]; oko grada su: Varoš, Kozluk, Pijavice, gdje krstjani stanuju većinom; izvan grada turskih kućah imade do 60, i 2 džamije, a krstjanskih dušah imade 650, gdje imaju svog župnika i dva kapelana, bez učionice; ovdje je stolica: muftije, kadije i muselima. Odstoji od Travnika 9, a od Banjaluke 14 sati. Grad ovi, u bosanskom sgodopisu dosta je znatan. Sagradio ga je glasoviti vojvoda Hrvoja, neimar je bio Talijanac iz Lukula gradića kraj Napulja, zato je i sagrađen na način grada Neapolisa. Posljednji kralj Tomašević bio ga je utvrdio, al se god. 1463. na vjeru predade Mehmetu caru, Matijaš Korvin iste godine, poslije tri mjeseca sveudiljnog nasrtanja, jedva ga osvoji; dojduće god. 1464. opet ga Turci obsjednu uzalud, kano i više putah; stoprv god. 1527. pade u šake njihove; danas u njemu imade 6 topovah s nadpisom Matijaša i Ferdinanda I. Čuvaju ga 20 Arnautah; petkom se uvijek zatvara, jer govore Turci, da je u petak uzet od kaura i da će ga u petak opet osvojiti kauri. Turci se mnogo uzdaju u tvrdoću ovog grada, al se zadugo ne bi mogao braniti, jer ga neprijatelj s Katine i s Kozluka iz topovah svega srušiti može.

Komotin, zapuštena tvrđa 2 sata od Jajca, među selima: Bešpeljom, Daljevcom i Cvijetovićem, kog je spomenuti Hrvoja zidao. *Vijenac,* tvrđa kod Vrbasa, na putu idući u Skoplje iz Jajca; odstoji 2 sata od Jajca, odskoro i ona je zapuštena; izpod nje ima tursko selo. Okolica ova vrlo je ugodna oku; u stoljeću X. spominje se »Ban vijenački«, koji je kćer svoju udao za Hvalimira, kralja dalmatinskoga. *Podmilačje,* selo krstjansko, 1 sat od Jajca, gdje od starinah ima jedna crkva krstjanska. *Dnoluka,* predjelje od više selah krstjanskih i turskih. *Vrhovine,* predjelje iz više selah ristjanskih, koji imaju 1 drvenu crkvu

[9] Od ovih jedna je bila crkva sv. Luke. Tijelo sv. Luke po uzeću Carigrada Bošnjaci uzmu od nekakvih kaluđerah; poslije pako uzeća Jajca franciskani odnesu ga u Mletke, gdje i sad stoji, kog je pak ovo tijelo sv. Luke — ne zna se zaisto, premda kod Farlatija nastoje dokazati, da je sv. Luke Evangeliste!

i 6 popovih. *Skender Vakuf,* mala varošica pod planinom Ugrom, imade 1 džamiju i 3 begovska odžaka. *Tisovac,* podor starog grada na planini istog imena. *Dobretići,* predjelje krstjansko od 175 kućah, koje imade svog župnika[10].

Varcar Vakuf, varoš pod planinom Lisnom na Crnoj rijeki; imade turskih kućah 150, 4 džamije, od kojih jedna kamenita i olovom pokrivena. Krstjanskih kućah ima 100, koji imadu svog župnika i narodnu učionicu. Ristjanskih ima do 60 kućah. Ovo je mjesto znatno žitnom trgovinom, odstoji od Jajca 4 sata. *Donje Selo* (neki pišu i Staro Selo) ½ sata od Varcar-Vakufa, selo kod Crne rijeke, gdje imade 25 ristjanskih kućah, kula i odžaci begovah Kulinovićah. *Jeleč,* selo krstjansko od 55 kućah, pod planinom Lisnom, 1 sat od Varcar-Vakufa, gdje je obilata ruda gvožđa, imadu majdane — fabrike — i više kovačnicah. *Tribovo,* selo ristjansko od 40 kućah, gdje stanuje pop. *Liskovica,* selo krstjansko od 60 kućah. *Bočac,* tvrđa nad Vrbasom, imade dva mala topa, unutra kuće 3, a izpod njega više turskih kuća, odstoji od Varcar-Vakufa 3 sata. — *Kotor,* predjelje i mala varošica kraj Vrbanje, od koje na pô sata leži tvrđa porušena Bobas, radi prebivanja i smrti vojvode Hrvoje god. 1416. uspomene vrijedna. *Sokoline,* selo, gdje stoji župnik krstjanski. *Knežina,* predjelje iz više selah turskih i krstjanskih, ima ugodan položaj kraj Vrbanje.

3. *Jezerska:* leži među jajačkom, skopaljskom i ključkom; bogata je sa sitnom marvom i žitom; planina Crna gora proteže se kroz cijelu nahiju; rijeke: Sana, Pliva, Janj; stanovnici su ristjani oko 4.000, imaju 8 popovah. Turakah: 320 kućah, a krstjanah 16 kućah u samom selu Podstrane zvanomu; ova nahija jest jedna između malih. Znatnija su mjesta: *Je-*

---

[10] Predjelje ovo stoga znatno je što krstjani svoju zemlju imadu, što je bilo posjedovanje kneza Dobrete, vidi knjižice: Nobilissimae Familiae Comitum Dobretic Genealogicus liber. Anconae 1772. Venetiis 1775. Od ove iste familije izlaze plemići Vranjicani, u Rijeci, Senju i Karlovcu znatni trgovci i domorodci.

zero, turski Gjol-Hisar, varošica u otoku, kog Pliva razdvojena načinja u ravnici; više njega ima brijeg Vagan, na kome se vide zidine od starog grada; i ova varošica bila je nekad utvrđena; u njoj sjedi kadija i muselim; imadu 2 drvene džamije, turskih kućah 80, ristjanske 2, i 15 dućanah; varošica ova uvukla se je u jajačku nahiju; leži među Jajcem i Varcarom, od obadva odstoji po 2 sata. — *Sokolac,* skoro zapuštena tvrđa, njezin dizdar još žive, leži pod Crnom gorom, kod vrela Plive. *Pljevje,* predjelje iz više selah ristjanskih. Ovdje je bila županija hrvatska. *Janj,* rijeka i predjelje ristjansko. *Pecka,* gornja i dolnja, pod Crnom gorom, gdje Sana izvire, selo ristjansko, ima 60 kućah i dva popa. *Vrbljani,* selo ristjansko, od 80 kućah, ima popa; ovdje je odžak begova Pilipovićah, leži kraj Sane. *Medna,* gornja i dolnja, selo ristjansko, ima popa i 160 kućah. *Podražnica,* selo ristjansko od 60 kućah, ima popa. *Gerzovo,* selo ristjansko, ima popa, 12 kućah i jednu drvenu crkvu, gdje se o Petrovu sbor kupi.

4. *Skopaljska*: graniči se s travanjskom, od koje razstavljaju je planine: Kopila i Radovan; s fojničkom, od ove razstavljaju je planine: Štit i Vranica; s rumskom, jajačkom i lijevanjskom; rijeke: Krupa, Bistrica, Koprivnica i Šemnišnica utiču u Vrbas, koji ovdje kod Privora iz planine Zeca izvire i posred Skoplja teče. Skoplje, dolnje i gornje, obkopljeno je planinama, polje proteže se u duljinu 6 satih, dosta je plodno, al što porad zuluma, što rad nevaljanosti stanovnikah često žito kupuju, gdje bi ga mogli prodavati. Stanovnici su krstjani, koji u 4 župe broje do 8.000 dušah. Ristjanah ima toliko, koji imadu 6 popovah. Turci i Cigani stoje po varošim, a ima jih smiješanih s krstjanima i po selima; od sve Bosne ovdje najviše imade begovah — plemićah — 64 odžaka; najznatniji su Skorbovići, prozvani Pašići, od koje porodice mnogi su paše i veziri bili. U ovoj nahiji najviše oko sitnog blaga nastoje; mnogi pako lonce načinjaju i po ostaloj Bosni raznose.

Mjesta znatnija su: *Dolnji Vakuf,* varoš na utoku Šemnišnice u Vrbas, stanovnici su Turci, ristjani, koji

popa ovdje imadu, i krstjani oko 1.200; ovdje sjedi muftija, kadija i muselim; zatim miri-alaj, to jest glavar spahijah kliškog sandžaka, udaljena od Travnika 9, a od Jajca 6 sati. *Bugojno,* varošica kraj Vrbasa, u lijepoj ravnici, 3 sata od Donjeg Vakufa, znatno žitnom trgovinom. *Malo* selo, gdje stanuju krstjanski župnik s kapelanom. *Čipuljić,* selo od 60 ristjanskih kućah i popa. Cincarska naselbina, samo još babe gdjekoje znadu cincarski govoriti; ljudi su kalajdžije, koji rad svog zanata po svoj Bosni hodaju; ovdje se na blizu vide zidine, ostanci starog nekakvog grada i novci se rimski izkopavaju. *Prusac,* mala tvrđa pri brijegu, izpod koga teče Koprivnica; udaljena od Dolnjeg Vakufa 4 sata. *Gornji Vakuf,* varošica kraj Vrbasa, imade 150 turskih i 64 krstjanske kuće, stoji župnik s dva kapelana, 2 džamije, jednu sat-kulu, s dobrim i jasnim satom, odstoji od Dolnjeg Vakufa 6 satih. *Rosinj,* brijeg nad selom Dobrošinom, 1 sat od Gornjeg Vakufa; ovdje se vide rupe, gdje se je zlatna ruda kopala i mnoge zidine od sgradah. *Susid,* mala tvrđa kod Vrbasa. *Vesela Straža,* lijepo selo tursko-krstjansko, gdje su odžaci više begovah, i skoro sagrađen Pašića miri-alaja; ovdje se vide zidine od srušenog franciskanskog samostana.

Kupres, jedno predjelje planinsko u ovoj nahiji, sa svijuh strana planinama tako obkoljeno da rijeke izpod planinah prolaz traže; znatno je rad toga, što je središte između gornje i dolnje Bosne, buduć da same mračajske vode iđu u Vrbas, a ostale sve prama Dalmaciji; zato Kupres spada u gornju Bosnu; odijelo običaji itd. različiti su od ostalih Skopljakah. Kupris počimlje od podne k sjeveru, t. j. od sela Zvijernjače do planine Vitoroge u duljinu satih 10. Širina od planine Stožera do planine Klopotnika 4 sata, kupreško polje od Rilićah do Šemanovacah u duljinu 6, a u širinu 2 sata; polje je ovo sve ravno i sijenom, manje pako žitom plodno, zato ovdje mnogo sitne marve dosad držali su ljudi tako, da bi sam Kupres na godinu 10.000 ovacah prodao, al danas ni petine od toga nema. Planine iliti bregovi, koji polje i cijelo predjelje obkoljuju, jesu s iztoka: Stožer, Crni vrh,

Bukva i Šuljaga; od zapada: Malovan, Jaram, Kurljaj, Cicer, Homar i Klopotnik; od juga: Ravašnica i Raduša; a od sjevera: Vitoroga. Rijeke: Mrtvica, koja uvire pod planinom Kurljajom, a opet izvire pod gradom Lijevnom pod imenom Bistrica. Milač, uvire pod planinom Malovan, a izvire opet pod planinom Stržanjom pod imenom Šuice. Stanovnici su ristjani oko 4.000, imaju svoje župnike u Novom Selu, Vukovskomu, Ravnomu i Šemanovcima. Krstjani: 2.091, župnik stoji u Otinovcima. Turakah samo 200 dušah, među kojim ima dosta begah. Na Kuprisu imade nešto tvrđe »Grad« zvane, zidine opale, te drvenim direcim utvrđene, al buduć da im kapetan bio o malo drvah, i ove gotovo je izložio na vatri; leži u ravnici pod brijegom Plazenicam i ima 1 top. *Vrila,* selo gdje su odžaci najbogatijeg ovdje bega Idris-bega. Podori od gradovah jesu: Bastača, Poganac i Stržanj[11].

5. *Livanjska,* međaši s nahijama: skopaljskom, kulinvakufskom, duvanjskom, ljubuškom i Dalmacijom. Sva bo je unaokrug planinama obkoljena, ove znatnije jesu: Krug, Cicer, Troglava, Kamešnica, Tušnica, Strmica, Prolog, Malinovac, Zakopaonik, Brljuša, Borova glava, Hrbine, Šator, Štedra, Samar, Staretina, Ugarac, Dobretina luka, Smrdinj itd. Rijeke: Bistrica, ovo je kupreška Mrtvica, koja pod Lijevnom gradom izvire; Žabljak, koja pod selom toga imena izvire; Studba, pod selom Vidošim; Brina, Opatčica, sve se salijevaju u Bistricu, koja posred polja teče i gubi se u ponoru pod planinom Prologom, izpod kog poslije 4 sata opet izvire kod »Hana« i u Cetinu slijeva se. Ova je nahija između većih i po sredini sva ravna; tri se polja jedno do drugoga protežu: Lijevanjsko, Grahovsko i Glamočko. Lijevanjsko počimlje od Buškoga blata do Crnog luga, dugačko 12 satih, a široko 2—3—4 sata. Ovolika ravnica nije toliko plodna, i stanovnici, pokraj tolike zemlje, blizu svake godine kupuju žito; prvo zato, što kad dođu vode, zatvore se ponori, te veći dio poljah više mje-

[11] Vidi obširnije opisanje nahije skopaljske i predjelja Kuprisa u Dalm. Mag. od god. 1847.

secih pod vodom leži; drugo što zulum turski priječi, jer ovdje Turci još i sad nikakva poreza ne plaćaju, već što god dođe na svu nahiju, to sama raja plaća; treće, najviše nemarnost i lijenost stanovnikah, koji osim strvnoga žita, drugoga neće da siju, niti voćakah da sade, a da ovo može roditi kanoti proha, kukuruz i helda, svjedoči dolnje polje, gdje su od nekog vremena počeli saditi i sijati. Čuo sam pripovijedati, kako je bivši lijevanjski kapetan Firduz-beg dao bezplatno sjeme svojim kmetima, da posiju kukuruz, a oni ga obare, pa posiju, te kažu begu da u njihovoj zemlji ne može niknuti! Beg se dosjeti tomu, da je njima mrzko oko njega — kukuruza — ugibati leđa, te jim izpravi tabane. Najveće ovdje blago jesu goveda i stoka, t. j. vunena marha, al danas ni trećega dijela neima, pa ni desetog uprav govoreći, koliko su prije 15 godinah imali. Dosta je bilo težakah koji su brojili preko 1.000 glavah, danas toliko neimaju ni tri sela, sve je ovo turski porez upropastio. U planinama Dobretinoj luci, Štedri i Staretini pale paklinu, te u Šibenik prodaju. Stanovnici su ovdje krstjani, imaju 4 župe, a broje dušah oko 8.000. Ristjani imaju 8 župah, broj kućah 955, duša: 7.121. Turci stanuju u Lijevnu oko Glamoča, i malo jih ima po selima, do 4.000. Ova nahija po svomu položaju spada na gornju Bosnu, i bila je podložena mostarskomu veziru, pak odmoli Firduz-beg, da ostane pri travanjskomu. Znatnija mjesta jesu:

Lijevno[12], grad pod planinom Krugom, na brijegu Crljenice zvanom, kod izvora Bistrice, koji se Duman zove. U gradu stoje sami Turci, do 100 kućah, i 4 džamije; grad ovi providen je s nekoliko kulah slabih i napola razvaljenih, tako isto i bedemi preslabi su, na

---

[12] Lijevno, pravije Hlijevno, od riječi »hlijev« po svoj prilici dolazi? Poznato kod starih pisaca Porfirogenita itd. pod imenom »Hlebiana«, i »Clevna« — »Comitatus Clevne« — t. j. županija lijevanjska; spominje se god. 1188 u crkovnom-splitskom saboru i podlaže se u duhovnim stvarima nadbiskupatu split. Farlati t. 1. pag. 309.

kojim ima starinskih dosta topovah[13] i starinskog oružja; u gradu, gdje džebana stoji, ima jedna soba na ćemer svedena, na koje vratima golem katanac visi, tako zaostavši još od vremena bosanske vlade, a Turci, bojeći se kakve ograme i kaurske prevare, ne smiju otvoriti. U predgrađama ima kućah turskih 300, a 6 džamijah. Krstjani imaju na blizu župu, učionicu, kućah 214, a dušah 955. Ristjani župnika, koji je proto, učionicu, kućah 131, dušah 619. Ovdje je stolica muftije, kadije i muselima. Mjesto ovo znatno je porad trgovine, jer gotovo sva roba, koja iz Italije, Trzta preko Dalmacije za Bosnu iđe, ovdje se snosi, a tako isto i bosanska za Trzt i Dalmaciju prelazi preko Lijevna, odakle sada karavana iđe u Split; odstoji od Travnika 18, a od dalmatinske međe 4 sata. *Žabljak,* selo, kod koga izvire rijeka tog imena, bogata sitnom ribom, al ne slatkom »piurak« zvanom; ovdje se lijep kamen »muljika« zvani kopa, jest nažutkast i prikladan za rezanje. *Triglava,* mjesto pod planinom tog imena, gdje se nahodi ruda mjedena. *Lipa,* selo krstjansko, nad kojim se vide ostanci starinskog grada, a pod njim starinskog samostana kod Opatčice rijeke. *Vidoši, Čukljić, i Ljubunčić,* sela, gdje stoje župnici krstjanski. *Čelebić, Nuglušić, Sajković* i *Crni-Lug,* sela i župe ristjanske. *Grahovo,* predjelje je od ristjanskih kućah 371, a dušah 3.497, i krstjanskih kućah 30. Ovo je po srijedi polje dugačko 4 sata, obkoljeno velikim planinama od strane dalmatinske, posred polja teče rijeka Zvijezda. *Pašić-Polje, Resenović i Tiškovac*, sela župe ristjanske. *Bijeli Brijeg, Kadina Bukva* i *Grab,* odprije sastanci granični s Dalmacijom. *Glamoč,* predjelje i grad pri brijegu, u njemu ima turskih kućah 13, džamija 1, topa 3. Izpod grada imade nekoliko dućanah i petkom se pazar kupi. Glamočko polje dugačko je 10 satih, oko njega su većinom sela turska; Turci Glamočani rad zuluma,

---

[13] Među kojim odlikuje se »Krnjo« i »Zelenko«, na kome, kažu, da je upisano: »Tako ti svetog Luke, ne daj se u turske ruke!« ovi topovi i mnogo drugo oružje donešeno je iz Sinja ovamo.

kao i ovdašnji dobri konji, daleko su čuveni; odstoji grad Glamoč od Lijevna 6 satih. *Prehodac,* porušen grad 4 sata od Glamoča, iđuć Kulin-Vakufu. *Glavice,* selo, gdje se u jednomu kamenu sljedeći rimski nadpis čita:

J. O. M.
AEL. TITUS
EXPROTEC
TORE
V. L. C.

Lijevanjska i glamočka okolica obiluju starinskim rimskim novcima.

6. *Sarajevska.* Leži među: visočkom, rogatičkom i fočanskom; planine: Kobilja glava, Igman, Trebević, Čemerno, Romanija i Bjelava; rijeke: Bosna, a u nju utiču: Miljacka, Železnica, Jožanica i Ljubinja, koja raztavlja ovu od visočke nahije; plodna je, osobito Sarajevsko polje svakovrstnim žitom i voćem, a planinska mjesta obiluju marvom i govedima. Stanovnici su po selima ristjani i nešto krstjanah, a po varošu Turci, a ima jih nešto po selima oko Sarajeva. Znatnija mjesta jesu: *Sarajevo,* varoš najveći, najljepši i najbogatiji u svoj Bosni; imade lijep položaj u ravnici, među dvima planinama, Igmanom od zapada i Trebevićem od juga, na rijeki Miljacki; imade grad dosta golem al slab, ima nekoliko topovah i nizam-topčijah i do 30 nizamah, koji grad čuvaju. God. 1832. Mahmut-paša, tadašnji vezir, bio je sazidao drugi na Gorici grad, iz kog bi mogao sve Sarajevo u podlogu držati, al po njegovom odstupljenju Sarajlije ga upale. U Sarajevu broji se do 12.000 kućah i 60.000 dušah; džamijah 300, od kojih su samo 80 kamenite, među kojima najznatnije su: »Careva« i »Usren-begova«, u koje su stupovi mramorni, od crkve sv. Blaža, koja je u gradu *Vrhbosni bila.* Ovdje je stolica jednog nizam-paše, koji nad dva tabora ovdašnje postaje nizamah stoji; jednog muselim-paše, muhle[14] i

[14] Muhla, jest dostojanstvo, koje se svake godine zakupljuje od carigradskog šeh-ul-islama; on je u Sarajevu, što u drugim mjestima kadija — sudac; pod njegovom su

muftije; Turci imadu 6 medrezah i 40 mejtefah. Ristjani imadu do 2.000 kućah, archi-episkopa, kamenitu crkvu i jednu malu učionicu; sva je gotovo s Njemačkom trgovina u njihovim rukama. Krstjani imaju jednog župnika i samo 30 kuća[15]. Ovdje je središte sve bosanske trgovine, osobito rumenlijske, s kojom od prije sami Turci su trgovali; ovdje se roba snosi, te po ostaloj Bosni raznosi; ima jedna fabrika za posuđa bakrena, zatim dobri i mnogi zanatčije od sedalah, kožah i drugih saračkih poslovah.

Odstoji od Travnika 16, a od Bosne rijeke 2 sata[16]. *Ilidža* — toplice sarajske, 2 sata daleko od Sarajeva, na koje u ljetno doba mnogi gosti dolaze. *Vrhbosna,* grad u stara vremena plemenit, kog pisaoci napominju pod imenom Vrbosania; u njemu bijaše stolica katol. biskupa i capitulum sv. Petra; leži pod planinom Igmanom, 2½ sata od Sarajeva daleko, kod vrela Bosne; sad se obično Blažuj zove, od crkve sv. Blaža, danas samo gomila kamenjah. *Kotor,* negda slavan grad, sad podor na obali Bosne. *Glasinci,* predjelje od više selah ristjanskih, negda grad i stolica vladikah grčkih[17].

7. *Rogatička.* Graniči sa sarajevskom, višegradskom i vlasaničkom, sva je izpriječana planinom Ro-

---

oblastju kadije: visočki, fojnički, konjički, prozorski, kladanjski, vlasanički i rogatički, koji od njega svake godine zakupljuju kadiluke.

[15] Prije došastja Eugeniova u Sarajevo, mnogo je kućah krstjanskih bilo, koji su svi š njime otišli preko Save, od kojih se u Sarajevu mahala L a t i n l u k i sad zove.

[16] Sarajevo sagrađeno je god. 1465. od plemićah Sokolovića i Zlatarovića, koji su se prvi poturčili, iz razvalinah Vrhbosne i Kotora; poslije padnuća bosanskoga dođe za upravitelja u Bosnu carski zet U s r e n - b e g, ovi varoš razprostrani, načini Saraj — palaču, dvor na spodobu carigradskog, od kog i naimenovanje steče. — G. 1480. popali ga vođa kralja Matijaša, Zmaj, despot Vuk Branković. God. pak 1697. osvoji i upali ga knez sabaudski Eugenio.

[17] Laurentius Maniatus, u opisanju kuće Ohmučevića, spominje dva archiepiscopa, od ove porodice, koji su imali stolicu svoju u gradu ovomu; Radgost godine 1320. i njegov sinovac Dobroil godine 1366. piše Farlati tom. 4, pag. 62, da su po svoj prilici bili o b r e đ a g r č k o g a?

manijom, Bjelavom i Ramićom; malih rijekah ima dosta. Stanovnici su ristjani i Turci. Mjesta: Rogatica, turski Čelebi-Pazar, varoš na putu sarajsko-novopazarskom, udaljen od Sarajeva 16 satih. *Prača,* sad neznatno seoce, negda varoš kolik Sarajevo; pripovijedaju da ga je kuga razselila i pomorila, leži na istom drumu. *Vragolović,* golemo tursko selo.

8. *Vlasanička,* leži među rogatičkom, srebreničkom i kladanjskom; brdovita ko i prijašnja, al dosta plodna; stanovnici su ristjani i Turci; znatno mjesto jest: Vlasenice, oli Vlasinci, varoš na brdovitom mjestu, odstoji od Sarajeva 16, a od Srebrenice 6 satih.

9. *Kladanjska,* graniči se sa zvorničkom, vlasaničkom, tuzlanskom i visočkom; nahija dosta brdovita, koju planina Stoborje okružuje, a rijeke Krivaja i Stupčanica natapaju. Stanovnici su ristjani i Turci, kojih imade dosta i po selima. *Kladanj,* varoš pod planinom Stoborjem na rijeki Stupčanici; imade do 300 turskih kućah i dvije džamije; gotovo su svi kiridžije, koji prenose hranu od Zvornika i drugih mjestah za Sarajevo. Odstoji od Visokoga 6, i od Vlasanicah 6 satih. *Olovo,* selo od 50 turskih kućah i 1 džamije, pod planinom Stoborjem na rijeci Krivaji, koja ovdje izvire; ovo je negda znamenit krstjanski varoš bio, sa samostanom franciskanskim[18]; bile su ovdje kopajnice od olova, sad su zapuštene, već samo komade od olova sad po Krivaji kupe i tale stanovnici. Odstoji od Kladnja 4 sata. *Jelaške,* selo krstjansko-tursko od 40 kućah, rodno mjesto fra Matije Divkovića, poznatog bosanskog književnika. *Trnovo,* selo ristjansko od 30 kućah.

10. *Visočka,* graniči se s kladanjskom, sarajskom, fojničkom i zeničkom; jedna između najbogatijih u žitu, voću, a osobito u rudama svake vrste. Kroz nju teče Bosna, u koju se mnoge rijeke salijevaju: Lepenica, Misoča, Zenik, Trstivnica, Stavnja itd. Planine: Duboštica, Nabožić, Jagoda, Čemernica, Zvijezda,

---

[18] Koji je bio glasovit porad crkve, u kojoj je bila čudotvorna prilika Bl. D. Marije, koju poštovat dolazili su svake vjere ljudi iz Bugarske, Srbije, Albanije itd.; godine 1687. razoren.

Red itd. Stanovnici su: krstjani, Turci, kojih mnogo po selima imade, i ristjani, koji dva popa imadu; mjesta znatnija su: *Visoki,* varoš na lijepoj poljani kod utoka Lepenice u Bosnu, na kojoj je drven most; nad varošom vidi se visok brijeg, gdje se nalaze ostanci od grada i franciskanskog samostana. Stanovnici, do 3.000 Turci, i do 60 kućah ristjanah, koji popa imadu. Ovdje su dobri tabaki — kožari — i dobri se biljci tkaju. Udaljeno je od Travnika 12, a od Sarajeva 10 satih. *Moštra,* lijepo selo kraj Bosne, gdje mnogi bezi stoje. *Misoča,* selo tursko od 60 kućah i 1 džamije, kraj Bosne, i *Slapnica,* krstjansko, gdje se dobri žrvnjevi kopaju. *Sutiska,* mala varošica od 30 kućah krstjanskih i 3 turske, s jednom džamijom, franciskanskim samostanom; na sastanku rijeke Poljanske s Trstivnicom, 1½ udaljeno od Bosne a 3 sata od Visokoga. Mjesto ovo u stara vremena bilo je znatno od dvora kraljevskoga, iz kog su mnoge povelje pisane; franciskanskog samostana, gdje su se u crkvi neki kralji kopali, zatim samostana duvnih sv. Klare, i crkve sv. Grgura, koji je bio obitelji kraljevske odvjetnik. *Bobovac,* grad negda slavni i stolica kraljah bosanskih, leži 1 sat od Sutiske, na planini Red, dvije se rječice pod njim sastaju — Bukovica i Borovica; gdje je grad bio, ondje su sad tri kuće turske, a gdje je tvrđa bila, tude je sada samo gromila od kamenja, ima jedna kula na pola cijela, s koje lijepo je gledati na polje Ljestovaču i Lješnicu, i selo Kopljare; grad ovi silom ne može uzeti car turski, već ga izdade upravitelj Radak, a car ga sruši i nalet učini — prokune — da se opraviti više nikad ne smije. *Borovica,* selo krstjansko od 70 kućah, bogato rudama: zlatom, srebrom, olovom i čelikom, samo ova posljednja ima svoja majdana 3, dobri se ovdje lemeši kuju i drugo oruđe težačko. *Vareš,* varoš u jednoj dolini, među planinama stišnjenoj, kroz koju se stiču rječice Stavnja i Varešac. Krstjani imaju ovdje do 200 kućah, župnika, kapelana i crkvu — bez učionice. Ristjani do 30 kućah, a Turci 100 i 1 džamiju; imade gvozdenih majdanah 26, mnoge kovačnice i znatnu trgovinu s gvožđem urađenim i neurađenim; odstoji od Visokog

5 satih; ovdašnja okolica bogata je s rudama: zlata, srebra, bakra, mjeda, sumpora i t. d. *Vijaka,* selo krstjansko, gdje stoji župnik, i *Oćevija,* selo krstjansko, gdje su u oba dobri majstori posuđa i oruđa gvozdenog, koja se po svoj Bosni izvan nose. *Zvijezdan,* ostanci grada na planini tog imena; kazuju, da blizu imade soli kamenite. *Dubrovnik,* srušen grad pod planinom Nabožić, na stjecanju rijeke Misoče i Zenika kod sela Našicah, 3 sata od Vareša na putu idući u Sarajevo. Ovo je mjesto uspomene dostojno: jerbo je ovo dubrovačka naselbina — kolonija, ovdje su oni talili rude srebrnu i gvozdenu, koje su ovdje kopali i iz planine Jagodine donosili; grad ovi načinili su s privoljenjem bana Kulina, i mnogo blaga odavle odnosili. Kad je ovo mjesto zapušteno, ne zna se. *Radovlje,* podor grada na Bosni.

11. *Fojnička,* graniči se s visočkom, sarajevskom, travanjskom, ramskom i neretavskom; sva je planinama prepletena, od kojih znatnije su: Zec, Vranica, Štit, Inač i Varda; rijeke mnoge su, od kojih znatnije su: Dragača, Lepenica i Kozica; žitom i voćem dosta je plodna, al osobito rudama od svake vrste. Stanovnici su krstjani i Turci, u 24 džemata, ristjanah malo ima. Krstjanah, koji od starine imaju dva samostana i 3 župe, imade do 8.000 dušah. Znatnija mjesta jesu:

Fojnica (u starom rukopisu »Hvojnica« od riječi hvoja), varoš pod brijegom Matorcem, obkružena planinama Štitom, Zecom, Vranicom i Vardom, na Dragači. Stanovnici su krstjani do 150 kućah, imadu samostan sv. Duha, i župu, i narodnu učionicu. Turci imaju 150 kućah, 2 džamije drvene i 1 kamenu, 2 mejtefa i 1 medrezu; ovdje imaju dobre toplice, al zapuštene, 11 gvozdenih majdanah; stanovnici svi su gotovo kovači i majstori; trgovina dobra je s gvožđem urađenim i neurađenim; osim toga načinja se dobar puščeni prah, i dobre kuju se puščane cijevi; okolica ova bogata je s rudama: zlata, srebra, mjeda, olova, sumpora i hrmze — auripigmentum; odstoji od Travnika 8, od Sarajeva 10, a od Visokog 6 satih.

Kozo, 1 sat od Fojnice, na planini Zec, podor starog grada, u komu je neko vrijeme stajala kraljica Katarina, poslije umora svog muža Tomaša. *Obojak,* podor grada na planini Štitu, s bogatom rudom bakra, 2 sata od Fojnice. *Zvonigrad,* podor kod sela Otigošićah, s obilatom rudom tuča i sumpora. *Sebežić,* selo sad neznatno, s obilatom rudom gvozdenom na vrh planine Štita; imalo je od prije 7 majdanah; 4 sata od Fojnice.

Kreševo, varoš među planinama stišnjen, stanovnici su krstjani, koji imaju do 200 kućah, samostan sv. Kate i učionicu. Turci imaju samo do 30 kućah i 1 džamiju, imadu 3 majdana gvozdena, i više kovačnicah; trgovina s gvožđem dosta je znatna; i ova okolica bogata je s rudama; zlata, srebra, živog srebra itd.; odstoji od Fojnice 4 sata. Nad franciskanskim samostanom vide se zidine od grada Kreševa, gdje je u staro doba bila stolica biskupa i kapitula katoličkog, kasnije pape patarenskog, a zatim grčkog vladike. *Dusina,* selo 2 sata od Kreševa, imade 3 majdana od gvožđa, koje je poslije staromajdanskog u Bosni najbolje, i od drugog skuplje; dusinsko gvožđe ne dade se topiti, dok mu se druga ruda gumanac ne pridoda; i ovdašnja okolica različitim rudama obiluje. *Inač,* planina nad Dusinom, od nekoliko godinah kopa se tude živa, te se u Kreševo nosi, i ondje od cinabara razstavlja. *Kojsina,* selo, nedaleko od Kreševa, bogato rudom zlatnom. *Tvor,* planina dva sata od Kreševa iđuć k Neretvi, po isti način bogata rudom zlatnom. *Lepenica,* 2 sata od Kreševa, najbolji kiseljak u cijeloj Bosni, leži na drumu sarajevsko-travanjskom; kraj njega imadu tri hana; ovi kiseljak piju u ljetno doba bolestni gosti iz sve Bosne; iz Srbije i Dalmacije običaju dolazit. Osim ovoga, imaju još dva omanja kiseljaka drumom iđući prama Busovači — u *Bukovcima i Klokotima. Busovača,* varošica na rijeci Kozici, u ravnici ugodnoj, stanovnici su Turci oko 60 kućah, i krstjani oko 30 kućah, koji ovdje svog župnika imadu; nalaze se ovdje 3 majdana gvozdena; busovačko gvožđe hvali se rad mehkoće i ne da se bez živog kreča taliti; na drumu travanjsko-

sarajevskom, odstoji od Fojnice 4, a toliko od Travnika satih. *Medvidgrad,* 1 sat od Busovače, podor, znatno mjesto porad mnogih rudah.

12. *Ramska,* graniči se sa skopaljskom, od koje razstavlja je planina Draževo i Draguša; duvanjskom, neretavskom i fojničkom; obkoljena je sa tri strane visokim brdima, leži u jednoj nizini kao u kotlu, kroz koju teče rijeka Rama; premda je kršovita, to je ipak vrlo plodna u žitu i voću, a dolnja Rama je i u vinovoj lozi; ramska pšenica rad čistoće hvali se; nahija ova po svomu položaju spada na gornju Bosnu, jest jedna između malih, jedva 7.000 dušah broji. Stanovnici su krstjani u dvije župe 3.700 dušah, i Turci u Prozoru, Kopčićima i drugim selima; ovdje krstjani mnogi imaju svoju zemlju. Znatnija mjesta jesu: *Prozor,* varošica u brdovitomu mjestu, gdje stanuju gotovo sami Turci u 160 kućah i 2 džamije. Imade nad varošom tvrđa cijela, al zapuštena; odstoji od rijeke Rame 2, a od Travnika 12 satih. *Varvara,* selo pod planinom Dragušom, gdje Rama iztiče; niže sela stoje kuće i džamija begah Kopčićah; mjesto ovo Varvara bilo je starinom varoš s obilatim rudama srebra i zlata. *Proslap,* selo, gdje stanuje župnik krstjanski, odavle 1/4 sata daleko je mjesto *Šćit,* gdje se vide zidine porušenog franciskanskog samostana[19]. *Slatina,* selo blizu ustja Rame u Neretvu, gdje se nalazi ruda od zlata. *Triješćani,* selo u dolnjoj Rami; ovdje stoji župnik krstjanski, i ovdje se nahodi zlatna ruda.

13. *Neretavska,* graniči se s fojničkom, ramskom i s pašalukom mostarskim; planine znatnije su: Ivan, Bistovnja, Voljak i Batijevica; rijeke: Neretva i Grbovica razstavljaju pašaluk iliti vezirluk travanjski od mostarskog; Neretvica, Seonica itd. I ova nahija po svom položaju kao i ramska spada na gornju Bosnu, premda je kršovita, al plodna, osobito različitim

---

[19] Franciskani ovdašnji ne mogući više podnašati silu tursku, zovnu godine 1689. Stojana Jankovića, koji sa svojom četom došavši, odvede fratre i preko 400 kućah u Dalmaciju; fratri se smjeste u Sinju, donešavši sobom čudotvornu priliku B. D. Marije.

voćem i vinovom lozom. Vino od Neretve po svoj Bosni raznosi se. Stanovnici su većinom Turci; pripovijedaju, da su se ovi prije 150 godinah posljednji izturčili, da zemlju održe svoju; krstjani, kojih ima samo 240 kućah, imaju župnika u Podhumu. Ristjanah još manje imade. Znatnija mjesta jesu: *Konjic*, varoš sa tvrđom pod planinom Ivanom na Neretvi; tvrđa i veća strana varoša preko Neretve spada na vezira mostarskog; imade glasovit kameniti most stoljeća X, od Hvalimira kralja sagrađen. Ovdje je god. 1446. kralj Tomaš držao sabor; nedaleko odavde vide se zidine franciskanskog samostana i kopajnice srebra. Odstoji od Sarajeva 12, a toliko od Mostara satih. *Jablanica, Podhum, Buljina, Nevizdraci, Seonica, Kostajnica, Gorani i Kruščica,* džemati iliti obćine turske, gdje po jedna džamija i više kućah turskih, krstjanskih i ristjanskih imade.

14. *Zenička,* leži među travanjskom, visočkom i tešanjskom nahijom; većom stranom ravna je i svakim žitom, osobito voćem plodna. Planine: Osječenik, Oskova i Orahovica; rijeke: Bosna po sred nahije teče, u koju mnoge rječice utiču. Stanovnici su Turci; ristjani, koji imaju jednog popa, i krstjani, koji prije 15 godinah počeli su se ovdje naseljivati iz Dalmacije; imaju do 215 kućah i jednog župnika; nahija ova odprije spadala je na travanjsku, a i sad kadija travanjski iz svoje ruke predaje kadiluk zenički. *Zenica,* varoš kod Bosne, na ugodnoj ravnici; ima 1.200 stanovnikah, koji su Turci, ristjani i malo krstjanah, leži na drumu sarajevsko-brodskom, udaljena je od Travnika 4 sata. *Crkvica,* ¼ sata od Zenice, selo krstjansko, gdje župnik stoji. *Kakanj,* kraj Bosne na drumu, sad selo tursko[20], negda znatno mjesto od sajmovah. *Osječnik,* pod planinom mjesto kraj Bosne, gdje su strašno izginuli g. 1697. Turci od Eugena Sabau-

---

[20] Kraj puta ovdje je veliko tursko groblje, i dva nišana znatna; tko god ovuda prođe, na jedan nišan (nadgrobni kamen) baci se kamenom; govore, da je to sevap, jer je oni prvi u Bosni uveo kamatu. Drugi nišan na pola je gotov; strugaju ga žene, koje neimaju mlijeka, te ga piju u vodi, da mlijeka dobiju.

dijskog; ima veliko groblje kraj puta i dva turbeta; gdje je mrtva glava turskog svetca odskočila od zemlje, tude dva vrila provrila (?). — *Vranduk,* tvrđa mala pod planinom Orahovicom kod Bosne; ima u njemu dva mala topa, izpod njega 15 turskih kućah i 3 hana; ovo je mjesto sgodno za prepriječit put iz Posavine u Bosnu, kao što su ga bili prepriječili knezu Eugeniju, ali je on drugi put prosjeko i Vranduk spalio; dosad su se kadije okrivljeni slali ovamo u prognanje; leži na drumu sarajevsko-brodskom[21], udaljeno je od Zenice 2 sata.

15. *Tešanjska,* graniči se sa zeničkom, travanjskom, maglajskom i derventskom nahijom; planine: Trogir, Crni vrh i Krnjin; rijeke: Bosna, Usora i Spreča. Nahija ova obilata je žitom i voćem svakovrstnim, zatim govedima a osobito svinjama. Stanovnici su krstjani, koji imaju 4 župe, i ristjani, sa 7 popovah, a Turakah osim varošah, ima dosta i po selima; mjesta znatnija jesu: *Tešanj,* varoš pod Crnim vrhom ½ sata od rijeke Usore u plodnoj okolici[22]. Stanovnici su Turci, imaju 250 kućah, džamijah 5; ristjani, 150 kućah, popa i učionicu; imade ovdje grad (tvrđa) omalušan, al dosta jak; ovdje je stolica muftije, kadije i muselima. Tešanj je središte žitne trgovine u Posavini, udaljen od Travnika 15 satih. *Novišer,* mala varošica s druge strane planine Crnog vrha, ima kućah turskih 150, džamije 2; udaljena je od Tešnja 2 sata. *Doboj,* varoš na Bosni, s jedne strane utiče ovdje u nju Spreča, a s druge Usora, na ugodnomu

---

[21] O Vranduku pripovijedaju, da ako putnik pod njim zapjeva:

»Oj, djevojko, u Vranduku gradu,
Vele ti si u veliku jadu!«
Djevojka odpijeva:
»Oj, junače, ti si u goremu,
Prenoseći hranu o samaru.«

Opisanje nahijah: fojničke, visočke, zeničke, tešanjske i derventske, vidi obširnije u Dalmatinskom Magazinu od god. 1843.

[22] Usora bila je banovina u stara vremena, služila je kraljevima za naslov; bio je ovdje samostan franciskanski.

mjestu; turskih kućah 150, džamije 3; ima tvrđu; odstoji od Tešnja 3 sata. *Žepče,* varoš u lijepoj ravnici kraj Bosne, imade turskih kućah 200, džamije 3, krstjanskih i ristjanskih do 80; nešto tvrđe zapuštene sa 3 topa. Odstoji od Tešnja 5 satih. Matina, Vrućica, Bistrica, Orahovica, Liskovica, Crni Vrh i Siva Stijena, sela i mjesta znatna radi kiseljakah. Komušina, Osova, Sivša i Popović, sela krstjanska, gdje župnici stoje. *Liplje,* golemo ristjansko selo, gdje je nekad ristjanski samostan bio.

16. *Derventska,* međaši s tešanjskom, gradačkom, banjalučkom nahijom i sa Slavonijom; planina, ol bolje rekavši gora Vučjak, širi se po ovoj nahiji, koja je ravna i žirom prebogata; ostala nahija ravna je i svakim žitom, a osobito svinjama obilata; rijeke: Sava, Bosna, Ukrina, Veličanka, Živanjska, Lješnica i Markovac. Stanovnici su krstajni, imaju 4 župe; ristjani, 7 popovah i mnogi Turci. Znatnija mjesta jesu: *Derventa,* varoš u ravnici lijepoj kod rijeke Ukrine, u koju se ovdje blizu salivaju Živanjska i Markovac. Stanovnici su Turci, koji imaju 200 kućah i 3 džamije; ristjani, koji ovdje popa imaju, i krstjani do 80 kućah, ima nešto grada slaba, i 5 topovah; udaljena je od Save 1, a od Travnika 28 satih. *Kotorsko,* mala varošica kod Bosne, turskih kućah 50, i 1 džamija. *Velika,* varošica kod rijeke Veličanske od 30 kućah turskih i 1 džamija. *Odžak,* varošica od 40 turskih kućah i 1 džamije; znatna bunom popa Jovice godine 1834. *Dubočac,* varoš kod Save, ima 100 turskih kućah i 2 džamije, stanuje ovdje također nekoliko krstjanah i ristjanah. Odstoji od Dervente 1 sat. *Brod Bosanski,* varošica na Savi prama Brodu slavonskom; ima kućah turskih 40, džamiju 1; krstjanskih i ristjanskih do 20 kućah; ovdje je znatna skela na Savi. *Foča, Zelenike, Korače* i *Dubica,* sela krstjanska, gdje stoje župnici. *Plehan,* selo krstjansko, kod planine Vučjaka, gdje se dobri žrvnjevi kopaju i na daleko raznose. *Dobor,* razvaline starog negda grada, bitkama godine 1408. i 1413. znamenit; pripovijedaju, da je i ovi grad Mehmet II. nalet učinio, da se ne može

popraviti; buduć da ga paše s jedne strane Bosna, a s druge strmenita stijena, to ga neprijatelj ne bi mogao uzeti.

17. *Gradačka,* graniči s derventskom, maglajskom, tuzlanskom i Slavonijom; planine: Trebava, Soko i Srebrenik; rijeke: Sava, Bosna, Tolisa, Spreča, Lukavac itd.; i ova je nahija većom stranom ravna, svakovrstnim žitom i voćem obilata, osobito krmcima. Stanovnici su krstjani, koji imaju 4 župe. Ristjani sa 3 popa, i Turci; mjesta: *Gradačac,* varoš u lijepoj ravnici, ima grad dosta znamenit; turskih kućah 100, jedna sat-kula, džamijah 5. Ristjani i krstjani imaju ovdje 20 kućah. Odstoji od Bosne 3 sata; ovdje je stolica muselim-paše, muftije i kadije. *Gračanica,* varoš ½ sata od Spreče na rijeci Gračanici, imade turskih kućah 400, džamijah 6, ristjani 60 kućah, ima također dobre toplice. *Soko,* tvrđa na brijegu tog imena kod rijeke Gračanice; pod njim ima turskih kućah 40 i 1 džamija; odstoji od Gračanice 1 sat. *Srebrenik,* tvrđa na brijegu tog imena, ¼ sata od rijeke Tinje; pod njim imade 60 turskih kućah i 1 džamija; mjesto ovo znatno je bitkom od godine 1359. i 1519. *Modriča,* varoš kraj Bosne, u plodnoj ravnici, ima turskih kućah 160, džamije 3; ristjanskih kućah 150 i pop; ovdje je bio samostan franciskanski. *Miloševac,* selo ristjansko kraj Bosne, ima kućah 100; ovdje je ban Stjepan sagradio prvi samostan franciskanima. Brđani, Osječani, Trebava, Koprivno, Škipovac, Tolisa ristjanska, Skugrići, Čobić-Polje, Obudovac, Brvnik i Žabar, sela golema ristjanska, gdje popovi stoje. Tramošnjica, Garevac i Tišina, sela krstjanska, gdje župnici stoje. Domaćevac, Turić i Donja Mahla, znatna sela krstjanska.

18. *Maglajska,* leži među tuzlanskom, gradačkom i tešanjskom nahijom; po sred nje širi se planina Ozren, ništa manje većom stranom ravna i plodna je sa žitom i voćem, a navlastito krmcima; rijeke natapaju ju: Bosna, Spreča, koja dijeli ju od gradačke, i Krivaja od tešanjske nahije. Lišnica i Pranja; stanovnici su ristjani, dosta Turakah i malo krstjanah. Mjesta

znatnija jesu: *Maglaj,* varoš pod planinom Ozrenom, na utoku Lišnice u Bosnu; imade turskih kućah 200 i džamije 3, ristjani 40 kućah i popa; ima nešto tvrđe i 4 topa. *Kakmur,* selo ristjansko pod planinom Ozrenom; imade 40 kućah i popa, ovdje je bio samostan ristjanski. *Potočani,* tursko selo od 100 kućah i 2 džamije. *Vasiljevci, Smrdinj* i *Tekućica,* ristjanska sela, gdje popovi stoje.

19. *Tuzlanska,* graniči s maglajskom, gradačkom, bijeljinskom, kladanjskom i Savom; planine: Majevica, Pociljevo i Turija; rijeke: Sava, Spreča, Jala, Tinja, Gnjica i Brka. Nahija ova bliže Save ravna je, dalje, pako, brdovita, i vrlo plodna žitom i voćem svakojakim, osobito konjma, volovima i krmcima, ima dosta ljekovitih vodah, i slanih vrelah, tako isto i rudah, koje se ne obrađuju. Stanovnici su krstjani, koji imaju 5 župah; Turci, kojih dosta po selima, osobito uza Spreču imade; i ristjani. Nahija ova broji se među velike i bogate, zajedno s maglajskom i kladanjskom, data je za života Mahmut-paši, bivšem prije kapetanu tuzlanskom, što je izdao svog druga Usejina, kapetana gradačkoga, koji se godine 1832. bijaše od cara odmetnuo; istina, da je paša tuzlanski podložan i odgovoran veziru, ništa ne manje sâm po sebi vlada i strašni zulum čini sa svojim sinom Osman-begom, žalostnoj raji ne samo da je zemlju izotimo, već ju je na prosjačku torbu dotjerao. Mjesta znatnija jesu: *Soli Dolnje*[23], turski *Tuzla,* varoš u brdovitom mjestu kraj rijeke Jale, stolica muselim-paše, muftije i kadije; ima 6.000 stanovnikah; 12 džamijah; kršćanah i ristjanah samo do 40 kućah; trgovina dosta znatna s volovima, konjima, žitom i solju, koja ovdje imade tri slanika, t. j. bunara, iz kojih se voda slana vadi, i kasnije izvaruje so »šapulja« zvana, koja je za marvu mnogo bolja od kamenite; udaljena je od Travnika 24 sata; imade nešto tvrđe sa 7 topovah.

---

[23] Soli, u staro vrijeme, bila je banovina, i kraljevi su svoj naslov š njome kitili; bili su samostani franciskanski u Soli-Dolnjoj, Soli-Gornjoj Gradovrhu, brijegu među spomenuta dva varoša.

Soli Gornje, varoš 2 sata od Dolnje Soli daleko, ima i ovdje slanikah, te se sô izvaruje; turskih kućah 150, džamije 3. *Kiseljak,* 2 sata od Soli Dolnje, blizu sela Poljane, mjesto kud mnogi gosti bolestni dolaze kiselu vodu piti. *Usina,* selo krstjansko, gdje imade kiseljak i župnik. *Dragunja* i *Majevica,* sela gdje su kiseljaci, i sô kamenita, al se ne smije kopati. *Drijenča,* selo, gdje je slanik al nedavno zatrpan. *Bijela,* varošica na Tinji. Stanovnici su krstjani i ristjani, koji popa imadu. *Rajić,* varošica kod utoka Gnjice u Tinju, kućah turskih 150; džamije 2; ristjani imaju 40 kućah i popa; udaljena od Soli Dolnje 6 satih. *Brežke, Dubrave, Zovik i Ulice,* sela krstjanska, gdje stoje župnici. *Brčki,* varoš na utoku Tinje u Savu; turskih kućah 300; džamije 4; ristjanskih kućah 60 i pop; ima znatnu skelu i mjesto trgovinom dosta znatno; udaljen od Soli Dolnje 8 satih. *Brka,* varošica na rijeci tog imena, ima turskih kućah 50, i džamiju. *Koraj,* selo tursko od 100 kućah. *Teočak,* selo tursko, gdje se dobri žrvnjevi kopaju. *Skakava,* selo krstjansko od 50 kućah, gdje je bio samostan franciskanski.

20. *Bijeljinska,* među tuzlanskom i zvorničkom, Srbijom i Slavonijom; gotovo sva je ravna i žitorodna; rijeke natapaju je: Drina, Sava, Ljubaštica, Janja, Dragalj i Čarđavica. Stanovnici su po selima sami ristjani Turci po varošima. *Bijeljina,* varoš u ravnici plodnoj, turskih kućah 200; džamijah 5. Ristjani imaju kućah 150, popa i novo sazidanu crkvu; mjesto ovo znatno je trgovinom, i bojem god. 1837, kad je Ali-pašu Fedajića vezir Vehdži-paša uhvatio. Odstoji od Tuzle 10, a od Zvornika 6 satih. *Janja,* varošica kod rijeke Janje, blizu Drine, turskih kućah 100, džamije 2; udaljena od Bijeljine 2 sata. *Brizovo Polje,* mala varošica na Savi i skela. *Popovo, selo,* ristjanskih kućah 80, crkva i pop. *Dragaljevac,* selo ristjansko i crkva.

21. *Zvornička,* graniči sa bijeljinskom, srebreničkom, kladanjskom i Srbijom; preko nje širi se planina Majevica; većom stranom brdovita al plodna žitom, konjma, govedima i krmcima; rudah svakovrstnih u njoj nahodi se; stanovnici, koje Bošnjaci ostali

Šijacima, a oni ostale Bošnjake Herama nazivaju, jesu ristjani, i mnogi Turci iz Srbije protjerani ovuda su se naselili. Mjesta znatnija jesu:

Zvornik, grad kod Drine, na kršovitom mjestu, stolica muselim-paše, muftije, sandžaktara i vladike pravoslavnog. Stanovnici: Turci i ristjani do 8.000. Ristjani na blizu imadu samostan sv. Trojice. Okolica bogata je rudama, zlatom, srebrom i olovom. Mjesto ovo znatno je bitkama god. 1464, 1688. i 1717. Odstoji od Sarajeva 30 satih; grad-tvrđa dosta znamenita, i mnogo dobrih topovah i ove godine popravlja se. *Nova Kasaba,* mala varošica kod rijeke Jadra. *Skočić,* selo na Drini, gdje bezi stoje. *Birač,* predjelje ristjansko, koji živu u 20 selah, *Kuzlar,* gradić kod ustja Jadra u Drinjaču.

22. *Srebrenička,* graniči sa Srbijom, nahijama: zvorničkom, višegradskom i rogatičkom; sva je brdovita i rudama bogata; stanovnici su ristjani i Turci. Mjesta znatnija jesu: *Srebrenica,* varoš s tvrđavom, u mjestu kršovitu, s planinom obkoljenomu, imade na blizu toplice i bogate rude srebra, zlata i olova. Kralji bosanski ovdje su imali majdane srebra i zlata, bio je ovdje i samostan franciskanski, od kog i sva država »Srebrna« prozvana je. Odstoji od Sarajeva 24, a od Zvornika 8 satih. *Ljubovija,* 2 sata od Srebrenice, mjesto od sastanka sa Srbijom i skelom na Drini. *Osat,* predjelje iz više selah.

23. *Višegradska,* međaši sa Srbijom, nahijama srebreničkom i čajničkom. Stanovnici su ristjani i Turci; i ova je nahija velikim planinama obkoljena. *Višegrad,* varoš brdovita s tvrđom na Drini; ovdje je glasoviti oni kameni most, od kog je poslovica: »Ostade ko na Drini ćuprija.« *Mokra Gora,* mjesto od sastanka sa Srbijom. *Dobrun,* selo, 3 sata preko Drine, ovdje je bio samostan pravoslavni.

24.*Sjenička,* graniči sa Srbijom, nahijama novopazarskom i pljevaljskom; preko nje proteže se planina Savin lakat; većom stranom ravna je i plodna. Stanovnici su ristjani i Turci. Nahija ova zove se od sta-

novnikah: »Stári vláh«, iz koje su se mnogi stanovnici u Austriju izselili. Mjesta znatnija su:

Sjenica, varoš dosta znatna kod rijeke Vuvca; ima tvrđu, koju je zidao Karađorđe, srbske kneževine. Odstoji od Novog Pazara 10 satih. *Novi Varoš,* varoš blizu rijeke Vuvca. *Banjani,* zapušten ristjanski samostan; ovdje su dobre toplice.

25. *Novopazarska,* graniči se sa Srbijom, nahijama sjeničkom i mitrovačkom; većinom je ravna i dosta plodna, rodi ovdje dobro svako žito, voće i vino. Stanovnici su ristjani i Turci.

Novi Pazar, varoš s dvima tvrđama na vrlo prijatnomu mjestu, kod utoka Jošanice u Rašku; imade ovdje dosta bogatih trgovacah. Stanovnici su Turci i ristjani, do 20.000. Ovdje je odprije bila stolica paše[24], vladike, i naselbine dubrovačke; pô sata od varoša leže glasovite od Rimljanah zidane toplice; zapuštena dva samostana, krstjanski sv. Ane, i ristjanski »Đurđevi-stupovi« zvan. Odstoji od Sarajeva 50 satih. *Deževa,* podor grada.

26. *Mitrovačka,* graniči s novopazarskom i vučjitrnskom, koja spada na pašaluk prištinski; leži do Kosovog polja, većinom je ravna i plodna, osobito vino dobro rodi. Stanovnici su ristjani i Turci, imade nekoliko sela arnautskih. *Mitrovica,* varoš s tvrđom na rijeki Ibru, dosta u lijepomu mjestu; odstoji od međe pašaluka prištinskog pô sata, a od Prištine 6, od Vučjitrna 2 sata, od Novog Pazara 12 satih. *Zvečan,* podor grada na utoku Sitnice u Ibar; ovi je grad zidala punica srbskog kralja Milutina, Irene cesarica. *Banjska,* varošica s malom tvrđom, koja je bila samostan kaluđerski; odstoji od Mitrovice 4 sata; godine 1832. Mahmut-paša upalio ju je. *Rožaj,* varošica blizu koje izvire Ibar.

---

[24] Pašaluk novopazarski protezo se je od Drine do Kosova polja; zauzimo je nahije: sjeničku, novopazarsku i mitrovačku, jest čast kraljestva raškoga; od godine 1817. spada na Bosnu.

T.J. ZAPADNA STRANA BOSNE IZMEĐU UNE I VRBASA

Spada na vezirluk travanjski, zauzima odprilike 150☐ miljah, u kojima stanuje do 100.000 stanovnikah trostruke vjere[25]. Dijeli se u 8 nahijah.

27. *Nahija banjalučka,* graniči sa Slavonijom, nahijama pridorskom, staromajdanskom, jajačkom, tešanjskom i derventskom; jedna između najvećih i najbogatijih u cijeloj Bosni; u njoj žita, voća, vina, konjah, govedah, ovacah i krmakah dosta ima; osim toga rudah svake vrsti u izobilju itd.; planine iliti gore hrastove, po kojima množtvo svinjah imade, jesu: Savski lug, Kozara, Barakovac, Skatavica, Uzlonac, Osmača i Devetina; rijeke: Sava, Vrbas, Vrbaska, Dragočaj, Vrbanja, Gomionica, Crkvena, Krupa i Ukrina, koja ovu od derventske nahije razstavlja. Mjesta znatnija jesu:

Banjaluka[26], varoš u ravnici pod planinom Osmačom, kod utoka Vrbanje i Crkvine u Vrbas, ima-

[25] Opisanje Krajine bosanske vidi u Dalmatinskom Magazinu godine 1848. str. 70—82.; »Putovanje po Bosni«, Dal. mag. godine 1843. i »Kolo« 1847. knjiga V. str. 1—23.

[26] Banjaluka, kad je i od koga sagrađena, ništa se danas ne zna; no motreći ugodno položenje mjesta, izvrstnu građu, ostanke tolikih kamenjah i pločah, na Laušu više velikih džamijah, mogao bih reći da je još od Rimljanah sagrađena. Banjaluka, riječ dolazi od banje — toplicah, vrućice, i luke. Pripovijedaju, da su trinaestore toplice od prije okolo Banjeluke bile, al danas samo se za troje znade. Dok je u Budimu stolovao vezir, dotlen je u Banjaluci bio od sve Bosne begler-beg, a kad je Bosna za se dobila vezira, premjesti se u Travnik.

de vrlo lijep položaj; polje niz Vrbas do Gradiške 8 satih proteže se; grad, koji je na lijevoj obali Vrbasa, jest dosta znatan i jak god. 1527, 1688. i 1737. bitkama znatan; ovdje stoje dva tabora nizamah, jedan konjanikah a drugi pješakah, 60 nizam-topčijah, i 6 topovah njihovih; gradskih topovah ima 25; ovdje sjedi nizam-paša, muftija, kadija i muselim. Stanovnici su Turci, do 15.000, džamijah 42, od kojih je Feradija najljepša u svoj Bosni[27]. Ristjani imaju 60 kućah, popa i učionicu. Krstajani 40 kućah, u gornjemu šeru imade toplice od Rimljanah zidane; ovdje je znatna trgovina, osobito: konjah, svinjah, duhana i žita. Odstoji od Travnika 18, Kostajnice 16, a od Gradiške 8 satih. *Vrbanjica,* mala turska varošica kraj Vrbanje, s jednom džamijom, 1 sat od Banjaluke. *Slatina,* ugodno mjesto, 3 sata od Banjaluke; ovdje su najbolje toplice u svoj Bosni, gosti bolestni iz dalekih krajevah dolaze, samo šteta što kuće ni hana neima; na blizu su rude srebra, zlata i gvožđa; ove godine pronašo se je kiseljak. *Gomionica,* selo krstjansko i ristjansko, koji ovdje imaju samostan; na riječi Gomionici imade nekoliko gvozdenih majdanah. *Sratinska,* selo ristjansko, gdje su majdani gvožđa. *Timar,* selo ristjansko od 700 kućah; ovo je mjesto bogato s rudama, samo gvožđa ima nekoliko majdanah. *Bronzenjak,* varošica turska na Gomionici, 4 sata od Banjaluke prama Starom Majdanu, ovdje su prije 100 godinah bili majdani od mida (bronze). *Ivanjska,* lijepo predjelje krstjansko od 200 kućah, nasađeno voćem svakojakim i vinovom lozom; ima ovdje podor Ivangrad, i župnika kuća. *Zvečaj,* podor starog grada[28], gdje je bio samostan franciskanski; leži na rijeci Krupi 4 sata od Banjaluke prama Jajcu. *Zmijanje,*

---

[27] Godine 1576. Ferat-paša u bitci kod Radonje pogubi generala Eberharda Auersperga, a sina mu Engelberta živa uhvati, ucijeni ga tom ucjenom, da sagradi onu džamiju, koja se od njegovog imena Feradija prozove.

[28] Dvije su povelje pisane ovdje, jedna od hercega Hrvoje, godine 1404. 15. januara, a druga kralja Stjepana Ostojića godine 1419. marta 5, u Srbskim spomenicima.

predjelje sastojeće iz više selah ristjanskih. *Laktaši*, mjesto kraj Vrbasa idući k Gradiškoj, 3 sata od Banjaluke, gdje su dobre toplice. *Gradiška* bosanska, varoš kod utoka Vrbaske u Savu, u lijepoj ravnici idući prama slavonskoj Gradiški, imade grad, kog je bio uzeo Laudon godine 1789, skela na Savi. Stanovnici su Turci, krstjani, koji ovdje župnika imadu, i ristjani, svega do 1.500 dušah. Odstoji od Banjaluke 8 satih. *Kobaš*, mala varošica i skela na Savi. *Prnjavor*, varošica od 100 turskih kućah i dvije džamije. Ristjana ima do 20 kućah, s popom. Odstoji od Banjaluke 10 satih. *Ilova* i *Drenova*, sela velika ristjanska, u žitorodnoj okolici.

28. *Pridorska*, graniči s Hrvatskom, nahijama bihaćkom, staromajdanskom i banjalučkom; rijeke natapaju je: Una, Sana i mnoge manje; većom stranom ravna je, preko načina plodna i rudama bogata; stanovnici su ristjani, Turci i krstjani, Madžari zvani; u pridorskoj, staromajdanskoj i bihaćkoj nahiji, krstjani zovu se Madžari, mislim rad toga što su jednakog (katoličkog) š njima zakona, onako isto kao što ristjane Srbima zovu, a u Hercegovini krstjane latinima. *Pridor*, varošica na vrlo ugodnoj ravnici kraj Sane; ima nešto tvrđe. Stanovnici do 2.700 su Turci, i ristjani, koji imaju popa i učionicu; mjesto ovo znatnu trgovinu vodi i gvožđe Sanom rijekom opravlja do Novoga. Odstoji od Banjaluke 10 satih. *Ljubija*, varošica 1½ sata od Prijedora, imade majdane gvožđa. *Mataruge*, golemo selo tursko. *Volar*, selo krstjansko, gdje stanuje župnik. *Kozarac*, varošica, ima nešto tvrđe, leži u vrlo lijepoj i plodnoj ravnici, odstoji od Pridora 2 sata. *Novi* Bosanski, varoš s tvrđom znatnom na utoku Sane u Unu; mjesto ovo znatno je trgovinom, koja iz sve Krajine iđe za Biograd, i opet iz Biograda za Krajinu, bitkama god. 1629, 1717. i 1789. znamenito. Odstoji od Prijedora 6 satih. *Blagaj*, selo tursko na utoku Japre u Sanu; negda grad, u kome je blago posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića stalo, gdje ga je car god. 1463. smaknuo. *Dubica* Bosanska, varošica kod Une, naprama Dubici hrvatskoj, ima nešto grada, god. 1789. bitkom znatna. Odstoji od Prijedora 5 sa-

tih. *Moštanica*, selo ristjansko, gdje imaju samostan, 2 sata od Dubice. Knež-polje, predjelje ristjansko od 2.000 kućah. U ovoj nahiji ima više selah, u kojima stanuju krstjani »Madžari« zvani, drže majdane, u kojima gvožđe tale i razkivaju.

29. *Staromajdanska*, graniči s banjalučkom, pridorskom, bihaćkom i ključkom; ova je cijela planinama prepletena, od kojih najveća jest Bregemica i Drinjača, prebogata rudama; ima i lijepih ravnicah, kroz koje teku rijeke: Sana, Blija, Zdena, Dera i Stara rijeka. Ova nahija najbogatija je u rudama; zlata, srebra, mjeda itd. na više mjestah imade, dapače u Škiljevitoj i Briševu planinskog kristala i dijamantah se nalazi; gvožđe na više mjestah obrađuje se i jest najbolje u svoj Bosni, od drugog je skuplje, služi za razno oruđe, cijevi puščane itd. Stanovnici su ristjani, krstjani i Turci. Mjesta znatnija jesu:

Stari Majdan, varoš omalena, leži u stišnjenoj među bregovima dolini, ima do 200 turskih i 20 ristjanskih kućah, i džamijah 6. Kroz nju teče Stara rijeka, koja više od 60 majdanah okreće. Daleko je od Banjaluke 10 satih, a od Pridora 4. *Kamengrad*, mala tvrđa na visokom kamenitom brijegu, izpod koga teče rijeka Dera i lijepa sanska ravnica proteže se, od Starog Majdana 1 sat udaljena. *Sanski Most*, varošica turska u lijepoj ravnici, kod utoka Blije u Sanu; ovdje se prelazi u kerepu Sana; udaljena od Starog Majdana 2 sata. *Skucani Vakuf*, golemo selo tursko. Sva tri ova mjesta leže na drumu banjalučko-bihaćkome. *Sarina*, selo krstjansko, gdje stanuje župnik, ima nekoliko gvozdenih majdanah. *Tomina* i *Dobar*, golema ristjanska sela, gdje stanuju popovi.

30. *Ključka*, leži među banjalučkom, staromajdanskom, jezerskom i kulinvakufskom; gotovo sva je planinama prepletena i obkružena, od kojih znatnije su: Grmeč, Šiša, Srnatica, Resenača i Bravsko; ima i lijepe ravnice kraj Sane i Crkveno polje. Rijeke: Sana, Sanica, Ribnik; Čađavica dijeli ovu od banjalučke, a Krivokučka od jezerske nahije. Rodna je strvnim žitom i ovcama. Stanovnici su ristjani i Turci,

kojih ima dosta po selima; bezi Pilipovići, gotovo polovicu zemlje posjeduju. Ova nahija prije 10 godinah odijeljena je od jezerske i sad po sebi upravlja se. Mjesta: *Ključ,* grad gotovo zapušten, pod planinom Šišom kod Sance, ima 3 topa; u njemu neima nikakve kuće, dapače ni vratah; pod njim ima jedna džamija, do 15 turskih kućah, nekoliko trgovačkih dućanah, skoro sagrađenih, unaokolo ima do 200 turskih kućah; koji dosad četovanjem življaše, sad se malo težačtvu priviknuju. Ovo je grad od žalostne uspomene; u njega se bio zatvorio posljednji kralj Tomašević, al poslije trodnevnog obsjednuća na vjeru predade se Turcima godine 1463. — Odstoji od Jajca 10 satih. *Kamičak,* selo tursko od 40 kućah i jedne džamije, kod utoka Sanice u Sanu, ovdje ima podor starinskog grada i ruda srebra. Odstoji od Ključa 4 sata, leži pod planinom Grmečom. *Rastoka,* selo ristjansko i odžaci begovah Pilipovićah. *Sredice,* selo ristjansko. gdje stoji pop i odžaci begah Pilipovićah.

31. *Kulinvakufska* ili *novoselska,* graniči se s ključkom, lijevanjskom, bihaćkom i međom hrvatskom; okolo planinama obkoljena, a po srijedi većom stranom ravna; planina Vratnica, razstavlja ovu od ključke nahije; polja znatnija su: Medeno i Petrovačko. Stanovnici su ristjani i Turci; zemlja gotovo sva je begovah Kulenovićah, koji do 40 odžakah broje.

Mjesta: *Kulen-Vakuf,* varoš u otoku, koga načinja Una, imade tvrđu, pod kojom su godine 1737. strašno Austrijanci potučeni; kućah turskih 200, džamije 2. Odstoji od međe austrijanske ½, od Bihaća 6, a od Ključa 12 satih. *Ostrvica,* tvrđa kod rijeke tog imena, s ove strane Une. *Avala,* tvrđa s one strane Une, na jedan puškoment udaljena od Kulen-Vakufa, brani prolaz k njemu. *Klisa,* mala varošica od 100 kućah, i *Burićevac,* tvrđa s one strane Une. *Orešac,* varošica s ove strane Une, 1 sat od Kulen-Vakufa. *Bilaj,* varoš pod planinom Grmečom, ima turskih kućah 200, i džamije 2, ristjanskih 100, i popa. Odstoji od Kulen--Vakufa 2 sata; izpod njega se lijepo polje proteže; ovdje je godine 1459. Tomaš kralj od sina Stjepana

i brata Radivoja udavljen. *Petrovac,* varoš u lijepoj ravnici, ima tvrđu, u njoj 10 kućah, 1 džamija, topa 3, a pod njom do 100 turskih kućah, 1 džamija; ristjanskih kućah 100, i pop; udaljen od Bilaja 2, a od Kulen-Vakufa 4 sata. *Unac,* lijepo i plodno predjelje ristjansko; natapa ga rijeka Unac. *Hrmanja,* zapušten ristjanski samostan. *Trubar* i *Lisičjak,* mjesta od sastanka.

32. *Bihaćka,* graniči se s kulenvakufskom, staromajdanskom, krupskom, ostružačkom i međom austrijanskom, od koje razstavlja ju jedan brijeg »Vijenac« zvan; u naokolo planinama obkoljena, po srijedi je ravna i plodna, osobito kukuruzom, grahom i lanom. Stanovnici su Turci, ristjani i krstjani. Mjesta znatnija jesu:

Bihać, Biće i Bišće ondašnji govore; grad na lijevoj obali Une, u otoku, kog načinja Una, pod planinom Benakovcem, ima lijep položaj, izpod njeg se proteže polje kraj Une. Stanovnici su u gradu i u predgrađama sami Turci do 4.000. Stolica muselim-paše[29], muftije i kadije i do 400 Arnautah. Grad ovi zido je kralj ugarski Bela IV; god. 1592, 1717. i 1739. bitkama znatan. Odstoji od austrijanskog lazareta Zavalja pô, od Jajca 26, a od Banjaluke 23 sata. *Izačić,* mali gradić preko Une; od austrijanskog generala Valdstädtena god. 1836. upaljen; ima nanovo do 100 kućah pod njim sagrađenih. *Brekovica, Turija, Mutnik i Tržac,* preko Une; *Sokolac i Ripač,* gradići s ove strane Une, pod njima turska sela, a unutra 1—2—3 topića; ovi gradići na polak su srušeni. *Vedro Polje,*

---

[29] Mehmet-paša, od prije kapetan od Bihaća, sad zapovijeda nad svom »Krajinom Bihaćkom t. j. »Turskom-Hrvatskom«, koja zauzima tri nahije: bihaćku, krupsku i ostrožačku. Paša ovi porad svog zdvoranjeg ukazivanja prama carskim uredbama tu je čast dobio; al od ostalog čovjek gorji ne može biti, ne samo po raju, već po iste Turke; pijanac nečuveni je, ni vlaška ni turska djevojka pristala ne može od njega ostati, da je ne obljubi; globi žitelje srašno, jer mu novci trebuju, da se kod devleta i vezira opere; protiva njemu često su se Krajišnici Turci podizali, jednoč je bio i u prognanju, al sve zaludu, njega divan carigradski miluje rad svoje svrhe.

selo krstjansko, gdje župnik prebiva. *Japra,* rijeka i predjelje ristjansko, bogato s rudama srebra i zlata itd.

33. *Krupska,* leži među bihaćkom, staromajdanskom, ostrožačkom i međom hrvatskom; prostire se s obje strane Une, dosta je po krajevima brdovita, oko Une ravna i plodna. Stanovnici su ristjani i Turci; nahija ova plodna je rudama. Mjesta:

Krupa, varoš s tvrđom na desnoj obali Une, pod Lipsan-planinom, ima kućah turskih 200, sa 3 džamije; udaljena od Bihaća 6 satih. *Jezersko, Bužim, Vranograč, Otoka,* gradići preko Une, po 2—4 topa imaju, a pod njima i okolo njih turske kuće.

34. *Ostrožačka,* leži preko Une, među krupskom, bihaćkom, pridorskom i hrvatskom međom; većom stranom brdovita je al žitorodna. Stanovnici su Turci i ristjani. *Ostrožac,* varoš s tvrđom na lijevoj obali Une. Stanovnici su sami Turci do 300 kućah, i 4 džamije; odstoji od Bihaća 8 satih. *Cazin,* varoš s opalom tvrđom; znatno mjesto od nekog vremena, rad žitne trgovine; ima oko njega do 400 turskih kućah. *Bijela Stijena, Sturlić, Todorovo, Peći, Kladuša Velika, Kladuša Mala, Podzvizd,* gradići iliti tvrđe preko Une do suhe međe, imaju po 2—5 topićah; pod njima i okolo njih turske kuće.

B. VEZIRLUK MOSTARSKI

ILITI JUŽNA I GORNJA BOSNA, PROZVANA HERCEGOVINA[30]

Graniči se od iztoka: Srbijom i Albanijom; od zapada: Dalmacijom; od juga: Dalmacijom, Crnom Gorom i Albanijom; od sjevera: Bosnom donjom. Cijele zemlje površje iznosi 300□ miljah. Dužina od Duvna do Prijepolja 28, a širina od Konjica do Sutorine 19 miljah. Zemlja većom je stranom brdovita i kršovita; znatnije planine, koje ju obkružuju, i na više mjesta

[30] Obširnije opisanje Hercegovine u Dal. Magazinu od god. 1842. str. 14—37. i opisanje eparhije Hercegovačke od Ivana Pamučine u istom Magazinu god. 1849. str. 125—151.

prosijecaju, jesu: Durmitor, Velež, Hrgud, Hum[31], Bileća, Volujak, Vran, Crnopas, Gusinje, Prokletija, Glijeb, Pljevlje, Tartar itd. Rijeke: Neretva, glavna rijeka Hercegovine, Morača, Trebinšćica, Buna, Bregava, Tara, Piva, Drina, Lim, Vuvac, Trebižat, Radobolja, Grbavica, Drežnica itd. Polja: Duvanjsko, Lju buško, Gabelsko, Popovsko, Trebinjsko, Nevesinjsko i Gačansko. Južna i zapadna strana ima podnebje blago dalmatinsko-primorskome podobno, zato ovdje rađa svako južno voće, al u maloj kolikoći, osim grožđa, koga dosta ima; osobito se hvali vino mostarac i broćanac; al naprotiv žito svake godine ovuda se kupuje; mjesta planinska imaju dosta sitne marve.

Stanovnici su a) krstjani: (godine 1843) 41.860. b) ristjani, od prilike 180.000. c) Turci, koji stanuju po varošima, i nešto po selima ima ih smiješanih, ima ih od prilike do 68.000, svi pravi poturice, negdašnji patareni. Cijelo stanovničtvo 290.000 dušah. Hercegovina dijeli se u tri sandžaka: mostarski, trebinjski i fočanski; ovi pak u 14 nahijah; na mostarski spadaju nahije: mostarska, stolačka, blagajska, ljubuška i duvanjska; na trebinjski: trebinjska, nevesinjska, nikšićka, kulašinska i gačka; na fočanski: fočanska, čajnička, pljevljanska i prijepoljska.

I. *Nahija mostarska,* graniči s blagajskom, stolačkom, ljubuškom i duvanjskom; kroz nju proteže se planina Velež; rijeke natapaju je: Buna, Lištica, Radobolja, Drežnica i Grbavica, koje sve u Neretvu utiču; nahija ova od sve Hercegovine najplodnija je, osobito dobro rađa grožđe; vino mostarsko jako je i dobro; sije se dosta luka crljenoga (arpadžika), koji

[31] Više brdah u Hercegovini pod ovim imenom imade, al od svih najznatnija je planina »Hum« u blagajskoj nahiji, od koje po svjedočanstvu Porfirogenita (Cap. 33. De Adminis. Imp.) ova zemlja prozvala se je Humska i Zahumska, piše bo: »Zachulmi dicti sunt a monte Chlumo nuncupato; et alias Slavorum dialecto Zachulmi dicuntur ii, qui post collem habitant, quando quidem magnus inibi collis est, in cujus vertice urbes duae sunt Bona et Chlum; retro montem vero flumen Bona, quod Graecis καλόν significat.« — A to iz tog izvodim, što rijeka Buna ovdje izvire.

se lijepo do i preko Save raznosi na prodaju; po nešto sije se repice, pirinča; nahodi se maslinah, smokavah i dudovah (murvah); na glasu je duhan mostarski; od vina izvaruju dobar ćufter, koji se po ostalim mjestima raznosi; u Gabelskomu blatu hvataju dobrih jeguljah. Stanovnici su: Turci, krstjani i ristjani. Mjesta:

Mostar, glavni i stolni grad, leži pod planinom Veležom kod utoka Radobolje u Neretvu, u lijepoj ravnici; grad dosta prostran, lijep i čist, kuće kamenite i pločom pokrivene; stolica vezira od sve Hercegovine, grčkog vladike, muftije i kadije. Stanovnici su Turci, koji imaju što u gradu, što u predgrađama, do 30 kamenitih i drvenih džamijah. Ristjanah ima do 500 kućah, koji imaju kamenu crkvu i učionicu; krstajanah do 60 kućah. Svega stanovničtva do 18.000; trgovina ovdje dosta je znatna s Dubrovnikom i Trztom; ima dobrih saračah, kožarah (tabakah). Po svjedočbi M. Orbinija, grad ovi sagradio je godine 1440. Radivoj Gost, nadvornik hercega Stjepana; nazvan je pak od »starog mosta«. Most ovi na Neretvi rukodjelje je rimsko; jedni govore cara Adrijana, a drugi Trajana, sagrađen je s obale na obalu bez ikakva okna, 80 stopah visok, u svoj Bosni, a i dalje, najznatniji. Mostarski grad, istina, da je prostran, al dosta slab, ništa nemanje opet ga Mlečani, godine 1694, ne mogoše osvojiti. Udaljen je od Sarajeva 24, od Dubrovnika 18, a od Metkovića 7 sati. *Buna,* mjesto 2 sata od Mostara daleko u polju, ovdje na rijeci Buni imade kameniti most od 13 oknah, rukodjelje rimsko; niže njega miješa se Buna s Neretvom; ovdje je dvor lijepo sagrađen vezirev, vrt na način talijanski, zasađen svakim južnim voćem, ima još nekoliko turskih kućah i džamiju. Ovdje ljeti stanuje vezir.

Široki Brijeg, mjesto kod Lištice rijeke, gdje su god. 1845. franciskani crkvu i samostan počeli zidati i blizu dogotovili. *Broćno*[32], predjelje krstjansko, gdje

---

[32] U povelji ugarskog kralja Ladislava Kuna, darovanoj Lovri, županu šoprunskomu godine 1273. podpisuje se: »Gregorius Banus de Bronch, (t. j. Broćno) et Krucho«. Vidi kod Samuela Timona: Imago novae Hungariae, Cap. VI.

stanuje župnik, znatno rad svoje plodnosti, osobito od dobrog vina i rudah, tuča i sumpora. *Rakitno*, predjelje krstjansko, gdje stanuje župnik. *Drežnica*, selo tursko-krstjansko, znatno, što prije 15 godinah nikakva poreza nije plaćalo, a to rad toga, što je nekad caru dva sokola poklonilo. *Bijelo Polje*, golemo tursko selo s džamijom.

2. *Blagajska*, leži među mostarskom i stolačkom; planinama Humom i Hrgudom sva prepletena, zato dosta neplodna, a pri tom i tijesna. Stanovnici su ristjani i Turci; mjesto glavno: *Blagaj*, inače »Hercegovina«, tako prozvana od stanovanja »hercega Šćepana«, kao što narod pripovijeda; leži pod planinom Humom, a kod vrela rijeke Bune; odstoji od Mostara 2 sata; varoš je malahan i grad zapušten; kažu, da je u njemu svoje novce držao Šćepan herceg.

3. *Duvanjska*[33], leži među mostarskom, ljubuškom, ramskom i lijevanjskom; obkoljena je planinama sa svijuh stranah; od iztoka je: Ljubuša, Ramšćak, Vran, Hlijeb ili Orlokuk; od zapada: Tušnica, Kovač, Osiljar i Orlovica; od juga: Midena i Grabovica; od sjevera: Pakline iliti Homar; među ovim planinama proteže se polje u širinu 2, a u duljinu 4 sata; kroz njega teče Šuica, koja, primivši u se Miljacku, Brežnik i Nozdrac, saliva se u dnu polja

---

[33] D u v n o, u stara vremena bilo je glasovito, i zvalo se je Dalminium, danas predjelje, a u stara vremena glavni grad cijele Dalmacije; po kazivanju rimskih pisacah ista Dalmacija od njega je ime stekla. Više putah uzalud su na njega Rimljani nasrtali, dok je najposlije konzul rimski Scipio Nasica ne osvoji, godine prije porođenja Isukrsta 138. »Dalminium magna urbs, unde genti nomen; eam urbem Nasica exiguam fecit«, piše Strabo u knj. VII. Pop Dukljanski veli, da je u polju Duvanj (in plano Dalmae), stoljeća IX, a neki hoće VII, držan sabor, u komu je izabran za kralja B u d i m i r; razdijeljeno kraljevstvo na banovine, i utemeljena biskupija duvanjska. Biskupat ovi sjedinjen je godine 1735. s bosanskim. Toma, archiđakon spljetski, u historiji Salonit. glavi I, piše da su se za njegovog vremena vidjele stare zidine od grada Duvna; ja, bivši tamo više putah, istraživao sam te zidine, al' o njima nitko ništa ne znade kazati, osim što pod planinom Hlijebom imaju nekakve zidine, a druge blizu Županjca.

u ponor; polje rađa samo strvnim žitom; voća neima nikakva; planine su većinom gole bez šume, al pri tom su dosta travne, zato seljaci ovdje su dosad mnogo sitnog blaga držali, dok ga nisu razprodali porad zuluma turskog. Stanovnici su: krstjani, do 4.000 dušah, imaju dva župnika; ristjani, sa 69 kućah, imaju jednog u Županjcu župnika, i Turci, do 2.000 dušah. *Županjac,* omalušan grad u ravnici; ima u njemu turskih kućah do 60, nekoliko dućanah i 3 topića; izvan grada stoje krstjani i ristjani; udaljen od Mostara 10, a od međe dalmatinske 6 satih. *Seonica,* selo krstjansko; odprije stanovao je ovdje župnik, a sad biskup Barišić, koji je nad hercegovačkim krstjanima »namjestnik apostolički«. *Mokronoge,* selo krstjansko, gdje stoji župnik.

4. *Ljubuška,* graniči se s Dalmacijom, nahijama lijevanjskom, duvanjskom i mostarskom; posrijedi dosta ravnice ima, okolo ju planine obkružuju; dosta je plodna s vinom, pirinčom i duhanom; u ljubuškom blatu ima dobrih jeguljah. Stanovnici su krstjani, koji 4 župe imaju; Turci i malo ristjanah. *Ljubuški*[34], grad dosta jak, na lijepom mjestu kod rijeke Trebižata, stanovnici gotovo sami su Turci do 200 kućah; udaljen od Mostara 6, a od Vrgorca, u Dalmaciji, 2 sata. *Porušje, Grabovica* i *Gorica,* sela krstjanska, gdje stoje župnici. *Hržana i Cvitića Most,* mjesta od sastanka na međi.

5. *Stolačka,* leži među Dalmacijom, nahijama trebinjskom, mostarskom i blagajskom; istina da je planinama izpresječena, al ima dosta plodne ravnice, koju natapa rijeka Brigava; vino dubravsko dobro je poznato. Stanovnici su krstjani, Turci i ristjani. Znatnija mjesta: *Stolac,* varoš pod planinom Hrgudom, kod rijeke Brigave, na vrlo lijepom mjestu; stanovnici su Turci, i ristjani, koji odavde ½ sata imaju lijepu crkvu, zadužbinu Miloradovićah; grad iliti tvrđa stolačka proslavila se je godine 1831, kad se je u nju zatvorio Ali-aga, tadašnji muselim stolački, a sa-

---

[34] Ljubuški i Ljubusko, govore stanovnici, tako isto Visoki i Brčki: Visoko i Brčko.

dašnji paša, i obranio od sile bosanske, koji su ga htjeli prisilit da š njima pristane proti caru, al ga uzeti ne mogoše. Godine 1840. udari grom u barutanu, te ga sasvim razruši; al godine 1844—46. sadašnji paša još bolje sazida i utvrdi; udaljen od Mostara 6 satih. *Počitelj,* dosta tvrd grad kod Neretve. *Utovo,* mala varoš kod Neretve. Čapljina i Struge, varošice. Gabela, skela pram Metkovićima, znatna porad iznosa soli sicilijanske. *Žitomislić,* samostan ristjanski, zadužbina Miloradovića, godine 1585. zidan.

6. *Trebinjska,* graniči se s Dalmacijom, nahijama: stolačkom, nevesinjskom i nikšićkom; sva je brdovita, dosta neplodna; stanovnici su krstjani, ristjani i Turci. Mjesta znatnija: *Trebinje*[35], varoš kod Trebinšćice, pod planinom Bilećom, ima do 3.000 stanovnikah; stolica sandžaktara, muftije i kadije. Odstoji od Mostara 18, a od međe dalmatinske 6 satih. *Trebinja,* selo krstjansko, gdje su godine 1846. jezuite, iz Skadra protjerani, kolegijum otvorili. *Ljubinje,* dosta znatna varošica. *Popovo polje,* predjelje od 30 ristjanskih selah; krstjani imaju 4 župe, a ristjani samostan Zavalu, jedan od znatnijih samostanah; sela su pri strani, polje 6 satih dugačko a 1 sat široko, kroz njega teče Trebinšćica. *Kosijerovo* i *Dobričevo,* samostani ristjanski. *Ljubomir,* predjelje slavno porodom Nemanjića obitelji.

7. *Nevesinjska,* leži među trebinjskom, mostarskom i stolačkom; sva je kršna i brdovita zato dosta neplodna. Stanovnici su ristjani i malo Turakah. Ne-

---

[35] Stari grad rimski Tribulium i Tribunia, ovdje je bio u vrijeme došastja Srbaljah po svoj prilici razoren; ovdje je sjedio knez, koji je imao pod sobom i Konavlje; kasnije Trebinje i Popovo polje, bilo je podloženo porodici Pavlovića; ovi pako podlagao se je kralju bosanskom, a ne hercegu; ovdje je i biskupat bio u stara vremena. Konstantin Porfirogenita o ovomu mjestu piše u poglavlju 34: »Terbunitarum Canalitarumque eadem regio est, habet autem tam Terbunia quam Canale oppida, quae habitantur, haec: Terbuniam, Hormum, Rihsena, Lucabete et Zetlibe«. Prije toga u poglavju 30. piše: »A Decateris incipit Terbuniae Principatus, porrigitque se Ragusium usque, adversus montana Serbliae adjacet.«

vesinje, varoš od 150 turskih kućah i nekoliko ristjanskih, u mjestu kršovitu; odstoji od Mostara 6 satih. *Salem-Palanka,* drugčije *Tartarović,* varošica.

8. *Nikšićka,* leži među trebinjskom, nevesinjskom, Crnom Gorom i skadarskim pašalukom; i ova je brdovita i dosta neplodna; stanovnici su ristjani i malo Turakah; mjesta znatnija: *Nikšić,* varoš s tvrđom u brdovitu mjestu, blizu Crne Gore. Godine 1806. Crnogorci i Rusi ne mogoše ga uzeti. Odstoji od Mostara 28 satih. *Bagrana,* mala tvrđa, gdje su Rusi godine 1806. po izdaji zaglavili, leži blizu Crne Gore. *Grahovo,* poznato predjelje ristjansko, koje se je bilo pod svojim knezom Jakovom odvrglo od Turakah i pridružilo k Crnoj Gori, gdje je bio vladika tvrđu sagradio, al po ugovoru godine 1845. Grahovo opet pade Turcima u šake, koji tvrđu razvališe, a trošak vladici platiše.

9. *Gačanska,* graniči se s nikšićkom, Crnom Gorom i Albanijom; kamenita i brdovita i neplodna. Stanovnici su ristjani i malo Turakah, mjesta: *Gačko,* drugčije izgovaraju Gadsko, varoš s tvrđom blizu granice crnogorske, udaljen od Mostara 17 satih; mjesto vrlo kršovito. *Klobuk,* mala tvrđa, i ovdje su Rusi godine 1806. nenadno izginuli. *Piva,* predjelje ristjansko, gdje na vrelu rijeke Pive imade samostan. *Rudine, Drobnjaci,* u komu su dva ristjanska samostana. *Pod Malinskom* i *Bijela,* i *Šaranci,* predjelja ristjanska.

10. *Kulašinska,* graniči se s gačkom, fočanskom i Crnom Gorom; brdovita i neplodna; stanovnici su ristjani i Turci. *Kulašin,* varoš s tvrđom u kršovitom mjestu na rijeci Tari, udaljen od Foče 12 satih. *Tara,* predjelje ristjansko, iz više selah sastojeće. *Dovolja,* ristjanski samostan.

11. *Fočanska,* leži među sarajevskom, čajničkom, višegradskom i kulašinskom, od prijašnih mnogo plodnija; stanovnici su Turci i ristjani. Mjesta znatnija: *Foča,* varoš na Drini prva za Mostarom, stolica muselim-paše, miljavice; stanovnici su Turci i ristjani, do 10.000; između 17 džamijah, devet ih je olo-

vom pokrivenih; mjesto ovo znatno je poradi trgovine; ovdje se načinjaju dobri noževi (handžari) mali i veliki, koji se po svoj Turskoj raznose; udaljen od Mostara 24, a od Sarajeva 16 satih. *Jeleč,* mala varošica, al dobre tabake (kožare) ima.

12. *Čajnićka,* graniči se s višegradskom, fočanskom, pljevljanskom i Srbijom; dosta je brdovita, al prilično plodna; stanovnici su ristjani i Turci. *Čajnić,* varoš dosta znatna, tri sata preko Drine stanovnici su Turci i ristjani; odstoji od Mostara 26, a od Foče 6 satih. *Gorađe,* varoš na Drini, 3 sata od Čajnića daleko; ovdje je bio samostan ristjanski, u komu je bila tiskarnica cirilsko-crkvena. *Rudo,* varošica, kod utoka Lima u Drinu.

13. *Pljevljanska,* graniči s prijepoljskom nahijom; i ova je brdovita, planina Gusinje prosijeca ju, al ima plodnih dolinah; stanovnici su ristjani i Turci. *Pljevlje,* drugčije *Taslidža,* varoš dosta znatna, leži na drumu sarajevsko-mitrovačkom, udaljena od Mostara 38 satih. Stanovnici su Turci i ristjani, koji imaju samostan sv. Trojice, u komu su odprije stajali vladike hercegovački; ovdje na blizu nalaze se rimski grobovi, a na njima nadpisi rimski, koje Engel u »Geschichte des Freistaates Ragusa« godine 1807. navodi. *Priboj,* varošica na utoku Vuvca u Lim.

14. *Prijepoljska,* graniči se s pljevljanskom, sjeničkom i jakovskom, pašaluka pećskog; ova je dosta ravna i plodna; stanovnici su ristjani i Turci; znatnija mjesta jesu: *Prijepolje,* varoš dosta znatna, kod rijeke Lima, na drumu sarajevsko-mitrovačkom; odstoji od Mostara 44 sata. *Mileševo,* selo, negda slavno mjesto od groba sv. Save, prvog srbskog arhiepiskopa, od kog je prozvano vojvodstvo sv. Save, današnja Hercegovina, a vojvode nosili su naslov: »Čuvar groba sv. Save«. Tijelo cijelo ovog svetca sažgao je godine 1595. Sinan-paša. (Vidi: »Vita S. Sabae, Romae 1630«, od bosanskog biskupa Tomka Mrnjavića). U istomu samostanu krunio se je prvi bosanski kralj St. Tvrdko, i bila je tiskarnica cirilsko-crkvena; danas sve je pu-

sto. *Bijelo Polje,* varošica ristjanska na međi Albanije. *Hisardžik,* mala varošica.

Na Bosnu spada još Zeta dolnja s ove strane Morače, u kojoj su varoši s tvrđama: *Spuž, Žabljak* i *Podgorica;* sela: *Leško Polje, Bukovci, Gorica, Kurilo, Plavnica, Golubovci, Jarmaki, Lomjenici,* i više drugih. Ove tri nahije odtrgnu od bosanskog pašaluka i pridruži skadarskomu Kara-Mahmut-paša skadarski godine 1788.

15. KRATKI POGLED NA HERCEGOVINU

Južna čest Bosne do Zete, Dubrovnika, Crne Gore i Neretve, koja od stoljeća XV. naziva se Hercegovina, u staro vrijeme zvala je se ilirski Humska, u poveljama »Holmska«, od različitih pisacah različito; od popa Dukljanina Zachulmia, Chelma i Chelmana; od spljetskog archiđakona Tome, Chulmia i Chelmum; od Laonika Chuduergia; Zahlievnje od Orbina i Katančića; najprvi od svih napominje ju Konstantin Porfirogenita, i međaše površno opisuje[1]. Od Dubrovnika počimlje Zahumsko kneževstvo i proteže se do Neretve; k primorju graniči se s neretvanskom; k planinama sjeverno s Hrvatskom, a iztočno sa Srbijom; na drugomu pak mjestu[2] piše: »Nad Zahumljenskom

---

[1] Cap. 30 De Adm. Imp.: A Ragusio Zachlumorum Principatus initium habet, et ad Oronitium flumen tendit; oraque maritima Paganis, montana, quae ad septentionem Chrobatis, quae in fronte Serbiae contermina est.

[2] Cap. 33: Zachlumorum terrae Romani primum dominabantur, Illi niminum Romani, quos Diocletianus imperator Romaeo velut in coloniam deduxit, Romanorum igitur Imperatori prius parebat Zachlumorum regio, sed ab Abaribus postea subjugata, et in vinculis deductis ipsius incolis, tota haec regio deserta fuit. (Tko bi to mogao vjerovati? ta tko bi ih po onim stijenama i krčevim pohvatao!) Qui vero illic nunc habitant Zachlumi, Serbli sunt ab illo principe, qui ad Heracllum imperatorem confugit, et Zachlumi dicti sunt a monte Chlumo nuncupato: et alias Slavorum dialecto Zachlumi dicuntur ii, qui post collem habitant; quando quidem magnus inibi collis est, in cujus vertice urbes duae sunt, Bona et Chlum; sunt quae in Zachlumorum territorio urbes habitatae, stagnum, Mocriscic, Josle, Galumanic et Dobriscic.

zemljom zapovijedali su najprije oni Rimljani koje je car Dukljanin iz Rima ovdje naselio; poslije stanovnici od Obarah u sužanjstvo odvedeni, zemlja pusta ostala; koji sad ovdje prebivaju Zahumljani, Srblji jesu, od onoga kneza što se je uteko k caru Herakliju; i Zahumljani rečeni su od planine Huma, i drugojačije slavenskim jezikom nazivaju se oni, koji za glavicom prebivaju; buduć da je ondje velika glavica — brdo, na kojoj su dva grada: Buna i Hum; i jesu u zemlji Zahumljanah gradovi, u kojima prebivaju: Stonj, Mokriscic, Josle, Galumianic i Dobriscic[3]. Humska imala je svoje vlastite knezove, velike narečene, koji su bili podložni kraljima prevalitanskim (slovinskim); stoljeća X. napominje se Mihael[4]. Mihalj, komu je papa Ivan X. knjigu pisao. Raški veliki župani, stoljeća XII, oborivši porodicu starih kraljah prevalitanskih, učine se gospodarima i humske zemlje. Nemanja, veliki raški župan, poklonio je braći svojoj Miroslavu i Konstantinu. Miroslavu nastupi sin Andrija, od ovoga imademo dvije povelje[5], u kojima ugovara mir i prijateljstvo s Dubrovčanima, i jedna na kneza splitskoga Gargana, s kojim ugovara mir godine 1245. Ovi knez, budući dobar i miroljubeći, mnoga mjesta izgubio je; predjelje nad- i podplaninsko, u kojima su bili gradovi: Nevesinje, Dobarevo i Gacko, ban bosanski Barić otme mu; imo je sinove Vlatka, koji mu u mladosti umre, Petra i Radoslava[6], pokopan leži u crkvi bl. d. Marije u Stonju. Po smrti otčevoj nastupi sin Radoslav, poznat iz povelje godine 1254, kojom ugovara mir s Dubrovčanima[7]. Unuci Andrijini, Nikola i Tolen, nisu više ništa osim Popo-

---

[3] Osim Stonja — Stagnum — grada u dubrovačkom okružju, za ostala mjesta ništa se ne zna. Mokriscic, da nije Makarska? Galumianic, Glamoč? Dobriscic, Dobraštica Planina? Josle, Jasle.

[4] Tomislava hrvatskog velikog župana. Farlati, t. III p. 94.

[5] Od godine 1236. i 1248. Srbski spomenici, str. 6. i 14.

[6] Du Cange spominje samo Vlatka i Petra, koji je nastupio otcu, i trećeg bezimenog, otca Vukosave, koja je udata za Barbija de Cruce, plemića dubrovačkog, ovo je po svoj prilici Radoslav.

[7] Srbski spomenici, str. 27.

va polja posjedovali, buduć da su im Branivojeva četiri sina sve zemlje oteli; međutim i ova četiri brata, Mihalj, Dobrovoj, Branko i Brajko, za dugo ne vladaše; razširivši gospodstvo svoje od Cetine do zaljeva kotorskoga, steku neprijatelja bosanskoga bana Stjepana IV, koji svu Humsku osvoji i s Bosnom sjedini. Kasnije, stoljeća XV, bosanski kralji Humsku, s mnogim drugim mjestima, daruju porodici Hranića, koji su nad njom zapovijedali 94 godine, priznajući bosanske kralje za svoje vrhovne glavare. Vlatko Hranić, sin Vuka Hrane, kneza rudinskog, rođen oko godine 1349, od kralja Tvrtka I, cijele vojske vojvoda učinjen bude; sa 20.000 Bošnjakah bio je došao na polje Kosovo u pomoć Lazaru, srbskom knezu, protiva caru Muratu, gdje se junački borio; godine 1389. 15. lipnja po izdajstvu Vuka Brankovića Turci nadvladaju Srblje, a Vlatko se u Bosnu vrati. Turci oplijenivši Srbiju navrate se i u Bosnu, al ih junački dočeka Vlatko iste godine, i 20. lipnja strašno potuče; u znak svoje hrabrosti i zasluge steče od kralja Humsku; imao je tri sina: Sandalja, Vukca i Vuka[8].

Otčevo dostojanstvo dobije prvorođeni sin Sandalj; ovog kralj Ostoja učini velikim vojvodom sve svoje vojske i opremi ga protivu Sigismundu, kralju ugarskom, godine 1410. Od Ugrah predobiven, nastavivši boj strašno ih potuče i zato ga Ostoja dostojanstvom otčevim nadari, davši mu uz Humsku još nekoja mjesta oko Drine i Neretve; kasnije godine 1414. pošalje ga u pomoć Stjepanu, srbskom despotu, protiva Musi, sinu cara Bajazeta. Grad u Dalmaciji Ostrvica bio je baština njegove žene Katarine, prodade ga Metčanima godine 1411. za pet hiljadah dukatah[9]. Dubrovčanima pak pokloni, al pravije prodade godine 1419. svoj dio konavljanske župe, a Dubrovčani njemu pokloniše u gradu palaču, i dadoše mu u župi baštine u vrijednosti od 3.000 perperah; nadalje, da

[8] U poveljama tako dolaze: Sandalj, Vlakac i Vuk; a Du Cange i dubrovački pisaoci četvrtog Vukića spominju, kog zajedno s Vukom pogubiše rođaci Pavla Radenovića, kog je Vuk ubio.

[9] I. Lucius, L. 5, Cap. 5.

se njemu i njegovoj porodici po mužkoj krvi daje na godinu pet stotinah perperah dubrovačkih; slijedeće godine 1420. daruje Dubrovčanima drugi dio Konavlja: Sokol, Obod i Captat, što je spadalo na Petra Pavlovića, kog je pogubio Isak, vojvoda sultana Mehmeta, i poklonio bio rečenomu Sandalji; a Dubrovčani opet njemu palaču u Dubrovniku i baštinu u vrijednosti 3.000 perparah i svake godine 500 perperah[10]. Imao je dvije žene, Katarinu i Jelenu, kćer Lazara Grebljanovića, srbskog kneza, a udovicu Nikole Gare, palatina ugarskog, od nijedne, poroda ne imajući nastupi mu sinovac Stjepan, a sin kneza Vukca; umre Sandalj godine 1435.

Stjepan, bio je čovjek bez značaja, kao voda prelijevao se je na svaku stranu, pun oholosti a prazna mozga, težio je za samosiljem, nastojao se je učiniti gospodarom nezavisnim od svog kralja, za koga je istina svoju kćer udao, al kod pape, ugarskog kralja i sultana često opado; svoje kneževstvo razširi od Dobrog polja do Novog Pazara, u duljinu 12 danah, a u širinu 4 dana, od Dubrovnika do Konjica; time ostalu Bosnu okrnji i vlast kraljevsku oslabi, godine 1440. car Fridrik IV. učini ga hercegom (vojvodom), odašta zemlja humska do današnjeg dana prozove se Hercegovina; njegov naslov bio je: »Stjepan, božjom milostju herceg od sv. Save, gospodar humski, i primorski, i veliki vojvoda Rusaga bosanskoga, knez drinski i k tomu«. Godine 1451. nezadovoljan s jednom ženom zakonitom Jelenom, uzme sebi neku Ceciliju Fjorentinku i s njom priljubodinstvo čineći, uvrijedi sina Vladislava, koji s materom pobjegne u Dubrovnik; Dubrovčani ih dragovoljno prime, jer su imali rat sa Stjepanom, koji je bio uveo u svojoj zemlji nove gabele soli, pridruže sebi još bosanskog kralja Tomaša, te se rat ozbiljno zametne, i trajao je sve do godine 1453, ove godine posredovanjem kralja ugarskoga i sultana pomiri se sa sinom i ženom i s Du-

---

[10] Vidi svrhu toga Sandalja povelje od godine 1419. 3. junija i godine 1420. maja 30, Srbski spomenici, str. 137. i 144.

brovčanima[11]. Kad su Turci godine 1463. u Bosnu došli, herceg se je po svoj prilici tomu radovao, jer nije došao u pomoć kralju; car, svršivši posao s Bosnom, i njega posjeti, zemlju mu opustoši i usili ga plaćati danak godišnji od 25.000 dukatah, i sina najmlađega Stjepana uzme u tutiju. Umre godine 1466, od žene Jeline, kćeri gospodina Baoše[12], imao je kćer Katarinu udatu za Tomaša kralja i Mariju za Ivana Crnojevića, vojvodu crnogorskog; sinove Vladislava i Vlatka; od koje mu je žene bio najmlađi sin Stjepan, od Jelene, ol od priložnice Ceclije, ne zna se[13]. Po smrti otčevoj braća zemlju podijele među sobom, Vladislav uzme gornju a Vlatko dolnju Hercegovinu s Novim; brat treći Stjepan, bivši kod cara u tutiji, poturči se, uzme ime Ahmet i postane begler-beg od Rumenlije[14]. Sultan Bajazet II. protjera obadva brata i Hercegovinu podloži sasvim godine 1483. Vladislav i Vlatko uteku u Dubrovnik, odavle pak u otok Rab, gdje Vlatko umre, ostavivši sina Augustina; Vladi-

[11] O ovoj razpri među sinom Vladislavom i njegovim otcom Stjepanom, mnogi pisaoci pišu, da je toj razpri bio uzrok herceg, koji je sinu zaručnicu oteo; al priličnije istini, vidi se, da je Vladislav zajedno s materom Jelenom (koju pisaoci drže za Anu Kantakuzenku) pobjego u Dubrovnik i vojsku digao protiva otcu, koji je tog vremena uzeo Ceciliju, da njezin porod ne okrnji mu baštinu, koja njemu pripadaše po smrti otčevoj.

[12] Dubrovački i inostrani pisaoci ovu Jelinu drže za kćer Momčila, a unuku kralja Vukašina? al iz povelje godine 1443. aprila 1, Srbski spomenici, str. 240, doznaje se, da je kći Baoše; po svoj prilici Balše, gospodara zetskog.

[13] Buduć da u povelji od godine 1467. maja 28. stoji: »Gospoja i hercežica Cecilija ostavša od hercega Stjepana sa s i n o v i m mi B o g d a n i m hercega Vlatka i kneza Stjepana«, Serbski spomenici str. 299.

[14] Imao je za ženu Fatu, kćer Mehmeta cara, od koje porodio je sinove Mehmeda i Ahmeta, kćeri Humu, Kumriju i Gumriju, piše Komnenus Flavius. Koje godine ovi Stjepan došao je u tutiju, i kad se je poturčio, pisaocima ne može se vjerovati; buduć da još godine 1470. — dakle 4 godine po smrti otca svoga — daje svjedočanstvo s bratom svojim Vlatkom, da je primo od Dubrovčanah poklad otca svoga, i podpisuju se: herceg Vlatko i knez Stjepan. Srbski spomenici str. 303.

slav ode u Ugarsku, i po svoj prilici ono su unuci njegovi a sinovi Balše, koje godine 1566. Aleksander, vojvoda moldavski, preporučuje Dubrovčanima[15]. Piše Flavius Comnenus, da mletačka blagorodna porodica Balza ima podrijetlo od Vladislava, a Kosača od Vlatka[16].

Osvojivši Turci Hercegovinu, mnoge plemićke porodice izturče se, mnogi izsele u Dalmaciju; oko Senja u Hrvatskoj i Bačkoj i danas se zovu Bunjevci, od rijeke Bune; sami kmeti ostanu, da zemlju Turcima obrađivaju. Hercegovina sdruži se opet s Bosnom i podpane pod vezira travanjskog sve do godine 1832, te godine car Mahmut učini vezirom Ali-agu Rizvanbegovića, stolačkog muselima, davši mu od bosanskog pašaluka 14 nahijah, da vlada neodvisno od travanjskog vezira, na uzdarje, što godine 1831. nije pristao uz buntovne Bošnjake Turke, koji protjeravši Ali-pašu, carskog vezira, bijahu odabrali sebi za vezira Usein-kapetana gradačkoga.

Sedamnaest je godinah odkad ovi siloviti paša nad hercegovačkom sirotinjom rajom okrutnički vlada; nad rajom velim samom, jer je Turcima na volju pustio, da rade, štogod hoće, kao pravi baše; jer da ovo nije učinio, davno bi svoje gospodstvo izgubio, Turci bi ga ol protjerali ol ubili. Bašaluk dakle u Hercegovini u podpunoj mjeri vlada; Turci svi do jednoga pravi su dijelom jeničari, a paša je jeničarah aga, samo što ime ne nosi. Paša prepustio je Turcima, da od raje otimlju štogod više mogu; pootimali su zemlje, novce i blago živo; a paša nad sve ostale. Samo jedan, mimoišavši druge neizbrojene, događaj da navedem. Godine 1841. protjera u vrijeme najžešće studeni iz Mostara preko 570 krstjanskih porodicah, na suhoj pravdi, a za uzrok navodeći, da se je odprije u onim kućama klanjalo, a sada se po vlaški Bog moli; tko je mogao svoju kuću odkupiti, taj se je u nju po-

---

[15] Vidi: Srbski spomenici str. 301.

[16] Vidi obširnije kod Maura Orbinija, str. 388—389. — Du Cange-a: Illyricum vetus. Cap. 14. »Comites Chelmenses« i Cap. 11. »Duces S. Sabae.«

vratio, mnogi pak i danas ostali su bez njih, koje on svojim momcima pokloni; tom prigodom u ime odkupljevine kućne uzme 700 kesah.

Osim nebrojenih dacijah, harač od djeteta pa do starca s glave na glavu 6 pletah, t. j. 22 groša, a u ostaloj Bosni 16 grošah, sveudamiju [?] gradeći, svaki dan po jednog radina, kuća valja da mu daje bezplatno. Kad iđe na vojsku protiva Brđanima i Crnogorcima, što svake godine biva, krstjani o svome trošku i hljebu, valja da prednjače, i tako uvijek dobiva tarući raju, da mu je manje dindušmanah. Kad se vrati s boja, onda razreže opet na raju svoj trud i trošak. Za vrijeme njegovog vladanja odselilo se je iz Hercegovine u dolnju Bosnu preko 10.000 dušah, a poginulo je u ratu i od nasilja do 2.000; al za ovo on ništa neće da zna, već na priliku ako je bilo u jednom selu 20 kućah, te je polovina odselilo, to ostavša polovina za sve mora plaćati. Car i njegov divan za sve ovo znade, kanoti i zato, da je Ali-paša protivnik svake nove reforme, al' ga dragovoljno trpe. Ali-paša znade im svoje laži u kučine zamotati, laž im za istinu prodati; on kazuje, da sveudiljni rat prisiljen je voditi s Crnogorcima i Brđanima, i da tako ne radi, davno bi car izgubio Hercegovinu; zato svake godine vojsku diže, tobože da mu neprijatelji prijete, ode do međe, popali žita i zaplijeni čitava krda ovacah, nekoliko čobanskih glavah odrubi, te se slavodobitan vraća u Mostar; a Crnogoracah i Brđanah ni vidio nije, već sve svoju raju žalostnu. Tri sina imade, od kojih onaj najgori, u znak svog izdajstva na Dobriniji, postao je paša, te se sad imenuje hafiz-paša i on gotovo sad od nekog vremena upravlja sam. Bojati se je, da po smrti otčevoj on ne ostane vezirom na Hercegovini, a želja je obćenita, da se Hercegovina i Bosna opet sdruže pod jednim vezirom, buduć da je zemlja uboga, i bez žita iz Bosne ne bi ni pô godine mogla biti; đumruci su veliki, zato svake skoro godine umiraju tamo ljudi od glada. Kad bi se sjedinile, onda bi se žito slobodno, bez đumruka, prenosilo, a osim toga lakše bi bilo raji jednog vezira, nego li dva uzdržavati, i manje kavazah plaćati.

ABECEDNI PREGLED

svijuh u ovom zemljopisu dolazećih imenah.

Opazke: *gr.* znači grad; — *vr.* varoš; — *tv.* tvrdja; — *sl.* selo; — *pl.* planina; — *pr.* predjelje; — *rk.* rijeka; — *pd.* podor starog grada; — *sm.* samostan; — *st.* sastanak na međi t. j. raštela; — *nh.* nahija; — *ks.* kiseljak; — *tp.* toplice.

	Strana.
A.	
Avala *tv.*	218
B.	
Bagrana *tv.*	226
Banjalučka *nh.*	214
Banjaluka *gr. vr.*	214
Banjani *pd.*	213
Banjska *vr.*	213
Barakovac *pl.*	214
Bastača *pd.*	196
Batijevica *pl.*	170, 205
Benakovac *pl.*	219
Brčki *vr.*	211
Brka *rk.*	211
Brka *vr.*	211
Brdjani *sl.*	209
Bregomica *pl.*	217
Brljuša *pl.*	196
Brvnik *sl.*	209
Bihać *gr.*	219
Bihaćka krajina	219
Bihaćka *nh.*	219
Bijela *sm.*	226
Bjelava *pl.*	199
Bijeljina *vr.*	211
Bijeljinska *nh.*	211
Bijelo polje *sl.*	223, 229
Bila *rk.*	211
Bilaj *tv.*	218
Bila stina *tv.*	220
Bileća *pl.*	170, 221
Bijeli brijeg *st.*	198
Birač *pr.*	212
Bistrica *sl.*	208
Bistrica *rk.*	196
Bistrica *rk.*	172, 194, 196
Bitovnja *pl.*	170, 205
Blagaj *vr. pd.*	223
Blagaj *sl. pd.*	216
Blagajska *nh.*	223
Blažuj *pd.*	200

Blija *rk.* 217
Bluovnica *rk.* 190
Bobas *pd.* 193
Bobovac *pd.* 202
Bočac *tv.* 193
Borci *jezero* 172
Borova glava *pl.* 196
Borovica *sl.* 202
Bosna *kraljevina* 169
Bosna *rk.* 171, 199, 206, 207, 208, 209
Božići *ks.* 175
Bravsko *pl.* 217
Brekovica *tv.* 220
Brestovsko *ks.* 175
Brežke *sl.* 211
Brežnik *rk.* 223
Bregava *rk.* 171, 221, 224
Brina *rk.* 196
Brizovo Polje *vr.* 211
Broćno *pr.* 222
Brod *vr. sl.* 208
Bronzenjak *sl.* 215
Bugojno *vr.* 195
Buljina *sl.* 206
Bukovica *pl.* 190
Bukovica *rk.* 202
Bukovci *ks.* 204
Bukovci — 228
Bukva *pl.* 196
Buljina — 206
Buna *rk.* 171, 221, 221
Buna *sl.* 222
Burićevac *tv.* 218
Busovača *vr.* 204
Buško blato (bara) 172
Bužim *gr.* 220

C.

Cazin *vr. tv.* 220
Crkvena *rk.* 214
Crkveno polje 217
Crkvica *sl.* 206
Crljenice *pl.* 197
Crna gora *pl.* 170, 193
Crna rijeka *rk.* 191
Crni Lug *sl. st.* 198
Crni vrh *pl.* 170, 195, 207, 208
Crnopas *pl.* 221
Cicer *pl.* 195, 196
Cvitića most 224

Ć.

Ćelebi-pazar, vidi Rogatica.
Ćelebić *sl.* 198

Č.

Čadjavica *rk.* 211, 217
Čajnić *vr.* 227
Čajnička *nh.* 227
Čapljina *vr.* 224
Čemernica *pl.* 202
Čemerno *pl.* 199
Čipuljić *sl.* 195
Čobić-Polje *sl.* 209
Čuklić *sl.* 198

D.

Dabar *sl.* 217
Dera *rk.* 217
Dèrventa *vr. tv.* 208
Dèrventska *nh.* 208
Devetina *pl.* 214

	Strana.
Deževa *pd.*	213
Dnoluka *pr.*	192
Doboj *gr.*	208
Dobor *pd.*	208
Dobretići *pr.*	193
Dobretina luka *pl.*	196
Dobrićevo *sm.*	225
Dobrun *pd.*	212
Domaljevac *sl.*	209
Donja Mahala *sl.*	209
Donje Selo *sl.*	193
Dolnji Vakuf *vr.*	194
Dovolja *sm.*	226
Dragača *rk.*	203
Dragalj *rk.*	211
Dragaljevac *sl.*	211
Dragočaj *rk.*	214
Dragunja *sl.*	211
Draguša *pl.*	205
Draževo *pl.*	205
Drenova *sl.*	216
Drežnica *rk.*	221
Drežnica *sl.*	223
Drijenča *sl.*	211
Drina *rk.*	170, 211, 221
Drinjača *rk.*	172, 217
Drinjača *pl.*	217
Drobnjaci *pr.*	226
Dubica *vr. tv.*	216
Dubica *sl.*	208
Dubočac *tv.*	208
Duboščica *pl.*	170, 202
Dubrave *pr.*	211
Dubrave *sl.*	211
Dubrovnik *pd.*	203
Durmitor *pl.*	170, 221
Dusina *sl.*	204
Duvno *pr.*	223
Duvanjska *nh.*	223

F.	Strana.
Foča *sl.*	208
Foča *vr.*	226
Fočanska *nh.*	226
Fojnica *vr.*	203
Fojnica *rk.*	203
Fojnička *nh.*	203

G.	
Gabela *sl.*	224
Gačanska *nh.*	226
Gacki *gr.*	226
Garevac *sl.*	209
Grbavica *rk.*	205, 221, 224
Grmeč *pl.*	217
Gronica *rk.*	190
Grzovo *sl.*	194
Gjurgjevi stupovi *pd.*	213
Glamoč *gr. pr.*	198
Glasinci *pd.*	200
Glavice *sl.*	198
Glijeb *pl.*	170, 221
Gnjat *pl.*	(?)
Gnjica rk.	210
Golubovci *sl.*	228
Gomionica *rk.*	214
Gomionica *sl. sm.*	215
Gorađe *vr.*	227
Gorani *sl.*	206
Gorica *sl.*	224
Gorica *sl.*	228
Gornji Vakuf *vr.*	195
Gostilj *pl.*	190
Grab *st.*	198
Grabovica *pl.*	223
Grabovica *sl.*	224
Gračanica *rk.*	209

	Strana.
Gračanica *vr.*	209
Gradačac *gr.*	209
Gradačka *nh.*	209
Gradiška *vr. tv.*	216
Grahovo *pr.*	226
Grahovo *pr.*	198
Gučja Gora *sl.*	191
Gusinje *pl.*	170, 221

H.

Hrbine *pl.*	196
Hercegovina *zemlja*	220
Hrgud *pl.*	170, 221
Hrmanja *pd.*	219
Hržana *st.*	224
Hisardžik *vr.*	228
Hlib *pl.*	223
Homar *pl.*	195, 223
Hum *pl.*	170, 221

J.

Jablanica *sl.*	206
Jadar *rk.*	172
Jagoda *pl.*	201
Jajce *gr.*	191
Jajačka *nh.*	191
Janj *rk.*	193, 194
Janj *pr.*	194
Jala *rk.*	210
Janja *rk.*	211
Janja *ar.*	211
Japra *rk.*	220
Japra *pr.*	220
Jaram *pl.*	195
Jarmaki *sl.*	228
Jelaške *sl.*	201
Jeleč *sl.*	193

	Strana.
Jeleč *vr.*	227
Jezero *vr.*	193
Jezero *jezero*	172
Jezerska *nh.*	193
Jezersko *tv.*	220

I.

Ibar *rk.*	171
Igman *pl.*	170, 199
Ilidža *tp.*	200
Ilova *sl.*	216
Inač *pl.*	203, 204
Iošanica *rk.*	199
Ivan *pl.*	170, 205
Ivangrad *pd.*	215
Ivanjska *pr.*	215
Izačić *tv.*	219

K.

Kadina bukva *st.*	198
Kakanj *sl.*	206
Kakmur *sl.*	210
Kamengrad *tv.*	217
Kamešnica *pl.*	196
Kamičak *sl.*	218
Karaula *sl.*	191
Karaulska gora *pr.*	190
Krnjin *pl.*	170, 207
Kiseljak fojnički	204
Kiseljak tuzlanski	211
Kladanj *vr.*	201
Kladanjska *nh.*	201
Kladuša Velika *tv. vr.*	220
Kladuša Mala *sl. tv.*	220
Klisa *vr.*	218
Ključ *gr.*	218
Ključka *nh.*	217

Strana.

Klobuk *tv.* 226
Klokoti *ks.* 175, 204
Klopotnik *pl.* 195
Knežina *pr.* 193
Knežpolje *pr.* 217
Kobaš *vr.* 216
Kobilja glava *pl* i *ks.* 175, 199
Kojsina *sl.* 204
Komotin *pd.* 192
Komušina *sl.* 208
Konjic *gr.* i *vr.* 206
Konjička *nh.*, vidi nert, *nh.*
Kopila *pl.* 190, 194
Koprivnica *rk.* 194
Koprivno *sl.* 209
Koraj *sl.* 211
Korаće *sl.* 208
Kosijerevo *sm.* 225
Kostajnica *sl.* 206
Kotor *pd.* 193, 200
Kotorsko *pr.* 208
Kotorsko *vr.* 208
Kovač *pl.* 170, 223
Kovač *pl.* 223
Kozara *pl.* 170, 214
Kozarac *tv.* i *vr.* 216
Kozica *rk.* 203
Kozó *pd.* 204
Kreševo *vr.* i *pd.* 204
Krezluk *pl.* i *rk.* 191
Krivaja *rk.* 172, 201, 209
Krivokučka *rk.* 217
Krug *pl.* 196
Krupa *gr.* i *vr.* 220
Krupa *rk.* 172, 194, 214
Krupa *sl.* i *rk.* 194
Krupska *nh.* 220
Kruščica *tp.* 191

Strana.

Kruščica *sl.* 191, 206
Kulašin *tv.* i *vr.* 227
Kolašinska *nh.* 216
Kulin-Vakuf *vr.* 218
Kulin-vakufska *nh.*, v. Novos.
Kupris *pr.* 195
Kupriški grad *tv.* 196
Kurilo *sl.* 228
Kurljaj *pl.* 196
Kuzlar *tv.* 212

L.

Laktaši *tp.* 216
Lašva *rk.* 172
Lepenica *rk.* 172
Lepenica *ks.* 175, 202, 203, 204
Leškopolje *sl.* 228
Liješnica *rk.* 208
Lim *rk.* 171, 221
Lipa *sl.* i *pd.* 198
Liplje *sl.* 208
Lisičjak *st.* 219
Lisina *pl.* 191
Liskovica *sl.* 193, 208
Liskovica *tp.* 208
Lišnica *rk.* 209
Lištica *rk.* 221
Lijevno *gr.* i *vr.* 197
Lijevanjska *nh.* 196
Ljubaštica *rk.* 211
Ljubešnik *pl.* 170
Ljubija *vr.* 216
Ljubinja *rk.* 199
Ljubinje *vr.* 225
Ljubomir *pr.* 225
Ljubovija *st.* 212
Ljubunčić *sl.* 198

	Strana.
Ljubuša *pl.*	223
Ljubuški *gr.*	224
Ljubuška *nh.*	224
Lomjenci *sl.*	228
Lukačev šamac *st.*	171
Lukavac *rk.*	209

M.

Maglaj *tv.* i *vr.*	210
Maglajska *nh.*	209
Majevica *sl.* i *pl.*	170, 210, 211
Malo Selo *sl.*	195
Malovan *pl.*	170, 196
Malinovac *pl.*	196
Markovac *rk.*	208
Mataruge *sl.*	216
Matina *sl.*	208
Matina *ks.*	175
Medna *sl.*	194
Medvid-grad *pd.*	205
Mrtvica *rk.*	196
Midena *pl.*	223
Mideno polje	218
Milač *rk.*	196
Mileševo *pd.*	227
Mileševac *sl.*	209
Miljacka *rk.*	172, 223
Miljacka *rk.*	199
Misoča *rk.* i *sl.*	202
Mitrovica *vr.*	213
Mitrovačka *nh.*	213
Modriča *vr.*	209
Mokra gora *st.*	212
Mokronoge *sl.*	224
Morača *rk.*	171, 221
Mosor *pl.*	190
Mostar *gr.*	222
Mostarska *nh.*	221

	Strana.
Mostarski vezirluk	220
Mostarsko blato (bara)	172
Moštanica *sl.*	217
Moštra *sl.*	202
Mošunj *sl.*	191
Mutnik *tv.*	219

N.

Nabožić *pl.*	201
Neretavska *nh.*	205
Neretva *pr.*	205
Neretva *rk.*	171, 205, 221
Neretvica *rk.*	205
Neteka *jezero*	172
Nevesinje *vr.*	225
Nevesinjska *nh.*	225
Nikšić *vr.* *i* *tv.*	226
Nikšićka *nh.*	226
Nevizdrak *sl.*	206
Nova Kasaba *vr.*	212
Novi Bosanski *gr.* *i* *vr.*	216
Novi Pazar *vr.* i *gr.*	213
Novopazarska *nh.*	213
Novi Šeher *vr.*	207
Novoselska *nh.*	218
Novi Varoš *vr.*	213
Nozdrac *rk.*	223
Nuglušič *sl.*	198

O.

Obojak *pd.*	204
Obudovac *sl.*	209
Oćevija *sl.*	203
Odžak *vr.*	208

Strana.

Olovo *sl.* i *pd.* 201
Opatčica *rk.* 196
Orašje *sl.* 191
Orahovica *pl.* 206
Orešac *vr.* 218
Orlokuk *pl.* 223
Orlovica *pl.* 223
Osat *pr.* 212
Osječani *pl.* 219
Osječenik *pl.* i *sl.* 206
Osiljar *pl.* 223
Oskova *sl.* 206
Osmača *pl.* 214
Osova *sl.* 208
Ostrvica *tv.* 218
Ostrožac *gr.* 220
Ostrožačka *nh.* 220
Otinovci *sl.* 196
Otoka *tv.* i *sl.* 220
Ozren *pl.* 170, 209

P.

Pakline *pl.* 223
Pašić-Polje *sl.* 198
Pecka *sl.* 194
Peći *tv.* i *vr.* 220
Prnjavor *vr.* 216
Petrovac *tv.* 219
Petrovačko polje 218
Piva *rk.* 171, 221
Piva *pr.* 226
Plavnica *sl.* 228
Plazenice *pl.* 196
Plehan *sl.* 208
Pljevlje *vr.* 194, 227
Pljevlje *pl.* 170, 221
Pljevljanska *nh.* 227
Pliva *rk.* 172, 191, 193

Strana

Pociljevo *pl.* 210
Počitelj *gr.* 224
Podgorica *tv.* 228
Podhum *sl.* 206
Podmalinski *sm.* 226
Podmilačje *sl.* 192
Podražnica *sl.* 194
Podzvizd *tv.* 220
Poganac *pd.* 196
Popović *sl.* 208
Popovo *sl.* 211
Popovo polje *pr.* 225
Posušje *sl.* 224
Potočani *sl.* 210
Prača *pd.* 201
Pranja *rk.* 172
Prehodac *pd.* 198
Priboj *vr.* 169
Pridor *vr.* i *tv.* 216
Pridroska *nh.* 216
Prijepolje *vr.* 227
Prijepoljska *nh.* 227
Prokletija *pl.* 170, 221
Prokos *jezero* 172
Prolog *pl.* 170, 196
Proslap *sl.* 205
Prozor *vr. pd.* 205
Prozorska *nh.*, vidi Ram.
Prusac *tv.* 195

R.

Radoblja *rk.* 221 222
Radovan *pl.* 170, 190, 194
Radovan *pd.* 191
Radovlje *pd.* 203
Raduša *pl.* 196
Rajić *vr.* 211
Rakitno *pr.* 223

Strana.

Rama *rk.* 172, 205
Rama *pr.* 205
Ramska *nh.* 205
Ramščak *pl.* 223
Ranče *pl.* 191
Rastoka *sl.* 218
Raška *rk.* 213
Ravašnica *pl.* 196
Red *pl.* 202
Resenača *pl.* 217
Resenović *sl.* 198
Ribnik *sl.* 217
Ripač *tv.* 220
Rogatička *nh.* 200
Rogatica *vr.* 201
Romanija *pl.* 170, 199
Rosinj *pd.* 195
Rožaj *vr.* 214
Rudo *vr.* 227

S.

Sajković *sl.* 198
Salem-palanka *tv.* 226
Samar *pl.* (?)
Sana *rk.* 172, 193, 216, 217
Sanica *rk.* 217
Sanski Most *vr.* i *pd.* 217
Sarajevo *vr.* i *tv.* 199
Sarajevska *nh.* 199
Sarajevski mulaluk 199
Sava *rk.* 170, 208, 209, 210, 211, 214
Savin lakat *pl.* 212
Savski lug *pl.* 214
Sebežić *sl.* 204
Seonica *rk.* 205
Seonica *sl.* 206
Seonica *sl.* 224

Strana.

Srnatica *pl.* 170, 217
Sjenica *vr.* 213
Sjenička *nh.* 213
Siva stijena *ks.* 208
Sivša *sl.* 208
Sivša *sl.* 208
Skakava *sl.* 211
Skatavica *pl.* 214
Skender-Vakuf *vr.* 193
Skoplje *pr.* 194
Skopaljska *nh.* 194
Skočić sl. 212
Skucani-Vakuf *sl.* 217
Skugrići *sl.* 209
Slapnica *sl.* 202
Slatina *sl.* 215
Slatina *tp.* 175, 205
Smrdinj *pl.* 196, 210
Soko *tv.* 209
Soko *pl.* 209
Sokolac *tv.* 194
Sokolac *pd.* 220
Sokoline *sl.* 193
Soli Dolnja *vr.* i *tv.* 210
Soli Gornja *vr.* 211
Spreča *rk.* 172, 207, 209, 210
Spuž *tv.* 228
Sratinska *sl.* 215
Srebrenik *tv.* 209
Srebrenik *pl.* 209
Srebrenica *vr.* 212
Srebrenička *nh.* 212
Sredice *sl.* 218
Stara rijeka *rk.* 217
Staretina *pl.* 196
Stari Majdan *vr.* 217
Staromajdanska *nh.* 217
Stari vlah *pr.* 213
Stavnja *rk.* 202

	Strana.
Strmica *pl.*	196
Stržanj *pd.*	196
Stroborje *pl.*	201
Stolac *gr.* i *vr.*	224
Stolačka *nh.*	224
Stožer *pl.*	195
Struge *vr.*	224
Studba *rk.*	196
Stupčanica *rk.*	201
Sturlić *tv.*	220
Sutiska *vr.*	202
Sutjenska *pl.*	170
Sutorina *pr.*	221
Susid *pd.*	195

Š.

Šalija *pl.*	170
Šar *pl.*	170
Šaranci *pr.*	226
Šator *pl.*	196
Šćit *pl.*	170, 194, 203, 205
Šemnišnica *rk.*	194
Široki brijeg *sl.*	223
Šiš *pl.*	217
Škipovac *sl.*	209
Štedra *pl.*	196
Šujica *rk.*	196
Šujica *sl.*	223
Šuljaga *pl.*	170, 196
Švrakava *rk.*	172

T.

	Strana.
Tara *rk.* i *pr.*	171, 221, 226
Tartar *pl.*	221
Tartarović *tv.*	226
Taslidža *vr.*, vidi Pljevlje.	
Taslidžanska *nh.*, vidi Pljevlj.	
Tekućica *sl.*	210
Teočak *sl.*	211
Trnovo *sl.*	201
Trstivnica *rk.*	202
Tržac *tv.*	220
Tešanj *vr.* i *tv.*	207
Tešnjska *nh.*	207
Tihaljina *rk.*	171
Timar *pr.*	215
Tinja *rk.*	210
Tisovac *pl.* i *pd.*	170, 191, 193
Tišina *sl.*	209
Tiškovac *sl.*	198
Todorovo *tv.*	220
Tolisa *rk.*	209
Tolisa krstjanska	209
Tolisa ristjanska *sl.*	209
Tomina *sl.*	208
Tramošnica *sl.*	209
Travnik *vr.* i *gr.*	190
Travanjska *nh.*	190
Travanjski vezirluk	190, 214
Trebava *pl.* i *sl.*	209
Trebević *pl.*	170, 199
Trebinja *sl.*	225
Trebinje *vr.*	224
Trebinjska *nh.*	224
Trebinšćica *rk.*	171, 221
Trebižat *rk.*	171, 221
Tribovo *sl.*	193
Triglava *sl.*	198
Triglava *pl.*	196
Triješćani *sl.*	205
Trogir *pl.*	170, 207
Trojica sveta *pl.*	170
Trubar *st.*	219
Turija *pl.*	210
Turija *tv.*	220
Turić *sl.*	209
Tušnica *pl.*	196, 223

Strana.

Tuzla Dolnja, vidi Soli d.
Tuzla Gornja, vidi Soli g.
Tuzlanska *nh.* 210
Tvor *pl.* 904

U.

Ugar *pl.* i *rk.* 172, 191
Ugarac *pl.* 196
Ukrina *rk.* 172, 208, 214
Ulice *sl.* 211
Una *rk.* 170, 216
Unac *rk.* i *pr.* 219
Usina *sl.* 211
Usora *rk.* 172, 207
Utovo *tv.* 224
Uzlonac *pl.* 214

V.

Vagan *pd.* 194
Varcar-Vakuf *vr.* 193
Varda *pl.* 203
Vareš *vr.* 202
Varešac *rk.* 202
Varvara *sl.* 205
Vasiljević *sl.* 210
Vedro Polje *sl.* 219
Velež *pl.* 170, 221
Veličanka *rk.* 208
Velika *vr.* 208
Vrbanja *rk.* 172, 214
Vrbanjica *vr.* 215
Vrbas *rk.* 172, 191, 214
Vrbaska *rk.* 172, 215
Vrbljani *sl.* 194
Vrhbosna *pd.*, vidi Blažuj.
Vrhovina *pr.* 192

Strana.

Vesela Straža *sl.* 195
Vidoši *sl.* 198
Vijenac *tv.* 192
Vijenac *pl.* 219
Vijeka *sl.* 203
Vilenica pl. 170, 190
Visočka *nh.* 201
Visoki *vr.* 202
Višegradska *nh.* 212
Višegrad *vr.* 212
Vitez *vr.* 191
Vitoroga *pl.* 196
Vlasenice *vr.* 201
Vlasenička *nh.* 201
Vlašić *pl.* 170, 190
Volar *sl.* 216
Volijak *pl.* 205
Volujak *pl.* 170, 221
Vragolović *sl.* 201
Vran *pl.* 170, 221, 223
Vranduk *tv.* 207
Vranica *pl.* 170, 194, 203
Vranograč *tv.* 220
Vratnica *pl.* 218
Vrila *sl.* 196
Vrućica *sl.* 208
Vučjak *pl.* 170, 208
Vuvac *pl.* 170, 221
Vuvac *rk.* 171, 213

Z.

Zavala *sm.* 225
Zakopaonik *pl.* 196
Zdena *rk.* 217
Zec *pl.*). 203
Zelenike *sl.* 208

	Strana.
Zenica *vr.*	206
Zenička *nh.*	206
Zenik *rk.*	205
Zeta dolnja	228
Zmijanje *pr.*	215
Zovik *sl.*	211
Zvečaj *pd.*	215
Zvečan *pd.*	213
Zvijezda *pl.*	202
Zvjezdan *pd.*	203
Zvonigrad *pd.*	204
Zvornik *gr.* i *vr.*	212
Zvornička *nh.*	211

Ž.

	Strana.
Žabar *sl.*	209
Žabljak *rk.*	196
Žabljak *sl.*	198, 228
Željeznica *rk.*	199
Žepče *vr.*	208
Žitomislić *sm.*	224
Živanjska *rk.*	208
Županjac *gr.* i *vr.*	224
Županjačka *nh.*, vidi Duv.	

DIO II.

DOGODOPIS

Patriae scribere jussit amor!
Ovidius

I. UVOD

Prostor zemlje među rijekama: Savom, Unom, Drinom i morem Jadarskim od stoljeća IX. naziva se »Bosna«[1]. Od najdavnašnjih vremenah spadala je Bosna na *veliku Iliriju* — Illyricum magnum — koja imadijaše svoje kralje. Ovi kad budu od Rimljanah predobiveni, Iliriju razdijele na različite države. Bosna spadaše na Panoniju drugu konsularsku. Augustus pridruži je Dalmaciji[2]. Po razdijeljenju rimskog carstva godine poslije Isukrstova narođenja 379. na iztočno i zapadno, Bosna podpadne pod iztočno, t. j. grčko carstvo. Oslabivši obadva carstva, u Bosnu i u druge ilirske države najprije provale divji narod Goti stoljeća V, slijedećeg pak stoljeća VI. Gote protjeraju Avari i s ilirskim zemljama zavladaju, al ni ovijuh dugovječno ne bude gospodstvo. Pod Iraklijom, grčkim carom (g. 610—641), slavenski narod Hrvati i Srblji protjeraju Avare posvojivši ilirske zemlje, i svoje gospodstvo utemeljivši. Bosna k iztoku Srbim, k zapadu Hrvatima zapadne. Stanovnici u Bosni, kano i u ostalim ilirskim zemljama, od najdavnijih vremenah

---

[1] Od dogodopisacah ime ovo prvi napominje car grčki Konstantin Porfirogenita. De Adm. Imp. Cap. 31. In agro vero Bosonae — Civitates — Catera et Desnec etc.

[2] Farlati, tom. 4. pag. 37.

bili su Iliri, pleme slavensko[3]. Gospodujući narodi Rimljani, Grci, Goti, Avari, vjerovat ne možemo, da su stare stanovnike izkorijenili, njihovo gospodstvo samo nad gradovim i u ravnicama bilo je, planine pako i brda uzdržali su stari stanovnici; ovomu svjedočanstva ne treba; svak razuman vidi, i najviše iz toga razložiti može, prvo, što Srbi i Hrvati, nisu mogli naseliti u kratko vrijeme ove zemlje, buduć da su se oni krenuli iz sjevera ne kao narod, već kao jedno odjeljenje vojničko; drugo što znamo, da od blizu 400 godinah Turčin s Bosnom vlada, i da je u vrijeme uzeća Bosne 60.000 u Aziju preselio, preko 30.000 u jeničare pokupio, a tko će izbrojiti, koliko ih je pogubljeno, i u druge zemlje odseljeno, pak i do današnjega dana narod bosanski u svojoj bitnosti se uzdržao, i premda su mu ravnice i doline većinom oduzete, ništa ne manje on bregove i sad drži; on se *vlahom* i sada zove, kao što ga i bosanski vladaoci u svojim poveljama prije 600 godinah zvaše; on govori i sad oni slavenski južni jezik, kao što ga u našim slavenskim rukopisnim poveljama od stoljeća XIII. čitamo. Bosna zemlja dobila je ime od rijeke *Bosne,* kao što Rama od *Rame,* Rascia od *Raške,* po običaju slavjan-

[3] Noviji dogodopisci naši, nasljeđujući inostranske, o nama pišuće, stare Ilire neće da priznadu za slavenski narod, već povukavši se za Porfirogenitom, drže da su Slaveni stoprv VI. stoljeća u Iliriju došli, i da današnji svi Slaveni na jugu, jesu potomci Srbah i Hrvatah, a o Bugarima i Slovencima, ništa i ne spominjući! Inostranskim pisaocem i našim nekim tobožnjim dogodopiscima nitko se ne čudi, al zaisto svak se ima čuditi slavnom piscu P. Šafařiku! koji Henete drži za Slavene; a da su Heneti bili Iliri, to nitko ne sumnji; vidi njegova djela: Ueber die Abkunft der Slaven, i Starožitnosti Slowanske, pak i opet u ovom posljednjem djelu govori: da nikakvih Slavenah prije došastja Hrvatah i Srbah u Ilirsku nije bilo; sravnivajući ovo, i jošte nekoja njegova protuslovja u obziru ovoga predmeta, kazati se mora zaisto čudno razloženje!! — Tko se želi bolje o ovoj istini: *da su stari Iliri bili slavenskog roda,* uvjeriti, neka čita slavnog *Katančića,* osim drugih djelah osobito djelo: De Istro eiusque adcolis Commentatio etc. Budae 1798; — Dr. Lj. Gaja: *»Tko su bili stari Iliri?«,* vidi *Danice Ilirske* godine 1839. broj 10—15, zatim *Slavjanke g. Kukuljevića,* djelce istina malušno al istoričko.

skom, kako i na primjer Moravija od rijeke *Morave* itd. i premda je to sasvim očevidno, ipak mnogi misle i pišu, da joj ime proizlazi od imena naroda *Besah* ili kako neki kažu Bosah, koji se negda prije došastja Hrvatah i Srbah u ove zemlje, doselili bijahu iz Tracije od Bugarah protjerani.

Besi iliti Bosi, grana naroda getsko-tračkog, obitavali su zemlju od Nesta do Hema, zapadno Srdim u Misiji, iztočno Odrisim, u dolini filipopoljskoj susjedi. Poznati su bili po otcu dogodopisa, *Herodotu,* godine 71. po rođenju Isukrsta. Cara Oktavijana vojvoda M. T. Lucullus predobio ih je i pod rimsku zapovijed metnuo. Strabo govori, da su narod razbojnički bili. Ovidio napominje u svom žalopjevu, kako je nesnosno među njima prebivati[4]. Besi, bili su zaisto narod slavenski — ilirski — od Grkah različit; tako se štije kod dogodopisca *Pagius-a,* tom. II: »g. 315. u životopisu sv. Teodosija strojnika — Coenobiarcha — da je sv. Niceta sagradio u prostoru samostanskom crkve, u prvoj Bog se je slavio u grčkom jeziku, u drugoj Besi *svojim jezikom* božanstvene hvale pjevahu; u trećoj Armeni Bogu se moljahu; a u četvrtoj iz tjelesah ljudskih vragovi se iztjeravahu.«

Da su Bosanci potomci ovih Besah tvrde dogodopisci: Seb. Munsterus u svojoj Cosmographii K. IV. Lud. Tubero — Cervarius Dubrovčanin.[5] Ant. Bonfin Neapolitanac i Matije Korvina historiograf Dec. II. libro X. Peter de Réva, pisaoc ugarski.[6] *Sim. Timon,* po isti način dogodopisac ugarski,[7] i više drugih vidi kod *M. Orbinija,* str. 345.

---

[4] Vivere quam miserum est inter Bessoque Gaetasque. Ex Ponto Tris. III. El. X. v. 5.

[5] Commentariorum Lib. 5. § 4. Porro Bosinates Thraecum Bossorumque Soboles, olim Thracia a Bulgaris pulsi, eas regiones Illyrici insederunt, quae Savo, Valdano, Drina omnibus, et mari adriatico, quod Dalmatiae protenditur, continentur.

[6] Corona Hung. Cent. 7 Bosna, vel. Bosnia, ab incolis, qui vulgo Bosnii olim et Bessi appelabantur, dicta regio etc.

[7] Imago antique Hungariae pag. 18... Auctor enim qui ante Turocium scripsit Cronica Hungariae, Bessos vocat populos, cum quibus reges Hung. apud Savum bellabant.

Koji vođa i koje godine su ovi Besi ovamo došli, to se uprav kazati ne može, po svoj prilici na svrhi stoljeća VI. Onog vremena dogodopisci o ovom preseljenju Besah ništa ne spominju, i ovo mučanje mnogim služi za razlog s kojim dokazuju, da današnji Bošnjaci nisu Besah potomci. Al ovi razlog ništa ne valja, koji dogodopisac kaže, kad su prvi Slaveni u Europu došli, i koji su ih vođe izveli, kako su se razselili — i mnoga druga, koja mi danas zato ne znamo što o njima nitko nije pisao, a da su se dogodila, nitko ne sumnja.

II. BANI BOSANSKI

Kako se god ne može vrijeme naznačiti istinito, kad su se Besi u ovu zemlju iz Tracije doselili, tako isto niti se imena vođah mogu znati. Ništa ne manje imali su brzo podloženi biti poglavarima prevalitanskim[1], i to još stoljeća VII[2]. Stoljeća pako IX. (g. 874), *Budimir,* kralj prevalitanski, sazove sabor u ravnini duvanjskoj, uredi svoje kraljevstvo i razdijeli ga na županije, pravije, na banovine. Dandulus, dužd i pisaoc mletački, pod godinom 874. u svojim ljetopisima sljedeća piše: »Jest pako Dalmacija prva od državah grčkih, koja od iztoka ima Macedoniju, od zapada Histriju, od poldneva more Jadarsko i otoke liburničke; a od sjevera jedan dio Misije; od ravnine dakle Duvna — a plano Dalmae — do Histrije, nazvo je *Hrvatska Bijela;* a od rečene ravnine do Drača *Hrvatska Crvena;* a prama brdima, od rijeke Drine do Macedonije, *Rascija;* a od rečene rijeke s ovu stranu *Bosna* naimenovao je, i župane u svakoj postavio je«[3]. Bosna dakle imala je svoje bane, koji su bili podložni

---

[1] Kraljestvo neki imenuju ovako, neki dalmatinskim, neki slovinskim, a neki srbskim; kraljevstvo ovo iz početka malušno i tijesno bilo je, odprilike pašaluk skadarski, al kasnije kad se razširi, brzo propade.

[2] *Pejačević,* Colloquio 12. pag. 373.

[3] Ovo *Dandulus* piše kod Lucija L. 2. Cap. 3. i to po popu Dukljanskom, kano i Orbini, pag. 211.

kraljem više rečenim, al ovo podložtvo slabo je bilo dok najposlije sasvim ne odbace ga i bani nezavisno stanu upravljati.

I. *Želimir* (Selimirus)

Oko godine 940. štije se, da je prvi bio od banah bosanskih, koji ne htjede biti podložan svom gospodaru Tješimiru, zato bi sbačen s dostojanstva.

II. *Krešimir* (Kresimirus)

Kralja spomenutog sin, a brat Prelimirov, ovi od otca svoga bi poslan protiva neposlušnog bana Želimira s vojskom; uzmnoživši vojsku svoju s vojskom Čedomira, bana od Bijele Hrvatske, svog po materi djeda, pobi se sa Želimirom niže Jajca, nadbi ga i u Ugarsku protjera. Za nadarenje otac mu predade pod vlast bosansku banovinu. Po smrti svog djeda Čedomira oko godine 970. naslijedi i Bijelu Hrvatsku. Po Dukljaninu: Orbini, Du Cange, Pejačević, Farlati itd. pišu.

III. *Stjepan I.*

Sin Krešimirov, po smrti svog otca stupi na dostojanstvo bana bosanskoga. Bio je veliki prijatelj Dubrovčanah, oko godine 1080. dođe u Dubrovnik sa ženom svojom, i od Dubrovčanah lijepo primljen i dočekan bude; u znak ovog prijateljstva, darovao im je tvrđavu Župu (Breno) sa spadajućim na nju zemljištem Gruž (Gravosa), Rijeku (Ombla), Zatonj (Malfium)[4]. Po smrti ovog bana, porodi se u Bosni boj unutarnji, radi šta žena njegova Margarita otiđe u Dubrovnik ponesavši sobom i blagajnicu, sv. križa i više drugih svetacah moći, koja darova crkvi sv. Stjepana. Baveći se ona u Dubrovniku, sagradi crkvu na

---

[4] *Lukari,* Lib. 1, pag. 5. i 9.

poštenje svoje zaštitnice sv. Margarite[5], u kojoj i pokopana bijaše. — Du Cange §. 4. Pejačević Coll. 12. pag. 374. Po Dukljaninu. Uzrok ovih smutnjah bijaše:

IV. *Leget*

Stjepana bana sin naravni — kopilan — koji zlo gledan u dvoru otca svoga, pobježe u Trebinje, gdje odhranjen bijaše s Boleslavom, rođakom svojim, koji bijaše sin kralja Prelimira. Oženi se s Lavicom, s kojom porodi 7 sinovah. Ovi Leget po nagovoru svojih boljarah pobi sve sinove (osim Silivestra) kralja Prelimira, Bosnu sa svojim sinovima preote, i banom se na silu učini, al dugo u njoj ne banova: kuga bo njega i sinove pomori. Orbini, pag. 219, Du Cange, §. 5.

V. *Vukmir*

Poslije smrti bana Legeta na banstvo stupi Vukmir, sin Stjepana I. od druge žene, a ne od Margarite. Piše Lukari da Boleslav, Prelimira kralja sin a Vukmirov rođak, bivši od njega uvrijeđen, sa 10.000 vojnikah u Bosnu uniđe, nju porobi, pak zatim Dubrovnik obsjedne, ištući Margaritu, banicu bosansku, popalivši žita i livade, i uzamvši ucjenu od Dubrovčanah, vojsku natrag krenu. Du Cange, §. 6.

VI. *Krešimir II.*

Brat Vukmirov, koga mletački pisaoci Murcimirom nazivlju. Ovi oko godine 994. imadijaše i hrvatske zemlje pod sobom, koje bijaše preoteo svome bratu Vukmiru. — Mlečanim Suringa. — Nevjerojatno je, što Orbini, pag. 347. i 394., piše, da ovi ban, ne imadući sina već kćer, koja bijaše udana za kra-

[5] Crkva ova bila je izvan grada, u vrijeme rata ciparskog prenešena je radi pogibelji u grad, kako se iz nadpisa vidi; opširnije vidi kod Farlatija: Illy. sac. t. VI, pag. 41.

lja ugarskoga, ne kaže kog, zato da su se po smrti bana ovog ugarski kralji činili gospodarima od Bosne i od Hrvatske, al Bošnjaci i Hrvati za takve ih ne priznavši, da su samo naslov zadržali. Vidit ćemo, da kasnije ugarski kralji uzeše naslov od Rame. Poslije smrti ovog bana, tko je Bosnom upravljao, pisaoci ne spominju! Du Cange, Cap. 9. §. 7.

VII. *Stjepan II.*

Bodin kralj pokorivši odmetnika bana raškog, dođe s vojskom u Bosnu, da podloži i ovog bana, koga protjeravši, namjesti za bana od Bosne svog prijatelja kneza Stjepana, oko godine 1070[6]. Ovi ban bio je veliki neprijatelj Dubrovčanah, koje za lašnje u podlogu imati sagradi nad njihovim gradom tvrđavu, i zapovjednikom postavi Vuka Gradiknu, koju poslije Dubrovčani, podmitivši Vuka a vojnike poopijavši licem na Uskrs godine 1116. uzmu i razvale. Vuka učine svojim vlastelinom, od koje obitelji izađu Gradići[7].

VIII. *Tvrtko I.*

Od ovoga pisaoci ništa ne spominju, izvan, da je bio podložan kralju prevalitanskom, ol dalmatinskom.

IX. *Borić (Boritzes, Boritius)*

Od godine 1141—1168—27

Ban ovi sasvim odcijepi se od kraljah dalmatinskih, on je nezavisno Bosnom počeo upravljati godine 1141. Ivan Cinam, grčki pisaoc, piše u knjizi 3,

[6] Lukari, Libro 2. pag. 10.
[7] Miletius — Miletić, dubrovački najstariji pisaoc, i Serafin Razzi u ljetopisim dubrovačkima, Libro 1, Cap. 13, opisuju obširno ovi događaj.

da je bio podložan Geizi II, kralju ugarskomu, i da mu je danak plaćao[8]. Geiza ovi imajući boj s Emanuelom, carom grčkim, zovnu u pomoć i bana Borića, koji se je junački vladao i grčku navalu snažno uzbio godine iste koje je banom postao, što je Grke dotle ustrašilo, da poslije 13 godinah kad je Emanuel opet boj zametnuo sa ugarskim kraljem, nije prepustio svojim dalje od Drine robiti; al se bojna sreća promijeni; godine 1154. udari s vojskom na Dešu, velikog župana raškog, i otme od njega Humsku. Milovan, biskup bosanski, odprije spadao je pod vlast arcibiskupa spljetskoga, na molbe dubrovačkoga mitropolite, podloži ga papa sad dubrovačkomu, s kojom promjenom ne bivši zadovoljan ni biskup ni ban, na lijepo ne mogavši se stvar dokončati, Borić, uzmavši pomoć od ugarskoga kralja, digne vojsku, te popali Župu i dojduće godine obsjedne Dubrovnik. Dubrovčani, zovnući pomoć od Kotoranah i Peraštanah, a imajući dobrog vođu Mihu Bobalića, Bošnjake i Ugre protjeraju od svog grada[9]. Po nastojanju biskupa trebinjskoga Borić mir sklopi s Dubrovčanima pod ugovorom: da Milovan, biskup bosanski, bude podložan dubrovačkom arcibiskupu, Borić pako da izplati štetu učinjenu, bojni trošak, i dar pristojan da im adde. Sramotni ovi ugovor, da učini i izpuni Borić, prisili ga Emanuel, grčki car, Borić bo bijaše njegov grad Biograd obsjednuo u isto vrijeme kad i Dubrovnik; Grci bo ga od Biograda protjeraše, i na Bosnu navališe, ban ne mogući

---

[8] Riječi su njegove: Cum autem ad Savum pervenisset — Emanuel — ad illud inde flumen deflexit, Drunam nomine, quod e superiori loco fractis ostiis Bosthnam a reliqua Serblia dividit; coeterum Bosthna non subest imperio archi-zupani Serbliae. Sed gens tunc temporis moribus suis, suoque magistratu agebat ... His cognitis rebus simulque intellecto Boritzen Bosthnae, regionis Dalmatiae, Exarchum, qui socius in bello erat Peonarchae (id est regi Panoniorum cui erat vectigalis) in suam redigere ditionem cupiens, fortissimos milites, ad conserandas cum Boritze manus, dimisit. Libro 3. Kod Lucija Libro 5. Cap. 3.

[9] Orbini, pag. 347. — Farlati, tomo 4. pag. 44.

dvostrukoj vatri odoljeti, pomiri se s Dubrovčanima, a malo kasnije i s Grcima, pod tim ugovorom, da razkine prijateljstvo s ugarskim kraljem[10]. Godine 1155, kad je mir s Dubrovčani učinio, dao je povelju benediktincima, otoka lakromskog, potvrdivši im crkvu sv. Pankracija u otoku Mljetu, u mjestu Babino Polje zvanom, sa svim posjedovanjim, koja na rečenu crkvu spadaju[11]. U ovoj povelji napominje svoje rođake, sinove i ženu. Obrana Milovana biskupa, i ova povelja dana samostajnicima katoličkim, svjedoče, da je ovi ban bio obreda rimskog. Imao je za ženu Lavicu, kćer Tomaša Vukmirovića, toga vremena velikog vojvode; od ove imao je više sinovah, al samog Kulina pisaoci nam ime spominju. Poslije 27 godinah svog vladanja umre godine 1168.

Buduć, da će više putah biti spomenuto uticanje kraljah ugarskih u stvari bosanske, to najprije vidimo, kad su i kako su oni Bosnu svojoj kruni pridružili, ol pravije pridružiti htjeli. O ovome različita su mnijenja i mudrovanja ugarskih pisaocah, vidi Pejačevića Coll. 12, pag. 347. Sva ta umstvovanja s ovim izjasnjenjem nastojim popraviti. Iz prije rečenih, vidjeli smo, da su bani neki hrvatski bili zajedno i gospodarima od Bosne. Hrvatsku sv. Ladislav, kralj ugarski, skučivši pod svoju oblast, njegovi nasljednici držali su da i cijela Dalmacija i Bosna ima spadati na Ugarsku, što je Koloman i učinio, krunivši se u Biogradu primorskom za kralja hrvatskog i dalmatinskog. Suviše: Bela II. Slijepi imao je za ženu Elizabetu, kćer Uroša, velikog župana Raškog, koja svomu čovjeku donese prćiju — *dotem* — zemlje humske dio jedan, koga natapa rijeka *Rama*. Prvi dakle od kraljah ugarskih Bela II. Slijepi u jednoj povelji od godine 1138. nazivlje

---

[10] Kod Rajića: str. 165. — Gutri i Grai. Suprotivno pako piše Du Cange, §. 10, da je Borić Biograd posvojio od cara Emanuela.

[11] Vidi pomenutu povelju latinski pisanu, kod Farlatija, t. 6. pag. 79.

sebe kraljem od *Rame*[12]. Vidi: Tractatio post Illyrici novi p. 153. Kasnije pako kad se patareni u Bosni pojave, onda na molbu i poticanje rimskih papah, ugarski kralji, progoneći patarene, povrijede bosanskih banah nezavisnost, kako ćemo svojim redom vidjeti.

X. *Kulin*

God. 1168—1204 — 36

Sin Borića, rođen godine 1145, po smrti otca svoga stupi na njegovo dostojanstvo godine 1168. Slijedeće godine sjedinivši se sa svojim svojacim sinovima Dešinim: Miroslavom, Konstantinom i Stjepanom Nemanjom, ustane protiva Radoslavu, posljednjem kralju dalmatinskom, sinu kralja Draginje, i ovoga iz Zete protjera. Radoslav i brat mu Ivaniš prebjegnu u Dubrovnik; i budući da ih Dubrovčani na zahtijevanje Kulinovo i Dešino ne htjedoše predati, to ovi vojsku dignu na Dubrovčane, al bijahu od ovih pobijeđeni[13]. Ovi ban izpočetka svog vladanja bio je pravi katolik, kako se vidi iz poslanice papina Legata Teobalda[14] na njega pisane godine 1180. A poslije nek se oženi sa sestrom Stjepana Nemanje, koja bijaše bogomilka, i on postade sljedbenik iste vjere. Još godine 1174. bio je otajni njihov

---

[12] Ugarski kralji naslov: Rame i Bosne za isto značeće držali su, što se doznaje iz povelje kralja Ladislava IV godine 1274. Kumanima dane, koje početak, među ostalimi, »Rhamae seu Bosniae« stoji. Peter de Reva, Corona Hungariae Centuria. 7. kod Schwandtnera tomo 2. dokazuje, da je Andrija II. naslov ovi donio iz Palestine, i ne znadući za ovu Ramu u Bosni, misli da je ovo ona *Rama,* od koje se spominje u sv. pismu III. kraljah 15, 17, Jozue 10, 28. Sudacah: 19. 11—15. Malo manja pogreška jest i našeg Rajića, koji piše na str. 162: »Rama ishodit v' Hercegovinĕ i pri Naronĕ vpadaet vo adriatičeskoe more«.

[13] Orbini, Pejačević itd.

[14] Kod Farlatija t. 4, pag. 44, s nadpisom: »Culin Magno Bano Bosnae«.

sljedbenik i u isto sljedbeništvo privukao je svoju sestru Anu, njezina čovjeka Miroslava, brata mu Konstantina i svog šuru Stjepana Nemanju, raškog župana; dapače protjerane iz Splita i Trogira bogomile u svoju ih državu primi. Razumivši ova, Emerik, kralj ugarski, prisili ga ići u Rim k papi, da ondje obeća ostaviti bogomilstvo; on istina ode u Rim i pod zakletvu obeća da unapredak nit će on slijediti nauk bogomilah, niti iste trpiti u svojoj zemlji; al kako vidimo iz poslanice Vulkana, kralja srbskog, na papu Inocencija III. godine 1199. pisane, Kulin opet se je povratio na krivovjerstvo[15].

Godine 1197. Andrija, Emerika kralja brat, otme mu zemlju Humsku, al po svoj prilici on je ovu zemlju natrag oduzeo, i banovinu svoju tako razširio, da je u duljinu 10 danah hoda imala. Ban ovi bio je prvi, koji je počeo državu svoju uređivati: mnoge inostrane zovnu u svoju zemlju, koji iz praznih mjestah, sela i gradove zavedu, gvozdene majdane otvori; dvojici Dubrovčanah ustupi u gori Jagodini — mjesto među Sarajevom i Varešom, danas Našići zvano — gdje oni otvore rudokopnje gvožđa i srebra, jednu tvrđavu sagrade, koja za dugo vremena mali Dubrovnik zvala se je; iz ovih majdanah Dubrovčani su duže vremena znatne dohodke primali. Godine 1189. s dubrovačkim knezom Gervaziom i vlastelom učini ugovor trgovački, davši im pismo, da po njegovoj zemlji mogu slobodno trgovati[16]. Razpre vjerozakonske mnogo su ga smetale. Inocencio papa, razumivši ne samo od Vulkana, već i od spljetskog arcibiskupa, da je Kulin, a i š njim bosanski biskup Danijel, pravi patarenski nasljednik, Danijela prokune, a i š njim sve sljedbenike, koji ako se ne pokore, da im se sva dobra oduzmu; piše na Emerika kralja godine 1200, da usiluje Kulina i sve krivovjernike protjerati iz Bosne, a Bernardu,

---

[15] Vidi Vulkanovu poslanicu, kod Pejačevića, i Farl. t. 4. pag. 45.

[16] Vidi: »Srbski spomenici«, str. 2, pod brojem 1, latinski i bosanski pisanu.

arcibiskupu spljetskom, daje oblast lišiti Danijela biskupske oblasti, ako se ne pokori. Videći se Kulin stiješnjena sa svih stranah, ostavi bogomilstvo posve, i buduć, da je biskup Danijel bio umro, to on postavi biskupom Radogosta, kog čini posvetit po Bernardu, arcibiskupu dubrovačkom, sagradi svojim troškom dvije crkve, koje isti Bernardo posveti, ban ga lijepo nadarivši vrati u Dubrovnik[17]; godine pako 1202. Bernarda spomenutog i archiđakona dubrovačkoga sa još nekoliko svojih Bošnjakah, kao poslanike papi Inocenciju III. poslao je s darovima, da izjave njegovu poslušnost i podložnost prama rimskoj stolici, moleći da mu papa svog poslanika pošalje, koji će mu biti od velike pomoći u obraćenju krivovjernikah. Papa ovo poslaničtvo dragovoljno primi, i pošalje mu svoga poslanika Ivana Casaemaria, svoje kapele nadstojnika. Ovi poslanik među mnogim obrati i nekakve kaluđere sv. Vasilije. Prednjaci dakle od patarenah i ovi saemarija, svoje kapele nadstojnika. Ovi poslaku papinu[18]. Poslanik zatim ode u Ugarsku k Emeriku, povedši sa sobom rečene prednjake — njih dvojicu — kod kralja bio je tada i sin Kulinov, koji pred poslanikom, kraljem i arcibiskupom koločkim, obeća na ime svoje i otčevo, da više niti će oni slijediti nauk patarenski, niti će u svojoj zemlji dopustiti, da drugi slijedi, i ako bi ovo obećanje prestupio, da plati 1.000 markah srebra. Dva pako ona prednjaka, na ime svoje braće obećaše sva ona obslužit koja im od papina poslanika budu naložena, obećanje ovo zakletvom potvrdiše. Sva ova vidi iz knjige kralja Emerika na papu Inocencija III. pisane godine 1204. Kod Falatija pag. 46 t. IV.

Vrativši mu se sin s ovakvim ugovorom iz Ugarske, Kulin do malo vremena preminu godine 1204. On je imao za ženu sestru Stjepana Nemanje, koja udovicom za njega je pošla, kako joj je ime bilo, dogodopisci ne spominju, tako isto ni djeci, koju je s

---

17 M. Orbini, pag. 350.

18 Čitaj kod Farlatija, t. 4. pag. 46.

njom izrodio imenah ne znamo. Za 36 godinah njegovog upravljanja, tako je bila plodnost i obilnost u žitu i u svačemu, da poslije mnogo godinah, kad bi koja godina plodna bila, običavali su Bošnjaci reći: »Vraćamo se na vremena Kulinova«[19]. Ovoga bana potomci i sad se u velikom broju i bogatstvu nahode u Bosni pod imenom bezi Kulenovići, a ima i grad na desnoj obali Une, Kulen-Vakuf.

Da u kratko štogod vidimo i od sljedbe patarenah, koji se često u ovom dogodopisu spominju. Početnik ovih krivovjernikah, bio je neki Vasilija Armenin, liječnik u gradu Tebrici, u Armenskoj. Osvađen radi svojeg zlog i vjeri Isusovoj protivnog nauka, po zapovijedi cara Aleksija Komnena s dvanaest svojih drugovah bude sažgan. Njegovi nasljednici, da se lašnje obrate, po savjetu biskupa antiokenskog Todora, budu premjestjeni iz Armenije u Tračku oko Filibe god. 969, al se s njima protivno dogodi: mjesto što bi od drugih bili izgledom i trudom obraćeni, oni druge k sebi privukoše i brzo se u Bugarsku uvukoše, gdje novo ime stekoše:*bogomilah* i *pavlićanah*. Sljedba ova iz Bugarske u Francezku pređe, donešena po krstonoscima, koji su se iz iztoka vraćali preko Bugarske. Peter Bruysius prvi je počeo učiti, poslije njega Henrik, a najviše Peter Valdus, od kog Valdenjani — Valdenses — budu prozvani, kasnije pako Albigenses, od grada u Francezkoj tog imena, gdje ih je najviše bilo. Iz Francezke pređu u Italiju, gdje patareni budu prozvani, od latinske riječi *patior*, a naški trpiti, patiti, budući da su bili pripravni svaku nezgodu prije pretrpiti, nego se svoga nauka odreći. Drugi pako dovode od milanskog predgrađa tog imena, gdje su se sastajali. Iz Italije dođu u Dalmaciju, a iz ove u Bosnu, gdje pod obranom bana Kulina mnogo se razšire i u druge zemlje ilirske pređu. Pod Kulinovim nadstupnicima još većma se razprostrane i sebi papu izaberu, koji je u Francezkoj svog namjestnika imao. Tomaš kralj iz Bosne ih protjera, nastane se u Hercegovini, a kad Turci dođu, svi se iz-

[19] M. Orbini, pag. 350.

turče, kako ćemo u svom redu vidjeti. Nauk njihov u slijedećim člancima zadržavao se je: 1) vjerovaše dva početka, jedan od koga svako dobro, a drugi od koga svako zlo izhodijaše. 2) Svetog pisma knjige starog zavjeta odbacivahu, izvan pjesnih i prorokah, uzrok taj donoseći, da je od zlog početka — vraga — sastavljeno. 3) Sin i duh sveti da nisu prije godine 5.500 po stvorenju svijeta bili rođeni. Od sina da su Juda i ostali apoštoli bili rođeni. 4) Boga otca vjerovahu tjelesna, njegov prvorođeni sin zove se Sathaniel, ovi ustavši protiva otcu s nebesah bude sbačen, koji stvori zemlju, živine, i istoga čovjeka. 5) Drugorođeni sin bio je *Riječ,* nerazličit od Mihovila Arkangela, koji je s neba sišao i utvorno uzmavši na se put čovječansku, utvorno trpio, umro, i uzkrsnuo. 6) Malu djecu nisu krstili. Zatim odbacivahu neka svetotajstva — sakramente — vlast crkovnu, i pravo tijelo Isusovo u presvetoj ostiji zanikivahu; posvetilište mise, i ženitbe izsmjehivahu; štovanje prilikah za idolopoklonstvo držaše; učahu: da se vjera utvoriti može, kad se u pogibelji nalazi koji ju izpovijeda; štovaše vragove, da im ne nahude. Za nikakve molitve nisu htjeli znati osim *otčenaša,* koga obdan pet a ob noć sedam putah prigovarahu. Katolikah kršćenje, govorahu, da je Ivanovo, a njihovo, da je Isukrstovo, a ovo je po duhu svetom. — One, koji su na njihovu sljedbu prelazili, ovako bi krstili: glavi ovoga prinosili bi Evanđelje sv. Ivana, zazovnuvši duha sv., s pjevanjem otčenaša svršivali bi obred od svog kršćenja. Vidi kod Pejačevića Colloquium 5 pag. 160, Farlati, t. 4, pag. 45. Protestantski dogodopisci opisuju ih kao ljude dobre, učene i pravdu ljubeće, kao građane krepostne, a najviše iz tog uzroka hvale ih, što su se crkvenoj vlasti protivili; al protestantima ne čudimo se; *»Svaki pačak za svoj svračak!«* — veli poslovica. Kad su oni takvi bili domorodci te su se opirali papinskomu uticaju, braneći narodnu nezavisnost, jer su se svi uticali k Turcima, Turke protiva braći svojoj zvali, i kad su imali pomoći braću svoju protiva Turcima, to ne učiniše: Herceg Stjepan, njihov odvjetnik, ne htje-

de pomoći svog kralja! Radak pako predade na izdaji Bobovac Turcima, na poslijedku pako svi se izturčiše, da dobrih mi i kreposnih građanah.

XI. *Kulinović (Culini filius)*

Po smrti otca svog Kulina nastupi na banstvo, kako se vidi iz poslanice Emerika, kralja ugarskog, na papu. Kako mu je ime bilo, dogodopisci ne spominju, nit se znade, do koje je godine vladao. Promislivši ona, koja su prije učinjena za života otca njegova i one pogodbe s globom sjedinjene, ne možemo sumnjiti da nije pravi katolik bio[20]. Ništa ne manje patareni, još većma užbune se i osile, na Kreševo, biskupski grad, nasrnu, dom obore i kanonike raztjeraju, koji prebjegnu u grad Vrhbosnu, a biskupa za 35 godinah ne bude u Bosni. Andrija, kralj ugarski, preporuči ih kraljevskom zapoviјеđu splitskomu mitropolitu godine 1207. Honorio III, papa god. 1219, pošalje svog poslanika Akoncija u Bosnu, koji ovdje god. 1222. umre. Dok je ovdje još Akoncio živio, patareni učine sebi papu, koji u Francezkoj imađaše svog namjestnika, kako svjedoči Konrad, portuenski biskup i papinski poslanik u Francezkoj, u poslanici na arcibiskupa rotomagskog[21].

XII. *Nikola (Nicolaus)*

Je li ovi sin Kulinov ol unuk, dogodopisci šute. Du Cange i Farlati poslije Kulina meću u redu prvog Sebeslava, al pogrešno. Uspomenu Nikole nalazimo kod crkvenog dogodopisca Abrahama Bzovija, koji i u godini 1233. piše da je Nikola odrekao se bogomilstva, i da je od dominikanah na katoličku vjeru obraćen, obećavši da će ostati u vjeri istoj, i davši im u zalog sina svog, bojeći se od kralja ugar-

---

[20] Pejačević, Coll. 11, pag. 381.

[21] Kod Mateja Parižanina, u englezkom dogodopisu na god. 1223.

skog, da mu gospodstvo ne oduzme. Buduć Nikola mnogim dokazima osvjedočio svoje pravovjerstvo, pisao je papa Grgur IX. kralju ugarskomu, da njemu i sinu mu dade Bosnu u posjedovanje. Dominikancima pako, da sina Nikolu otcu povrate, buduć da o njegovom pravovjerju nikakve sumnje neima[22]. Farlati, t. 4. pag. 48, ovog bana samo za zemaljskog gospodara, Dynastu oliti spahiju drži, al se vidi suprotivno iz riječih Bzovija.

XIII. *Sebislav (Zibisclaus)*

Sin Nikolin stupi po smrti otca svog na banstvo od Bosne. Papa Grgur IX. godine 1236. vladanja svog godine 10. piše ovomu banu i hvali ga, da je među nebrojenim bogomilcima uzdržao se u pravoj vjeri, kano ljiljan među trnjem, zato ga grli i njega sa zemljom Bosnom uzimlje pod obranu sv. Petra[23]. Među prve zasluge ovog bana, té se broje, što je, kao pravi katolik, godine 1238. biskupsku stolicu podignuo u gradu Vrhbosni, koju su patareni prije 35 godinah u Kreševu bili oborili, i katolici do tog vremena bijahu bez biskupa[24]. Premda Sebislav bijaše svu pomnju uložio, da iztrijebi bogomilstvo, ništa ne manje sam nije mogao napredovati, zato papa Grgur IX. zapovjedi kralju ugarskomu Beli IV. da banu pomogne iztjerati patarene. Bela s vojskom pošalje svog brata Kolomana, bivšeg kralja od Lodomerije — Galicije — a sad bana slavonskog, koji u Bosnu s vojskom nadošavši patarene pokori i silu njihovu slomi. Pod ovim banom Tatari, prešavši iz

---

[22] Vidi kod Pejačevića, Coll. 12. pag. 381.

[23] Riječi su papine: »Te qui sicut laetantes accepimus inter Principes dioecesis Bosnensis, infectos macula haeretice pravitatis, existis quasi lilium inter spinas prosequendo solicite bene coepta, per quem valeat augmentum Christiani nominis authore Domino provenire, sincerae chariatatis brachiis amplexantes, personam tuam, et terram tuam cum bonis omnibus, quae in praesentia rationabiliter possides, sub Beati Petri protectionem recepimus etc. etc. 1236. sexto idus aug.«

[24] Farlati, t. 4. pag. 49.

Hrvatske, udare na Bosnu, nju oplijenivši vrate se kao razbijeni na Grobničkom polju — preko Srbije[25]. Godine 1242. umre Sebislav.

XIV. *Ninoslav*

Sebislava bana sin, umrvši mu otac, zauzme njegovu vlast. Ovoga Ninoslava nahode se dvije povelje, prva od god. 1236. darovana Žan Dandulu i svoj obćini dubrovačkoj potvrđuje trgovački ugovor od Kulina učinjeni. Sebe imenuje: »Matej, a odmielom Ninoslav, ban bosanski veliki«; druga je pako od godine 1239. darovana Jakovu Delfinu, dubrovačkom knezu i svoj vlasteli dubrovačkoj, vidi Srbske spomenike, str. 7, str. 14. Imajući Spljećani rat s Trogiranima, ban se združi sa Spljećanima i ove pomogne; za to se na njega razsrdi Bela kralj, i kad se je godine 1244. mir ugovarao među Spljećanim i Trogiranima posredovanjem kralja, poimenice bude ban Ninoslav izvađen[26]. I pod ovim banom patareni se na novo oporave i posile, zato papa Inocencio IV. zapovjedi Benediktu, katoličkom arcibiskupu, da digne na njih krstonosnu vojsku, što on i učini godine 1246. dođe s vojskom, na njih udari i razbije ih: mnogi poginu, više ih se obrati, a neki razbjegnu se[27]. Pišu dogodopisci[28] da Bela kralj, htijući se os-

---

25 Toma archiđakon u historii salon. C. 40.

26 Toma archiđakon u historii sal. Cap. 47; kod Lucija.

27 Farlati, t. 4, pag. 53—54.

28 Farlati, tom. 4. pag. 54, Pejačević Coll. 12. pag. 350. i mnogi drugi, al s čim bi ovo posvjedočili drugog ne imadu starijeg dogodopisca od M. Orbinija, evo šta on piše: »Cotromano Tedesco uomo famoso nel armi. Il quale venendo in Bosna e trovatola *senza signore,* lo occupó facilmente«, al odklen je Orbini ovo crpio? i budući, da nigdje ovog barona Ivana Kotromana, i njegovog Bosnom zavojevanja, uspomene, niti kod ugarskih, niti kod dalmatinskih pisacah imade, dakle zajedno s Du Cangeom, Cap. 9. §. 13—14, sumnjim o povijesti ovoj Orbinija, scijeneći, da su Orbinija, ol onog iz kog je on crpio imena: Colomanus, Calomanus pomela, s Cotromanus. — Istina, da Don Lorenzo Miniati, u knjigama

vetit Ninoslavu, što je Splječane pomogo protiva njegovim podložnicima Trogiranim, poslao na njega nekakvog barona njemačkog Ivana Kotromana s vojskom. Ovi, da je Bosnu osvojio, i da je od kralja banom postavljen, od koje porodice da su izašli ostali bani bosanski. A događaji nam protivno kažu, iz kojih vidimo da kralji ugarski banovinu bosansku nisu davali ikakvom boljaru, već je sebi i svojoj porodici uzdržali, tako u pomirenju kralja ugarskog s Otokarom, kraljom českim, godine 1271. imenuje se Bela, Stjepana kralja brat, »Dux Machowiae et Bosnae«. Ovi Bela poroda ne imajući, dostojanstvo prođe na brata Stjepana, a po smrti njegovoj na Ladislava. Ladislav kralj predade Bosnu materi svoj Elizabeti, ova po zapovijedi pape Nikole III. izdade naredbu god. 1280. protiva patarenim bosanskima, na kojoj naredbi stoji podpisana: »Elisabetha major Regina Hungariae, Ducissa de Machov et de Bosna« — godine 1282. Pavo Šubić Brebirski kupi od Ladislava kralja gospodstvo nad Bosnom[29]. Dragutin, kralj srbski, otme je i Ladislavu i Pavlu. Dragutin pošalje svoga poslanika papi Marina archiđakona barskog, po komu među ostalim papu Nikolu IV. moljaše, da bi našao lijeka protiva krivovjerstvu patarenah bosanskih. Papa odpisao je godine 1291. i dva postavio inquisitora »heretice pravitatis«, t. j. iztraživaoca krivovjerničke zloće[30].

Le Glorie cadute etc. etc. Venecija 1663, navodi jednu povelju od godine 1268 (1278) Stjepana Kotromanovića, darovanu županu Radivoju Ohmučeviću; al se ja pribojavam, da ova povelja nije slična onoj, koja se nahodi u knjižicama: De regno Bosniae ejusque interitu etc. etc. Venetiis 1781. auctore Prudentio Narentino, koja je darovana Vukosavu Vladimiroviću od Ivana Kotromana, pod kojim se čita: Datum Oviae in Bosnia in consilio generali die 1. Aprilis 1010, t. j. pisano u Jajcu godine: *hiljadu i desete*. Sličnim dakle poveljam malo čovjek pametan može vjerovati. Spomenuti Prudentius mnogo u rečenom djelu mudruje: tako pag. 4. piše: da je Henrik II, zapada car, poslao Ivana Kotromana godine 1010. da Bosnu odcijepi od izstočnog carstva i pridruži je k zapadnom; al s ovakim mudrovanjem nije vrijedno vrijeme gubiti.

[29] Vidi Lucija, L. 5, Cap. 3.

[30] Vadingus, t. II, kod Farl. t. 4, pag. 53.

XV. *Pavo Šubić*

Od stare obitelji županah brebirskih, Stjepke, bana dalmatinsko-hrvatskog, sin; ovi je još godine 1283. od Ladislava Kuna, kralja ugarskog, kako prije spomenuti, kupio bosansko carstvo, al od Dragutina, kralja srbskog, bude izmetnut. Kasnije pako godine 1302. otme je od njegovog nasljednika kralja Milutina, s krunom je ugarskom sjedini, a od Karla, ugarskog kralja, gospodstvo nad banom primi. Ovi u povelji Rabnjanima darovanoj godine 1303. podpisuje se: »Banus Croatorum, et Dominus Bosnae«. Ostala njegova djela, koja je učinio u Dalmaciji, čitaj kod Lucija, L. 4, Cap. 3. — Umro je godine 1311.

XVI. *Mladin Šubić*

Sin Pavlov, još za života otca zvao se je drugim banom bosanskim, tako u povelji Spljećanima darovanoj godine 1302. podpisuje se: »Mladinus Croatorum Banus, Comes Jadrae, princeps Dalmaciae, et secundus Bosnensis Banus.« Godine 1319. opomenu ga papa Ivan XXII, da bogomile iz svoje zemlje protjera, al Mladin bijaše gori od ikakvog bogomila, zloće njegove opisuje Michas Madius, pisaoc onog vremena, Cap. 18, koje Hrvati i Bošnjaci podnositi više ne mogavši, dignu oružje protiva njemu, i dignu ga s dostojanstva godine 1322. On prebjegne Karlu II, ugarskomu kralju, od kog bude prijazno dočekan, al kralj, razumjevši njegovu zloću, baci ga u tamnicu, gdje i ohladi[31], a Bašnjaci sebi drugog bana odaberu.

XVII. *Stjepan III. Lini*

Ovi bijaše između prednjakah bosanskih, koji se odmetnuše od Mladina bana godine 1322, protjeravši Mladina, banom postade, od pisaocah »Lini« pro-

[31] Lucius, L. 4, Cap. 13. — Du Cange 9. §. 15. piše: iz kojih očito vidi se, da je nevjerojatno što Orbini piše od Stjepana iz plemena Kotromanah, bosanskog bana godine 1310. umrvšeg.

zvan[32]. Od Branivojevih sinovah preote Humsku. Ovomu Trogirani godine 1326. knjigu pisavši, ovaki mu naslov dadoše: »Magno et potenti Domino, Domino, libero Principi et Domino Bosnae, Ussorae, Salae et plurium aliorum Locorum, atque Chelmi Comiti[33], t. j. velikomu i mogućemu gospodinu, gospodinu, slobodnom knezu i gospodaru od Bosne, Usore, Soli i mnogih drugih mjestah, i od Humske županu.« Među ostalom djecom imao je: Stjepana, u banstvu nasljednika, Miroslava, prezimenom Konstantina i Vladislava; kćeri: Danicu i Katarinu, udanu za Petra, župana humskog; za ženu imao je Elizabetu od porodice kralja poljačkih. U vrijeme Pavla i sina mu Mladina, bogomili, t. j. patareni, koji su prije bili stišnjeni od ugarskih kraljah i koločkih arcibiskupah Ugrina i Benedikta, posile se i iz susjednih državah mnogi se ovamo dosele. Zato papa Ivan XXII. piše Stjepanu banu, njegovoj ženi Elizabeti i kralju ugarskom Karlu godine 1325[34]. Bana ponukuje, da nastoji oko obraćenja patarenah, da prijazno primi iztraživaoce — inquisitore — osobito franciskana Fabijana. Što je Stjepan učinio, primivši godine 1330. uljudno rečeno Fabijana i pomoć mu svoju pridruživši. Koje je godine umro, ne zna se.

XVIII. *Stjepan IV. Stipić (Stipocius)*

Sin najstariji Stjepana III. otca nastupi. Budući da je u ljubavi i skladu živio s braćom svojom slušajući mater, to boljari bosanski počmu nenaviditi i nastojati, kako bi ih zavadili, oli s dostojanstva uklonuli, zato bi usilovan bježati s braćom, sestrama i

---

[32] Du Cange, Cap. 9, §. 16, Farlati i mnogi drugi pisaoci ovog Stjepana Linog miješaju sa ovim slijedećim, sam spomenuti Du Cange i Lucius razstavljaju, al i oni miješaju činjenja jednog s drugima.

[33] Lucius L. 5. Cap. 3. u Monumen. trogirskim.

[34] Sadržaj knjigah vidi kod Farlatija, t. 4. pag. 57, naslov banu: »Dilecto filio nobili viro, Principi Bosnaensi.« Banici: »Dilectae in Christo filiae nobili mulieri, Principissae Bosnensi.«

materom. Stjepan s materom Elizabetom pobježe u Dubrovnik, braća Miroslav i Vladislav u Hrvatsku, a sestra Danica u Rim, gdje brzo groznica na nju napane i umori ju; u Rimu bude pokopana u crkvi kod Minerve, s nadgrobnim nadpisom »Hic jacet Diana Illyrica«, tj. »Ovdje leži Danica Ilirska«. Stjepan i braća mu po nastojanju Dubrovčanah pomiri se s Bošnjacima, te vrativši se natrag u otačbinu i Bosnom počme vladati. Sagradi sebi dvor niže Bobovca na sastanku rijekah Dobre i Trstivnice, gdjeno je danas Sutiska, godine 1333. prodade Dubrovčanima poluotok *Rat* za 500 perperah, t. j. 180 dukatah, da mu plaćaju na godinu. Iz knjige Benedikta pape XII. na župane hrvatske: Nelipića, župana kninskog, Budislava Bernarda i Pavla, krbavske, Dujma i Bartula, senjske, Mladina mlađeg i Jurja, župane kliške, pisane godine 1337, vidi se da je bio zanemario franciskana Fabijana i uztegnuo mu svoju pomoć, te nije mogao napredovati u iztrebljenju bogomilah, i zato papa ovim županima rečenog Fabijana preporučuje[35]. Godine pako 1340. bivši u Ugarskoj franciskanski general Gerardo, po nagovoru kralja Karla dođe u Bosnu, njemu ban na susret izađe, čuvši njegovo ponukovanje obrati se na vjeru katoličku[36]; dozovne mnoge franciškane, kojim samostane pogradi i dobrima nadari. Orbini piše, da je ovi ban na katoličansku vjeru bio obraćen od kanonika dubrovačkog Bobalića, koji je banov veliki tajnik bio. Stjepan imadijaše veliko prijateljstvo s ugarskim kraljem Karlom i njegovim sinom Ljudevitom, komu triput s vojskom došao je u pomoć; prvi put godine 1345. kad je Zadar obsjednuo; drugi put kad je na Hrvate, a treći put kad je u Erdelju na Tatare Ljudevit išao. Ban ovi imao je boj sa srbskim carom Dušanom godine 1350. Baveći se Dušan s vojskom u Romaniji, Bošnjaci oplijene i porobe susjedne zemlje, zato on, vrativši se s boja grčkog, naumi Bošnjacima vratiti žao za sramotu, te

[35] Vidi kod Farlatija, t. 4. pag. 59.
[36] Raynaldus i Vadingus kod istog na istom mjestu.

spomenute godine s 50.000 vojnikah nasrne na Bosnu i mnoga sela popali. Dušan izko je za naknadu učinjene sebi štete, Humsku i banovu kćer prvorođenu Elizabetu za svog sina Uroša. Ban ni na jedno nije htio pristati, već se s vojskom ukloni u mjesta brdovita, šumom putove zasiječe, da mu sa svom silom nikako nahuditi ne mogaše. Elizabeta bila je u gradu Bobovcu, ovoga Stjepan obsjedne, al zaludu; najposlije Dubrovčani i Mlečani sklone bana i cara te se pomire. Dušan bude zadovoljan s nekoliko susjednih mjestah, što je zadržao i svojim velikašima Lazaru Grebljanoviću i Uglješi Mrnjaviću podijelio, i s naslovom »*kralj Bosne*«. Godine 1356. umrvši Dušan i ovo srbsko gospodstvo u Bosni prestane.

Ban Stjepan ne imadijaše djece mužke, već samo dvije kćeri, *Elizabetu* prije spomenutu, udatu za Ljudevita kralja ugarskoga, i *Dragu,* koja kod sestre u dvoru kraljevskom bijaše. Svojoj kćeri na pir u Ugarsku pošavši umre godine 1357. i bi ukopan u Mileševu u crkvi sv. Nikole samostana franciskanskog, kog bijaše isti Stjepan na rijeci Bosni sagradio[37].

XIX. *Tvrtko II.*

1357—1376—19
Rođen 1335, umro 1391, živio 56 god.

Sinovac Stjepanov a sin Vladislavljev[38], po smrti strica nastupi na banstvo godine 1357. od 22 godine dobi svoje. Tvrtko upravljaše sva po svjetu matere svoje Jeline, koja bijaše žena pametna i razborita. Nekoji bosanski boljari ne mogoše gledat da im žena i ludo momče zapovijeda. Ovim bijaše glava Pavo Kulišić, ban od Usore, vojsku digne i banom se od sve Bosne učini. Tvrtko brzo skupivši vojsku Kulišića nadbije, živa ga uhvati i u tamnicu

[37] Orbini, Du Cange, Farlati, Pejačević i drugi.
[38] Vidi povelju njegovu od godine 1387. u Srbskim spomenicama, str. 97. broj 77.

baci, gdje je smionstvo svoje smrću platio. Ljudevit, kralj ugarski, na izlik hotijući se radovati što je neprijatelja predobio, pozove ga sebi u Ugarsku. Ban nikakvom se zlu ne nadajući ode; od kralja bude prijazno dočekan i ugostjen; Ljudevit se radovaše istina, al ne što je ban predobio nezadovoljnike, već što je njega u svoje mice uhvatio, jer kad ban pođe kući, kralj ga zastavi i ne htjedne ga prije pustit dok mu Humsku ne pokloni, govoraše bo Ljudevit, da po pravu spada na njega kao prćija — dos — njegove žene Elizabete, banove stričevke. Na mjesto Humske kralj mu dade Neretvu, Imocki i Novi. Malo kasnije ban opet ode u Ugarsku, i mjesto sebe postavi za upravitelja svoju mater Jelinu. Boljari ne mogući podnijeti, da im žena upravlja Bosnom, dignu oružje. Bune ove početnici bijahu: Dabiša, sin naravni Miroslava, strica banova, gospodar neretvanski; njegovi sinovi: Vladislav, Purčija i Vuk, koji oko Drine, Bosne i Usore posjedovanja imadijahu, zatim Senko, Mladinov sin, gospodar zemlje među Konjicom, Nevesinjem i morem. Ovi protjeraju banovu mater, te banom učine Stjepana Vukića, brata Ttvrtkova. Čuvši ovo on, uteče se k prijateljima, koji mu dadu pomoć, s kojom on na neprijatelje nasrne i njih razbije, neke pohvata, a neki se razbjegnu. Vladislavu oči izvadi. Vuka u tamnicu baci, a Purčija u Ugarsku uteče; Dabiši dobra oduzme, a brat mu u Ugarsku k Ljudevitu kralju uteče[39] moleći ga, da

[39] Odavle pisao je on papi, da mu dopusti u Rim doći, tuži se na brata svoga Tvrtka, kako ga progoni zarad vjere katoličanske, lišivši ga svijuh baštinah. Papa Urban V. odgovara godine 1369, tješi ga, da dragovoljno podnese nepravde sebi od brata učinjene, dopušta mu, da može doći u Rim i preporučuje ga obrani Ljudevita, kralja ugarskog. Vidi papinu knjigu kod Farlatija, t. 4, pag. 62. Na papinu molbu, Ljudevit ga je preporučivao bratu i molio za njega, al mu se Tvrtko ne smilova odmah, već mnogo kasnije kad je kraljem postao, i to na molbu svoje matere.

mu bude u pomoći; što on težko dočeka tu prigodu, te vojsku godine 1359. pošalje na bana pod načelničtvom Nikole Kontha, palatina, i Nikole, primasa ostrogonskog. Boj se zametne pod Srebrenikom, gdje Ugri budu junački potučeni i razbijeni. Turocius, Cap. 18, pag. 190. Još se je držao Senko i na njega ban nasrne i zemlje mu otme. On prebjegne u Dubrovnik, zato Tvrtko oružje digne i protiva Dubrovčanima. Senko videći ova, a bojeći se da porad njega Dubrovčani na belaj ne udare, prebjegne k Altomanu, užičkome županu. Tvrtko došavši u Dubrovnik, dubrovačka gospoda vlasteli prime ga ne kao neprijatelja već kao prijatelja, gdje ga sa svom svetčanostju ugoste godine 1367, a on im svojim pismom potvrdi ugovore i prijateljstvo, koje su imali s njegovim stricom Stjepanom banom[40]. Na molbu Dubrovčanah skloni se Tvrtko te se pomiri sa Senkom godine 1368. i pokloni mu nekoliko zemlje oko Nevesinja. Znadući Tvrtko, koliko mu zla učini Altoman, župan užički, primivši pod svoju obranu njegovog neprijatelja Senka Mladinovića, gledaše zgodu, kako bi mu se osvetio. Ta mu zgoda dođe godine 1368, kad ga pozva na pomoć protiva Altomanu knez srbski Lazar, koga predobivši, posjedovanja njegova sebi uze. Kasnije pako godine 1374. Trebinje, Dračevicu i Konavlje od Baoše, zetskog župana, otme. Kad kralj srbski Vukašin pogine, to Tvrtko prenese gospodstvo svoje i u rašku zemlju, te banovinu svoju razširi k iztoku i podnevu[41].

---

[40] Vidi: Srbski spomenici, str. 72, pisana u Dubrovniku povelja 1. junija 1367. — Imadu još dvije povelje ovog bana na Dubrovčane: prva je str. 73, br. 59: »pisano u našemu gradu Bobovcu sedmi dan mjeseca febr.« neizvjestno koje godine; druga je: str. 80, br. 65, kojom oslobođuje Dubrovčane od plaćanja carine, pisana pod Bobovcem 1375. 9. febr.

[41] Orbini, Du Cange, Pejačević i drugi.

III. KRALJI BOSANSKI

(God. 1376—1463—87)

I. *Stjepan Tvrtko I.*

God. 1376—1391=15.

Slavodobitan u nutra i na dvoru, Tvrtko, predobivši svoje neprijatelje, razširivši svoju vlast izvan međah Bosne — i videći, da mu više ništa ne manjka, izvan naslova i časti kraljevske, naumi i ovo uzeti, s privoljenjem kralja ugarskoga Ljudevita. Godine 1376. čini se kruniti vijencem kraljevskim u samostanu Mileševu[1] od Ave, mitropolite grčkog, uzmavši sebi ime Stjepan Mirče[2], prozvavši se kraljem srbskim, bosanskim i primorskim[3]. Smrt kralja Ljudevita godine 1382. još ga mogućnijeg učini. Svu Humsku do vode Cetine sad preuze. Za lašnje trgovinu morsku sebi privući, sagradio je bio još kao ban godine 1373. na utoku Neretve u more grad Brstenik, koji buduć da je Dubrovčanima mnogo smetao, na njihovu molbu sruši ga. Sad pako godine 1379. sagradi drugi grad u župi Dračevici, kod mora, naimenuje ga sv. Stjepan, koji i danas stoji u Boki

---

[1] U Bosanskoj povjestnici dva se napominju *Mileševa.* jedno je bilo na rijeci Bosni, danas u gradačkoj nahiji, zvano Mileševac, a drugo je Mileševo u gornjoj Bosni t. j. Hercegovini, gdje je bio pokopan sv. Sava Nemanjić, gdje se je njegovo tijelo cijelo nalazilo, i gdje je Tvrtko bio krunjen.

[2] Tvrtko na uspomenu svog strica Stjepana uzme ime sebi Stjepan, a opet njega slijedili su svi kralji bosanski, te se Stjepanom prozvaše; al *Mirča* kaže Orbini, da se je nazvao za što, i što to znači — dosegnuti ne mogu, tim više, što u njegovim poveljama traga tomu imenu neima, već je njegov naslov bio: »Stefan Tvrtko, milostju božjom kralj Srbljem, Bosni i Primorju.«

[3] Vidi njegove povelje u Srbskim spomenicima, str. 80, broj 66, pisana u dvoru Trstivnici, u crkvi sv. Grgura god. 1378. 10 aprila, u kojoj kaže, da je nasljednik srbske i pomorske zemlje.

Kotorskoj pod imenom Novi — Castel Nuovo. Ovdje je on napravio slanicu i trg soli uveo. Buduć da je i ova trgovina soli bila protivna ugovorima, koje su činili Dubrovčani s raškim gospodarima, to je Tvrtko na njihovu prošnju ukine godine 1382. svojim pismom[4]. Protiva svojoj rodici Elizabeti i njezinoj kćeri Mariji podpomagao je nezadovoljnike: Ivana, priora vranskog, i Ivana, bana hrvatskog, dotlen dok Elizabeta glavom ne plati, a Marija tamnice ne dopade; zamutivši dakle u Ugarskoj, olakšao je sebi mnogo, te je svoje tvrđave Usoru i Dobor zauzeo, koje dotlen bijahu u tuđim rukama. Oružje svoje godine 1388. prenese u Dalmaciju, gdje osvoji: Klis, Trogir, Kotor, Šibenik i Spljet, svu gotovo Dalmaciju izvan Zadra[5]. Više bojevah imao je s Turcima. Kastriota Ivan nagovori, ol pravije navede Murata cara, hoteći mu se osvetiti, da na Bosnu udari, a međuto Tvrtka o toj stvari izvijesti. Car pošalje Lalu Schachina, koji s vojskom u Bosnu usrne, na kog iz zasjede Tvrtko nasrne, i strašno ga razbije, gdje 15.000 turskih vojnikah zaglavi a vojvoda Lale jedva uteče. Godine 1389. knezu srbskom Lazaru na polje Kosovo protiva caru Muratu pošalje vojenu pomoć od 20.000 vojnikah, i pred njima svog velikog vojvodu Vlatka Hranića. Vlatko i njegovi vojnici hrabro su Turke napadali, al Turci po izdajstvu Vuka Brankovića, zeta Lazarova, Srblje nadbiše 15. lipnja. To spazivši, Vlatko vojsku svoju natrag povuče. Turci pako scijeneći, da im je sada na sve strane razkrčeno, nasrnu i na Bosnu, al ih Vlatko junački dočeka, i s velikim njihovim gubitkom od bosanskih međah odbije. Ovo je ona slavodobitna bitka o kojoj radost svoju izrazivaše Trogirčanima[6]. Ove iste godine predobi Ugre, pod Vranom, kojih

---

[4] Vidi: Srbski spomenici, str. 85, broj 68: »Pisano na Bišći u pogradi god. 1382. dec. 2.«

[5] Lucius, L. 5. pag. 3.

[6] Lucius, opet L. 5. Cap. 6.

vođe bijahu: Stjepan Losonczy i Albert vojvoda. Tvrtko, hoteći zahvalan biti svomu velikom vojvodi Vlatku, na tolikoj vojničkoj uslugi, pokloni mu svu zemlju humsku, njemu i njegovoj porodici, da š njom upravljaju s priznanjem za gospodara kraljah bosanskih, t. j. što Latini reknu in feudum. Kralj ovi doisto može se brojiti među prve ljude svog vremena u Europi, koji je ne samo znao predobiti svoje neprijatelje, već što je najviše, državu svoju znao je urediti i od drugih se nezavisan učiniti. Kralj ovi, još kao ban počeo je kovati novce i po svoj prilici prvi od banah bosanskih. Tvrtko se je dvaput ženio: prva mu je žena bila Dorotija, kći Stražimira, cara vidinskog, koja je curom bila u zakladu kod Ljudevita, kralja ugarskoga, drugu imao je Jelicu, plemenitu Bosankinju, od nijedne poroda ne imajući. Od Vukosave, žene nezakonite, imao je Tvrtka, koji je poslije kraljem bio, i Katarinu, udatu za Ulrika, celjskog župana u Štajerskoj, godine 1362. Umre godine 1391, dobe svoje 56 god., upravljanja kao ban 19, kao kralj 15; u sve vladao je 34 godine; gdje je ukopan, dogodopisci ne spominju, ja držim, u crkvi sv. Grgura u Trstivnici — današnjoj Sutiskoj. Crkvu ovu on je sagradio na čast svog odvjetnika sv. Grgura; koja je kasnije crkva pripadala samostanu duvnah sv. Klare. Kojeg zakona sljedbenik bio je Tvrtko? Orbini i Farlati, uzimajući u prizrenje tužbe njegovoga brata Stjepana Vukića, da ga brat porad toga što je katolik progoni, zatim što je u Mileševu krunjen za kralja od mitropolita grčkog, drže, da je bio iztočnog to jest grčkog zakona; al ova dokazanja u sebi ništa ne vrijede, buduć da je on brata, ne zato što je katolik mrzio, već što je bio buntovnik i za banstvom težio, a šta je brat papi uzrok navodio, tomu se je lasno dosjetiti, jer ako ovo ne bi naveo, to papa ne bi se ganuo; drugo, Tvrtko htijući biti nasljednik srbskih kraljah, koji su iztočnog zakona bili, a uzimavši u obzir ondašnje okolnosti, činio se je kruniti od mitropolite grčkog, drugčije bi morao od pape iskati krunu, a papa mu je bez dopuštenja ugarskog kralja ne bi poslao, a suvi-

še papu bi mučno sklonio, buduć, da ga je brat kod njega ocrnio; ne slijedi dakle stoga, da je on bio grčkog zakona. Zabacivši sva moja mudrovanja, za dokazat, da je on bio katolik, navest ćemo samo njegove riječi. Andrija Gualdi, arcibiskup spljetski, potuži se kralju Tvrtku, kao spljetskom gospodaru, da mu desetine neće da plaćaju ni crkovnjaci ni svjetovnjaci. Kralj mu dade povelju, u kojoj kaže, da je on sàdić — plantula — crkve katoličanske, i rečenog arcibiskupa Andriju imenuje: »svojim vjernim savjetnikom i kapelanom duhovnim«[7].

II. *Stjepan Dabiša*

God. 1391—1396—5

Sin naravni Miroslava, Tvrtkova strica, koji premda u nemilosti radi bune učinjene bijaše kod Tvrtka, ipak po njegovoj smrti od boljarah za kralja bi učinjen godine 1391. Pišu dogodopisci[8] da je Dubrovnik htjeo prevarom uzeti, međutim vidi se da je s Dubrovčanima u prijateljstvu bio, potvrdivši im ugovore brata svog[9] Tvrtka od godine 1378, na

[7] Vidi povelju latinsku rečenom Guardu darovanu, koja počimlje: Tvartcho D. G. Rasciae, Bosnae Maritímeque Rex Omnibus, et singulis Christi fidelibus — si Regia excellentia sublimatur — cum subditis praemium juxta eorum merita pari sorte largiatur: quanto magis, si in Ecclesias fidei Catholicae, ecclesiasticasque personas, praecipue sibi subditas, et ob ejus reverentiam per quem Reges regnant et Principes dominantur praesertim in justis petitionibus, exhibet se gratiosam, favorabilem et benignam. Attento igitur hoc et quod per eum regnamus, qui fidei Catholicae, *cujus plantulam me recolo* fundator, caput et rector etc. datum in aula nostra regali Suteska, per manus fidelissimi dilecti Thome de Luzach, praefatas aulae nostrae Vice-Cancelari anno domini 1390. die 30. mensis aug. 13. indictione. Cijelu povelju vidi kod Farlatija, t. 3. pag. 334; Pejačevića, Coll. 12, pag. 395.

[8] Du Cange, §. 19.

[9] Tvrtko nije njegov brat bio, već je ovo samo iz običaja i uljudnosti prama svome predstavniku rečeno. Orbini pako piše da je bio brat bana Stjepana Stipića.

molbu njihovih poklisarah, koji su bili došli u dvor kraljevski u Trstivnicu pod ugovorom, da plaćaju Dmitrova dne dvije tisuće perper-dinarah dubrovačkih[10]. Ovi dug godišnji Dubrovčani su odprije plaćali raškim gospodarima, al buduć da je Tvrtko njihov nasljednik bio, to su poslije njemu i njegovim nasljednicima plaćali, a to za zemlje što su u primorju iz dopuštenja kraljah držali: Trebinje, Konavlje i Dračevicu[11].

Godine 1391. Sigismundo, ugarski kralj, diže vojsku da od Tvrtka preuzme zauzete zemlje u Dalmaciji, al u tom umre Tvrtko; međutim umre i žena Sigismundova Marija godine 1392. Sad se Ugri pometu, odbacivajući jedni Sigismunda a hoteći za kralja imati Alberta Austrijanca, drugi Hedvigu, sestru Marijinu, a treći s papom Ladislava Neapolitanca; neki pako još pridržavahu se kralja Sigismunda. Među ovim bijaše i Dabiša, koji pomože Sigismundu da se kraljestva opet dokopa. Sigismundo, hoteći zahvalan biti Dabiši, učini s njime taki ugovor, da dok Dabiša uzživi, zadrži Dalmaciju pod sobom, a poslije njegove smrti da pripane Ugarskoj. Ugovor ovaj učinjen je godine 1394[12]. Iz povelje darovane Vukmiru Senkoviću[13] vidi se, da je s Turci-

---

[10] Vidi povelju u Srbskim spomenicima str. 104, broj 81: »pisano va čestitoj vojsci u dolnjih krajih u Lušcih 1392. 17 julia.«

[11] U Srbskim spomenicima vidi povelju kralja Tvrtka, str. 80, br. 66.

[12] Lucius, L. 2, Cap. 3—13.

[13] Povelju ovu u snimki s knjižicom »Objasnenie« izdao je pokojni Pavo Solarić u Mletcih godine 1815, koja počimlje: »Va ime otca i sina i svetoga duha Amin. Mi Stefan Dabiša po milosti gospoda Boga, kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dolnjim krajem, zapadnim stranam, Usori, Soli i Podrinju« — »pisano v' dvori kraljevstva mě 1395. maja 17«. — Ista ova diploma nalazi se i u Srbskim spomenicima, str. 342. br. 179. — Vidi još drugu povelju Dabišinu od godine 1394, darovanu knezu Gojku Marnaviću, u knjigama »Indiciae vetust. et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitiae Romae 1632«. U ovoj povelji spominje se kako je car Bajazet s vojskom u Bosni bio — i knez Gojko pomogao Turke protjerati.

ma u boju posla imao. Dabiša bio je oženjen s Jelinom od plemena županah Nelipićah, po nagovoru svoje žene digne vojsku protiva Grguru i Ladislavu Kurjaku — Chiriachu — koji bijahu neprijatelji spomenutih županah; njihova dakle sela, tvrđave i imanja porobi i oplijeni, vrativši se kući malo poslije godine 1396. umre. Žena mu nikakva poroda ne imajući, ode u samostan pokoru činiti[14].

III. *Stjepan Tvrtko II. Tvrtković*
God. 1396—1443.

Sin naravni — kopilan — kralja Tvrtka I, od Vukosave njegove priložnice rođen, nastupi po smrti Dabišinoj godine 1396. na prestolje kraljevsko. Kako kratko tako i nemirno bijaše njegovo vladanje. Ivan Hrvoja na ime kralja Sigismunda otme mu zemlje u Hrvatskoj obližnje; Ostoja Kristić, jedan od prvih bosanskih boljarah, prospe glas, da on nije naravni sin kralja Tvrtka, već podmetnuti za sina u vrijeme poroda. Ova boljari povjerovavši, njega, t. j. Tvrtkovića, skinu a spomenutog Ostoju za kralja proglase[15].

IV. *Stjepan Ostoja*

God. 1397—1435.

Pavla Kristića sin, s pomoću drugih boljarah, protjera Tvrtka II. s prijestolja kraljevskog, a on se na njeg popne. Tvrtko mu nije dao mirovati, jer otišavši k caru turskom uzme od njega pomoć 10.000 vojnikah, obećavši mu svake godine davati 20.000 dukatah danka. S turskom dakle vojskom uvijek je Ostoju uznemirivao i nekoliko zemaljah kraj Save prisvojio. Ostoja iz početka bio je prijatelj s Du-

---

[14] Du Cange, §. 19, Pejačević i drugi.
[15] Orbini, Du Cange, Farlati i drugi.

brovčanima, kako se vidi iz njegovih poveljah[16]. Kasnije pako godine 1403. zarati se s njima, iz uzroka što su ovi bez njegova znanja i dopuštenja od Sandalja, bosanskog velikog vojvode, kupili Konavlje i neka sela u Primorju; pošalje na njih vojsku od 8.000 i pred njom vojvodu Radić Senkovića. Dubrovčani sdruže se s Tvrtkom II. i s Hrvojem, koji proglasi za kralja bosanskog na mjesto Ostoje kneza Pavla Radišića[17], te se pobiju s Ostojom i ovog predobiju[18], koji bi usilovan s njima mir učiniti. Ostoja, videći se u tjesnacu, ostavi stranku Ladislava neapolitanskog, koji se otimaše za krunu ugarsku i pridruži se Sigismundu; naprotiv pako Tvrtko s hercegom Hrvojom i velikim vojvodom Sandaljom priđe na stranu Ladisavljevu[19], utvrdivši prije mir s Dubrovčanima[20]. Mišljaše Tvrtko, da će Ostoju sa svim svladati, al mu se dogodi protivno. Sigismun-

---

[16] Od godine 1398. 20. nov. i godine 1399. 15. jan. u prvoj obećao je platiti dug brata kralja Tvrtka: 2559 dukatah, a da se izplaćuje na godinu po 500 perperah, što su Dubrovčani na godinu za Stonj dužni davati pisano na Dumnĕ; u drugoj Stjepan Ostoja, ne imajući prijašnji kralji odvjetnika, nastupio na kraljestvo bosansko, daruje Dubrovčanima od Kurila doli Stonja sva sela i zaseoke, pisano na Usori va slavnoj vojsci našoj u Lišnici; vidi: Srbski spomenici, str. 107, broj 83. i str. 109. br. 84; treća povelja od godine 1399, febr. 5. str. 112. br. 85. svjedoči, da su mu dubrovački poklisari s mitom došli u kraljevski grad Podvisoki, molili ga da im potvrdi uvjete itd. koje su imali od prijašnje gospode raške, srpske i bosanske. Ostoja potvrđuje sa svojom kraljicom Kujevom i s ostalim vlastelima. Pisano u Sutisci va slavnom dvoru kraljevskom.

[17] Vidi povelju duke spljetskog Hrvoje: pisano u Zvečaju god. 1404. jan. 15. Srbski spomenici, str. 119. br. 88.

[18] Na dugo i široko pobjedu ovu Dubrovčanah opisuje M. Orbini, strana 363.

[19] Lucius, Lib. 5, Cap. 4. donosi povelju Ladislava Neapolitanca pisanu godine 1406. 26 kol. iz koje se doznaje, kako su kralj Tvrtko II, Hrvoja, duka spljetski, i Sandalj, bosanski veliki vojvoda, poslali svoje poklisare moleći Ladislava, da im njihova posjedovanja potvrdi i pod svoju obranu primi, što on spomenutom poveljom dragovoljno čini.

[20] Vidi povelju kralja Stjepana Tvrtka Tvrtkovića pisanu na bijelih selištih u Trstivnici god. 1405. 24. junija. Srbski spomenici, str. 120, broj 89.

do, za lašnje moći svladati Ladislava Neapolitanskog, prije na njegova prijatelja kralja Tvrtka nasrnu godine 1408. Otme mu: Srebrenik, Dobor i cijenjenu tvrđu Kliševac, Tvrtka sa 126 prednjakah živih uhvati; od ovih mnoge posiječe i bez glave ih baci sa zidinah Dobora u Bosnu; ostale pako sa sobom odvede u Budim, među kojima i kralj Tvrtko, koga prije nije pustio, dok mu ne obeća vjernost[21].

Ostoja, izbavivši se Tvrtka, šest godinah mirno je upravljao. Sigismundo 1414. pođe na sabor konstantski, povede sobom kralja Tvrtka. Hrvoja, sad se vidivši sigurna od strane ugarske, uzme pomoć od Turakah, te nasrne na gradove u Posavini, koji bijahu zauzeti od ugarske vojske; obsjednutim u pomoć priteče ban hrvatski Pavo Čupor. Al Hrvoja nadvlada više prevarom nego junačtvom, bana živa uhvati, zašije ga u volujsku kožu, baci ga u rijeku Bosnu govoreći: »koji u ljudskoj koži kao vô ručao si, volujsku sada s glasom kožu nosi[22]. S tim se je htio osvetiti Čuporu koji se je jednoč u dvoru Sigismundovu narugao Hrvoji, pozdravivši ga s ručanjem volujskim, budući da je Hrvoja krupan glas kao vô imao[23].

---

[21] Vindeckius, suvremeni pisac, Cap. 18, godine 1408, kod Pejačevića Coll. 12.

[22] Turocius, Cap. 16, pag. 229, Bonfinius: Dec. 3, Lib. 3, boj ovi i Čuporov slučaj obširno opisuju; i zajedno primjećuju, da je Mehmed I, car, uvidivši sgodnu prigodu, postavio nekog pašu svog Ikača imenom za kralja bosanskog u onim predjelima kraj Save, koje od Ugrah bijaše Hrvoja s turskom pomoćju oduzeo; al kako piše Turocius, Cap. 18, Ikačevo kraljestvo od Ugrah bilo je ukinuto i Ikač glavom platio.

[23] Budući da u ovoj povjestnici često napominje se Hrvoja, od potrebe je, da njegov životopis u kratko predočimo. Hrvoja Vukić, sin Vukca Hrvatnića, gospodara mjestah u Bosni Jajca i Kotora i plemenite Dubrovkinje od obitelji Lukarića, rođen je oko polovine XIV. stoljeća. Za vrijeme vladanja Tvrtka I. bio je nad vojskom vojvoda; po smrti kralja ugarskog Ljudevita pošalje ga Tvrtko pred vojskom u Dalmaciju, da mu gradove dalmatinske na predaju siluje, a predane da na uzdi drži. Umrvši Tvrtko, njegov nastupnik kralj Dabiša učini ga velikim vojvodom kraljevstva bosanskoga, a kad i ovi umre i Bošnjaci odaberu za kralja Tvrtka II, on protiva volji kralja Sigismunda, proglasi kraljom Stje-

Bošnjaci, ne mogući više očima gledati, ni ušima slušati, kakvu bludnost činjaše kralj Ostoja, kako najuglednije gospoje i gospodske kćeri oskvrnjuje, dignu se protiva njemu, sbace ga s kraljevstva, a mjesto njega drugog učine kralja godine 1418.

---

pana Ostoju. Vidivši da se u mutnoj vodi najlašnje riba lovi, sprijatelji se s hrvatskim boljarima protiva kralju Sigismundu, te pozove Ladislava, kraljevića neapolitnskog, na prestolje ugarsko. Ladislav, okrunivši se u Zadru, naimenuje ga dukom spljetskim; u družtvu s Ivanom, županom cetinjskim, osvoji gradove: Klis, Omiš i Vranu. Usiluje Šibeničane, da se pomire s Trogiranima i bosanskim kraljom i za Ladislava u Dalmaciji i Bosni veliku stranku steče. Kralj Sigismundo pošalje na njega vojsku, koju Hrvoja godine 1403. kod Bihaća razbije i vođu ugarske vojske Pavla Bisena živa uhvati i pokloni ga Aldemarišku, neapolitanskom admiralju. Ladislav, vrativši se u Napulju, Hrvoju učini svojim namjestnikom u Dalmaciji, preporučivši ga Mihovilu Stenu, duki mletačkom, 16. lipnja godine 1404, s čijom pomoćju osvojio je otok Rab od senjskih županah. Tako malo po malo Hrvoja po dopuštenju kraljah Ladislava i Ostoje svoje gospodstvo vrlo razširi; tako Ladislav osim što ga je dukom iliti knezom spljetskim učinio, poklonio mu je otoke: Korčulu, Hvar, Vis i Brač; njegov naslov bijaše: »Hervoja Dux Spalatri magnus Vojvoda regni Bosnae, ac vicarius generalis Regum Vladislavi et Ostoje.« Pod ovim imenom mnoge je povelje dao: Trogiranim, Šibenićanim i drugim gradovima dalmatinskim od godine 1402—1404, koje se kod Lucija, »Memorie di Trau«, u knjigama nalaze. Za Splićane na uzdi držati, sagradio je bio jednu tvrđu, od koje se ostanci i sad vide, grad Jajce i Kotor-Bobac, po neapolitanskom architektu — neimaru — sagradio je i utvrdio. Hrvoja čovjek bio je bez značaja, on je samo onoga slijedio, kog je iz daleka jačjeg priviđao, ovo mu je iz početka za rukom išlo, te je dotlen svoje gospodstvo bio razširio, al nepravda sama sebe upropašćuje. Hrvoja godine 1396. držao se je strane Sigismundove, i na ime njegovo od Tvrtka II. osvoji »dolnje krajeve Hrvatske«; godine pako 1398. odstupi od Sigismunda, protiva njegovoj volji proglasi za kralja bosanskoga Ostoju, i s ovog pomoćju Ladislava Neapolitanskog učini kraljem ugarskim; sad pako kad Ladislav ne mogući održati Dalmaciju Mletčanima ju prodade za 100.000 dukatah, ovo on spazi, ostavi stranku Ladislavljevu, te se pridruži Sigismundu; ostavi i iznevjeri se kralju Ostoji, te s Tvrtkom II. i Dubrovčanim u Zvečaju, god. 1404. ugovor učine protiva Ostoji, njemu za kralja podmetnu Pavla Radišića (Radinovića). Vidi, Srbski spomenici, str. 110, broj 88, povelju, u kojoj se štije njegov

V. *Stjepan Ostojić*[24]

1418—1424.

Boljari rad bludnosti protjeravši Ostoju, njegovog sina sebi za kralja odaberu godine 1418. Ostoja izbačenje ovo ne mogući podnijeti, uteče k caru turskom, car mu dade 10.000 vojnikah u pomoć a Ostoja obeća mu na godinu davati harača 20.000 talirah i sina svog Radivoja u zalogu dati. Ostojić, sjedinivši se s Tvrtkom II, dočekaju Ostoju i Turke; boj se zametne i buduć da se uzalud krv prolivala, a

---

naslov: »Mi gospodin Hravoje po milosti božiei slavni duk Spalicki, i veomožni veliki vojvoda kraljestva bosanskog i ka tomu.« Istina, da je Ostoja u bitki s Dubrovčanima moro mir iskati, ništa ne manje Hrvoji za rukom ne izađe Ostoju svrgnuti, koji videći se u nevolji, pridruži se Sigsmundu. Hrvoja u prijateljstvu sa Sigismundom ne bude za dugo. Uzrok tomu bio je ovi: nahodeći se on u dvoru Sigismundovu, ban hrvatski Pavo Čupor, kako prije spomenuh, htijući mu se narugati što on krupno govori, pozdravi ga volujskim ručanjem, Hrvoja potuži se kralju Sigismundu, i zato, što od njega nije dobio pravdu, naumi, uhvativši zgodu, osvetit se i jednom i drugom. Ta mu se zgoda vidjela godine 1414. kad je Sigismund u Konstanci na crkvenom saboru bio; posadu njegovu iz gradovah Srebrenika, Kliševca i Dobora protjera; nadošavšeg s vojskom bana Čupora živog uhvati, i svojoj živinskoj ćudi zadovolji; ali i njega na skoro sreća iznevjeri. Sigismundo pošalje na novo u Bosnu vojsku, mjesta od njega zauzeta osvoji i vojsku mu razbije. Ostavljen od turske pomoći i ne imajući ufanja, da će mu se Sigismundo smilovati i oprostiti, kako ga moljaše, od žalosti prestavi se u svom gradu Kotoru godine 1416, rujna 15. Vidi: Paulus de Paulo, Lucius i Du Cange, Cap. 10, pag. 125. Piše isti Du Cange, da je kralj Ostoja, hotijući se osvetiti Hrvoji, pustio svoju ženu Grubu i njegovu Jelicu sebi uzeo; imao je Hrvoja sina Balšu i kćer Mariju, od matere udatu za Stjepana Šimrakovića, na kog su posjedovanja njegova prešla; imao je brata Dragišu i Vojsava, prvi se spominje u povelji od godine 1401. a drugi u povelji njegovog sinovca Juraja: Srbski spomenici, str. 199, br. 118.

[24] Orbini i za njim drugi pisaoci zovu ovoga Stjepana Jablanović, ne znadući da je ovi bio sin Ostoje, kako se vidi iz njegovih poveljah. Srbski spomenici str. 134, br. 95: pisano u gradu našem Zvečaju god. 1419, marta 5. i str. 141, broj 47: »pisano u stolnom miestu u Sutiscie 1419. decembra 4.«

čiji je razboj — mejdan — nije se znalo, to boljari za veće zlo ukloniti pomire ih godine 1422. među sobom, tako, da do smrti sva trojica zadrže kraljevsku moć i dostojanstvo. Ostojić umro je godine 1424. vladavši samo 6 godinah bez poroda, buduć da se ni ženio nije. Ostoja, njegov otac, po smrti svog sina još je jedanaest godinah u skladu živio s Tvrtkom zajedno kraljujući. Umro je i on godine 1435, a kraljevanja 35 godinah. Žena mu je bila Kujeva[25], od koje porodio je sinove: Stjepana, prije spomenutog, Tomaša i Radivoja.

Tvrtko II. opet

Umrvši mu oba druga kralja, sam sad preuze vlast nad svom Bosnom, al mu mirnoću pokruti sin Ostojin Radivoj, koji bijaše u zalogu kod cara turskog; ovi čuvši, da mu je otac umro, uzme pomoć od cara te dođe u Bosnu, da otčevinu od Tvrtka uzme, al ga kralj dočeka snažno i razbije mu vojsku; a on pobjegne u Dubrovnik, gdje postane dubrovačkim plemićem i građaninom; na molbu Dubrovčanah Tvrtko mu se smiluje i dade mu posjedovanja okolo »Kisele-vode«[26], kog je vjerozakona bio Tvrtko — pisaoci ne sudaraju se. Du Cange piše, da je bio nestorijanac; Bonfinius pako, da je bio nikakva uprav zakona[27]; Vadingus za utvornog katolika držaše ga,

---

[25] Lukarić i Orbini, a za njima i drugi pišu, da se je Ostojina žena zvala Gruba, i ovu da je godine 1415. pustio, te udovicu Hrvojinu Jelicu uzeo za ženu. Ja se bolje vjerujem u ovoj stvari »poveljama«, koje imamo od kralja Ostoje i njegovog sina Stjepana, u kojima se spominje: gospoja kraljica *Kujeva*, a Grube ni Jelice neima; ol može biti, da je Gruba i Kujeva jedna ista al su dva imena? ol mu je može biti bila priložnica iliti nezakonita žena.

[26] Ovako piše Orbini, nadostavljajući, da za dugo nije živio, već da je umro od mnogog pića vina s ledom; meni se stvar ova zakučita vidi, ol je Ostoja dva sina istog imena Radivoja imao, ol je ovi duže imao živiti, buduć nam povjestnica kaže, da je svog brata Radivoj, kralja Tomaša, umorio godine 1460, kako ćemo niže vidjeti.

[27] Dec. 4, Vir Turcico ingenio, summa impietate, ac profana religione praeditus.

rad toga, što je od njegovih zasjedah Jakob Picenski, povjerenik (Comis) franciskanski, morao se ukloniti iz Bosne; al dobro razgrizavši spomenuti Vadingo piše o ovoj stvari, valja da suprotivno držimo; piše on: »Godine 1432. dođe u Bosnu fra Jakov Picenski kao povjerenik reda franciskanskog i za franciskane na staro pokorno življenje privesti, i ovi našavši, da fratri u Jajcu imaju dobra posjedovanja, a buduć da se to njihovoj upravi protivi, zapovjedi da fratri odanle imaju otići; to Tvrtku mučno budne, koji znadijaše, da među narodom krivovjernim drukčije ne mogu živjeti, potuži se proti rečenom povjereniku kod Sigismunda i pape, kod koga to učini, da franciskanima u Bosni povladi: da dobra i imanja držati i posjedovati slobodno mogu. Dakle, da Tvrtko nije bio katolik, bi li se on za ove katoličke redovnike toliko zauzimao. Neprijatelji kraljevi nalažu kod Jakova, da mu kralj prijeti, te on ukloni se iz Bosne, to kralju mučno budne, potuži se na njega kod pape, koji mu zapovjedi, da se vrati u Bosnu, dapače istomu Jakovu piše s velikom poniznostju, nepristojnom kraljevskog veličanstva, moleći ga, da se dostoji vratiti u Bosnu[28], koji došavši, kralj ga uljudno primi. Ovo moljkanje i želja, imati katoličkog povjerenika, dokazuje po isti način, da je bio katolik, kanoti i slijedeće došastje njegovo na crkveni sabor u Konstanciju, iskanje poslanikah od pape Eugenija IV. i poslanje Tome, hvarskog biskupa, naziv: »Dillecte fili« — »poljubljeni sine« od Eugenija IV, koji naziv samo se daje od dvora rimskog vladaocima katoličkim. Nadalje: obraćenje mnogih bogomilah na katolički zakon pod ovim kra-

---

[28] Kod Farlatija, t. 4, ovako mu piše: »Audivimus, quod vos reverendissime Pater, forsan per nostros inimicos exhortati, in ira de nostro Regno secessistis. Nunc autem cancte Pater, hoc primum displicenter sentimus; et vos adeo pessime, de nobis judicare, non hominem Christianum reputando, sed tamquam paganum per Christianitatem diffamando. Quamobrem suplicamus humiliter Paternitati vestrae, intuitu Dei omnipotentis, venire ad nos dignemini, nosque coram auscultare etc. etc.

ljem[29], zatim povelja njegova od godine 1436, pisana u stolnom Biogradu[30], kojom se dopušća franciskanima u Bosni svoj: *»pripovijedati riječ božju i svete katoličke rimske crkve istinu«*. Sva ova dokazuju da je bio katolik; al kakav — to ga je već Bog sudio.

Umrije Tvrtko II. godine 1443, poslije 47 godinah smućenog svog vladanja; imao je ženu od koljena Jablanovića, Jelicu, od koje nikakva poroda ne imajući, upiše i odredi sebi nasljednika svog sestrića Hermana, župana celjskog i zagorskog, koji je bio sin Ulrika i njegove sestre Katarine; a ovog Hermana kći bila je žena kralja i cesara Sigismunda[31]. Al Bošnjaci, za ovo ništa ne mareći, odaberu sebi kralja.

VI. *Stjepan Tomaš Ostojić*

1443—1460.

Velikaši bosanski, ne pazeći na ugovor Tvrtkov, odmah po smrti njegovoj odaberu sebi za kralja Tomaša, sina pokojnog kralja Ostoje[32]. Dok još Tvrtko II. kraljevaše, papa Eugenije IV. na njegovu molbu poslao mu je svog poklisara Tomu, hvarskog biskupa, godine 1439. Ovi papinski poklisar svu pomnju uloži za obratit na katoličku vjeru novog kralja Tomu, koji ne bijaše još kršćen, jerbo je bio bogomi-

---

[29] Kako svjedoči Eugenio IV. godine 1442: »Illyrios pro cognitione veritatis evangelicae ad suam et Florentini Concilii praesentiam cum Tribalis accessisse, et illustratos spiritu sancto, fidem Romanae Ecclesiae complexos esse et observare«. Kod Pejačevića Colloquio 12. pag. 400. Pod Ilirima razumiju se ovdje Bošnjaci: »Illyri, quos Bosnenses ... vocant.« Eneas Silvius in Europa. A pod Tribalima Srblje razumije.

[30] Povelja ova latinski pisana je, nalazi se kod E. Pavića u knjigama: Ramus Viridantis Olivae etc.

[31] Pejačević, Coll. 12. pag. 399. Vidi na to ime povelju kralja Tvrtka od godine 1427. kod Pray-a, II, pag. 293.

[32] Orbini, Du Cange i svi drugi pišu, da je Tomaš bio sin nekakvog plemića Pavla Kristića iliti Jablanovića! al istog kralja Tomaša povelja suprotivno dokazuje, da je on bio sin kralja Ostoje. Vidi: Srbski spomenici, str. 242. broj 136.

lac; trud mu ne bude uzaludan, kralj se obrati i bude kršćen od Ivana Karvajala, auditora rimske rote godine 1446, poslije kardinala, koji se je tada u Bosni desio[33], i uzme ime Stjepana, po običaju svojih predšasnikah. Papa po svom poklisaru ponudi mu kraljevsku krunu, i davaše mu oblast podignuti tri-četiri biskupske stolice obreda latinskog, što kralj ni jedno ne htje primiti; krune ne htje uzeti, da cara turskog ne uvrijedi i protiva sebi digne, buduć da mu je od godine 1444. davao danak godišnji 25.000 dukatah; te bo godine Murat II, predobivši Ugre na Varni, nasrne na Bosnu, koga Tomaš, od daljnjeg plijenjenja mitom od 25.000 dukatah odvrati. Biskupate pako ne htje podignuti zato, da sljedbenike grčke crkve i bogomile ne zbuni protiva sebi, nastojao je dakle svakomu ugoditi; al franciskani, koji se tad po Bosni bijahu uzmnožali, nezadovljni s pravovjerstvom kraljevim, tuže ga kod pape da mnogo obći s bogomilcima i zabrane mu svetotajstva primati; al se kralj pred poslanikom papinim godine 1445. opravda. Slijedeće godine 1446. držao je u gradu Konjicu kod Neretve sabor državni, na koji bijahu se skupili svećenici grčki i latinski, herceg Stjepan, brat mu Radivoj i ostali plemići; u kome saboru odrediše: 1) da manikeji iliti patareni novih crkavah ne grade, a starih i razvaljenih ne popravljaju. 2) Dobra, darovana crkvi, da se ne oduzimaju. 3) Ubojice, da se predadu kraljevskomu sudu u tamnicu, njegova dobra, da se na dvoje razdijele: jedan dio kralju, a drugi ubijenog rodbini. 4) Viječnici, tajnici, vojvode i župani stolice kraljevske, primivši službu, imadu se svetčano zakleti kralju. 5) Herceg

[33] Obraćenja ovog svjedok je Eugenije IV, papa od godine 1446, među ostalim na crkovnjake i velikaše ugarske, piše: Quod itaque apud nos certum est, ac difusum, vobis omnibus, qui estis propinquiores notum esse non dubitamus: Charissimum in Christo filium nostrum Stephanum Thomam, Regem Bosnae illustrem, post multos, diversosque tractatus, diu habitos cum V. fratre nostro Episcopo Pharensi, quem apud illum in suo regno Apostolicae sedis Legatum, annis septem tenuimus, tandem factum fuisse Catholicum Christianum. Cijelu knjigu vidi kod Pejačevića, Coll. 12, pag. 403.

sv. Save nezakonit je, ako ga ne odabere ilirski iliti bosanski kralj, i poslije obranja valja da se kralju zakune, što ako ne bi učinio, a službu bi činio, neka ga kazni kralj. 6) Oskvrnitelji rodicah glavom nek plate. 7) Izdajnici gradovah i svoje gospode, tako isto i kovači lažljivog novca nek se kazne kao nevjerni[34]. Ovakim uredbama ne samo da je franciskanim već i papi dobro ugodio, osobito kasnije, godine 1450, kad je sve bogomile iz svoga kraljevstva protjerao, koji se nisu htjeli obratiti; 2.000 samo ih se obrati, 40.000 pak Stjepan herceg primi ih pod svoju obranu i u svoju državu naseli ih. Godine 1457. pošalje poklisare svoje k papi Kalikstu III. s molbom, da mu posveti zastavu — barjak — i križ, s kojim bi mogo križare dignuti protiva Turcima, što mu papa dragovoljno i učini; dapače svim svećenicima zapovjedi plaćati desetinu, u Ugarskoj, Bosni i Dalmaciji, koja se na troje ima razdijeliti: dio jedan Ladislavu, ugarskom kralju, drugi Juraju Skender-begu, a treći njemu. Je li ova desetina plaćana i je li on mogo boj biti s Turcima, mi doisto sumnjimo. On zar videći sebe slaba, volio je u miru živiti s Turcima, držeći, da je bolje danak plaćati, nego se u pogibio metnuti, rad toga na njega se razsrdi kralj Matija, tuži ga papi osobito s toga što mu je sin Stjepan brez velike potrebe grad Smederevo u Srbiji na Dunavu ležeći predao Turcima. Zatim Stjepan herceg, koji je bio kraljev sluga nepokorni, tuži istog kralja Tomaša, da on mir učinjeni narušiva, dapače Turčina napušća u njegovu zemlju, predajući mu jaku tvrđu Čiošinu. Razabravši ovo papa, naredi svom poklisaru, Tomi hvarskom biskupu, da ova iztraži, jesu li istinita godine 1460. siječnja 18. Al smrt iztraživanju konac prekine. Dubrovački pisaoci, Lukić i Orbini, pišu: Mehmed II, turski car, da bi lašnje Bosnu podložio, počme, presvučen u ka-

---

[34] Kod Farlatija, t. 4, pag. 68, nalaze se ove naredbe s knjigom njegovog sina Stjepana, koje su izvađene iz rkp. koji se je čuvao u samostanu fojničkom, koji rkp. već odavna izginuo je, po nepomnji čuvaoca.

luđersko odijelo, uhodit gradove po Bosni; u Jajcu gradu poznadu ga, uhite, i pred kralja Tomaša dovedu. Kralj, mjesto što bi ga imao pogubiti il barem zatvoriti, počasti ga, š njime se sprijatelji i slobodna proprati u njegovo carstvo. Čuvši ova kralj Matijaš, razljuti se, te muče piše napose njegovu sinu Stjepanu, i bratu mu Radivoju, da kralja smaknu, obećavši svakomu njegovu krunu i kraljevstvo. Kralj Tomaš ne znam, rad kog uzroka, digne vojsku protiva Vukmanu banu i utaborivši se na polju bilajskomu, od brata Radivoja i naravnoga sina Stjepana, bude ob noć udušen godine 1460, razglasivši, da je kralj od običajne svoje bolesti naravno preminuo. — Da su ga sin i brat udavili, to je istina, al o uhođenju Mehmedovu i Matijaševu nagovaranju, bistro stvar razmatrajući, imamo sumnjiti, prvo, što osim Dubrovčanah drugi pisaoci od onog vremena o tom ništa ne spominju. Kralj Matijaš, premda je na njeg bio ljut i kod pape radi manjih okolnostih osvađo ga, ove nigdje ne spominja, što bi drugčije spomenuo, a osim toga, kralj Matijaš ne samo na otca već i na sina mu Stjepana još gore mrzio je, i teško ih je papa pomirio, kako ćemo dolje niže vidjeti; drugo, što nije vjerojatno, da bi se turski car u takvu pogibio metnuo: po neprijateljskoj zemlji uhoda biti, a ni od Matijaša, da bi on na to zlo svoga neprijatelja nagovorio! — pravi dakle uzrok ubojstva kraljeva bila je pohlepnost za vladanjem.

Tomaševo mrtvo tijelo odnešeno bude u Sutisku, gdje u samostanskoj crkvi svetog Ive krstitelja bude pokopan. Samostan i crkvu ovu on je i sazidao[35]. Kraljevao je 17 godinah, imao je za ženu Katarinu, kćer Stjepana, hercega sv. Save, š njome imao je sina, kog

[35] Du Cange, §. 23. Kralja ovog Tomaša, kog Bošnjaci po predanju za čovjeka sveta i pobožna drže, nahode se dvije slike starinske u samostanu sutiskom, na onoj manjoj slikovan je kralj klečeći pred Isukrstom, koji mu se je ukazao; meni su kod Bobovca i stijenu kazivali, na kojoj se spasitelj dostojao je kralju ukazati; tako isto i misničko ruho, koje je njegova žena Katarina tkala; vidi Magazin dalmatinski godine 1843. str. 52.

ime Orbini ne spominje, ovi došavši s materom na otok Mljet, ležeći u dubrovačkoj državi, za pohodit čudotvornu priliku sv. Marije, umre tude od 14 godinah i bude pokopan u crkvi benediktinskog samostana s grobnim natpisom: »Hic jacet filius Tomasci Regis Bosnae«, t. j. *Ovdje leži sin Tomaša kralja bosanskog*[36]. Zatim od iste imao je sina Sigismunda i kćer Katarinu, koje se oboje poturči, koje godine i rad kojeg uzroka — sgodopisci ne spominju. Od priložnice Vojače imao je, u zo čas po se, sina Stjepana, svog ubojicu i u kraljevstvu nasljednika. Kraljica Katarina, kasnije razabravši, da joj je čovjek ne naravnom smrću umro, već da je umoren od Stjepana, potuži se kod svog prijatelja cara Mehmeda, koji došavši s vojskom u Bosnu za osvetit smrt svog prijatelja kralja Tomaša, porobi i popali, i mitom umoljen ode natrag. Katarina, videći da tursko prijateljstvo i njihova osveta njoj nikakve koristi, a žalostnim podložnicima veliku štetu nanese, pokaja se i otiđe iz Bosne, malo vremena zadržavši se u dubrovačkome primorskomu gradu Stonju, stiže u Rim. Upisa se u treći red duvnah sv. Franje, ovdje oko 12 godinah od pape bude kraljevskim načinom uzdržavana, zato u svojoj oporuci učini papu rimskog kraljevstva bosanskoga nasljednikom, ako se njezina djeca, Sigismundo i Katarina, ne bi od turske vjere odvratili i na pravu vjeru obratili[37]. Katarina, koju franciškani, u svome mučenikoslovu, kao *blaženu* štuju, umrije godine 1478. i bude pokopana u franciškanskoj crkvi *Aracoeli* zvanoj i nadgrobnici njezinoj slijedeći nadpis u ilirskom[38] jeziku a azbukom bosanskom bude urezan:

---

[36] Orbini, pag. 370.

[37] Oporuku ovu iz rukopisa knjižnice vatikanske izpisao je Raynoldus, Historiae Eccles. t. 7, nro. 43; čitaj ju kod Pejačevića cijelu, Coll. 12. pag. 419.

[38] Nadpis ovi kasnije je bio nadostavljen i u latinskom jeziku; prvi ga je priobćio Kranjac Bohorić, o njemu su mnogi pisali, a najviše Katančić, vidi: Specimen Philologiae et Geographiae Pannoniorum etc., Zagrabiae 1795, Libr. 3, 61—71.

Katarini kraljici bosanskoj
Stipana hercega od svetoga Save

VII. *Stjepan Tomašević (kralj posljednji)*

1460—1463.

Sin i ubojica svog otca, nastupi godine 1460. na prestolje. Očitovavši se, da je svog otca ubio, mnogi se plemići od njega odvratiše. Katarina pozove svog prijatelja Mehmeda II. da osveti smrt njezinog čovjeka. Car dođe u Bosnu, nju porobi i popali i jednu tvrđu Šamac načini na ustju Bosne u Savu, i svoju posadu metne, i kraljevske neprijatelje u nju stane vabiti. Kralj, videći se u tjesnacu, ponudi mu danak od 25.000 dukatah svake godine plaćati; s tim načinom uklone se Turci i Katarina iz Bosne. Matijaš, kralj ugarski, još od onog vremena odkad je Stjepan Smederevo Turcima izdao, imao je zlu volju, k njemu dakle sad pošalje svoje poklisare moleći ga za oproštenje, i obećajući mu obližnje gradove kraj Save predati, da ih on čuva od navale turske. Matija se tako lasno ne dade umoliti odmah, al po nastojanju papinom oprosti mu[39]. Stjepan posla svoje poklisare k papi Piju II. moleći ga da bi mu dopustio podignuti u Bosni tri-četiri biskupata, da bi mu poslao kraljevsku krunu i svoje poklisare. Papa mu dopusti biskupate podignuti, a krunu mu ne dade, bojeći se uvrijedit kralja ugarskog.

Nepovoljan papin odgovor, smutnje unutarnje, pripravljanje turskog cara na boj, različiti glasovi, da se na njega car sprema udariti, Tomaševića u tijesno stanje vrgoše. U to vrijeme prispije turski poslanik, da primi od kralja obećani danak od 25.000 dukatah.

Od poroda Jeline i kuće cara Stipana
Rođenoj, Tomaša kralja bosanskoga ženi
Koja živi godin 50 i 4(54)
I priminu u Rimu na lito gospodina 1478.
Na 25. dni oktobra
Spominjak nje pismom postavljen.

[39] Vidi knjigu kralja Matijaša od godine 1462. na Pija II. pod br. XXVI i na kardinala od sv. Angela godine 1462. pod br. XXVIII, Epistolae Mathiae Corvini Reg. Ung., Tirnaviae 1746.

U dvoru kraljevskomu, po smrti Tome, hvarskog biskupa, drugi papinski poslanik Nikola, modruški biskup, čovjek dosta nesmotren, kralja nagovori: da Turčinu danak zaniče, obećajući mu papinsku pomoć i izpunjenje kod pape njegovih željah. Kralj, takim riječma zanešen, uvede turskog poslanika u svoju bogatu blagajnicu, u kojoj preko dva miliona dukatah bijaše, i ponosito reče mu: »Evo, vidiš, šta ja srebra i zlata imam! no ne dam Turčinu ni jedne mrvice, nego ću za ovo vojsku sakupiti, a jedan dio u sigurnom mjestu ostaviti, kako bi odtale, ako bi me sreća vojnička iznevjerila, izvan otačbine živiti mogo.« Poslanik ga opomene na vjernost i izpunjenje obećanja, metne mu pred oči zla slijedstva, koja ga mogu stignuti, ako s Turcima prijateljstvo razkine, od kog zla njegovo bogatstvo neće ga spasiti, već će ga, može biti, drugi uživati.

Kralj dakle odpusti prazna turskog poslanika i tako s carom u očito neprijateljstvo stupi. Zato sad se na boj počme spremati i poklisare svoje godine 1463. k papi pošalje. Ti poklisari bijahu dva starca, stasa visoka i pogleda junačkog, i govora uljudna; jedan od njih k papi Piju II. ovako progovori[40]: »Razumio sam, da Mehmed II, sultan turski, dojdućeg ljeta na me udariti namjerava i da se već na boj spravlja. Nisam taj, koji bi se podobnoj sili oprijeti mogo. Molio sam Ugre i Mletčane, i Juru Kastriota, da mi pomognu. To isto i od tebe molim: niti novčane pomoći tražim, želio bi neprijateljim i sunarodnicima mojim to vidiono učiniti, da ćeš mi ti na ruci biti. Kad čuju Bošnjaci, da neću sam na bojište poći, hrabrenije će vojevati, niti će Turci smjeti upadati u zemlju moju, u koju je ulazak pretežak i koja na više mjestah tvrde gradove broji. Tvoj predšasnik Eugenio otcu je momu krunu obećavao, i htjeo u Bosni rimske biskupe da uvede. Sve je to otac mi odbio, da ne bi Turke na se razdražio: jer je bio novokršćenik, niti je još manikeje iz svoje zemlje izagnao. Ja sam od djetinstva kršćen, la-

---

[40] Gobelinus Lib. XI. pag. 549. Kod Assemana Cel. Eccles. tomo 5.

tinsku knjigu učio, a Krstovu vjeru slijedim: ne bojim se čega mi se je otac bojao. Želim, da mi pošalješ krunu i biskupe. S tim ćeš pokazati, da mene u nevolji zaboravit nećeš. Ako se zaratim, ufanje ću podložnicima od tebe okrunjen, a strah neprijateljima biti. Zapovjedio si pod roditeljem mojim, da se vojena sila u Dalmaciji pod upravom Mletčanah bivša, na mjesto krstonosne k njemu pošalje. Ovo je vijeću mletačkom nepovoljno bilo. Zapovjedi, da se sad meni pošalje. Valjda će ti riječ pretežnija biti, kad i Mletčani sad drugčije misle, i glasa se, hoće Turcima rat da objave. I ovo molim također, da se poslanik i Ugrima pošalje, koji da moju stvar kralju preporuči i privoli ga, da sa mnom sajuz oružja učini; ovim se, a ne drugim načinom Bosna izbaviti može. — Kad bi Mehmed samo moje kraljestvo tražio i dalje mirovati namjeravao, sudbinu bi moju ustrpljivo podnosio, niti bi se pristojalo radi svoje vlastite obrane, ostalo kršćanstvo uznemirivati. No nezasitljiva želja vladanja nikakve međe ne priznaje. Poslije mene hoće udarit na Ugre i Dalmatince Mletčanim podložne, potražit će Italiju, za kojom čezne i o Rimu se često razgovara. Ako prepuste krstjani, te moje kraljestvo osvoji, najugodniju će oblast i mjesta k dostiženju cijelji svoje imati. Ja prvi očekujem navalu: poslije će mene Ugri, Mletčani i drugi narodi svoju sudbinu iskusiti, ni s Italijom se neće zadovoljiti. Ovako misli neprijatelj. Ova ti kao izvjestna javljam, da ne rekneš, da nisu to predskazana i da me za nebrižnost ne osudiš. Moj je otac tvom predšasniku Nikoli i Mletčanima padenje Carigrada predskazao. Nije se vjerovalo: izgubilo je na svoju nesreću krstjanstvo prestolni grad i patrijaršku stolicu i stup Grčke. Sad ja o sebi proričem: ako mi uzvjerujete i pomognete, spasen ću biti, a drugčije propadam, i padenje moje mnoge će sa sobom povući«. Papa odgovori: »Vjerujemo poslaničtvu Stjepanovu. Ista nam se s više mjestah javljaju. Zapadno carstvo traži Mehmed, koji je iztočno razorio. Najprikladnija je želji njegovoj Bosna, ova će vrata, vjerovatno je, najprije da izstavi. Učinit neće, ako kralj bude smio slobodnim duhom suprot stati. Pretežak je prelazak preko

bregovah i pristup u državu, koje lako mogu ih malo smesti. Sdružit će oružje Ugri i Mletčani. Poslanika ćemo rad iste stvari k obojem narodu poslati. Obću ćemo stvar s obćim silama pomoći. Mi ćemo onoliko pomoći, koliko možemo. Vojena sila, koja je u Dalmaciji, gledat ćemo, da se vama pošalje. Zapovjedit ćemo, da se saborne crkve u Bosni sazidaju i u sazidanim biskupi postave. Krunu poslati ne možemo, da ne uvrijedimo kralja ugarskog, komu je kralj bosanski vazal — podložnik — i kog je oblast kruniti ga. Razpitat ćemo šta on o tom misli. Ako mu ne bude nepovoljno, krunu, koja je gotova, poslat ćemo ti po poslaniku. Ako li se uzprotivi, nepravdu učinit mu nećemo, niti hoćemo onoga razdraživati, od koga se je pomoći nadati. Stjepan, ako je pametan, svakojako će gledati, da Matijaša sebi naklonjenim učini, s kojim ako se sdruži, težko će ga Turci moći nadvladati«.

Dok su se ova u Rimu sbivala, car Mehmed, razumivši od svog poslanika, da je kralj Stjepan ne samo zanikao danak, već i tvrđu njegovu na ustim Bosne u Savu, Šamac osvojio, razvalio i vojnike zarobio, glavom pođe na Bosnu, povedavši sa sobom 150.000 samih konjanikah, osim nebrojenih pješakah; mjeseca lipnja 14. godine 1463. neizkazanom hitrinom prispije pod grad *Bobovac*. Kralj, stric mu Radivoj i kraljica Marija prebjegnu u Jajce; grad Bobovac preporuči upravljanju svog vojvode Radaka; grad ovi sazidan na jednom neprikučljivom humiću, opasan je bio s dubokom jamom (endekom), dvije rječice koje se tude sastaju napunile su jamu vodom tako, da se k njemu približit ne mogaše; osim toga, kršoviti putići i strmene staze samo dvije bijahu; top dakle nije mogo dovest se, zato car pod njim je topove lijevao; pet danah na njega je uzalud pucao, najposlije okani se, i put grada Visokoga pođe. Vratnice, pô sata od Visokoga, mjesto se danas zove, što se je car odtale vratio opet pod Bobovac. Radak, bivši odprije bogomil (manikeo), bio se i obratio javno na vjeru katoličansku, al tajno i srdcem i dušom pravi manikeo. Ovi, što iz osvete prama kralju, što iz pohlepnosti za blagom i gospodstvom, pošalje svog čovjeka k caru obećajući

mu za blago izdati grad i svog gospodara. Car, naravno, obeća mu sigurnost njegovog gospodstva i glave, zatim veliko bogatstvo u novcim i zemljama. Po takvomu sramotnomu pred Bogom i ljudma grešnom izdajstvu i nevjernosti, car uniđe u *Bobovac,* grad tog vremena najtvrđi u svoj Bosni. Radak, donesavši ključ od grada, duboki poklon caru učini — i očikajući svoje nevjernosti i izdajstva pohvalu i obećano nadarenje, zasluženo nadarenje zaisto i primi. Car, izdrečivši na njega oči, ljutito rekne mu: »Nevaljalico jedna! ti, koji tvome gospodaru od jedne vjere nisi bio vjeran i pouzdan, kako ćeš meni, Turčinu, biti vjeran!?« namigne na krvnika i odsiječe mu glavu. *Radakovica,* golema stijena iz koje živa voda izvire, zove se i danas, gdje je ovi vojvoda i izdajnik poginuo. Stijena ova je na putu idući iz Sutiske u Borovicu. Car, videći tvrdoću ovog mjesta i grada Bobovca i spazivši nepristupnost k njemu — obori ga, i pod proklestvo metne (nalet učini), da se nikad sagradit ne smije — a to stog uzroka: da se ne bi opet uzalud mučio, osvajajući ga od neprijateljah, kad bi u njihove ruke pao. Kad je car pod Bobovcom razumio, da je kralj sa svim bogatstvom utekao u Jajce, opremi za njim Mehmeda vezira s vojskom; kralj dakle ni ovdje se siguran ne videći, pobjegne u grad Ključ, koji od Jajca k zapadu udaljen 10 satih bijaše. Kralj se je uzdao ne toliko u tvrdoću ovog grada, koji ležaše na visokom brijegu pod planinom Šišom, koliko u rijeku Sanu, koja kraj njega teče, scijeneći, da Turci ne mogu je pregaziti. Mehmed vezir, došavši pod Jajce, uzme ga na predaju i odmah za kraljom otisne i prvi nagazi na Sanu, koju pregazivši obsjedne grad. Kralj se je tri dni turskoj sili odapiro, al za dalje opiranje ne bijaše mu hrane u gradu, naumi dakle pod pogodbama sa stricom svojim predati se pod pogodbom: da on Bosnu caru predaje, a car njemu i stricu da pokloni život i da im dade gospodstvo i zapovijed u drugomu kraju svog carstva. Oh, moj nesretni kralju, zar ne znaš da je turska vjera ko na vodi pjena! Al grijesi su te sapeli: Bilaj ti polje tamo za tobom samo 10 sa-

tih leži, tude jadan pamet tvoja čami i gleda mračnu sjenu tvog otca, koga si nemilostno zadavio.

Vezir, na ime carevo podpiše tu pogodbu i grad zauzme, te Stjepana i Radivoja sa sobom natrag povede u Jajce, gdje je već i car s ostalom vojskom prispjeo. Caru, istina, draga bijaše ova jabuka, što mu je vezir poklonio — t. j. Stjepana i Radivoja, al razumivši pogodbu, koju vezir na njegovo ime bijaše ugovorio i podpisao, mučno bijaše mu pokloniti glave onim, za čijom krvlju sveđer žeđaše! Međutim mufti-hodža carski iznađe u svomu šerijatu i dade caru fetvu, da on nije dužan slušati i obsluživati ugovor učinjen od mlađega na ime njegovo — dakle može ih slobodno pogubiti. Ta ga fetva razveseli. Al ga pogubit još odgodi, dok svom Bosnom ne zavlada; kralju obećanu sigurnost pritvorno potvrdi, ako još razpiše svim upraviteljim gradovah, da se dragovoljno predadu, sebe i gradove; što kralj morade učiniti i tako za 8 danah više od 70 gradovah na vjeru predade se. Sad Mehmed car videći, da mu je prevara za rukom izašla, pogubi nesretnog kralja Stjepana Tomaševića[41], strica mu Radivoja, mnoge druge knezove, vojvode i plemiće, koji se nisu uklonili oli poturčili, godine 1463. lipnja 30. na polju blagajskom. Marija kraljica, a kći Lazara Brankovića, posljednjeg srbskog gospodara, bila je od kralja s mnogim blagom još iz Ključa prija došašća Turakah odpravljena u Hrvatsku, al došavši na prenoćenje k banu hrvatskomu Pavlu, bi od njega u tamnicu bačena i sveg blaga lišena; al je i on svog neuljudstva i nepravde brzo plaću primio: došavši na susret Turcima, za obranit svoju zemlju od njihovog napadanja, pogine, kojom prigodom Marija uteče iz tamnice i ode k materi svojoj u Ugarsku, gdje u Požunu godine 1466. 20. lipnja od tuge i žalosti

[41] O načinu pogubljenja pisaoci različito pišu: Papa Pio II. u svojoj Buli od godine 1463. veli, da ga je car vlastitom rukom posjekao. Ivan Leunklavio i Bonfin pišu, da ga je na mijehe sadro. Joakim Kureus u silezkim ljetopisima na strani 169. i Matija Mieccovita, da ga je za kolac privezao i strijelama probo, najposlije drugi, da ga je svomu hodži Perzijancu — učitelju — predao i ovi ga umorio.

umre. Katarina, žena Radivojeva a sestra Radoslava Pavlovića, sa Ljubešom sinom i mnogim velikašima bosanskim, pobjegne u Dubrovnik[42]. Car, podloživši zemlje i gradove kralja Stjepana, pošalje jedan dio vojske s vezirom tesalinskim Omer-pašom na Stjepana hercega, kog zemlju popali i porobi. Stjepan svojom vojskom bio je utekao u planinu, odklen Turcima dosta je jada zadavao, najposlije zaište mir obećavši dvostruk danak plaćati, davši im u zalogu sina svog njmlađeg Stjepana; na što Turci pristanu, te njegovu zemlju ostavivši, nasrnu na zemlje Radosava Pavlovića, koji držaše Popovo, Trebinje i sve zemlje do Dubrovnika, kog pogube, gradove mu obore, njive popale, kuće poharaju, stanovnike zarobe i natrag se vrate. Tako bosanska sloboda i kraljestvo, koje je za 87 godinah samo trajalo, pade pod Turčina, pod kojim do današnjega dana stenje i gorko cvili, svoju bijedu i nesreću preko 386 godinah oplakujući, i uzaludu očekujući izbavljenje od ovog nesretnog i nesnosnog robstva.

IV. PROPAST KRALJESTVA BOSANSKOGA I OVE GLAVNI UZROCI

Sudbina narodah u rukama je svemogućeg stvoritelja, koji narode jedne diže, a druge propasti pripušća, da koji nije dok je slobodan bio, pravednu stazu krijepostih slijedio, nauči se u robstvu svesrdnije Bogu služiti! Kad su god ljudi odstupljivali od pravog svog zvanja, Bog ih je sad gladom sad pomorom pohodio i opominjao, a kad se ni tako ne bi dozvali, onda slao bi im narode krvoločne, i ovi bi ih gnječili nemilosrdno; ovo nas uči zgodopis novi i stari, crkovni i svjetovni. Narod naš slavenski, primivši i naučivši grijehe i zloću narodah romanskih, germanskih i grčkih, a svoje se prostote zaboravivši, gotovo se je bio satro, a i sad se tare od samosilnikah, i to veći dio ilirskih Slavenah. Iste opačine, koje upropastiše grčko

[42] Lukari, Orbini i Du Cange itd.

carstvo, upropastiše i slavenske narode Bugare, Srblje i Bošnjake: oholost, bludnost i nenavidnost među narodima srednjeg vijeka zavladaše; svak je hotio zapovijedati, a umio nije! Vladaoci, davši se za nasladnostju putenom, nisu mogli razumjeti dužnosti svoje i svojih podložnikah: da mogu svojoj oholosti i bludnosti zadovoljiti, trebalo je bogatstva, koje u ono vrijeme steći, drugog načina nisu znali, osim da jači od nejačeg kvači. Vladaoce slijedili su drugi, i to do njih u gospodstvu najbližji; sve se je dotlen gonilo, dok najposlije država ne bi podijeljena među plemiće i kmete, i ovi posljednji u vlastitoj zemlji svojoj postadoše robovi, a plemići iliti boljari njihovi gospodari i kralji. Boljar svaki, težio je za većom silom i gospodstvom. Što je narod, narodnost i sreća narodna, to onog vremena Bošnjaci nisu znali! Tko je više krvi prolio svojih zemljakah, otimajući i plijeneći tuđa imanja, nego oni koji po svom zvanju i dužnosti morali bi druge braniti, a zločince progoniti. Svaki želeći gospodariti, nije čudo što je Bosna u jedno isto vrijeme tri kralja imala, koji svaki za drugog oboriti, iskao je pomoć od Turčina, obećavajući danak — harač — plaćati; plaćanjem danka i sveudiljnim bojevima oslabiše i sebe i narod. U kralje ogledali su se drugi boljari: herceg Hrvoja i herceg Stjepan Kosača, knez Radosav Pavlović, malo ol nimalo pripoznavaše vlast kraljevu.

Car Mehmed II, osvojivši osim azijatičkih državah carstvo grčko, kraljestva bugarsko i srbsko, zgodnu prigodu gledaše da i ovu posljednju na jugu slavensku državu iz broja nezavisnih državah izbriše i pomrsi; jer mu je Bosna bila most, preko koga namjeravaše preći u Italiju i sjedinit zapadno carstvo s iztočnim. Tomašević, posljednji kralj, bivši nezakonit sin i ubojica svog otca, kao taki kod plemićah i puka ozloglašen, nikakve snage nije imao, nit su podložnici njegove zapovijedi slušali. Kralj bježi iz Bobovca u Jajce, iz Jajca u Ključ! bez vojske! gdje su mu plemići, veliki vojvode, herceg sa sinovima, knezovi, župani i vlasteli? sve se je ušutilo: gledaju propast svog kralja, nadaju se od Turčina većem bogatstvu i sreći;

tako biva s narodom bezbožnim, kog su zloće i opačine obuzele; nad paklom stoji, propast svoju gleda a ne vidi, slijep! Prosti narod — kmeti — sa svim od gospodarah pritisnut, nije mogao a niti je znao braniti sebe i svog kralja, oni su bili uprli oči u svoju gospodu, koja kad sramotno svog kralja iznevjeri, začuđeni gledahu; osim toga, kralja Tomaša zakoniti sin Sigismundo, bivši se još davno poturčio, a sad nahodeći se u carevoj vojsci, ne samo plemiće, već isti prosti narod bunio je protiva kralju, da se podlože dragovoljno caru: plemićima razširenje posjedovanjah, a kmetima izbavljenje od plemićkog robstva obećavajući i lažući.

Kralj doisto bio je čovjek nerazborit: njega je mudra žena mati Vojača svjetovala, da tako naglo i nerazborito ne razmeće s Turcima prijateljstva, mećući mu pred oči neposlušnost plemićah, primljući, hoće li obećana od pape, Ugrah i Mletčanah pomoć stignuti ol ne stignuti na vrijeme, al zaludu, on posluša više pobožnog neg razumnog papinog poslanika. Svrhu svega, izdajstvo Radaka, i građana jajačkih, koji da budu se oprli i nekoje vrijeme carevu silu zabavili, dok bi stigao Matijaš kralj iz Ugarske s vojskom, lasno bi se kralj obranio, nit bi tako lasno Turci Bosnu osvojili.

V. GOSPODSTVO UGARSKO-HRVATSKIH KRALJAH U BOSNI

Od godine 1463—1527.

Poslije tri mjeseca neg je car Bosnu osvojio, gradove s vojnicima svojim napunio i već iz Bosne put Maćedonije otišo, kralj ugarski Matija Korvin s vojskom dođe u Bosnu, te obsjedne tvrdo mjesto grad Jajce, mjeseca listopada god. 1463, po nagovaranju i nastojanju franciškanah[1]; varoš četvrti dan osvoji;

---

[1] Svjedoči knjiga pape Pavla II, pisana franciškanima godine 1467, vidi je kod Wadinga, tom. XIII. pag. 405.

grad pak jedva treći mjesec, i to licem na Božić, iz kog je isti dan u Budim pisao; mnogi Turci braneći grad izginuli su, a 400 zarobljeno. Osvojivši Jajce i još drugih 30 gradovah predobije, a toliko i još više predade mu se, među kojima znatniji bili su: Banjaluka, Tešanj, Srebrenik i Sokol; mogadijaše i ostale još predobiti, da ga ne pomete nešto zimno doba, nešto pak usrnuće neprijateljah Čehah u Ugarsku pod vođom Giškrom[2]. Ostavivši daklem u osvojenim gradovima jaku obranu, s ostalom vojskom vrati se u Ugarsku. Pitanje je važno: zašto Matijaš, koji na svaki turski korak pazijaše, kad su ovi u Bosnu usrnuli, nije za njima išao, te s bosanskim kraljom sjedinivši se, Bošnjake ohrabrio i toliku nesreću odvratio ol prepriječio! Kralj Matijaš o ovoj stvari pišući papi Piju II. po neki način izgovara se[3], da nije znao kuda će car iz Srbije toliku vojsku okrenuti, da se je imao borit prija s Ali-begom, vezirom srbijanskim, koji je čuvao prelaz na Savi; ovoga morao je najpred zauzbit, da je car u Bosnu zovnut od nekih izdajicah Bošnjakah, najposlije veli Matijaš, da je car jednom *brzinom* osvojio Bosnu. Al tri mjeseca očekivati i otezati, daje nam misliti, da je on hotimice očekivao, dok car vojsku iz Bosne izvede, ne smijući se može biti s njime tuknuti? ol je, biti može, očekujući šta će s kraljom bosanskim biti, i želio po koji način propast kraljevu, da tako lašnje Bosnu sjedini k ugarskoj kruni.

Slijedeće godine 1464. car na novo digne vojsku na Bosnu i obsjedne sve gradove, koje su Ugri držali; pod Jajcom nečuvene veličine topove salije, te grad

---

[2] Vidi knjigu Matijaševu pisanu godine 1464. siječnja 27. papi Piju II. pod nr. LXXIII.

[3] Vidi sad spomenutu knjigu, gdje među ostalima slijedeće piše: At paulo post ambiguitas haec sublata fuit, palamque factum est, invitatum eum a quibusdnam proditoribus Boznam versus declinare. Eo dum festinus accessisset, suscepta proditione, quam ante paraverat, prius forte, quam eduxssiet gladium, vicit: proditioribus aeque, ut produtione potitus. Vinxit dein regem, arte et dolo, non armis superatum, demumque excrutiatum necat: Arces omnes et munitiones Regni in deditionem accepit, custodibus earum manus ultro porrigentibus etc. etc.

počme biti i lagum podkopavati, nasrćući neprestance na grad 30 danah[4]; al čuvši, da Matijaš iđe na njega, topove pobaca u vodu, i s vojskom pobjegne bez obzira. Pred vojskom ugarskom bio je Emerik Deák, kog Matijaš učini gubernatorom — upraviteljem — Bosne; iza ovoga Mirka Zapolju, bivšeg prije blagajnika. Matijaš moli papu Pavla II. godine 1465. da mu dopusti dohodke priorata vranskog u Dalmaciji, da može lašnje Bosnu protiva Turcima braniti[5]. Matijaš iste godine bio je obsjednuo tvrdi grad Zvornik, koga s jedne strane visoke stijene, a s druge rijeka Drina brani, al zaludu: kako je car prija poplašio se njegova došastja, pobjego izpod Jajca, tako i sad Matijaš začuvši, da car glavom iđe Zvorniku u pomoć, pobježe izpod njega.

Godine 1465. Matijaš opet silnu skupi vojsku, imajući odluku svu Bosnu od Turakah oteti, al došavši do Zagreba, čuje da su mu s leđah unišli neprijatelji krstjanstva u Ugarsku, imade se vratiti. Godine 1471. Matijaš naimenuje kraljem bosanskim Lovru, župana iločkog u Srijemu — Ujlaky-ja. Al ovi kralj Bosne ni vidio nije, već živio razkošno u dvoru Matijaševu. Godine 1479. ne bivši doma Matijaša, poturice bosanske zalete se u države prekosavske i do 30.000 roblja odvedu; za njima se slijedeće godine 1480. otisne Matijaš, te ih stigne među Busovačom i Vitezom: Turke razbije, roblje gotovo sve povrati, i mnogo krstjanah sa sobom odvede u Ugarsku, a pošalje na Sarajevo Vuka Despota, koji Sarajevo porobi, popali[6] i najvećeg sarajskog junaka Đerzeleza sestru odvede. Za vladanja Matijaševa Turci nisu mogli ugarske gradove u Bosni nikako posvojiti, al ni Matijaš nije mogao veći kakav napredak učiniti, bivši uvijek u boju s Nijemcima, Česim i Poljacima. Matijaš umre godine 1490.

[4] Vidi knjigu Matijaševu godine 1464. na cesara rimskoga, pod brojem LXXV.

[5] Knjiga Mat. str. II. knjiga XXXII.

[6] Rukopisna kronika, koja ne kaže je li ovo Zmaj Vuk Branković, a narod pjeva i pripovijeda Vuka Jajčanina.

Godine 1500. pod kraljem ugarskim Vladislavom II. a turskim carom Bajazetom II. veziri bosanski i srbijanski skupe silnu vojsku, te obsjednu Jajce. Iva Korvin, sin naravni Matijaša kralja, pod kojim ove zemlje bijahu, zaište pomoć od kralja i dođe mu: Petar Gereb, ugarski nadvornik, s 200 konjanikah i s dvije čete odabranih pješakah; zatim velikaši hrvatski: Frankopan, Karlović i Zrinjski, svaki dovedavši svoje čete pod Jajce; tude se ogledaju s Turcima i, poslije krvavog boja, predobiju ih pogubivši 4000; Hrvatah pane 1000 mrtvih a toliko ih bude ranjeno. Korvin po ovoj bitci stekao je slavno ime; topove otete metnuo je na gradske bedeme jajačkog grada, kog je iz nova popravio, utvrdio i s potrebitim stvarma napunio; upravljanje grada preporuči Ivanu Đulanu, čovjeku vjernu, koji je i prije grad ovi čuvao i snažno branio, a on se s družtvom povrati u Hrvatsku[7].

Godine 1519. vezir Mustafa bosanski i Bali-beg srbijanski skupe vojsku te obsjednu grad Srebrenik; u gradu zapovijedao je Toma Matusnay, čovjek nepomljiv, koji ne samo da grad s potrebitim providi, već u najvećoj pogibelji, ostavivši grad i vojnike u velikoj smetnji, pobježe u Ugarsku, deset danah građani i vojnici branili su grad, al kad im nestade hrane, a ufanja ne imajući da će im odkle pomoć doći, predadu Turcima grad na vjeru da će ih sve slobodne pustiti; al Turci vjeru po svomu običaju održe: posijeku sve, malo da su koje dijete ol lijepu djevojku ostavili za se. Gradove Sokol i Tešanj, vojnici ugarski upalivši, uteku[8]. Slijedeće godine 1520. Turci potegnu vojsku svoju te otajno dođu do blizu Jajca, koje obnoć htijahu prevarom osvojiti. U gradu je zapovijedao Petar Keglević, koji nije imao više od 200 konjanikah i malo više pješakah, po svojim uhodama razumivši, šta Turci namjeravaju, pošalje tajno preko brijega Blaža Kerija sa 100 konjanikah, koji se blizu njih smjesti, da ga nisu Turci mogli spaziti, premda im je za leđa zašo; zatim pred mrak pošalje iz grada

[7] Ištvanfi, Lib. 4. pag. 30.
[8] Ištvanfi, Lib. VI. pag. 55.

djevojke i mlade u dolinu blizu Turcim, da kolo uhvate i glasno zapjevaju, slobodeći ih, da se ništa ne boje, jer će im on u pomoć brzo doći. Turci, videći, da su od grada djevojke odmakle a zatravljeni sladkijem pjevanjem, zaborave na grad Jajce te usrnu među njih i hvatat ih stanu; u taj hip Keri sprijeda a Keglević od traga s vojnicima na njih nasrnu; oni se toj prevari ne nadavši poplašeni smetu se i nagnu bježati: mnogi zaglave, a ostale pohvataju tako, da je jedva koji utekao, da kod kuće kaže, što je bilo[9]. Turci svakako su nastojali ovi tvrdi grad Jajce u svojim šakama (oblasti) imati, zato zaboravivši prijašnjih godinah, šta su krvi pod njim prolili, opet ga obsjednu godine 1524. pod načelstvom trijuh pašah: Usrefom Vrhbosne, koji je iste godine nastupio Ferat-paši; drugi bijaše Sinan monastirski, a treći Bali-beg biogradski i smederevski; imadijaše vojske 20.000, topovah velikih 8, a manjih množinu; u gradu zapovjednik bijaše još Petar Keglević, koji ne mogući tolikoj sili odoljeti zaište pomoć od ugarskog kralja Ljudevita II, koji pošalje mu u pomoć Ivana Karlovića i Franju Baćanija, Ilirije namjestne kralje, kojim još doda Frankopana, Petra Kružića iz Klisa, Grgura Orlovića iz Senja, Juraja Blagaja, Ivana Zrinskoga i Ivana Tahija; s vojskom od 16.000, preko Dubice dođu u pomoć Jajcu; prva im briga bijaše grad providiti s hranom, koje premda bijaše težko kroz tolike neprijatelje prodrti, ništa ne manje učini to silni junak Kružić — na silu u grad uniđe; poslije tri dana boj se ozbiljni zametnu i krstjani pobjedu održaše; paše uteku glavom bez obzira, dragocijenjeni čador Usrefov i 60 zastavah otmu, topove u gradu namjeste; mnogi Turci izginuše, mnoge zarobiše, a najviše ih u vodi život izgubiše. Tako i ovaj put bi Jajce sretno obranjeno[10]. Poslije nesretne bitke mohačke, kadno se Ferdinand i Ivan Zapolja otimaše za krunu i gospodstvo Ugarske, Turci po tom još većma ojačaše te gospodstvo i posjedovanja ugarska u Bosni godine

[9] Ištvanfi na istomu mjestu.
[10] Ištvanfi, Lib. VIII, pag. 67—69.

1527. preoteše. Petar Keglević, koji je dvaput silno se opro nasrtanju turskomu, starostju oslabljen, grad Jajce predade caru Ferdinandu; ovi za upravitelje metne Stjepana Gorbonakija i Kocijana, ljude strašljivice, kojim još malo njemačkih vojnikah dade. Turci za ove okolnosti dobro znadući, obsjednu Jajce i to paše bosanski Usref i Mehmed Jahiogli srbijanski. Stjepan, nikakvoj pomoći iz Ugarske ne nadajući se, poslije obsjednuća 10 danah predade grad Turcima, a ovi ih slobodne puste otići, ponesavši sve svoje osim topovah. Za ovo čuvši Andrija Radatović, upravitelj grada Banjaluke, ne smijući dočekati Turakah, grad upali i preko Save pobjegne; tako su učinili i ostalih gradovah upravitelji — upalivši ih pobjegli. Po taj način izgubiše Hrvati sva svoja posjedovanja pod kraljem Ferdinandom, koja kralj Matijaš bijaše od Turakah preoteo; držaše Jajce i ostala mjesta 64 godine[11].

VI. VOJEVANJE CESARAH AUSTRIJANSKIH t. j. NJEMAČKIH U BOSNI

Osvojivši Turci Budim i veliki dio ugarske zemlje, cesari njemački, koji biše zajedno i kralji ugarski, ne samo da nisu mogli izgubljena mjesta u Bosni posvojiti, već što je više, bosanske poturice, pod načelničtvom svojih begler-begah osvojiše i opustošiše Liku, Krbavu, Slavoniju i do Štajerske i Kranjske dopiraše, a Dalmaciju gotovo svu izvan primorskih gradovah od Mletčanah oteše. Pod cesarom Leopoldom I. izgubivši Budim, a prija toga pod Bečom strašno izginuvši, Turci oslabiše: malo po malo sva mjesta u Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj cesarova vojska zauze i međa među Turskom i Njemačkom Sava i Una postade. Bečki dvor znadući, da je Bosna na ugarsko-hrvatsku nekad krunu spadala, više putah prenosio je oružje preko Une i Save u Bosnu, al gotovo sve nesretno: što jednoč zavojevao bi, to bi dru-

[11] Ištvanfi, Lib. IX pag. 93. U Jajcu i drugim gradovima bosanskim topovi i oružje je starinsko, većinom njemačko.

gim opet bojom izgubio. Godine 1688. Ljudevit, knez badenski, pod Leopoldom I. predobivši Turke u Bugarskoj dođe u Bosnu, osvoji Zvornik, listopada 25, zatim mjesta: Krapavu, Kazavu i Breške, dođe pod Banjaluku, koju ne mogne uzeti. Godine 1690. cesarski vojvoda Perčinlija kod Soli predobije Turke, kojom prigodom odvede sa sobom franciškane iz samostana gornje Soli i 3.000 katolikah. Godine 1693. Adam Baćani, ban hrvatski, ote od Turčina Vranograč, Novo Todorovo i Veliku Kladušu, kojom prigodom mnogi se Turci pokrstiše.

Od svijuh vojničkih pohodah najznatniji je oni slavnog junaka Eugenija, kneza sabaudskoga, koji predobivši slavno cara turskog kod Zente godine 1697. sa 4.000 konjanikah i 2.000 samo pješakah pređu Savu te nastave put uz Bosnu rijeku; tad na Bosni vezira ne bijaše, buduć malo prija umro je Mustaj-paša. Znadući Turci junačka djela ovoga kneza, bijahu se strašno poplašili. Eugenio s malom silom osvoji najprije grad Doboj, a za ovim Maglaj, oba na Bosni rijeci; za tri dana dođe pod Žepče varoš, kog su Turci bili utvrdili šancom, i 309 branijaše ga. Nijemci i ovo mjesto silom uzeše, mnoge Turke pogubivši i tvrđu im zapalivši. Dok su se ova sbivala, Čehaja-beg, sabravši vojsku, izađe Nijemcima na susret i put kraj Vranduka, i onako utvrđenog mjesta, drvećem posječenim i gromilama kamenja zapriječi. Eugenio sad prosiječe drugi put na desnoj obali Bosne, koji se i danas njegovim imenom naziva; međutim, dok se je ovi put kroz planinu Orahovicu prosijecao, pošalje naprijed svog četnika Kibu sa 200 pješakah i malo konjanikah, koji preko brdah i klanacah prodre i skobi se sa 200 turskih konjanikah, koji su išli Žepču u pomoć ne znajući da je Žepče osvojeno; ove većom stranom Kiba poubija, a drugi se razbjegnu. Čehaja, od bježanacah razumivši ova, i suviše, da su Nijemci svladali sve nezgode i zaprijeke, poplašen pobježe bez obzira; ništa ne manje posljednju tursku četu dostigne Kiba, više gornje Zenice, kraj Bosne, i tude je strašno porazi; mjesto ovo i danas zove se »Osječenik«. Odavle krene se uz Bos-

nu te prispije u polje moštransko. Ovdje u tabor dođe jedna djevojka, nekakvog bogatog bega sarajskog kći, želeći se pokrstiti, djevojka bivši odveć pristala, da je se dva oka nije moglo nagledati, zatravi mnoge častnike: svaki je sebi želeći imati za drugaricu, i buduć, da rad nje gotovo kavga među njima rodila se, Eugenio djevojku posiječe.

Knez prije nego je stigo u Sarajevo, pošalje jednog trubaša i jednog zastavnika k Sarajlijam; ovi došavši u Sarajevo, trubaš zatrubi a zastavnik stane čitati kneževu naredbu, kojom obećavaše sigurnost imanja i života, ako se dobrovoljno predadu. Sarajlije s olovom iz pušakah odgovore; trubaš pogine, a zastavnik ranjen jedva uteče. Čuvši ova Eugenio, protiv narodnom pravu učinjena, začme na srdcu prija ne otić, dok sve ovake zločince ne izkorijeni i Sarajevo ne popali. Došavši bez ikakva odpora u Sarajevo, videći toliki i tako ugodni varoš, smiluje se i zabrani svako ubojstvo i palež. Da vojnicima kolikogod na volju učini, dopusti im, da mogu kuće oplijeniti, al stanovnici, što su god imali, posakrivali i sa sobom odnijeli; vojnici ne našavši plijena, srditi, zapale ga i vas izgori varoš, samih džamijah izgori 150.

Eugenio, došavši u Bosnu, nadao se je, da će narod uz njega pristati, te da će lasno zavladati Bosnom svom; radi šta pisao je iz Posavine na franciškane njemački, da bi ovi narod na ustanak sklonili, al ovim je tursko robstvo bilo odavno omililo, nit su marili za narod, ol možebiti, da okolnosti, nisu im dopustile? Eugenio došavši do Sarajeva a videći da mu se narod ne pridružuje, Sarajlije se u grad zatvorili, hoće da se brane, a pri tom zimno vrijeme prikučilo — bojeći se među neprijateljima bez hrane i providenja ostati, vrati se natrag s vojskom u Slavoniju poslije 18 danah svog putovanja ratnoga, s malom štetom — 18 vojnikah samo izgubivši. Tad su se mnogi kršćani iz Bosne odselili, te po Baranji, Bačkoj i Slavoniji naselili. Opisanje ovo izvađeno je iz knjigah: Vita Eugenii Sabaudiae Ducis authore Gvido Ferrario, Tirnaviae 1765, Lib. I. pag. 67—71. i iz ilirske kronike samostana sutiskoga.

Godine 1699. siječnja 26. bi mir učinjen među Turcim i Nijemcima, po komu međa između Bosne i Austrije Sava i Una do Novoga, kao što je danas, postavljena. Kasnije godine 1716. zarati se opet cesar i Mletčani s Turcima; slijedeće godine 1717. vojvoda cesarski Petraš osvojivši Doboj, Hodžak i još nekoje manje tvrđe kraj Save, dođe pod Zvornik, drugi vojvoda Drašković, namjestnik banski, u isto vrijeme obsjede Novi Bosanski, grad na sastanku Sane i Une, al na oba mjesta Nijemci strašno izginuše; pod Zvornikom bi ranjen Petraš u koljeno, a pod Novim zato, jer se Nijemci s Hrvatima svadiše, jedni govorahu: grad će biti naš, a drugi: neće, nego naš!

Tad na Bosni bijaše vezir Osman-paša Čuprilić, koji silovitu vojsku sakupi, on ode pod Zvornik, a Alajbega Pašića Skopljaka posla pod Novi; na oba mjesta, kako spomenuh, Turci nadbiše. Pod Zvornikom pade od cesarske vojske oko 10.000, samih sužanjah 300 na hrpi svezatih izsiječe Čuprilić, rad koga krvoločtva kod cara potuži se Eugenio; i car Čuprilića smače, pod Novim izgibe oko 8.000 cesarovacah, i množtvo ih sužanjstva dopade. Ovako piše spomenuta kronika. Slijedeće godine 1718. bi mir učinjen 21. srpnja u Požarevcu među Nijemcim, Mletčanim i Turcima, kojim Nijemci svoju među u Bosnu preko Save prenesoše na 1 njemačku milju — 2 sata — a negdje i šire. God. 1736. opet se zarati cesar njemački i ruski s carom turskim, slijedeće godine 1737. obsjednuše Nijemci Kulin-Vakuf i Ostrvicu, grad na Uni, 20. srpnja, pod načelničtvom barona Raunacha, al nesretno: pogine ih tude 3.000, i uhvatiše dva kapetana i grofa Serrenija, osim ostalog roblja. Na 14. istog mjeseca knez Josip Friderik Hildburghausen obsjedne grad na Vrbasu Banjaluku, tad na Bosni vezir bio je Ali-paša Ećimović, skupi 20.000 Turakah i pođe Banjalučanima u pomoć, 4. kolovoza iznenada udari na Nijemce, s ove strane Vrbasa, a buduć njemačka sila preko Vrbasa — i ne mogući jedni druge pomoći, smetu se i Turcima pobjedu ostave, gdje do 1.000 mrtvih cesarovacah ostane, i ob noć uklone se u Slavoniju. Poslije dvije godine 1739. rujna 18. uči-

ni se u Biogradu mir, po komu Karlo cesar sve ono u Srbiji i Bosni izgubi, što je mirom požarevačkim bio steko; Sava i Dunav opet ostane međa.

Kad se Katarina II, carica ruska, zarati s Turčinom, njezin saveznik cesar Josip II. pomoći joj hotijući, sretno boj zametne godine 1788. Slavni general Laudon, osvojivši Biograd i Šabac u Srbiji, prenese oružje u Bosnu, te osvoji Drežnik i Cetin, tvrđe preko Une, Novi Bosanski na ustju Sane u Unu, Dubicu na Uni i Gradišku na Savi. Josip II. imao je sebi naklonjen narod u Bosni, osobito katolike, a ovo je učinio po ondašnjemu biskupu Okiću; da bude se malko odmako od međe, i u nutra se pomako, lasno bi svu Bosnu osvojio; al ga smrt smete. Leopoldo II. na zahtijevanje Prusah, a bojeći se rata koji tad Francuzku poče komešati, mir učini s Turcima u Šistovu godine 1791. kolovoza 4, te Turčinu sve povrati osim Drežnika i Cetina*. Od toga doba Austrija u Turčina miruje, samo što Krajišnici bosanski preko Une zarivaše na međi često putah: zato godine 1834. Rukavina popali Kladušu, a godine 1835. Valdstädten Izačić; al ova su bila bez ikakva vida političkog. Meternik svakim načinom rat je izbjegavao, dapače ni svome savezniku Rusu — koji ipak pomože Austriji protiv Mađarima — godine 1828. ne htjede pomoći dati protiv Turčina. Kršćani obojeg obreda do to doba uvijek su Austriju držali za svog izbavitelja: od tog doba sad su oči uprli u Rusiju, i od nje se svomu izbavljenju od jarma nesnosnog nadaju. Prije nekoliko godinah jedan franciškan nekog ministra bečkog molio, da se Austrija zauzme kod turskog devleta, ne bi li koliko god kristjane od progonstva izbavio, i kakvu oblakšicu podijelio.

Ministar: »Progone li Turke u Bosni?«

Franciškan: »Ne!«

Ministar opet: »A vi se izturčite, pak će vam bolje biti!«

Ovaki i slični austrijanskih ministrah odgovori uticaj svaki kod kršćanah bosanskih oslabe, i pouz-

* Cetin godine 1809. bili su Bošnjaci osvojili, al ga Francuzima predadoše.

danje unište, premda doskoro katolici u molitvam austrijanskog cesara spominjali su se kano svog kralja; a i Turci do danas kršćanima običaju reći »vaš kralj«, razumeći cesara bečkog.

VII. BOSNA POD TURCIMA

OD GODINE 1463—1850. 387 GODINAH

Može li se s huđe zgode,
Ginut gorom smrti kojom,
Neg živjet bez slobode,
Ne bit voljan s dušom svojom.
— — — — — — —
Sloboda se tva ponizi,
Dobro ti je svako oteto,
Za vrat drži te u verizi
Samosilje tursko kleto.

I. GUNDULIĆ

Mehmed II, podloživši Bosnu što prevarom što po izdajstvu i nemarnosti boljarah, tražio je način, s kojim bi najlašnje zemlju ovu mogo održati i s ostalim carstvom uže stopiti. Zato ne pazeći na vjeru zadatu, smakne Stjepana kralja, strica mu Radivoja, opakoga izdajicu grada Bobovca Radaka; gospodara od Popova i Trebinja Radosava Pavlovića, i još nekoje poglavice, koji su mu se vidili pogibljiviji, nemilosrdno pogubi; u zadobivene gradove postavi svoje vojnike — grčke i srbske poturice — snagu bosansku 30.000 po izboru mladićah odvede sa sobom i učini od njih jenjičare[1]; do 200.000 roblja mužka i ženska, odvedu vojnici sa sobom i razprodadu po Maloj Aziji; koji su mogli pobjeći, osobito katolici, bjegali su u Dubrovnik, Dalmaciju, Ugarsku itd. Ovo bježanje i selenje malo zabrine cara: da mu zemlja pusta sasvim ne ostane, zovne preda se fra Angela Zvizdovića, tadašnjeg starješinu franciškanskog, dad-

[1] Kromer, Historiae Poloniae Lib. XXVII, Mahumetes occupata Bosnia, ex captiva juventute peditum 30.000 conflavit; atque hinc Janizarorum origo itd.

ne mu povelju[2], da narod ne odvraća od podložtva carskog, već da mogu slobodno zakon svoj ovršivati i mnogim plemićima i gospodi, davši im berate, dopusti im njihove zemlje i posjedovanja uživati.

Poslije nekoliko godinah dođe na Bosnu za begler-bega Usren-beg, carski zet, koji zovne svu gospodu bosansku, da donesu stare svoje povelje, da im ih potvrdi, koje on imajući u rukama, baci na vatru, a gospodu svu izsiječe, samo ostadoše oni koji zakon primiše turski[3]. Ovi Usren-beg umrije u Sarajevu god. 1545. Druga pak gospoda, koja se nisu dala prevariti, pobjegla su u njemačke i mletačke države, od kojih neke i sada živu. Iz početka po svoj prilici samo su se gospoda turčila za uzdržati svoja imanja, al kasnije cijela sela i obćine pređoše na turski zakon, tomu je uzrok, što Turci svećenikah nisu trpili, da kristjani imaju, a oni na protiv obraćali su na svoj zakon i obraćaju sve do današnjega dana[4]; oni ovim

---

[2] Koja se zove Ad-nahme, t. j. ugovor, po ovoj osiguravaju se franciškani u Bosni; čuva se u samostanu fojničkom.

[3] Kronika ilirska.

[4] U stara vremena plemići koji su se izturčili zovu se bezi, od kojih neki ilirska prezimena promjenili su u turska, i uprav se ne zna kako im je bilo prezime, n. pr. Šerifi i beg Miralem; nekih pako i znade se n. pr. *Rajkovići*, ovi se turskim jezikom Đenetići, a perzijanski Firduz, od đenet i fardaz, paradisus — raj. Znatniji bezi u Bosni jesu: Babić, Baković, Bosnić, Cerić, Čekić, Dugalić, Dvagić, Filipović, Glumčić, Ljubović, Ljubunčić, Kopčić, Kresojević, Kulenović, Kukavičić, Skorbović, ovo su Pašići u Skoplju, Repovac, Šaranović, Vojniković, Vidajić, Sokolović, Zlatarović i Ždralović. Kapetani: jajački, banjalučki, pridorski, staromajdanski, bihaćki, gradački itd. jesu bezi svi, al od koje porodice, to ni oni ne znadu, premda stare povelje bosanskih vladaocah dobro čuvaju, al ih čitati ne znaju, niti dadu komu viditi. Oni govore, da će im opet one valjati, kad kauri Bosnu otmu, a to će biti, kad se navrši 400 godinah, da je car Bosnu oteo. Bezi bosanski svu gotovo zemlju, koju kristjani obrađuju, posjeduju, i da znaju kao što ne znaju živiti, strašno bi bogati i mogući bili, osobito kad bi toliku zapušćenu i u šumu zarastlu zemlju dopustili krčiti i obrađivati kršćanima. Ostali Turci po selima koji živu, istina imaju svoju zemlju, al bu-

načinom prvo čine sevap — djelo krepostno — drugo iz političke svrhe, jer što ih god više, lašnje vlahu mogu zapovijedati, nit će se vlah izpod njih moći izkopati — i zaisto Muhamedov zakon primljen je, s velikom našom nesrećom, gotovo od većeg dijela naroda! a jér neće, ovi novi zakon osigurao im je imanjstva i bogatstva, oslobodio od harača i svakog danka, dopuštao svako djelo grešno i nasladjenje tjelesno, bez truda i radnje mogli su gospodstvo provoditi; osim toga mnogo roblje dovodili su iz njemačkih i mletačkih državah, koje bi oni ovdje izturčili, kasnije pak kad su ugarske i ostale zemlje od Turakah preotete, svi Turci i poturice doselili su se u Bosnu, tako da Bosna gotovo mogla se je turska zemlja zvati, premda su ilirski govorili svi. Množtvo i bogatstvo bosanskih Turakah, maloća, siromaštvo i neznanstvo kršćanah, činilo je prve to jačim, a posljednje to nejačim i nevoljnijim. U Europi neima države, da su gdje jedni druge rad zakona progonili, kao što ovdje progone i tlače do današnjeg dana Turci kršćane, koji su jednog roda i podrijetla, al šta je narod i narodnost, to kako Turci, tako i kršćani ne znadu.

Carski namjestnici u Bosni, prije zvani begler-bezi, stanovali su najprije u Sarajevu, potlam u Banjaluci, bili su podložni najprije budimskomu, poslije temišvarskomu velikomu veziru, a kad ova mjesta Turci izgube , postavi se za Bosnu vezir, koji prenese stolicu u Travnik sve do danas. Namjestnici ovi iz prva bili su vodje, te su robili i osvajali zemlje njemačke i mletačke; kasnije pak poslije mira šištovskoga vladali su blizu nad samom rajom, i to samo u malim stvarima, a pravo gospodstvo i vladanje Bosne bilo je u rukama kapetanah i sarajevskog jeničar-age. Kapetanah bilo je u Bosni 36, oni su držali gradove i gotovo neodvisni gospodari bili dotičnih nahijah, koje su se *kapetanije* zvale, ovi su kape-

---

dući im mrsko raditi, a pri tom sve danke, poreze, osim harača i krčmarine plaćati moraju, može se reći, da gore stoje nego isti kmeti; ove bezi i ostali velikaši turski zovu *poturicama i ćosama,* a kršćani *balijama.*

tani bili nasljedni i jesu od prvih bosanskih plemićah potekli: svaki kapetan imao je oblast mača i vješalah, i koca, a to samo za kristjane. Jeničar-aga sarajski bio je namjestnik carigradskog, imo je pod sobom u samu mulaluku sarajevskom 12.000, po ostaloj Bosni dvaput toliko; ovi jeničar-haga zajedno sa mulalom sarajevskim, osim mulaluka, gdje je ravan veziru bio, po svoj Bosni širio je oblast svoju i s kapetanima uvijek u dobrom sporazumljenju bio. Svaki je vezir moro onako igrati, kako su mu oni svirali, što ako ne bi htio, dizali bi oružje i protjerali ga između sebe, ako im ovo za rukom ne bi išlo, to bi ga tužili jeničar-hagi carigradskom, a ovi cara po neki način usilovao bi, da vezira onog s Bosne digne, a često i smakne. Godine 1750. dođe iz Bosne strašna tužba protiva bašama, ne samo od raje, već i od istih Turakah, da se od njih živit ne može. Car pošalje Mehmed-pašu, koji je prije na Užicama bio, i odanle, ne znam rad koje krivice u prognanje poslat; ovi dođe u Sarajevo kao carski kul-ćehaja čineći se nevješt, pozove u Travnik sve usta-baše i eski-baše, da čuju carsku naredbu; ovi došavši, 18 poglavitih bašah pošalje na konak u grad, gdje onu noć sve podavi. Godinu danah stajao je u Travniku, iztraživao baše, te im odrte i pamukom natrpane glave slao u Carigrad. I tako kul-ćehaja Kukavica kad je umirio Bosnu, krenuo se u Carigrad, al ga na putu susrete ferman, da se vrati natrag i da bude na Bosni vezirom, bio je nekoliko godinah, išo u Mostar i one baše razbašivati: za vladanja njegovog bašaluk bio se je utrno, ol pravije ušutio; i pjesma o ovomu bijaše izašla: »Dok bijaše Kukavica paša — Ne znade se tko se zove baša! — Smotaše saruke u sanduke — Jatagane baciše na tavane« itd. Ali baše bosanske običajnim načinom opremiše posao u Carigradu. Car pozove Kukavicu u Stambol, i na putu mu stiže odsuda: beg popije otrov i tako zaglavi; a baše bosanski opet ko i bili, dapače sve gore bjesniše, kako cara tako još manje vezira bojaše se. Godine 1813. dođe na Bosnu za vezira *Derendelija,* ovi nit je znao štit ni pisati, a bio u Maćedoniji vođa Krdijelijah, ovi, istina, da je i kristjane

gnječio, al po Turke strašan je bio, i više ih stotinah na oni svijet opremio, al i njega baše protjeraju. Godine 1817. dođe novi vezir Dželaludin-paša, odprija bivši derviš od sljedbe bektašah, njega je car uprav zato poslo, da bašinsku silu slomi, što je on slavno učinio, pogubivši sedam najsilnijih kapetanah i Bajbuta Kulinovića; pet je godinah ovi vezir na Bosni bio i samo dvojicu od kršćanah, i to ubojice, pogubio, a Turakah jest preko 300, taki je zadao strah Turcima, da su ga za Francuza držali, i mrtva ga se bojali, govoreći, da on nije umro, već drugi mjesto njega, a to s toga jerbo je često tevdilile — presvučen — uhodio njihove sbore i skupštine. Za njegovog vladanja nije se mogo čuti da ima gdje hajduk; pandurah on nije držao, već je muselime metnuo na odgovor, stvar izgubljena na mjestu sagnjila bi, a ne bi je nitko smio, do vlastnika, dignuti. Pod ovim vezirom kristjani su malko odahnuli i progledali: svaki zulum bio je dignut. Najposlije Bošnjaci mu doskočiše godine 1821. Car ga digne s Bosne, i učini ga seraskerom nad vojskom u Grčkoj; što njemu bude nepovoljno; otruje se i umrije u Travniku — 16. lipnja god. 1826. Car Mahmud II, ne mogući više trpiti neposlušnost i samosilje jeničarsko, ukine ih s fermanom po svemu carstvu, a u Carigradu s prahom i olovom, u to vrijeme bio je na Bosni Adži-Mustafa-paša, koji kad carski ferman Bošnjacima proglasi, ovi ustanu na oružje, a pred njima Ali-paša zvornički, te se s vezirom na Orlovom polju pobiju i protjeraju ga u Srbiju. Slijedeće godine 1827. biogradski paša Avduraman dođe na Bosnu, te se smjesti u Zvorniku, tude pogubi nekoliko ustabašah, i poruči, da mu dođe sedam sarajskih poglavicah: Pinje barjaktar, jeničar-aga Rušćuklija, Ibrahim-aga Bakarović, dva brata Tamiščića, Feiz-aga i Adžiali-aga Turnadžići, koje pogubi, i krene put Sarajeva. Baše sarajski bili su se oprli, al ih svlada i mnoge pogubi, iz Sarajeva ode u Mostar, te i ondje mnoge pohvata i pogubi baše, tako isto i u Travniku; od ovog vremena nije se nitko više bašom i jeničarom smio zvati, al Bošnjaci, duhom bašinskim zadahnuti, dijelom

ostaše baše sve do današnjega dana, godine 1831. sva se Bosna, osim Krajine i Hercegovine, digne na oružje protiv caru, te njegovog vezira Ali-pašu Moraliju protjeraju i sebi vezira odaberu Useina kapetana gradačkoga, ovi skupi vojsku od 36.000, i pođe prama Carigradu, tražiti pravoga cara, dođu pod grad Peć, Ipek, ondašnjeg pašu ne mogući sa sobom da iđe usilovati, popali i oplijeni grad. Veliki vezir Rešid-paša pođe na susret Bošnjacima, koje naprijed vođaše Ali-paša Vidajić, ovi carsku vojsku uzbije. Rešid-paša, tad je bio u tijesnu, budué da je s druge strane neprijateljska vojska s leđah Mustaj-pašu skadarskog, sa 40.000 komu se je bio pridružio Karafejzija iz Sofije, oklopila ga, zato on se okrene na prevaru, te se stane miriti s Usein -kapetanom, šaljući u isto vrijeme svoje ljude Mahmud-begu, kapetanu tuzlanskomu, komu poručivaše: da je njemu sramota služiti Useina, koji je do jučer krmke po Posavini čuvao, a njegovo pleme da je od starine slavno. Što Usein traži, to je bolje i pristojnije zato: učinit će te car pašom i dat će ti 12 nahijah ako odvedeš vojsku natrag i Usu ostaviš. — Useinu poručivao je: što je tolike ljude zatrudio uzalud? »Ja znam, šta ti od cara tražiš? — *Bašaluk na Bosni!* to i kapetan Tuzla traži, al je pristojnije za te, ja ću ti ga od cara dobaviti, ako se vratiš kući«. Sutrašnji dan bio je određen, da se pobiju. Usein gledao je na Mahmuda, ovi na njega, što ne izlazi izpod čadora: najposlije Tuzla digne se, te svoju vojsku od 16.000 krene natrag; to vidivši Uso, povjeruje se Rešidovoj poruci — da Tuzla o prevari radi, klone duhom, počme ugovarati, da mu serasker dobavi vezirstvo — i on natrag vojsku krene. Serasker lako zavadivši dvije bosanske poturice glavne, osiguravši vojsci leđa, udari na Mustaj-pašu i Karafejziju, te ih kod Prilipa potuče.

Usein-kapetan bio je čovjek lijep, mlad, ponosit, rad njegovog slobodnog i junačkog srdca *Zmaj Bosanski* prozvan, svrhu svega bio je bogat; al koja je korist od svega, kad nikakvog nauka i iskustva nije imao! da je on umio, ko što je imao takvu vojsku i oduševljenje, te da ga nije prevario serasker-paša, on

je mogo slobodno govoreć Carigrad zauzeti i nanovo jeničare postaviti; entuzijazam i fanatizam počamši od Bosne pa do Carigrada put otvorio i vojsku uzmnožo bi mu. Useina Turci su držali kao jednog *svetca,* koji će ih od neprijatelja dina izbaviti! — On sad videći, da je prevaren, pošalje dva tatarina u Novi Pazar, te mu donesu ferman, kog je on sam načinio, da mu je na Bosni dato vezirstvo; te razdijelivši teskere, počme harače kupiti i vladati kao vezir. Al mu se gospodstvo brzo preokrene. Kara Mahmud-paša dođe u Bosnu sa 30.000 vojnikah — 18.000 Arnautah i 12.000 nizamah. Alaj-beg Todorović skupi jedno 800 Turakah, te kod Banjske zasiječe put tolikoj vojski, al ga uhvate i svezana u Stambol oprave, a Banjsku upale. Muselim prijepoljski Adži-Mujaga metne zasjede i nekoliko topovah na mostu od Lima rijeke kod Prijepolja, i njemu bude uzaludu. Vezir napredovaše prama Sarajevu. Gradačac izađe mu na susret sa 20.000, mogo je i veće dovesti, da nije jednu vojsku poslao na Stolac protiva Ali-agi; osim toga Tuzla i pećki Asan-aga, glava od Krajišnikah nisu ga poznavali za gospodara. Na *Palama* pobiju se, al od tolike vojske Useinove samo se je 3.000 borilo, Bošnjaci budu svladani. Mahmud-paša uniđe u Sarajevo, Bošnjaci se razbjegnu kojekuda; Usein-beg, mula sarajevski, Krupa kapetan sa 200 ostalih poglavicah, pobjegnu u Osijek, preko Save. Vezir neke pohvata, među kojima je bio pećki Asan-aga, koji na putu u Carigrad umrije, kud ga je bio opremio. Usein-kapetan, vidivši da je prevaren od velikog vezira, pošalje poklisara u Beč fra Iliju Starčevića k cesaru Franji, ištući pomoć, a obećajući se njemu podložiti, ol ako ovo cesar ne primi, da mu barem zadade besjedu, da ga neće predati turskomu caru, ako bi pobjego u njegovu zemlju. Ovo mu drugo bude obećano, zato on najprije u Osijeku, a potlam u Zemunu stajao je siguran; bečki dvor izradi kod cara te mu ovi oprosti, i zovne ga u Carigrad; car mu obeća oproštenje i povraćenje u Bosnu, ako obuče nizamsko odijelo i zauzme se za nove carske uredbe. Useinu, kao pravomu Turčinu, to savjest nije dopuštala —

on odabere u Trebizond u prognanje otići, nego to kaursko odijelo obući, al prija neg iz Stambola pođe, umrije. Mahmud-paša bio je Bošnjacima zadao strah, u Sarajevu sagradio nad šeherom grad Goricu, i Sarajlije na uzdi držao; al ovo bi za malo; Ibrahim-paša bijaše se pobio s carom, vojska morade otići, dapače i mnoge Bošnjake odvedu na Mehmed-Aliju, i ovi se njemu predadu.

Godine 1834. dođe iz Biograda za vezira Vehidži--paša, poznati krvolok i turski i kršćanski. Krajišnici i Lijevnjaci godine 1836. pobune se, pred njima bio je Amet-beg Ljubunčić iz Lijevna i Mustaj-beg, petrovački kapetan, udare na Lijevno i kapetana Firduza protjeraju. Vehidži-paša predobije ih s pomoćju Osman-paše Skopljaka: Ljubunčića, Himza-agu, banjalučkog ajana, i Teskeredžiju pogubi. Dojduće godine 1837. požbuni se na novo Krajina i Posavina, pred Krajišnicima bio je Nazif-aga, Himza-agin sin, a pred Posavljacima Ali-paša Vidajić, ovo je oni isti koji je u Zemunu bio s Useinom i milost dobio, on je bio skupio 10.000 Posavacah, a toliko mu je u pomoć vodio Nazif, koga vezir stigne kod Vranduka, potuče i živa ga uhvati, a kasnije i u Bijeljini pašu, koji je bio veliki pijanac, a Bošnjaci su ga prozvali *junakom bosanskim!* Odtale vezir krene se na Krajinu, Jasenicu, kulu Beširevićah razvali, i prednjake sve pohvata, među ovima bio je Mehmed-beg, kapetan krupski, Murat-beg Beširević ostrožački, Mustaj-beg petrovački, Bošatlija iz Lijevna, više begah posavskih, ove sve pošalje zajedno sa Nazifom i Vidajićem u Carigrad, car ih opremi u Trebizond u prognanje, koji se svi godine 1843. osim Ali-paše, koji je umro, vrate u Bosnu. Vedži-paša ukine po carskoj naredbi kapetanije i postavi mjesto njih *muselime,* koji će upravljati s nahijama. Vezir ovi predobivši Bošnjake poče strašno globiti i sjeći ne samo raju već i iste Turke; koliko je on narod globio toliko su opet njegovi muselimi zato godine 1840. srpnja 16. dignu se na njega Sarajlije i š njima vas mulaluk, a pred njima Glođo efendija, pobiju se na Vitezu, i premda vezir ni polovicu vojske nije imao koliko Sarajlije,

koji su imali do 16.000, predobije ih, jer se nisu osim prvih stražah ni bili, već pobjegli. Glođo i nekoliko s njime prednjakah pobjegnu u Dubrovnik, odklen godine 1841. na vjeru dođu u Travnik i budu opremljeni u Carigrad, a odavle u Trebizond. Godine 1844. opet se vrate u Bosnu. Sarajlije načine mazare caru, da se oni nisu iz drugog uzroka požbunili, već porad zuluma, na koje prisile podpisati i starješine svećenikah kršćanskih, i tako Vehidžija ode s Bosne i mjesto njega dođe Husref-paša, čovjek dosta dobar i razborit, al pri tom željan novacah. Krajišnici, nenaučni davati, požbune se godine 1843, vođa im je bio Durat-beg, pećkog Hasanage sin. Vezir dođe među njih s vojskom, ne smjedu se š njime pobiti, već prošavši vezir kroz cijelu Krajinu prednjake oglobi i vrati se u Travnik. Bošnjaci i Turci osvade ga i car ga krene, a mjesto njega dođe iz Biograda Ćamil-paša, sin poturčenika Čifuta. Ovi je dosta dobar bio i po raju i po Turke. Sarajlijam je ugodio, što je car na njegovu molbu povratio Glođu, a Krajišnicima osobito, što je njihova dva najveća zulumćara, Mahmut-pašu bihaćkog i Derviš-bega staromajdanskog, u prognanje poslao u Janjinu. Ovi vezir samo je godinu danah na Bosni bio, i godine 1845. dođe Osman-paša, čovjek lakom i nevaljal, ovi pusti Turcima na volju, da čine šta hoće: upravljao je godinu jednu, i digne se na Janjinu, gdje je umro; mjesto njega dođe Mehmed Adži-Ćamil-paša, rodom Čerkez. Ovi, ne mogući gledati, da Krajišnici ništa u haznu ne plaćaju, mali nekakav danak nametne na njih, zato se oni dignu na oružje okolo 16.000, a pred njima Mehmed-beg Ruslanbegović, bivši kadija bihaćki, te se pobije s vezirom. Vezir nije imao vojske više od 3.000, i nekoliko stotinah spahijah bosanskih i hercegovačkih, koje je predvodio vezira mostarskog sin, ovi vezira iz početka boja iznevjere, ništa ne manje vezir ih predobije godine 1846. studenoga 6. na Dobrinji u banjalučkoj nahiji; njihove prednjake pohvata oko 24, te opremi u Carigrad. Slijedeće godine 1847. srpnja 26. promijeni se vezir ovi i dođe mjesto njega sadašnji, Tahir-paša, odprija bivši kapudan-

-paša, a kasnije vezir u Drinopolju; svak se je nadao, da će ovi vezir Bošnjake urediti i kristjanima kakvu god oblakšicu učiniti, al se suprotivno dogodi. Godine 1848. bio nekakav dogovor među Sarajlijama i ostalim Turcima, al na što je ciljao? uprav se ne zna, osim što se je očito govorilo po svoj Bosni, da će kristjane sjeći. Vezir se digne mjeseca rujna s nekoliko stotinah nizamah u Sarajevo, kud su malo prija iz Rumenlije stigla dva tabora nizamah, te pohvata prednjake sarajske do 26, a pred njima opet Gløđu, te ih s Adži-dedom pošalje u prognanje u otok Kandiju — Kirit. Tahir-paša ove opremivši, mislio je, da mu se neima tko oprijeti, te stane neke nove naredbe uvoditi; najprija među gospodarim Turcima i kmetim kristjanima: ovi su pred kadijom i šurom najprija učinili ugovor u nahijama, poslije došavši u Travnik, taj ugovor pismeno predali veziru, a vezir bi svećenike i spahije zaogrnuo binjišom — kabanicom — knezovima pak dao bi po 50 grošah. Uredba ova glasila je: da su i kmeti i gospodari za taj ugovor molili vezira (premda ni jedna ni druga strana o tom nije ni sanjala, dapače oni koji bi s podpisima zakasnili, bacali bi se u tamnicu, kao što se je dvojici popovah iz kulinske nahije dogodilo), da unapredak prestaje sa svim *beglučenje,* a mjesto toga, da kmeti gospodarima plaćaju od žita, voća i povrtalja treće, a od sijena polovicu, gospodari pak, da treću paru od poreza plaćaju. Ovi nauk dao je veziru Mustaj-paša Babić. Turci na ovu uredbu nisu se ljutili, a kristjani i onako naučni svaki zulum podnositi, šutili su. Ova uredba, ako se na vrijeme ne digne, kmete će sa svim upropastiti, a kad ovi panu, ni gospodarima neće dobro biti; jer se oni nisu naučili o zemlji raditi, već gotovo: *»Daj, Vlaše!«* vikati. Nije šala, davši desetinu i trećinu od žita, njemu ostaje polovina, a od sijena desetinu davši, manje od polovine! sad kad se uzme sjeme, koje je kmet često za groš kupovao, na stranu, ako je godina zlo prihvatila; to sav trud kmetski otišo je uzaludu, jer dohodak je gospodarski, pa da godina i dobro prihvati, kad u račun metne svoje volove i nadnice i ostale

troškove: žito ga njegovo skuplje stoji nego da ga kupuje u čaršiji! Ovo mnogi uzmavši na pamet, ni pola nije usijao prošaste godine, koliko dosad; osim toga, *sijena* polovicu davati, od prijašnje još naopačija! Poznato je, da u Bosni kristjani osim govedah i marve sitne ništa svog neimaju, odavde oni smiruju harače, danke, globe i ostale svoje potrebe, sad davši polovicu sijena gospodarima a devetinu spahijama, neimaju čim stoke hraniti, valja da je umetu. U spomenutoj uredbi stoji: da se begluk ukida, al posljednjom zapovijeđu naređuje se, da kmeti dohodak pripadajući, moraju donijeti u kuću gospodarima, ako će ovi i u trećoj nahiji stajati, sad kako će on, da o žitu i drugom povrtalju ne govorimo, sijeno na toliku dalečinu, ol u bližnju čaršiju s planine po osam satih goniti? jeda li to nije gori od prijašnjega begluk*. Vezir nadalje stane s početkom godine 1849. uređivati Bošnjake i skupivši poglavice turske i iz svake nahije po dva kristjanina: danke i poreze sve zbije u dva poreza, t. j. jurjevski i lučinski, da svaka kuća daje na pô godine po 44 groša, kako raja tako i Turci, osim toga raja harač od mužke glave i od kuće krčmarije po 7 grošah na pô godine. Mnoge zemlje u Bosni nisu bile pod desetinom, već u ime desetine plaćao se je dukat od cijele obćine u haznu: sad se dakle metne desetina i na ove zemlje, što Turke i Krajišnike, koji niti poreza ni desetine odprija ne davaše, nezadovoljne učini, te se dignu na oružje, a pred njima Alija Kedić. Vezir ne mogući ih lijepim načinom umiriti, digne se iz Travnika 27. kolovoza sa 3.000 nizamah, 600 Arnautah i 8 topovah, te dođe u Bihać, kog su bili obsjeli Krajišnici, te se paša iz njega više od mjesec danah branio; rujna 5. malo se pobiju preko rijeke Klokota i Krajišnici razbjegnu se, al videći, da ih vezir ne goni, na novo se skupe, na Klokotu most presijeku, te šanceve zakopaju. U

---

* Samo gdjekoji gospodari platiše trećinu poreza i begluk ukiđoše; al odkad se vezir s Krajine sramotno vrati, odtad gospodari gone opet na begluk, poreza neće da plaćaju, već i za njih kmeti platiše, a pri tom od svega trećinu a od sijena polovinu ko od duga dadoše.

vezirovoj vojsci počme kratelj moriti, od kog se i on razboli: preko 1000 nizamah i Arnautah glavom plati, osim žalosnih komordžija, kojih preko 300 zaglavi. Tako vezira, što ovi nesretni događaj, što još ako mu mu je iz Carigrada naređeno, s Krajišnicima pomiri se i poslije 50 danah vrati se u Travnik, žalostne kristjane u crno zavivši: koji su sav trošak ovog rata i pohoda morali dati i tolike konje i volove pogubiti.

Poslije dignuća jeničarah, kapija — porta — carigradska nastojala je sve do danas silu bosanskih Turakah satrti, njihovog se imanja i bogatstva dokopati i predat ga u osmanlijske ruke; na ovo ih je navodila nešto prirodna lakomost, nešto pak bojaz, da se Bošnjaci ne odmetnu na način paše skadarskog, janjinskog i misirskog. I doista, moć bosanskih begovah preko pola satrvena je: oni su oslabili i osiromašili hodajući prognani po Aziji, a drugi moraju se odkupljivati novcima kod vezirah. Je li se po tomu što god kristjanstvu oblakšalo? ni mrvice! jer svi ovi domaći meteži prelazili su preko našeg vrata — i mi morali smo i Bošnjacim i Osmanlijama vas ratni trošak davati, brez ikakvog naplaćenja. Mnogi inostranci, koji stoje za nekoje vrijeme u glavnomu gradu Carigradu, koji su u parobrodu došli i prošli kroz tursko carstvo, drže i pišu, da je u Turskoj za kristjane kapija tolika dobra učinila i popravke uvela! Evo 10 godinah kako ja stojim u Bosni, a za nikakvo dobro ne znam, već tuga, jad i čemer ako se dobrim može nazvati?! Godine 1839. car izdao je Hatišerif od *Đulhane,* po komu se kristjani u jedan red s Turcima meću, t. j. jednakost uvodi; al u Bosni o tomu neima ni uspomene, taj hatišerif služi političarim englezkim, da imaju šta blebetati po svojim žurnalima, da je u Turskoj Eldorado. Veziri, koji god jedan za drugim dođu na Bosnu, druge brige neimaju već kako će nakupiti od sirotinje blaga, a to ovim načinom: on prepusti muselimu, kadijam i drugim velikašima turskim, da rade od kristjanah što hoće, ovi silno blago globeći i cijeneći saberu, raja se potuži kod vezira, ondak on, vezir, što su god od raje pootimali, sve sebi od njih uzme, i opet njih opravdane šalje na

muselimluke, a raju praznu pusti, često pak i njih pritvori i oglobi. Da vezir hoće pravo, on bi oduzete novce vratio raji, a onim ne bi davao prigode, da opet na novo globe raju.

Kristjanin u Bosni, ako se prije s Turčinom, nikad ne može imati na sudu pravo: jer protiva Turčinu, koji ne može slagati, osobito ako je bijele brade, ništa osvjedočiti ne može! Kadija i šura kaže: »More, vlaše, više zna jedan Turčin nego hiljadu vlahah! Ovo je zemlja turska, vi ste raja, još ovdje zvono ne kuca, već se turski ezan uči itd.« Ovo su odsude na carskim mešćemama. Kristjanin i dan danas ne može nikakvu službu državnu imati, već sami obrezani Turci. U Bosni kristjani crkvu novu načiniti, ol staru popraviti, tko bi samo o tomu spomenuo, naopako bi mu bilo; već jadnici gole obrijane glave na dvoru po snijegu slišaju molitvu, doisto se čovjeku gledajući koža ježi. Ne mali dohodak veziru i ostalim sudcima dolazi od *globe*. Hajdukah pune su planine, a varoši kesedžijah; ovi osim što globe i cijene kristjane, često i ubojstvo učine, na to dođe vezirov mubašir i njemu valja platiti 3—6 kesah*. Putove i mostove načinjati, o tome se oni ne brinu, zato mnogi putnici svake godine vrat ulome, ol utonu, a sela obližnja valja nekoliko kesah da plate globe!

Tko je izvan Bosne, te ne gleda i ne kuša na svojim leđima progonstvo i zlobu turskog suda i upravljanja, taj ni u pameti začeti ne može šta mi trpimo i podnosimo, a izpisati naše tuge ne znamo! — Englezi i Francezi afrikanske robove odkupljuju, trgovanje s robovima zabranjuju, i tim nekakvu zaslugu traže kod prosvijetljene Europe, a za nas tužne robove kristjane u Turskoj ni znati neće; već što je žalostnije i ujamčili se za cijelost turskog carstva, koje oni za zakonito drže, a jesu li ga po zakonu utemeljili, to diplomatički ljudi ostavljaju zgodopiscima, da glavu taru, oni hoće da se održi: »Status quo«, pak

* Ove zločince i razbojnike isti muselimi drže i brane ih, a oni njima na mjesec po nekoliko kesah plaćaju: muselimi su dakle *jataci*.

netko od muke sutra puko! Mi jadni kristjani u Bosni još imamo ufanje u Boga, koga s poniznostju molimo, da takne srdca kristjanskih vladaocah, da nas oni preporuče kod našeg sultana, te da nam ovi po smislu izišavši fermanah, podijeli polašticu i pripozna nas za svoje vjerne građane i državljane, da ne patimo sveudamiju pod imenom »raje« a dijelom pravi robovi, već da i mi jednoč odahnemo poslije 400-godišnjeg blizu robovanja, a Bog će vam platiti na ovomu i na drugomu svijetu.

NADOSTAVAK

Pokraj najbolje želje i volje čestitog našeg cara, da se Bosna već jednom uredi, tanzimat uvede, jednakost na sudu kristjanima podijeli, ne možemo se nadati ikakvomu napredku i oblakšicu očekivati, ako bude carigradski ministerij onako u Bosni razređivati unapredak, kao što je dosad! Ministerija dosadanja nastojanja, bila su samo za financiju obogatiti: sve što je i na što se god u Austriji i Francezkoj plaća, to je kod nas sad uvedeno, da plaćamo. Al u nas neima trgovine, zanatah, neima fabrikah, neima školah, nikakve industrije, nikakvih manufakturah! kako ćemo dakle mi imati tolike danke i odklen smirivati? Ja bi želio, da mi i više u haznu dajemo, al nek nam vlada carigradska dade sredstva i način kako ćemo i nama i njima steći? al o tome ni najmanje da se je tko pobrinuo! Evo 15 godinah imade, da je u Bosnu nizam uveden, pak za tog vremena šta je učinjeno za duševnu i materijalnu korist ove pokrajine? nijedna učionica ne bi utemeljena po vladi, nijedna stazica ne bi prosječena! Veziri i njihovi činovnici, na njih gledajući, reko bi, to su ti ljudi prosviješćeni za napredkom težeći, pravi Francezi, Prusi itd., al malko promotrivši: *iz dvora bubanj a iz nutra šušanj!* Osim one uniforme, ništa drugo! Vlada, dakle, drugi način potrebno je, da uzme — pak joj neće trebovati toliki troškovi za ekspedicije vojničke, koje su dosad sve brez koristi ostale, a sa štetom države velikom — bivale, što ako ne učini, doisto će mnogo štete sama sebi nanijeti, jer: *kristjani, ne imajući odakle više plaćati, dotjerani do najvećeg siromaštva, bit će usilo-*

vani seliti se u obližnje inostranske države, ol poskapati od glada! Najveća je naša to nevolja, što naš dobri car, nije dobro o nama izvijestjen, što mu ne možemo naše tuge i nevolje priobćiti, što mu naše rane odkriti ne smijemo, da ih izliječi, suze naše ukazati, da ih otare, želje naše očitovati, da nam ih izpuni! Sami do cara doći nije moguće, jer s pogibeljom glave valjalo bi mnoge carića obići. No uzdamo se u naše i čovječanstva prijatelje, da će caru naše želje i molbe podnijeti i preporučiti kako ovdje slijede:

ŽELJE I MOLBE KRISTJANAH U BOSNI I HERCEGOVINI, KOJE PONIZNO PRIKAZUJU NJEGOVOM CARSKOM VELIČANSTVU SRETNO-VLADAJUĆEM SULTANU ABDUL-MEDŽIDU

Vaše veličanstvo!

Preko 600.000 kristjanah živi u ova dva ejaleta Bosne i Hercegovine Vaših vjernih podložnikah, koji oslanjajući se na svoju vjernost prama visokomu turskomu devletu za četiri stoljeća zasvjedočenu, ponizno mole, da po prirođenoj sebi dobroti pogledate na naše uzdisaje pobožne, te nam slijedeće milosti dopustiti i pokloniti blagoizvolite:

1. Da se više ne zovemo raja[1], već građani i državljani cjelokupnog turskog carstva, usljed toga:

2. Na sudu da smo jednaki s Turcima, zato unapredak: ne po vjerozakona prednosti, već da po pravdi bude izrečena osuda[2], zato:

3. Sve šure, da budu sastavljene iz jednakog broja članovah oba vjerozakona, turskog i kristjanskoga[3].

4. Danke i poreze kristjani svoje, a Turci svoje napose da kupe i veziru predaju[4].

5. Danci i porezi da se ne razrezuju po broju kućah već po imanju i posjedovanju[5].

6. Harač, što sad kristjani od mužke glave plaćaju, da se za navijek digne, kanoti jednakosti državljanskoj protivan[6], zato:

7. Da se kristjani primaju u vojnike koliko u nizame toliko i u redife i da imaju svoje svećenike[7].

8. Carska *desetina* od žita i sijena, da se uračuna u porez i da se u novcima daje[8].

9. Kmeti gospodarima, da samo od žita, sijena i duhana plaćaju *šestinu,* a gospodari da nisu dužni kmetskog poreza plaćat, a ovi opet da nisu dužni gospodarima dohodak kućama nositi[9].

10. Da nikad gospodar samovoljno ne može kmeta sa zemlje dignuti, već ako dokaže na sudu njegovu nevaljaštinu, a u tom slučaju da ima kmetu trošak platiti, što je ovaj potrošio krčeći, sadeći voćke i zgrade načinjajući[10].

11. Begličenje gospodarima, želimo, da se više nikad ne uvodi[11].

12. Prenos vezirah, vojnikah i carskih kapidžijah neka se iz zemaljske kese plaća[12].

13. Opravljanje putovah i mostovah, uvođenje pošte i ostalih potrebitih sredstavah za promicanje trgovine i zanatah, da se što prija o zemaljskom trošku započme[13].

14. Da se o zemaljskomu trošku uvede štamparnica za kristjane[14].

15. Da je slobodno kristjanima grčkog obreda sebi po sebi arhiepiskopa i episkope izbirati, koji jezik i običaje zemaljske znadu, a ove za odobrenje vašemu veličanstvu prikazati[15].

16. Slobodno obsluživanje svog vjerozakona; uslijed toga, da nam je slobodno: stare crkve i monastire popravljati, razširivati i gdje je potrebito iznova graditi; zvona i zvonike imati i javno naše obrede obdržavati[16].

17. Da se pazari s nedjelje prenesu na drugi radetni dan[17].

18. Da je slobodno svakoj občini: učionice — škole — zavoditi, učitelje potrebne iz druge zemlje zovnuti, i ovi, da se iz zemaljske kese plaćaju; da je slobodno učenike radi većeg napredka u druge države slati[18].

19. Da bi se i od nas učenici primali u carigradsko učilište *ljekarsko i inženjirsko* na carski trošak[19].

20. Da možemo dva naša pouzdana čovjeka imati, o našemu trošku, kod visokoga vašeg devleta, koji će naše želje i molbe vama vjerno priobćivati, kod državnih sudovah glas imati i državne naredbe nama priobćivati[20].

21. Da se svi činovnici kristjanski i turski iz zemaljske kese plaćaju, da ne bi morali od mita i globe živiti[21].

22. Da se *krvarina* ukine, da krv ubijenog ne plaćaju obćine, već sudac neka ubojicu hvata[22].

23. Da se Bosna i Hercegovina opet sjedine pod jednim vezirom: ovo bo u obziru ekonomičkomu bilo bi za blagajnu i narod vrlo probitačno[23].

24. Trgovina i zanati, brez obzira na vjerozakon neka su svakomu slobodni i pristupni[24].

25. Da se o svim zemaljskim dohodcima i troškovima javno računi vode i narodu priobćivaju[25].

26. Da nam se carske i državne zapovijedi i naredbe pokraj turskoga i bosanskim jezikom priobćuju; jerbo po dosadašnjemu priobćivanju, nikad podpuno nismo znali, šta nam se zapovijeda i naređuje[26].

27. Da nam je slobodno sastajati se brez oružja i dogovarati o stvarima školskim, književnim i ekonomičkim[27].

28. Da nam je slobodno u druge države izvan carstva seliti se[28].

Ovo su naše ponizne želje i molbe, osnovane po načelu jednakosti, koju vaš dobre uspomene otac, i vi njegov vrijedni nasljednik, toliko putah javno i svečano obrekoste, al da se izvede i [u] život pretvori kod nas u Bosni, neprijatne okolnosti ne dopustiše.

Mi vruće molimo Boga, da takne vaše carsko srdce, te nam se smilujete i više rečene molbe odobrite, koje će carstvo bolje ukrijepiti, ako nas toliko robo-

vah pomilujete. Svemogući Bog neka blagoslovi vaše vladanje. Amen.

Na ove »želje i molbe« više hiljadah Vaših podložnikah podpisalo bi se, ali ne smije! Mi smo više putah tamo do vašeg prestolja slali naše ljude, koji su većom stranom od mjestnih vezirah poubijani, a mnogi ni danas ne smiju u svoju otačbinu doći zato, što su se usudili vama molbe podnijeti ol na njih se podpisati.

Pisano u Bosni 1. svibnja 1850.

IZJASNJENJA

[1] Po turskomu zakoniku *raja* svi su oni koji u carstvu turskomu živu, a nisu vjere Muhamedove, niti su obrezani već okapinu — prepucium — nose. Raja od roba samo u tomu različna je, što je ne može Turčin prodati, u ostalomu sa svim je rob pravi, niti ikakva preimućstva može imati, ni u čemu s Turcima se izjednačiti: »*Raju je bog Turcima poklonio,* da Turčinu izmet — službu — čini«, kažu bosanske kadije — sudci.

[2] Na sudu kod istog vezira, ako se prije kristjanin s Turčinom, to kristjanin mora izgubiti, jer sve valja osvjedočiti sa dva svjedoka, i buduć da kristjanin Turčina nikad ne može naći da ovi protiva svomu bratu svjedoči, a kristjanin *ne može* protiva Turčinu svjedočiti, Turci dakle uvijek na sudu imadu pravo, a kristjani krivo! Vezir kaže: »*Jedan Turčin više znade nego hiljadu Vlahah*«.

[3] *Šura* jest savjet od 6—12 ljudih u svakoj nahiji, koji sudbene stvari u družtvu s kadijom razpravljaju. Ovo je uvedeno prija pet godinah, i bilo je određeno, da i kristjani primaju se u te šure; samo u 6 nahijah za nekoje vrijeme pozvani su u šuru — brez plaće — al ne da pravice razpravljaju, već obično služili su Turcima vatru na lulu noseći, kavu dodavajući itd. Carska dobra je namjera bila, uvesti ove šure za obuzdanje kadijah, i njihovog samovoljstva, al nama time gore je učinjeno, jer u šuri sjede najžešće baše i krvopije naše, koji obično odsuđuju: »Na dvor, *lipovi krste, ovo je zemlja turska, ne kuca još ovdje zvono, već se turski ezan uči!*« U ove šure trebalo bi ljude namjestiti poštene, koji bi i u kristjanima poznavali čovjeka.

[4] Tako bi se mnoga zla prepriječila, koja čine Turci sabirajući danke.

[5] Od vezira dođe na nahiju, sad Turci pobroje kuće svoje i kristjanske i tako po broju kućah odvale pola ol dvije trećine na kristjane, buduć da kristjanskih kućah gotovo svagdje ima više nego turskih, al koja je korist od broja, kad jedan Turčin u Bosni više posjeduje zemlje i ostalog imanja nego svi ostali kršćani, a tako i u ostalim občinama: dvije

turske kuće više posjeduju nego 200 kristjanskih, ovo se obično može računati.

[6] Po hatišerifu od *Đulhane* svi su stanovnici jednaki, tako se tamo kaže! zašto dakle mi plaćamo harač, a Turci ne plaćaju!?

[7] Zato su kristjani morali harač plaćati, što nisu vojevali, ako smo dakle jednaki s Turcima, zašto i mi naše carstvo ne bi branili? Istina da kristjani nisu vojevali obično, al morali su uvijek uz vojsku ići s Turcima, o svomu trošku i hrani njima služiti, konje i podvoz dati i još troška za put Turcima dati. *»Ol kosio, ol vodu nosio«* — sve je jedno.

[8] Dvostruka je *desetina* u Bosni, neka mjesta daju caru, a druga bosanskim spahijama, koju car hoće da oduzme spahijama, dobro bi dakle bilo, da se u novcima uzima i za težake i za blagajnu; blagajna ne bi morala toliko subaše plaćati, a težaci bi se oprostili ovih zlikovacah i zulumćarah.

[9] Odprija kmet davao je gospodaru u različitim mjestima različito: u Posavini i Krajini 6—9, al morao mu je gotovo svaki dan beglučiti, u drugim mjestima davali su 3—5, al samo kadkad beglučiti; ovo je bio Tahir-paša ukinuo, zapovjedivši jednako po svoj Bosni, da se od svega zemaljskog proizvoda treće a od sijena polovica daje, a Turci treći dio od poreza da plaćaju, beglučenje da sa svim prestaje, gospodari što je za njih bolje, to su uzeli trećinu i polovicu, al neće da plate poreza, već kmet mora platiti; a dok privuče hranu i sijeno gospodarima, gdjegdje i 6 satih treba vući — kud će mu gore beglučenje.

[10] Kad jedan kmet okrči njive, nasadi i uredi bašče, ponačinja potrebne zgrade, i već počme štogod na stranu metati, dođe drugi lijenčina, te gospodaru pokloni vola, a kadkad i dva, te onoga prvoga otjera sa svoje zemlje i ovog nastani; ol ako se nikakav kmet drugi nije nametnuo, to gospodar svake godine cijeni ga, sad ištući vola sad konja, prijeti, da će ga dignuti i drugoga naseliti, kmet tu ucjenu mora svake godine plaćati, drugčije valja mu se seliti. Zarad ovog neurednog načina nikomu se i ne mili krčiti, bašču saditi ol zgrade načinjati, već su im kuće kao vlaške zemunice.

[11] Malo prija spomenuli smo, da je *beglučenje* ukinuto, al ga gospodari pod različitim izgovorima uvode opet, prijeteći kmetu, da će ga dignuti sa zemlje, ako ne posluša.

[12] Kuda vezir i drugi poglavari putuju, tuda strašno narod propada i bježi, sa puta uklanjaju kuće, jer ne samo da moraju sve dati, već još azijatički i bijeni biti; poslije toga razreže se na svu zemlju, da je ovoga i onoga dohodak vezira oli kapidžije toliko troška stalo; to se od naroda pokupi i to iđe njima, a ne onim koji su dali podvoz.

[13] Sva nastojanja praviteljstva turskoga za Bosnu urediti, dosad su samo u tome stajala, kako će veće dohodke primati, al narodu valja pružiti sredstva, da ovo ima odklen

plaćati: jer gdje je mala trgovina, zlo zemljodjelje, zanati i fabrike nikakve, kako će odoljeti tolikim iziskivanjima? ako ovako uztraje, propašćemo sa svim.

[14] Da je potrebita štamparnica svakomu narodu, od toga ne treba ni sumnjati, ako hoće praviteljstvo da napredujemo.

[15] Grčke vladike, koje od patrijarha carigradskog zakupljuju eparkije, k nama dolaze ne znajući narodnog jezika ni običajah, šta mogu nama koristiti, da bi htjeli, doisto ništa! Od njih nikakve duhovne pomoći neimamo, već samo, da narod gule, glupost uzdržaju, to im je jedina pastva. Oni se ne brinu za odhranjenjem sveštenstva, njima je sve jedno pop zna li čitati ol ne čitati, samo ako ima platiti, odmah ga zapope, kasnije opet ga cijene, i ako neima više odklen platiti, to ga na krvoločki način izlupa i razpopi. Kanone i svete naše crkve uredbe svojevoljno tlačeći i za novce prodavajući kao Čarovnik Simeon. Jedna od najvećih za nas milostih carskih ta bi bila, kad bi nas ovih nezvanih pastirah oslobodio.

[16] Neima primjera u cijelom turskom carstvu, da kristjani tako su stiješnjeni u obsluživanju svog vjerozakona, kao u Bosni! Mi se nadamo od razumnog turskog praviteljstva, da će nam se u ovom oblakšati, da i mi možemo Boga pod krovom hvaliti, a ne na snijegu i tvrdoj ciči na dvoru.

[17] Žalostno je doisto kad čovjek nedjeljnim danom u tišini valja da srdce svoje k Bogu digne, da od 6 danah samo sedmi Bogu posveti, mora najviše raditi, gdje su u nedjelju pazari; nadamo se od dobrote carske, da će svoje oko milostivo i oko ove naše želje svrnuti, te zapovjediti nadležnome bosanskome praviteljstvu, da pazare s nedjelje u ponedeljak ol u drugi koji dan prenese.

[18] Učionice i dobri učitelji svagdje i svakad bili su potrebni, bez nauka neima sreće, neima blagostanja; pravedno je dakle, da nam se dopusti ova želja, te da se zemaljsko poglavarstvo za ovo zauzme.

[19] Od svakog naroda učenici primaju se u ova učilišta, iz kojih sposobni službenici izhode, samo mi Bošnjaci, kako nikakve tako ni ove milosti carske ne uživamo.

[20] Dosad što nam je god car dopuštao, to je dolazilo u ruke naših neprijateljah, koji su uvijek znali potrpati i od nas sakriti carske milosti, svrhu načina potrebno je, da dva kristjanska činovnika imademo u Carigradu.

[21] Da je i ovo potrebito, svak vidi, jer tko državi služi, neka ga država i uzdržava.

[22] Krvarina davala se je dosad pola rođacima ubijenog, a druga polovina pripadala je kadiji i muselimu. Danas, kaže vezir: *krvarinu car je ukinuo;* kadija ode ol pošalje momke te izvidi — češ učini — kako je i od koga ubijen, uzme za trud 30 grošah, i šta je čuo i vidio javi veziru. Ovi tad pošalje jednog kavaza svog, da nanovo ubojstvo izvidi, i njemu

valja platiti nekoliko 6—12—15 kesah, a kadkad i više; jeda li to nije prava krvarina.

[23] Mnogo je lašnje jednog vezira narodu plaćati nego dva. Od toliko stotinah godinah svom Bosnom, pod kojom razumi se i Hercegovina, upravljao je jedan vezir, zašto ne bi mogao i sad? Mostarski vezir, premda ni treći dio neima koliko travanjski, to se on napinje i drži dvor sjajan kao i ovi: koliko to narod stoji.

[24] Turci kristjanima neke zanate ne pripuštaju raditi, a ti su saračluk — remenarstvo, tabakluk — kožarstvo, mumluk — svjećarstvo, i ne daju trgovati s robom rumenlinskom: bakal t. j. koji prodaje: med, maslo itd. ne može biti kristjanin.

[25] Da ne bi po dosadašnjem običaju narod varali, i s njihovom propasti sebe bogatili.

[26] Kod nas je turski jezik ne samo kod kristjanah nepoznat već kod istih Turakah, samo po većim varošim po nekoliko Turakah ima, da turski znadu, a manja mjesta, nikad točno ne razumiju carske zapovijedi.

[27] Ako carska dobrota smiluje nam se, te ove milosti dopusti nam, to je potrebito, da se možemo sastajati i dogovarati o stvarima školskim, književnim i ekonomičkim.

[28] Ako ne budemo dostojni carskog pomilovanja, te nam više izložene *želje* i *molbe* ne odobri, to barem nek nam dopusti da za korom kruha možemo u druge države ići, da ovdje od gladi i siromaštva ne umiremo. — Naše su nevolje mnogo veće nego što bi ih znali opisati. Narod strašno strada i propada. Naše jedino ufanje je Bog pak čestiti car, koji nam pomoći mogu, ako smo zaslužili.

GEOGRAFIČNO-STATISTIČNO OPISANJE KNEŽEVINE SRBSKE

Današnja je naša nevolja, da mi ako hoćemo štogod znati o našem narodu volja da inostrance pitamo, iz njihovih knjigah nauk crpimo o nami i o našoj zemlji. Vrijeme je već, da ovi jaram nemarnosti s nas stresemo, ako ne želimo inostrancima da budemo za smijeh i poruganje. Kad svaka grana i ogranak slavjanski svoju historiju i geografiju uredi, onda stopram imat ćemo opšti sgodo- i zemljopis slavjanski.

Srbska zemlja u 19. stoljeću povukla je na se obzir sveg učenog svijeta u književnosti i politiki, pa opet dosad toliko smo o njoj znali, koliko i o novoj Holandiji. Pogledajmo najslavnije geografe: Balbija, Berghausa, Steina, Kanabicha itd. koliko neizvjesnostih, pogrešakah i nedostatakah kod njih imade!

Učena gg. Jovan Bugarski i Jovan Gavrilović veliki su dar učinili svima, osobito nam Slavjanim, i to prvi s zemljovidom: »Karta Knjažestva Srbije, Beč 1845«, a posljednji pako s knjigom: »Rječnik Geografično-statistični Knjažestva Srbije, Beograd 1846«. Buduć da ova djela svakom domorodcu nisu mogla do rukuh doći, zato scijenim, da čitaocim bit će drago ovo moje opisanje osnovano i uređeno, predjelano po prije spomenutim, kome ne malo pridano je i od onoga što sam odprije znao.

§ 1. *Međa.* Sadašnja srbska kneževina graniči se od iztoka: kneževinom vlaškom i Bugarskom, t. j. pašalukom vidinskim; od zapada: Bosnom; od juga: Bugarskom, t. j. pašalucim vidinskim, niševačkim i ljeskovačkim, i Bosnom, t. j. sandžakom novopazarskim;

od sjevera: Slavonijom i Banatom. Leži među: 40°—45° s. š. i 36° 56′—40° 30′ i. d.; cijeli prostor zauzima 1000 kv. miljah.

§ 2. *Planine.* Srbska zemlja jest brdovita; sve planine i brda mogu se razdijeliti na tri lanca: 1. južni, ovi dolazi iz Bugarske do Stare planine — Hoemus; 2. zapadni, ovi dolazi iz Bosne ili bolje rekavši proteže se, a jest ogranak velikih planinah tirolskih; 3. sjeverni, a ovi proteže se preko Dunava iz Banata; ovi lanci presijecaju cijelu državu i razgranali su se na više brdah iliti planinah. Sredinu zauzimaju rudnička brda; najveća brda jesu: Kopaonik, u okružju kruševačkome, 5.986 visine stopah parižkih[1], Ploča, u istome okružju, 4.900, Željin, u okružju kruševačkom i čačanskom, 4.200, Stol, u okrugu krajiškom 4.000, Hrtanj, između okružja crnorječkog i aleksinačkog, 3.900, Đakovo, u okružju čačanskom, 3.477, Lukovo, u istome okružju, 3.000 stopa parižkih imade. Doline najznatnije su oko Morave, Save i Dunava.

§ 3. *Rijeke:* Dunaj iliti Dunavo izvire u Njemačkoj, dolazi iz Ugarske, dijeli Srbsku od Banata i Vlašku do ustja Timoka, saliva se u Crno more. Sava izvire u Kranjskoj, dolazi iz Slavonije, dijeli ovu od Srbije, počemši od Rače pa do svog ustja kod Beograda. Morava Velika, glavna rijeka cijele zemlje, izvire u okružju užičkome, iz planine Golije, sastavljena od tri traka, natapa okružja: jagodinsko, kruševačko, aleksinačko, ćuprinsko, kragujevačko, požarevačko i smederevačko, te kod Kulića sliva se u Dunavo. Drina neima svog izvora, već Piva i Tara sastaju se prije Foče na jedan sat i tude ime steče novo; počemši od Višegrada pa do svog ustja kod Rače, dijeli Srbsku od Bosne. Lim, izvire iz pl. Gacinja, više varoši Plijevlja, počemši od Priboja, pa do svog utoka u Drinu kod Višegrada, međaši Srbsku s Bosnom-Hercegovinom. Uvac, ima početak kod Sjenice dva sata daleko, za 14 1/2 dijeli Srbsku od Bos-

[1] Visina brdah uzeta je po djelu slavnog zemljoslovca A. Bocie-a: La Turquie d' Europe, Paris 1840.

ne, i kod Priboja utiče u Lim. Ibar, kod Herodota Brongus, kod Strabona Bargus[2], izvire iz pl. Prokletije, nedaleko od varošice Rožaja, primivši Sitnicu i Rašku ulazi u Srbsku kod Ariljske kose, teče kroz okružje užičko i čačansko, kod Karanovca utiče u Moravu Veliku. Morava-bugar. izvire u Albaniji, ulazi u Srbsku nedaleko od sastanka Supovca; teče pored okr. aleksinačkog i kruševačkog, utiče u Moravu Veliku kod Stalaća. Timok, ima vrelo u Bugarskoj u okružju pirotskome, više sela Ravnog Bučja; ulazi u Srbiju kod Korenacah, teče kroz okruž. gurguševačko, crnoriječko i pokraj krajins. od blizu Čokonjanah pa do svog ustja u Dunavo 1 sat od Radujevca daleko, jest međaš s Bugarskom. Manje rijeke jesu: Jadar, Tamnava, Resava, Kolubara, Pek, Đetinja, Kamenica, Jarenica, Lepenica, Mutnica, Gradac, Rabas, Ub, Ljig, Turija, Mlava itd.

§ 4. *Podnebje.* Buduć da Srbska leži između ravnitelja i pola sjevernog, to se iz samog položaja vidi, da je podnebje, klima, prijatno; najljepši su mjeseci: rujan i listopad, najtopliji je lipanj. Ljetina počimlje na izmaku lipnja a svršuje u srpnju. Vinogradi trgaju se više putah u početku rujna al obično oko polovice. Zima dosta je blaga, ako izuzmeš predjele planinske, gdje je zima do 9 mjesecih.

§ 5. *Proizvodi.* Zemlja srbska poznata je nadaleko porad svoje plodnosti; rodi ovdje: pšenica, ječam, proso, kukuruz, helda, ovas; grozdje i svakojako voće, osobito: šljive, zatim žir, šišarke; ima dosta govedah, ovacah, konjah, kozah, osobito svinjah. Rijeke daju dobrih ribah, šume dosta zvjeradi i različitih pticah. Što se pako tiče rudah, tko je iole zavirio u stari srbski sgodopis, kazat će, da je ova zemlja preobilna u toj struci bila. Tako srbski kralji i cari kovali su zlatne i srebrne novce. Mletčani i Dubrovčani zakupljivali su od srbskih gospodarah — despotah — majdane. Despote od plemena Brankovića ko-

---

[2] Katančić: Istri Adcolarum, tom. 2, pag. 162, Budae 1826.

pali su srebro u Rudniku. Spominje se u narodnoj pjesmi o zidanju samostana Ravanice, rudom bogati Rudnik i Kopaonik:

Al' tako mi Boga velikoga
Dok su meni dva majdana zlatna:
Jedan majdan u Kopaoniku,
Drugi majdan rudnička planina;
Postavit ću temelj od olova,
Udarit ću čelične direke,
Pokrit ću je žeženijem zlatom
Popunjat ću dragijem kamenjem,
Postrešit ću sitnijem biserom;
Nek se sjaje nek se moje znaje.

(Sbirka Karadžića, izdanje drugo, Beč 1845, k. II, s. 204).

Karađorđe premda je mač u ruci držao, ništa ne manje imao je majstore, koji su mu rudu talili. Bivši knez Miloš god. 1835. dozvao je barona Ž. A. V. Herdera, upravitelja rudarstva u Saksoniji; ovi putovao je 10 nedjeljah po Srbskoj, iztraživajući stare majdane, od rudah i rudnih vodah i njihovu vrijednost i kakvoću lučbenim djelovanjem izpitivajući; vidi njegov: »Rudarski put po Srbiji godine 1835« u izvodu tiskan u Beogradu 1845. I sad nahodi se jedna komisija u Srbskoj koja iztražuje rude, osobito soli; a ufanje je, da će se naskoro i fabrike podići, što bi prekoristno za državu bilo.

§ 6. *Obrtnost.* Zanati i rukodjelja ovdje su ko i po drugih varoših turskih; ima međutim jedna staklana u Jagodini, jedna potaše fabrika na desnoj obali Morave, jedna burmuta u Aleksincu; na više mjestah šalitra i barut napravlja se; u okružju podrinskom kopaju prosti ljudi olovo i sami ga raztavljaju; u Crnoj rijeki kod Zaječara i kod Požarevca seljaci prepiraju zlatni pijesak; u okružju čačanskom iz planine Studeničke kopa se bijeli mramor; u okružju aleks. kod sela Milušinacah cijepaju se žrvnjevi; u okr. krajins. kod Dunava kopa se kameni ugalj.

§ 7. *Trgovina.* Dunav, Sava i uređenje poštah, napravljenje cestah srbsku trgovinu mnogo podpo-

mažu i svake godine napreduje[3]. Iznose se obično samo naravni proizvodi. Goveda, konji, marva sitna, svinje, ribe; svila neuređena, vuna, vosak, loj, kože, med, pijavice, ajvar, barut. Unosi se pako i to većinom iz Austrije sve rukotvorne stvari: svilene, pamučne i gvozdene; gvožđe unosi se najviše iz Bosne, sô pako iz Vlaške. Najznatnija trgovačka mjesta jesu: Beograd, Jagodina, Šabac, Negotin; sajmi drže se u svakome okružju, al najznatniji je oni u Valjevu i Ćupriji. U Valjevo na s. Iliju dojde množtvo bosanskih trgovacah, zakupe volove, koje kad uhrane gone na Zavalje i Bili Brig, te ih trstjanskim trgovcem preprodaju.

§ 8. *Prosvjetljenje umno.* Četiri stoljeća bivši Srbska pod azijatičkim jarmom bez učitelja i učionice, lasno se može razumjeti, da je neumjetnost obladala cijelim narodom, odkud mnogo predsudah i praznovjerjah kano posljedci uvuklo se i kao kuga bistri um otrovalo. Stresavši sa sebe verige tuđeg jarma, nikad nezaboravljeni junak Karađorđe i neznastva verige nastojao je stresti; tako pod upravom i nastojanjem slavnog Obradovića, bila je zavedena Velika škola u Beogradu. Kasnije, kad bi drinopoljskim ugovorom politička bitnost Srbske osigurana, tadašnji knez Miloš nabavio je tipografiju, mnogi književnici iz Austrije dojdu, i ne samo početni već i višji nauci počmu se predavati. Ne manjom brigom zauzeto je sadašnje praviteljstvo za pučko odhranjenje, tako da u malo vremena, više učionicah otvoreno je ne samo za građane već i za proste seljake. Za sad imade u cijeloj državi 1 liceum u Beogradu od dva reda: filosofičkog i juridičkog; jedan gimnazijum od 6 redovah u Beogradu; 3 polugimnazijuma u Šabcu, Negotinu i Kragujevcu, 1 poslenotrgovačka učionica u Beogradu, jedna mjernička — inžinirska — u Beogradu, 1 bogoslovsko učilište od 4 reda u Beogradu; 2 ženska učilišta; ostalih početnih školah po varoših

[3] Žao nam je, što ne znamo, koliko svake godine u vrijednosti unosi se i iznosi se robe! to bi nam imale praviteljstvene Novine svake godine priobćiti!?

i selih: 232, broj učenikah: 6.766. Nadalje ima u Beogradu učeno družtvo »Srbske slovesnosti«; 4 čitališta; u Beogradu izlaze dvoje politične i jedne ekonomičke novine. Turci imaju 12 početnih učionicah: 8 mužkih a 4 ženske. Čifuti samo jednu u Beogradu. Najvećje je ufanje za narodno — pučko — prosvjećenje položeno u fondu školskom; ovi je iznosio na svrhi 1846. godine 19.277 carskih dukatah. Kad bi se i ovim dobro upravljalo, ne bi ufanje prazno ostalo; namjera je ove glavnice seoske učionice podizati i učitelje iz dohodka plaćati. Po mom mnijenju najkoristnije bi bilo: preparandiju podići — učilište za učitelje — jer je mala korist: u državi imati mnogo školah, mnogo učiteljah i učenikah, ako se nikakov napredak u narodu ne vidi, a vidit se ne može, dok dobrih učiteljah ne bude: među učiteljem i dobrim učiteljem neizmjerna je razlika! — Poslije dobrih učiteljah odmah slijede dobre učioničke knjige, koje će primjerne biti pučkom razumu: među bukvarom i dobrim bukvarom velika je razlika!? ... tako je koliko mu drago *utuk* razložio.

§ 9. *Vjerozakon.* Srblji su svi iztočnog vjeroizpovijedanja. Patrijarha grčki u Carigradu pripoznaje se za starješinu svijuh hristjanah u Turskoj. Po ugovoru s patrijarhom god. 1832. i 1836. metropolit i episkopi izabiraju se od naroda i kneza. Metropolit ima naslov: »Arhiepiskop beogradski i metropolit cijele Srbije«. On je dužan po svom izabranju za posvećenje platit patrijarhi 300 carskih dukatah, ali pri tom nije dužan ići u Carigrad za posvećenje. Ostala 3 episkopa posvećuju se od metropolita i od njega hrisovulje bez ikakve takse primaju. Srbska dijeli se na 4 eparhije:

1. Beogradska: parokijah 277, crkve 103, samostanah 15, popovah 269, kaluđerah 45.

2. Šabačka: parokijah 139, crkavah 68, samostanah 5, popovah 139, kaluđerah 15.

3. Užička: parokijah 115, crkvah 58, samostanah 11, popovah 119, kaluđerah 44.

4. Timočka: parokijah 120, crkavah 69, samostanah 7, popovah 125, kaluđerah 19.

U sve imade parokijah 651, crkavah 298, samostanah 38, popovah 652, kaluđerah 123.

Svaka eparkija imade svoju konsistoriju, a u Beogradu appelatorium. Mitropolit, vladike, konsistorijalci itd. plaćaju se iz državne blagajnice. Srbska plaća velikoj crkvi carigradskoj svake godine 9.000 grošah = 750 for. sr. Turci su vjere Muhamedove, imaju 36 džamijah i 4 samostana derviška. Čifuti imaju jednu sinagogu — avru — i jednog rabina — hahama — u Beogradu. Katolici, koji su ovdje samo inostranci, imaju jednu privatnu kapelu u kući austrijanskog konzula, gdje konzulov svećenik službu čini.

§ 10. *Narod.* Srblji su grana stabla slavjanskog, a ogranak južnih Slavjanah — Ilirah. Narječje njihovo jest jednako s bosanskim, slavonskim, dalmatinskim, crnogorskim itd. s malom razlikom u izgovoru; ova razlika u Srbskoj trostruka je: k poldnevu hercegovački, k sjeveru mačvanski i resavski, i ovome četvrti na skoro će obladati *crkovni,* koji izgovor sve pučke knjige poplavio je i po varoših već i oblado!

Sve stanovničtvo ove kneževine ovako se može podijeliti: 1). Srblji: 825.783[4]. Od ovih pako imade: a) činovnikah i pensionerah i njihove porodice 4.200; b) varošanah 38.022; c) seljakah 783.656; ć) vojnikah 2.520; č) svećenikah 748. 2). Turci: 15.161, od ovih pako imade: a) vojnikah urednih 1.836; b) vojnikah neurednih 4.534. — 3). Čifuti: 1.368. 4). Cigani: 6.074. — 5). Inostranci, koji postojano prebivaju: 900. Svega dakle imade: 849.286 stanovnikah[5].

Turci prebivaju u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicah, Smederevu, Šabcu, Sokolu; ovo su gradovi

---

[4] U ovaj broj ulaze i Vlasi, kojih nekoliko selah ima u požarevačkom okružju i u krajini, njihov broj točno ne može se znati, a gotovo svi srbski govore.

[5] Ovi je broj uzet po popisu od 1844. God. 1845. više se je rodilo nego umrlo za 13.740; ako dakle još toliko uzmemo za godinu 1846, onda stanovnikah prelazi preko 876.766.

gdje posada — garnizon carski — stoji; zatim u Kozli ili Kalkanu, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Dolnjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku, ovo su mjesta u okružju podrinskom. U svih ovih mjestih imaju oni kućah 2.649. — Čifuti žive u Beogradu, tako isto i inostranci. Cigani neimaju stalnog prebivališta, već skitaju se po zemlji.

§ 11. *Upravljanje.* Kneževina srbska jest država zavisna od turskog carstva; u znak ovog podložtva plaća caru svake godine 2,300.000 grošah, i više ništa! Kneza narod u saboru izabira, ovoga car turski potvrđuje. Rusija ima pravo pokroviteljstva — odbrane — nad Srbskom. Kneževo upravljanje omeđašeno je ustavom — konstitucijom — od godine 1839. ima bo sovjet — savjet — od 19 članovah, koji državna djela pregledaju i knez ih je dužan slušati*; poslije sovjeta ima drugo osredno — centralno pravljenje: 4 popečitelja — ministra — ova su: popečitelj inostranih djelah i zajedno kneževski predstavnik, popečitelj unutarnjih djelah, prosvještenija i financije. Svako okružje ima načalničtvo koje upravlja s policijom, ovakovo upravljanje ima i varoš Beograd; ovim načalničtvam podložna su manja srezka načalničtva[6]. Sudačka vlast ima: veliki sud, apelacija, obadva u Beogradu. Osim toga svaka obćina za manje parnice ima primiriteljni sud, a svi ovi upravljuju se po zakoniku, koji je god. 1844. izdan.

§ 12. *Dohodak ima* Srbska iz 22 izvora, najglavniji je porez, ovaj svaka oženjena glava plaća. Činovnici plaćaju danak ne na glavu, već na imanje. Svećenstvo na svoju glavu od imanja je oslobođeno. Dohodak godišnji iznosi 900.000 talirah. Ovim se sve

---

* tj. sovjet s knezom tvore zakone, a knez da se izvrše i obsluže pazi i nastoji.

[6] Izgovori: knjaz — knjažestvo; popečitelj; načalnik — načalničestvo; kaznačej itd. za uho južnog Slavjanina vrlo su neugodni! Zar naši stari nisu imali: knezovah, udvornikah, nadvornikah, načelnikah, pristavah, blagajnikah itd.!? te nam je u sjever potreba zalećivat se!?

zemaljske potrebe podmiruju, a što priteče, ostavlja se na stranu, i čuva se glavnica za nepredviđene slučajeve.

§ 13. *Grb* jest štit, imajući crveno polje i na ovo ima bijeli križ ravno postavljen, koji ga na četiri strane dijeli, na svakom od ovih razdjelah ima po jedno ocilo — masat. — Polje obvijeno porfirom i krunom zatvorenom od ozgo pokriveno. — Zastava je od tri boje — masti — orizontalno smjestjene: ozgor crvena, u srijedi otvoreno modra, a ozdol bijela; na boji crvenoj imadu na jednom kraju 4 zvijezde, na srednjoj plavoj grb srbski.

§ 14. *Dijeljenje.* Cijela kneževina podijeljena je na 17 okružjah, a ovi opet na srezove, kojih ima 54. Srezovi dijele se na obćine, kojih ima 1.170. Obćine su sastavljene iz jednog većeg ili više manjih obližnjih mjestah; nadalje ima gradovah 7, varošah 34, selah 2.018, zaseokah 193, kućah 126.789.

§ 15. *Mjestopis.* 1). U okružju beogradskom: Beograd, glavni grad cijele države, na utoku Save u Dunavo, leži prama slavonskom varošu Zemunu, imade kućah 2.420, dušah 18.610, među kojim turskih kućah 860, dušah 5.800, čifutskih kućah 146, dušah 1.832. Inostranacah dušah 900; ovdje je stolica kneza, mitropolita, narodnog sovjeta, velikog suda, apelacije, načelničtva okružja i upraviteljstva beogradske varoši; suda okružnog i varoškog; konzistorije eparhije beogradske; nalaze se dvije pravoslavne crkve, džamijah 11, sinagoga 1, liceum, gimnazijum, posleno-trgovačka učionica, mjernička učionica, jedna grčka učionica, jedno bogoslovsko sjemenište. Turci imaju 10 početnih učionicah, 6 za mužku i 4 za žensku djecu. U gradu — tvrđi — stoji jedan paša kao upravitelj — muhafiz — gradski, ima posada carska, paša ovi je zapovjednik nad svim Turcim u Srbskoj, osim onih u Adakalah i u Kladovu, koji spadaju pod pašu vidinskog. Beograd je središte trgovine među Carigradom i Bečom; sjede ovdje konzuli: ruski, austrijanski, englezki i francezki. — Beograd se dijeli na tvrđu, u kojoj sami Turci živu, i na varoš;

varoš pako dijeli se na gornji iliti srbski, i doljnji iliti turski; zatim na tri predgrađa: Savamahala, Terazije i Palilula. — Beograd je po svjedočanstvu Tuberona, knj. XI, § 11, sagrađen od Trakah; ništa ne manje vidi se, da je ovdje još za vremena Rimljanah grad bio, neki hoće, da je bio Singidunum, neki pako Taurunum. Mjesto ovo rad svog položaja mnoge je gospodare mijenjalo. Grci otimali su se s Mađarim za njeg. Dušan, car srbski, god. 1343. utvrdi ovo mjesto protiva Ljudevitu Velikom, kralju ugarskom. Kad se turska moć u XV. stoljeću više i više poče razprostirati, Sigismundo, kralj ugarski, uze ovi grad od despota Đ. Brankovića u zamjenu drugih mjestah u Ugarskoj i utvrdi ga, god. 1521. osvojiše ga Turci; triput je dolazio pod austrijansku vladu god. 1688, 1717. i 1789, al svakad poslije kratkog posjedovanja padaše u šake Turčinu. Godine 1806. osvoji ga Karađorđe, godine pak 1813. opet dojde pod upravu tursku. Obširnije vidi »Danice« god. 1842. br. 30, 31, 44, 45, 46. — Grocka, varošica kod Dunava, kućah 205, dušah 961. Višnjica, selo s rudnom vodom i skelom na Dunavu prama Pančevu, kućah 56, dušah 381.

2). Valjevo, varoš na Kolubari, ima kućah 257, dušah 863. Ovdje je stolica načelničtva i suda istog okružja. Ub, varošica, ima kućah 103, dušah 354. Palež, varošica na Kolubari, ima kućah 114, dušah 409.

3). Šabac, varoš s tvrđom na Savi, ima srpskih kućah 674, dušah 2.936; turskih kućah 270, dušah 1.350; u tvrđi imade carska posada, u varošu ima stolica vladike, načelničtva i suda istog okružja, polugimnazija, jedna početna učionica od 3 reda. — Šabac je sagradio car Mehmed II. Do blizu leži Mišarsko polje, gdje su god. 1806. bosanski Turci od Srbaljah strašno pobijeni.

4). U okružju podrinskome: Loznica, varoš 2 sata od Drine udaljen, ima kućah 295, dušah 1.203, stolica načelničtva i suda okružnog. Ovdje su god. 1807. bosanski Turci strašno zaglavili, bijuć se sa Srbljima. Sokol, grad turski, na jednom brijegu, 1.760 stopa

parižkih visokom, ima kućah 270 i dvije džamije. Ovdje Srbima nije slobodno stanovati. Sokol Turci zovu Osat-kale. Zvornik Mali, varošica na desnom brijegu Drine prama Zvorniku Velikom, ima samih turskih kućah 100, dušah 480. Krupanj, varošica, imade kućah 67, dušah 236.

5). Užice, varoš s tvrđom na Đetinji rijeki. U tvrđavi stoji carska posada, ima turskih kućah 723, dušah 3.695, srpskih kućah 174, dušah 707*. Ivanjica, varošica, godine 1846. listom izgorila. Požega, sad mala varošica, nekad pako znamenito mjesto, što podori svjedoče, da je grad rimski imo tude biti.

6). Čačak, varoš na istočnom traku Morave, ima kućah 305, dušah 948. Ovdje je stolica vladike užičkog i konsistorije, načelničtva i suda okružnog; znatno mjesto porad bitke od god. 1815. Karanovac, varoš kod utoka Ibra u Veliku Moravu, ima kućah 303, dušah 1.125. Studenica, znatno mjesto porad samostana od sv. Simeona Nemanje sazidan, zatim porad pećine, koja se tudi viditi može. Maglić, sada selo, a nekad slavan grad, koga podori se vide.

7). Kragujevac, varoš na Lepenici, imade kućah 639, dušah 2.376, ima jednu učionicu od 3 reda i polugimnaziju. Rača, varošica, ima kućah 112, dušah 439. Batočina, varošica, ima kućah 91, dušah 203. Banja, toplice.

8). U okružju rudničkome: Brusnica, varošica, ima kućah 63, dušah 205, ovdje je stolica načelničtva i okružnog suda.

9) Kruševac, varoš, nekada stolno mjesto kneza Lazara, ima kućah 338, dušah 1.417, imade jednu staru od pomenutog Lazara sagrađenu crkvu. Trstenik, varošica, ima kućah 188, dušah 889. Ješanica i Ribar, dva sela znatna porad obližnjih toplicah. Trebetin, selo znatno rad kiseljaka.

10). Jagodina, varoš na Bjelici rijeki, ima kućah 722, dušah 3.166, imade ovdje jedna od stakla fabrika.

---

* Bitkom austrijansko-turskom g. 1737. poznata.

11). Ćuprija, varoš na Moravi Velikoj, ima kućah 266, dušah 1.477. Svilajnac, varoš na Moravi Velikoj, ima kućah 479, dušah 2.595. Paraćin, varoš, ima kućah 521, dušah 2.705. Ravanica i Manasija, znatni od starine zaostavši samostani, a zadužbina srbskih gospodarah.

12). Aleksinac, varoš blizu međe bugarske, imade karantin i fabriku od burmuta, ima kućah 392, dušah 1.694. Banja i Režanj, dvije varošice.

13). Gurgusovac, varoš na Timoku, imade kućah 321, dušah 1.484. Ima stolicu načelničtva i okružnog suda.

14). U okružju crnoriječkome: Zaječar, varoš blizu utoka Crne rijeke u Timok, ima kućah 422, dušah 2.016. Brestovac i Gamzigrad, sela rad toplicah znatna.

15). U okružju krajinskome: Negotin, ima kućah 613, dušah 2.709. Ovdje je stolica vladike i konsistorija timočkog, ima polugimnaziju, i učionicu od dva reda. Kladovo, Turcim Fetislam, varoš na Dunavu, ima tvrđu, u kojoj stoji carska posada, džamiju jednu, kućah turskih 70, sa 374 dušah, u varošu srbskih kućah 201, dušah 751. Ada-Kale, otok u Dunavu, ima grad, u kome stoji 312 turskih vojnikah i turskih kućah 122, s jednom džamijom. Milanovac, prije Poreč zvani, varoš na Dunavu, ima kućah 222, dušah 1.006. Beli Izvor, kiseljak.

16). Požarevac, varoš, ima kućah 740, dušah 3.733, glasovito mjesto rad mira godine 1718. učinjenog. Gradište Veliko, varošica. Golubac, gradina, Kučajna i Oreškovica, rudna mjesta.

17). Smederevo, varoš na utoku Jezave u Dunav, imade grad od Đ. Brankovića godine 1435. sagrađen, u njemu sad stoji posada carska. Imade srbskih kućah 743, dušah 3.265, turskih kućah 150, dušah 750. Palanka, varošica rad rudne vode poznata.

§ 16. *Sgodopis.* Današnja srbska kneževina jest jedan dio Herodotu još poznate Mezije, u kojoj su prebivali ilirski narodi: Tribali, Dardani, Gete itd. Ovi su godine 340. prije Isukrsta razbili Filipa, kra-

lja maćedonskog; sin njegov Aleksander osveti ovu sramotu i Tribale predobije, koje je njihov Sirmo predvodio. God. 29. prije Isukrsta Rimljani osvoje Meziju i pridruže je velikoj Iliriji. Dok je rimsko carstvo cvalo, dotle je i današnja Srbska u građanskome življenju napredovala; mnogi gradovi, putevi itd. do Rimljanah ovdje su napravljeni, što ostanci, podori i gradine tolike svjedoče. Kad se rimsko carstvo razdvoji i oslabi, onda mnogi barbarski narodi posjednu sad ovu sad onu državu; Huni, Sarmate, Goti, Gepidi i najposlije Obari iliričke države preuzmu. Car Iraklio (610—641), ne mogavši Obare pokoriti, zovne Hrvate i Srbe, da oni Obare protjeraju, zemlja im neka je na poklon; samo nek su podložni caru. Po svjedočanstvu dakle Porfirogenitovom, Hrvati i Srbi zauzmu ilirske države oko god. 650. Srbi istina bili su podložni carim carigradskim, al imali su svoje župane, koji jesu li danak Carigrađanom plaćali, ne zna se.

U polovini 9. stoljeća Srblji poznađu pravu vjeru krstjansku. Srbski župani god. 1.150 od Carigrađanah nezavisni postanu; obitelj Nemanjićah najprije kraljevsko, zatim carsko dostojanstvo sebi pribavi. — Stjepan Dušan srbsko carstvo razširi i na način carigradski uredi; al po njegovoj smrti 1357. srbski velikaši među sobom carstvo podijele, i kad Vukašin cara Uroša (sina Dušanova) pogubi, današnja Srbska zapane Lazaru Grebljanoviću i on je š njom upravljao kao knez, i u Kruševcu stolovao. God. 1.389. na Kosovom polju Turci pogube Lazara, Srbsku osvoje. Car Bajazet podijeli zemlju među Lazarovim sinom Stjepanom i Đ. Brankovićem. Po smrti Stjepanovoj, njegov dio pripadne Brankoviću, i ovi stolicu u Smederevo prenese. God. 1439. Srbska sasvim padne pod Tursku, osim Beograda i još nekoliko gradovah, koje su Ugri držali, al i ove god. 1521. osvoji car Soliman. Godine 1718. skoro svu današnju Srbsku osvoje Austrijanci, kojom opet god. 1739. zavladaju Turci. Tako isto Austrijanci bili su uzeli god. 1790. Beograd, Šabac i veći dio današnje Srbske, al slijedeće godine opet povratili.

S početkom ovog stoljeća g. 1804. daije, vrsta bašah — jeničarah — sa svojim ugnjetavanjem narod srbski probude, te pod načelničtvom Đorđa Petrovića — prozvanog Karađorđe, najprije dahinski a potlam i ostalih Turakah preko tri stoljeća trajući jaram stresu. God. 1812. pomirivši se Rusi s Turcima, da se Francezim laglje odapru, Srblji sad sami budu ostavljeni. God. 1813. Karađorđe ostavi Srbsku i Turci je opet pod čeoničtvom Sulejman-paše Skopljaka natrag uzmu, i po starom običaju narod počmu Turci mučiti i osvećivat se. Lonac, kad privrije, valja da pokipi, tako i Srblji, ne mogući više turskog ugnjetavanja podnositi g. 1815. na novo se podignu, pod čeoničtvom Miloša Obrenovića, te Turke koje iz pašaluka beogradskog protjeraju, koje u gradove sbiju; g. 1818. s Marašli-Ali-pašom privremeni ugovor učine. Kasnije g. 1829. posredstvom Ruske ugovorom drinopoljskim Srbska dobija svoje granice od g. 1812, i car turski Srblje za slobodne, al danak odsjekom godišnjim plaćajući pripozna; unutarnji poslovi iliti upravljanje sve je pri narodu; da se ovi ugovori ne povrijede, već da u cijelosti ostanu, jamči dvor ruski kao pokrovitelj kneževine srbske. Ovo je u kratko sgodopis naroda srbskog; tko želi obširnije znati, neka čita staru historiju Davidovića god. 1846. u Beogradu preštampanu; noviju pako iz »Danicah« Karadžićem u Beču g. 1823 — 4—5. izdavanih, i knjigu »Miloš Obrenović knjaz Srbiji iliti građa za srbsku historiju, Budim 1828«.

V

UZ OVO IZDANJE
NAPOMENE
TUMAČ VAŽNIJIH IMENA
RJEČNIK MANJE POZNATIH RIJEČI

UZ OVO IZDANJE

Djela Ivana Franje Jukića objavljena su u širem izboru 1953. godine u redakciji dra Ilije Kecmanovića (Sarajevo, »Svjetlost«, Pisci Bosne i Hercegovine). Prije ovog izdanja i poslije objavljivani su samo pojedinačni radovi ili izvodi iz njih. Ova činjenica odredila je prirodu i obim novog izdanja pripremljenog za ediciju *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine*. Redaktor je, s obzirom na značaj Jukićeva rada, obim izdanja iz 1953. godine i prirodu edicije u kojoj se danas pojavljuje, nastojao pružiti širi i potpuniji izbor iz djela Ivana Franje Jukića. U ovo izdanje uvršteni su Jukićevi književni radovi, prilozi iz oblasti povijesti literature, Jukićeve publicističke djelatnosti, radovi iz područja povijesti i zemljopisa, izbor iz prepiske i biblografija s literaturom.

U Jukićeve književne radove uvrštene su i četiri početničke pjesme, neobjavljene za života, zbog programa koji sadrže, od kojeg Jukić nije odstupao do kraja života.

Književni rad u prozi predstavljen je putopisima.

Radovi iz područja književne znanosti tematski se mogu svrstati u dvije grupe — na radove u kojima se raspravlja pitanje jezika i pravopisa i radove iz povijesti književnosti. Za period Jukićeva žvota pravopisno pitanje i pitanje upotrebe jezika prvenstveno su književna pitanja i zato nisu razdvajani od radova s tematikom iz književne znanosti.

Jukićev književni i kulturni program lijepo upotpunjuju i dva poziva za osnivanje književnog društva, pa se oba donose u cjelini.

Jukićevo shvaćanje u prvom redu književnog, a zatim kulturnog, prosvjetnog i političkog rada, najbolje i najpotpunije se ogleda u časopisu *Bosanski prijatelj,* koji je najvećim dijelom Jukićevo osobno djelo. Da bi se istaknuo knji-

ževni i kulturnopovijesni značaj časopisa i vrijednost Jukićevog udjela u njemu, sve tri knjige *Bosanskog prijatelja* donose se u cjelini, bez ikakvih izmjena, samo uz ispravku primijećenih tiskarskih pogrešaka. Priređivač je želio da se ovaj dragocjeni časopis izda u reprint izdanju, ali teškoće tehničke naravi nisu dozvolile ostvarenje ove zamisli. Uvršćivanje časopisa u cjelini u metodološkom smislu remeti raspored građe, ali s obzirom na njegovo osnovno obilježje — literarno — omogućuje cjelovit uvid u Jukićevu književnu djelatnost i u isto vrijeme otvara pogled na njegov znanstveni rad u oblasti historije i geografije.

Povijesni i zemljopisni radovi Ivana Franje Jukića predstavljeni su u izboru, s obzirom da ih je Jukić tokom vremena dopunjavao i proširivao. U ovim radovima primjetan je razvoj Jukićevih ideja i postupaka, što s obzirom na činjenicu da se Jukić ne predstavlja cjelokupnim nego sabranim djelima nije moglo biti praćeno objavljivanjem svih radova. Izvršen je izbor kojim se predstavlja tematska širina Jukićeva interesa i raznovrsnost znanstvenih vrsta kojim se bavio.

Da bi se Jukićev rad u oblasti znanosti ipak predstavio što potpunije, u napomenama uz *Zemljopis i povjesnicu Bosne* donose se i tekstovi na istu temu koji su poslužili kao priprema za sintetičan pregled zemljopisa i povijesti Bosne i Hercegovine.

Ovakav izbor nametnuo je i raspored građe. U prvoj knjizi objavljuju se radovi iz umjetničke književnosti, radovi iz oblasti književne znanosti i izbor povijesnih i zemljopisnih radova.

U drugoj knjizi objavljuju se sve tri knjige *Bosanskog prijatelja*.

U trećoj donosi se izbor iz prepiske, te bibliografija s literaturom.

Izbor pisama vršen je prema licima i temama. Doneseno je sve što je moglo biti od interesa za književnu, kulturnu nacionalnu i političku povijest, sve što je moglo pokazati Jukićeve osobine i karakteristike lica kojima su pisma upućena, te oznake vremena. Izostavljena su pisma banalne sadržine.

Ovom prilikom nije se mogla izdati Jukić-Martićeva zbirka bosanskohercegovačkih narodnih pjesama, jer se unesenim djelima obim prvotno predviđenog izdanja premašio više nego dvostruko. Uz Martićeva sabrana djela nastojat će se objaviti i ova izvanredno vrijedna zbirka.

Uz sve tri knjige dati su rječnici s tumačenjima nepoznatih riječi i turcizama (prva prema Akademijinom Rječniku i Broz-Ivekovićevom, druga prema Bratoljubu Klaiću, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica,* Zagreb, 1966, i A. Škaljiću, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Sarajevo, 1966) i tumači važnijih imena. Rječnici nepoznatih riječi obuhvaćaju širok izbor, posebno turcizama, koji se često pogrešno shvaćaju i upotrebljavaju. U nekoliko slučajeva nisu se mogli protumačiti specifični provincijalizmi i onomatopejične riječi iz narodnih umotvorina, ali to neće bitnije utjecati na poimanje teksta. Tumač imena nešto je siromašniji s obzirom na nedostatak pristupačnih podataka o ličnostima iz književne, kulturne i političke povijesti bosanskih, odnosno jugoslavenskih naroda. Do najnužnijih podataka za neka strana imena također se nije moglo doći pored svih nastojanja.

Kod priređivanja teksta redaktor je nastojao sačuvati Jukićev jezik. Intervencije su zato svedene na najmanju mjeru. Obim intervencija i vrsta uvjetovan je i vremenom prvog objavljivanja teksta. Jukić je prve radove objavljivao u *Srpsko-dalmatinskom magazinu,* starim pravopisom. Odatle su obično prenošeni u *Danicu ilirsku.* Ni za jednu od varijanata iz prvog perioda ne može se tvrditi da vjerno predstavlja Jukićev jezik. Mijenjali su ga urednici i *Srpsko-dalmatinskog magazina* i *Danice.* Intervencije redaktora dale bi novi vid tekstu, ali ga nikako ne bi približile Jukićevom. U ovakvim slučajevima priređivač se odlučio da unese sadržajno najpotpuniji tekst, prilagođavajući ga današnjim pravopisnim normama u najnužnijim slučajevima. Pravu sliku Jukićeva jezika iz ovog perioda čitalac će steći iz autorovih pisama.

U radovima iz kasnijeg perioda redakcija je vršena prema posljednjem tekstu objavljenom za autorova života, kako je to uobičajeno.

Jezične intervencije su slijedeće:

— kod riječi sa starim glasom *jat*, gdje je izvršeno usaglašavanje sa današnjim jezičnim normama;
— samoglasno *-er-*, *-ar-* zamijenjeno je današnjim *r;*
— samoglasničke grupe dobile su intervokalno *j;*
— *i* u postsamoglasničkom položaju zamijenjeno je suglasnikom *j;*
— imenice srednjeg roda na -ie zamijenjene su oblikom sa završetkom na - *je;* (zvaniae — zvanje);
— oblici prisvojnih pridjeva na *-ij* zamijenjeni su oblicima na *-i;*
— udvojeni suglasnici zamijenjeni su jednim;
— suglasnička grupa *tj* zamijenjena je glasom *ć*, osim kada se grupa *tj* nađe iza *s;*
— suglasnička grupa *dj* zamijenjena je glasom *đ*;
— jednačenje suglasnika po zvučnosti nije provođeno;
— negacija je redovno odvojena od glagola;
— izostavljena je tačka iza glavnog broja;
— pisanje velikog slova usaglašeno je sa današnjim pravopisnim normama svugdje gdje njegova upotreba nema stilsku vrijednost;
— interpunkcija je najčešće zadržana, osim u slučaju pisanja apozicije, kada su dodani zarezi;
— zadržani su stari padežni oblici;
— zadržana je piščeva podjela teksta na odjeljke.

Izmjene riječi izvršene su samo onda kada je očito da upotrijebljene riječi potiču od urednika ili slagara (riječ *odeća* zamijenjena je riječju *odjeća*, *posle* sa *poslije*, *vkus* sa *ukus*). Ovakve izmjene redovno su označene.

U svim slučajevima redaktorovi zahvati tačno su naznačeni u napomenama za svaki tekst posebno.

U napomenama uz svaki tekst posebno i uz Jukićeva pisma označeno je gdje se nalazi rukopis, odnosno izvornik pisma. Redaktor iz više razloga ne smatra Jukića autorom *Borenja*, pa ga i ne razmatra u ovom izboru.

Prijevode latinskog teksta dao je dr Željko Puratić.

Prilikom priređivanja ovog izdanja pomogli su gospodin fra Bono Šapina, susretljivim stavljanjem na uvid arhivskog materijala iz posjeda Franjevačkog samostana u Fojnici, i gospodin Stjepan Šimeta, profesor Isusovačke gimnazije u Đakovu, koji mi je ljubazno stavio na raspolaganje arhivski materijal vezan za Jukića, pohranjen u Dijecezanskom arhivu u Đakovu. Obojici se iskreno zahvaljujem.

Uz *Sabrana djela Ivana Franje Jukića* potrebno je upozoriti čitaoca na piščevo shvaćanje narodnosti. Jukić sve stanovnike Bosne smatra jednim narodom, slavenskim, prema ilirskim shvaćanjima. U svojim djelima, posebno u *Zemljopisu i Povjesnici Bosne*, uočava narodnosne razlike, ali ih posebno ne izučava. Bosanske Muslimane naziva često Turcima, iako luči Osmanlije od Muslimana Slavena. Jukić, oštar na peru, često ne bira riječi pri karakterizaciji, ali podjednako za sve bosanske stanovnike bez obzira na nacionalnu pripadnost. Iako se nije posebno bavio izučavanje nacionalne pripadnosti bosanskog stanovništva, pružio je djelom svojim dokaza da je dobro uočio njegovu klasnu komponentu.

B. Č.

Sarajevo, 5. 5. 1972.

NAPOMENE

BOSNA NEĆE DA VIŠE TUGUJE; JEDNAKOSTI ŽELJA; MISLI VILE BOSANKINJE; NEJEDNAKOST ILIRSKĚH BANOVINAH. — Pjesme su objavljene prvi put u knjizi *Ivan Franjo Jukić. Dokumentarna građa.* Sarajevo, Muzej književnosti Bosne i Hercegovine, 1970, redaktori Miroslava Miljanović i Aleksandar Ljiljak, str. 9—15. Jukić ih je poslao u pismu upućenom Ljudevitu Gaju iz Vesprima 1838. godine. Za ovu priliku tekst je usaglašen s originalom i donosi se prema rukopisu. (Pismo u kojem se nalaze pjesme nosi signaturu R 4702 b, Rukopisni odjel Nacionalne i sveučilišne knjižice u Zagrebu.)

Alaupović pominje i Jukićevu pjesmu ispjevanu u čast fra Lovre Karaule. U Arhivu Bosne srebrene nije se mogla pronaći.

PUTOVANJE IZ DUBROVNIKA PREKO HERCEGOVINE U FOJNICU. — Objavljeno prvi put u časopisu *Ljubitel' prosveštenija. Srbsko-dalmatinskij magazin,* 7/1842, 57—70, a potom u *Danici ilirskoj* (8/1842, 18 od 30. 4, 69—71; 19 od 7. 5, 73-4). Putopis je namijenjen uredniku *Ljubitelja prosvěštenija,* kako se može zaključiti prema napomeni u tekstu objavljenom u *Danici* (8/1842, 18, str. 70), dru Božidaru Petranoviću. Prilikom prenošenja teksta u *Danicu* izvršeno je prilagođavanje Gajevu pravopisu i slobodnije se postupalo prema pravopisu, morfologiji i leksici teksta kako je objavljen u *Ljubitelju prosvěštenija.* Da bi se vidjela narav izmjena, bit će najbolje navesti dijelove teksta objavljene u prvom i drugom časopisu.

Dio teksta u kojem se opisuje nošnja hercegovačkih djevojaka i žena u *Ljubitelju prosvěštenija* glasi: »Grivna ova

skovana e naokrug' na podobie Krune od' kalajsanog' bakra, u gděkoi od' srebra; svrh' ně trepeću na lančiću oběšene pozlaćene pare, ili gotovo najvyše srebrni novci (vidi: Illyrien und Dalmatien von Ianus Pannonius, Pesth 1816. str. 162, i bakrorez' s' podpisom' Morlachin). Posle tri sata po podne prekida se tabor' (sastanak'), i ja našavši kiridžiju ostavim Dubrovnik' u družtvu od' preko 400. ljudij. Praćeni po običaju od' carskog' činovnika, koi se deputat' zove, s' několiko soldata i ednim' oficirom', prođo smo po sata odstoeću fortecu Srđe i pod' n'om' selo Bosanku« (7/1842, 58).

Isti odjeljak u *Danici ilirskoj* (8/1842, 18,, 69—70) glasi: »Skovana je naokrug na podobje krune od kalajsanog bakra, u gděkojih od srebra; svàřh nje treptju lančićem oběšene pozlaćene pare (vidi: *Illyrien und Dalmatien von Janus Pannonius. Pesth* 1816 str. 162 i bakrorez s podpisom *»Morlachin«).* Odbivši tri sata po podne svàršise tabor, i ja našavši kiridžiu ostavim Dubrovnik u družtvu od prěko 400 ljudih. Pratjeni po običaju od deputata s několiko vojnikah prodosmo pol sata odstojeću fortecu Serdjani, i pod njom selo *Bosanku«.*

U slijedećem pasusu može se vidjeti kako je izmjenom teksta izmijenjen i smisao: »Sva ova sela esu rišćanska od' 6—15—20 raštrkany kuća; pogodikoe selo, ima i svoga Popa, koe zvanie od' oca na sina spada. Iz' ovog' těsnaca, koe e odpre zbog' ajduka opasno bylo, edva izićosmo, i na užinu pod' Hum' selo prispěmo« *(Ljubitel' prosvěštenija, Srbsko--dalmatinskij magazin,* 7/1842, 61).

Isti tekst u *Danici ilirskoj* (8/1842, 18, 70) glasi: »Sva ova sela jesu rištjanska od 6—15—20 razštàrkanih kućah tako, da čověk prie dođe — često — u drugo selo, nego kući od istog sela. Gotovo u svakom obitava pop (paroh), koj često sina i po dva imade zapopljena, město kapelana. Iz Po . . . . h Rupah težko izićosmo, i na užinu prispěmo pod Hum selo«.

Izmjenom teksta siromašeni su Jukićeva opservacija i stil. U tekstu objavljenom u Petranovićevu časopisu rečenica kojom se opisuje put kroz hercegovački krš glasi: ». . . planina za planinom' slědi, edva koju čatrnju vidi putnik', da by se kod' ně odmorio, i vode iz' ně napio: i tuda ponajvyše kiridžia rastovara i prenoćiva« (7/1842, 63). U *Danici ilirskoj* (8/1842, 18, 70—71) opis glasi: ». . . planina za planinom slědi,

jedva koju čatarnju vidi putnik, da bi se kod nje odmorio, i tudě kiridžia otovara i prenoćiva«.

Slično je postupljeno u opisu hercegovačke kuće, Bune i drugog. Iz navedenog se vidi da je tekst objavljen u *Ljubitelju prosvěštenija* potpuniji, iako se ne može tvrditi da je u svim pojedinostima Jukićev. Naime, u oba časopisa izvršeno je pravopisno podešavanje onako kako je odgovaralo redakcijama, a ne piscu. Čini se da je u prvom slučaju tekst vjerniji, pa se donosi prema njemu, uz poštovanje piščeve volje i njegova pravopisa gdje god je to bilo moguće.

Interpunkcija je zadržana u prvobitnom vidu. Dodati su zarezi samo uz apoziciju.

Zamjena glasa ě izvršena je prema današnjim pravilima. Intervenirano je samo u slučajevima gdje je očito da oblik nije mogao biti piščev: *odeća* zamijenjeno je sa *odjeća, posle* sa *poslije, odpre* sa *odprije, čovek* sa *čovjek, izneti* sa *iznijeti, sveća* sa *svijeća, sreda* sa *srijeda, ceo* sa *cio.*

U samoglasničke grupe -oi-, -ai- uneseno je *j:koi — koji, kalaisan — kalajisan* i sl.

I u postsamoglasničkom položaju zamijenjeno je suglasnikom *j: naipače — najpače* i sl.

I ispred samoglasnika (od starog poluglasnika) zamijenjeno je suglasnikom *j*, što je obično izazivalo jotovanje. U manjem broju slučajeva stari pravopisni oblici zamijenjeni su oblicima s jotovanjem: *predgradie sa predgrađe, zvanie* sa *zvanje* i sl.

Negacija je redovno odvajana od glagola.

Iza glavnog broja izostavljena je tačka.

Riječ *vkus* zamijenjena je riječju *ukus* jer je malo vjerojatno da ju je Jukić upotrebljavao.

Odjeljci u tekstu označeni su samo ondje gdje ih je autor označio crtom (—).

U svemu ostalom tekst je donesen onako kako je dat u časopisu *Ljubitel' prosvěštenija. Srbsko-dalmatinskij magazin,* čak i onda kada je malo vjerojatno da je oblik upravo Jukićev. Drukčiji postupak doveo bi do rezultata koji nam ne bi dao piščev prvotni tekst jer je očito da je u oba slučaja pretrpio izmjene. Pravo stanje moglo bi se utvrditi samo usporedbom s rukopisom. Pošto rukopis ne postoji, tekst s

najmanje izmjena pružit će najpribližniju sliku Jukićeva jezika i stila, te najpotpuniju piščevu misao.

Uz riječ *Srđ* urednik *Ljubitelja prosvěštenija* dodao je slijedeću napomenu (str. 58): »Ovu tvrđavu sazidali su francuzi, kad' su u Dubrovniku byli, na vrh' brda koe se Srđe zove, pa i danas' nosi ime Forte Imperiale«.

PUTOVANJE PO BOSNI 1842. — *Ljubitel' prosvěštenija. Srbsko-dalmatinskij magazin'*, 8/1843, str. 48—65.

Uz već navedene intervencije uz tekst *Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu*, koje su učinjene i u ovom putopisu, i koje će biti provedene i u ostalim tekstovima, pojedinačno je intervenirano i u slijedećim slučajevima:

a) riječi s ekavskom zamjenom glasa *ě* zamijenjene su oblicima s ijekavskom zamjenom: vreme—vrijeme, vredno—vrijedno, obadve—obadvije, breg—brijeg, pre—prije, posle—poslije, redko—rijedko, htede—htjede;

b) riječi sa nezamijenjenim glasom *ě* usklađene su sa današnjim normama: tělo — tijelo, běčve — bječve;

c) samoglasno *-er-* zamijenjeno je današnjim *-r-*: vergorački — vrgorački;

d) riječi *otličan* i *nećedu* zamijenjene su riječima *odličan* i *neće;*

e) oblici prisvojnog pridjeva na *-ij* zamijenjeni su oblicima koji se završavaju na *-i:* kućnij — kućni.

Urednik Nikolajević popratio je tekst svojim bilješkama. Uz riječ *Sutjeska* (str. 51): »Vidi povelju Kralja Ostoe 1399. Kralja Stipana i Kral'ice kueve 1419. Kralja Tvrtka 1433. 1443 i pr. Srb. Spomenicima«.

Uz riječ *Bobovac* (str. 53): »Vidi u Srb. Spomenicima poveljě kr. Tvrtka 1375. kr. Tomaša 1451. u Bobovcu potvrđene«.

Uz riječ *Kakanj* (str. 54): »Vidi pismo voivode Sandalja u Kukanju pisano 1423. u Srb. Spom.«.

Uz riječ *Usora* (str. 64): »Vidi povelju kralja Tvrtka 1405. kralja Tomaša 1451. Kralja Stepana Tomaševića 1461. u Srb. Spom.«.

Prijevod latinskog teksta uklesanog na ploči pred oltarom u crkvi svetog Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci:

D. O. M. Putniče. stani! Pogledaj dvojicu u jednom grobu. Uvijek ih je vezala domovina, vjera, dužnost i čast. O, da vječno žive zajedno i na drugom svijetu. Reci, molim, neka vječno mirno počivaju presvijetla i poštovana gospoda mala braća Jeronim od Vareša i Grgo od Vareša, biskupi ruspenski i apostolski vikari u otomanskoj Bosni. Prvi je umro 20. 1. 1643, drugi 1. 3. 1813. Zdravo, putniče, i isto tako nastoj da sam vječno živiš.

Ova je ploča urezana 1799. za života samog Grgura biskupa, po njegovom naređenju.

Prijevod citata iz Farlatija, Illyrici Sacri, pag. 40:

»u istoj sakristiji (u Sutjeskoj) nalazi se stola sa manipulom, kesa od karporala, i planeta zlatnim nitima izvezena na divan način — uživanje je to vidjeti. O ovome tradicija kaže da je žena kralja Tome kraljica Katarina svojim rukama ovo vezla pa, kako je poslije kraljeve smrti ona morala bježati, nije mogla završiti planetu«.

POVRATAK U BOSNU 1842. — *Ljubitel' prosvěštenija. Srbsko-dalmatinskij magazin'*, 8/1843, str. 66—77. Pravopisne intervencije kao u prethodnim tekstovima. Štamparske pogreške uklonjene (Bihač—Bihać, bihački—bihaćki).

PUTOVANJE PO BOSNI GODINE 1843. — *Kolo,* 1847, knj. V, str. 3—23.

Tekst je usaglašen sa tekstom objavljenim u *Kolu.*

Glas *ě* zamijenjen je prema današnjim pravopisnim normama.

Suglasnička grupa *tj* redovno je zamjenjivana glasom *ć* (metjem — mećem), osim kad se nađe iza suglasnika *s.* U posljednjem slučaju nije zamjenjivana: krstjanin — krstjanin. Ako je u tekstu jotovanje naglašeno zamjenom suglasnika *s* sa *š,* izmijenjena je čitava suglasnička grupa: krštjanski — kršćanski.

Samoglasničko *r* pisano kao -ar-, -er- zamijenjeno je današnjim r: Beregemica — Bregemica.

Stari padežni oblici zadržani su u svim slučajevima jer ne otežavaju čitanje, a znatno doprinose preciznosti i stilskoj vrijednosti teksta.

U riječi Bihać i njenim izvedenicama, gdje je redovno pisano č, izvršena je zamjena glasom *ć: Bihać.*

U svemu ostalom poštovan je tekst objavljen u *Kolu.*

Uz urednikovu napomenu uz riječ Madžar, dužnost je prenijeti Vrazova objašnjenja uz riječ *Fojnica* (str. 3) i *ćerpić* (str. 6): »Sva je prilika te bi valjalo pisati Hvojnica a ne Fojnica«, piše Vraz u prvom slučaju. Uz riječ *ćerpić* daje objašnjenja: »Čerpić načinja se na način opeke (cigle) samo što se suši na suncu. (Ruski zove se *kirpić* svaka opeka.)«

Na početku putopisa Jukić se obraća Stanku Vrazu (»Mili moj Stanko . . .«).

PUTOVANJE PO BOSNI GODINE 1845. — *Ljubitel' prosvěštenija. Srbsko-dalmatinskij magazin'.* 12/1847, 89—110. Tekst je prenesen u *Obći zagrebački koledar.* 5/1850, str. 11—8.

Tekst putopisa kolacioniran je s tekstom objavljenim u časopisu *Ljubitel' prosvěštenija.* Pravopisne intervencije kao i u ostalim tekstovima objavljenim u ovom glasilu.

Uz zamjenu glasa *ě,* usaglašenu sa današnjim normama, potrebno je navesti riječi u kojima je ekavska zamjena izmijenjena u ijekavsku: breg — brijeg, pre — prije, posle — poslije, igde — igdje, mleko — mlijeko, cveće — cvijeće, vreme — vrijeme, poslednji — posljednji.

Posesivni pridjevi od imenica Livno, Duvno ujednačeni su u oblike livanjski, duvanjski, iako je pisano i livanski, duvanski. Ujednačavanje izvršeno prema obliku duvan'ski, što se smatralo adekvatnijim.

Riječ *Kupres* u ovom tekstu neprestano se ovako pisala, pa je i ostavljena u ovom obliku, iako je u prethodnim tekstovima pisano *Kupris.*

Vokalno *r* pisano kao *er* zamijenjeno je današnjim oblikom: Gernica — Grnica, gernac — grnac.

Urednik je uz Jukićev tekst dodao nekoliko svojih tumačenja. Uz tumačenje zašto u ramskoj kotlini nema stanovnika srpske nacionalnosti dodao je svoje tumačenje (str. 104): »A ja sam' opet' čuo govoriti, može byti malo věrojatnie, da isti Srbl'i to su izmislili, da svakoga onoga svoga ednověrça prestraše, koi by naměru imao tamo naseliti se, er' by se onde, sam' budući bez' svoga Sveštenika i bez' svoe crkve, polatinio«.

Uz piščeva tumačenja porijekla riječi *kršćanin i rišćanin* urednik je dodao (str. 106–7): »Kako mu drago bylo, ove rěči nisu od' naroda skovane, nego od' Popova, koi su po svoioj zloći, ili po svoim' sebičnym' interesima na to išli, da bratinskij narod' razrode, i omrazu zbog' zakona među prostotom' podžegu. My by trebalo da ovo u današně doba nastoimo iskoreniti, i da opet' ono staro naimenovaně Hristiani i za poslědovatelě îstočne, i za poslědovatelě zapadně crkve uvedemo, da nam' se tuđi narodi nesměju. — Primětiti treba, a može biti na ukor' onima koi tako pišu, da ni edan' Srbskij (istočne crkve) Spisatel' ova novoskovana imena kršćanin' i rišćanin' neupotrebljava. — Neka i proizvedenie ovy rěčij doznamo. Poslědovatel'i zapadně crkve u prostom' govoru zovu Isusa Hrista Isukrst' (što nie pravilno), dakle od' poslědně složene rěči krst' kršćani skovali su. Poslědovatel'i istočne crkve zovu Isusa Hrista ovako isto, (što e po svakom' sudu pravilnie), samo ono h u prostom' govoru nečue se, dakle Ristos', a odtuda Rišćani. — Mnogi misle da naša imena Risto, Rista, Hristo, dolaze od' Hristos'! dakle držeći se pređašněga proizvedenija, našega Rista oni zovu i pišu krstom', a neznadu da su ova imena skraćena od' Hristifor'.«

Uz riječ *vlah* dao je tumačenje na strani 107–8: »Primětio sam' u starym' Diplomama Srbskim' (vidi Spomenicy *i* pr.) da su Srbski i Bosanski Kralěvi, Banovi i Despoti zvali one ljude Vlasima, koi su Rimskoga zakona, i koi s' ovy strana od' mora, a osobito iz' Venecie onamo dođu. Kao na priměr': a k o p r e (parnicu tera) S r b i n' V l a h a, ili V l a h' S r b i n a ec. — Znamo da Němcy zovu Italiance Welsch, Welschland, dakle i Srbl'i podražavajući val'da Němce, hotěli su reći Velše, pa Vlaše, vlah', vlasi. Ja neznam eli onda kod' Srbalja to ime prezritelno bylo, ali znam' da sasvim' naprotiv' današn'i Dubrovčani sve nas' Srblě, i gorně pravoslavne Hercegovce, i svakoga čověka od' našega zakona zovu Vlahom', i to kao porugatelno i prezritelno«.

SAMO ZA SADA. — *Danica ilirska,* 7/1842, 36 od 3. 9, 141–2. Tekst se donosi prema *Danici ilirskoj,* sa dosad uobičajenim pravopisnim izmjenama.

Zamjena glasa *ě* usklađena je sa današnjim pravilima.

Vokalno *r* pisano kao *ar, er* zamijenjeno je današnjim načinom pisanja.

Negacija je odvojena od glagolskih oblika.

Suglasnička grupa *tj* zamijenjena je današnjim *ć*.

U samoglasničke grupe -ii-, -ie-, -ia-, -io- umetnuto je intervokalno *j*.

Kao i u prethodnim tekstovima, ispravljene su najočitije tistarske pogreške.

KNJIŽESTVO ILIRSKO. — *Podunavka*, 1844, br. 29 od 15. 7, 114–6.

Pravopisne intervencije kao u prethodnim tekstovima (zamjena ě prema današnjim pravilima, zamjena starog načina pisanja vokalnog *r*, unošenje intervokalnog *j* u grupe samoglasnika -ii-, -ie-, -ia-, -io- i sl.).

Riječi sa ekavskom zamjenom glasa *ě* zamijenjene su ijekavskim oblicima u slučajevima: stoleće — stoljeće, osećati — osjećati, sreda — srijeda, pre — prije, prineti — prinijeti, vrednost — vrijednost, gde — gdje.

Riječ *narěčie* prenesena je u obliku *narječje*.

Urednik *Podunavke* dodao je na početku teksta slijedeću bilješku: »Ovo sačiněnie već' od' dužega vremena kod' nas' leži, no zbog' osobity uzroka dosad' ga saobštiti nismo mogli« (str. 114).

PREDGOVOR KNJIZI *»POČETAK PISMENSTVA I NAPOMENA NAUKA KRSTJANSKOGA«*

Tekst predgovora donosi se prema knjizi POČETAK PISMENSTVA i NAPOMENA NAUKA KÈRSTJANSKOGA. Na službu pučkih učionicah u Bosni. Zagreb. Tiskom Narodne tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja. 1848.

Rukopis knjige nalazi se u u Rukopisnom odjelu nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (R 6734).

Tekst je pretrpio samo najnužnije pravopisne izmjene: vokalno *r* prema današnjem načinu pisanja; *tj, dj* zamijenjeno je slovima *ć, đ;* u vokalsku grupu -ie- umetnuto je intervokalno *j;* negacija je odvojena od glagola.

HRISTJANI U DALMACIJI I NJIHOVA KNJIŽEVNOST. — *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska,* 13/1847, br. 22 od 29. 5, 87–9. Tekst je prenesen u *Serbskij narodnyj list'*, 12/1847, br. 22 od 5. 5, 169—173.

U *Srpskom narodnom listu* izvršene su manje stilske preinake u tekstu.

Pravopisne intervencije u odnosu na tekst u *Danici* kao i u prethodnim slučajevima.

ě je zamijenjen prema današnjim pravilima. U riječi svetovat *e* je zamijenjeno sa -je-: svjetovat.

Vokalno *r*, pisano kao *-er-*, *-ar-*, zamijenjeno je današnjim *r*.

U vokalske grupe -ii-, -ie-, -ia- umetnuto je intervokalno *j*.

Suglasnička grupa *tj* zamijenjena je današnjim *ć*. Isto je učinjeno i u slučaju kada se ispred *tj* našlo *š*.

Stari padežni oblici zadržani su u svim slučajevima.

OGLAS POVODOM ŠTAMPANJA KNJIGE PJESAMA FRA VICE VICIĆA. — *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 10/1844, 1 od 6. 1, 4.

U tekstu su provedene samo najnužnije pravopisne izmjene: zamjena glasa *ě* izvršena je prema današnjim pravilima; -ar-, -er- zamijenjeno je današnjim *r;* u vokalske grupe -ii-, -ie-, -ia- umetnuto je intervokalno *j;* suglasničke grupe *tj, dj* zamijenjene su suglasnicima *ć, đ;* negacija je odvojena od glagola. U svemu ostalom tekst je identičan tekstu objavljenom u *Danici*.

PREDGOVOR KNJIZI »PISME RAZLIKE NA POŠTENJE BOŽJE B. D. MARIE I SVIU SVETIH« sastavljene od O. F. Vice Vicića godine 1785. U Splitu, 1844, tiskom Oliveti i družbenice.

Tekst se donosi prema tekstu predgovora, s najnužnijim pravopisnim izmjenama, koje se odnose na slijedeće kategorije: vokalno -ar- zamijenjeno je današnjim *r;* vokalske grupe -ii-, -oi-, -ia-, -iu- dobile su intervokalsko *j;* suglasnička grupa *dj* zamijenjena je sa đ. Riječ *razričie* prenesena je kao *razričje.*

POSVETA I PREDGOVOR KNJIZI »ŽIVOT ISUSA KERSTA GOSPODINA NAŠEGA IZVADJEN I UREDJEN IZ EVANGJELJAH PO AUGUSTINU KALMET-U iz talianskog u ilirski priokrenuo O. Mihovil Čuić, reda s. o. Frane, Deržave bosanske. Izdao I. F. Jukić istog reda i deržave misnik. U Splitu 1848. Tiskom Piperate.«

Tekst posvete i predgovora prenesen je sāmo uz najnužnije pravopisne intervencije: vokalske grupe -ia-, -ii-, -ie-, -iu- dobile su intervokalno *j;* vokalno *er, ar* zamijenjeno je današnjim *r; dj* pretvoreno je u *đ;* negacija je odvojena od glagola; sastavljeno pisanje riječi usklađeno je sa današnjim normama.

Pisanje velikog slova izmijenjeno je samo u slučajevima gdje se moglo osjetiti da nema nikakvog stilskog opravdanja, da je puka konvencija. U suprotnim slučajevima nije intervenirano.

IZ DALMACIJE MJESECA TRAVNJA. (DOPIS.) — *Danica ilirska,* 16/1853, br. 19, str. 75-6.

U tekstu su izvršene samo najnužnije pravopisne izmjene: zamjena glasa *ě* usklađena je sa današnjim načinom pisanja; u vokalske grupe -ie-, -ia-, -oi- uneseno je -j-, prema današnjem pravopisu.

Urednik je uz ime Jurja Kavanjina dodao slijedeću napomenu: »Obširnie izviestje o njemu i dielu njegovom priobćiti ćemo u budućem broju ‚Danice'« (str. 75).

Uz spomenuto djelo Jurja Kavanjina urednik dodaje objašnjenje: »Ovdie g. dopisatelj razumieva važni rukopis gorespomenutoga Dra. Jurja Cavagninia: »Povest. vangelska itd.« u trideset pievanjah, iz koga ćemo takodjer jedan izvadak čitateljstvu našemu priobćiti« (str. 75).

JURAJ KAVANJINI. — *Danica ilirska,* 16/1853, broj 20 od 21. 5, str. 79—80.

Tekst nije potpisan, ali se s velikom vjerojatnoćom može zaključiti da je Jukićev. Objavljen je neposredno iza teksta *(Iz Dalmacie mieseca travnja.) (Dopis.),* koji je donijela *Danica ilirska* u 19. broju 1853. godine. U spomenutom napisu govori se o djelu Vicenza Kapogrosso — Kavanjina i nagovještava se drugi članak — o Jurju Kavanjinu. Prilog se dakle uvrštava s izvjesnom rezervom i s nadom da će vrijeme potvrditi ili oboriti ovu pretpostavku.

Prilikom pripreme teksta postupljeno je kao i u prethodnim slučajevima. Izvršene su najnužnije pravopisne intervencije, izuzimajući, naravno, tekst navedenog naslova i citiranih stihova.

PROGLAS I POZIV NA PRETPLATU ZA KNJIGU »BOSANSKE NARODNE PJESME«. — *Tekst Proglasa* objavljen je u radu Tugomira Alaupovića: *Ivan Frano Jukić*. 1818.—1857.) Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1907, str. 60—61. Separatni otisak iz Dvadeset i prvog izvještaja Velike gimnazije u Sarajevu. Original je sastavni dio pisma upućenog Stanku Vrazu iz Sutjeske 31. 8. 1844. i čuva se u Rukopisnom odjelu Nacionalne i sveučilišne knjižice u Zagrebu (R 3981 b). Tekst je za ovo izdanje usaglašen s originalom.

POZIV U »KOLO BOSANSKO« I PRAVILA DRUŠTVA, 1842. g.

Izvornik u Arhivu Franjevačkog samostana u Fojnici (307/XXII — Osnivanje književnih društava (1840—1902). Prvi put objavljen u prilogu R. Drljića: Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca. † Dr. fra Julijan Jelenić. 1835.—1878. Prvi dio (1835.—1854.) — *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja*, 53/1941, 132-3.

Tekst poziva kolacioniran prema izvorniku. Na više mjesta tekst ispravljan crnom tintom. Časopis, prema prvotnom tekstu, bio predviđen za 1842. godinu. Mjesto riječi *uredba* uneseno *sustav*.

Prijevod mota iz S. Augustina:

Ne usuđujemo se ne zato što je teško,
Nego je teško zato što se ne usuđujemo.

POZIV U »KOLO BOSANSKO« I PRAVILA DRUŠTVA 1848. g.

Tekst poziva objavio Vladimir Ćorović: *Ein Aufruf I. Franjo Jukićs zur Gründung einer bosnichen literarischen Vereinigung, — Archuv für slavische Philologie,* 1911, 32/1—2, 314-6. Poziv objavio i dr Julijan Jelenić (*Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca,* Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1913; prethodno objavljeno u *Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu* za 1912/13, strana 158—160). Izvornik se, prema navodima dra J. Jelenića, nalazio u Gučoj Gori. Jelenič se služio fotografskim snimkom koji mu je stavio na raspolaganje dr Karl Patsch, direktor Instituta za proučavanje Balkana u Sarajevu.

Ovdje se donosi prema Ćoroviću.

DREVNOSTI BOSANSKE. — *Serbskij narodnyj list*, 7/1842, 18, 138—142; 19, 145-7; 28, 218—220. Tekst je prenesen u *Danicu ilirsku* (8/1842, 24, 96; 25, 100; 27, 106-7; 34, 133-5).

Urednik *Danice ilirske* izvršio je manje izmjene morfološke i pravopisne, kratio je tekst (Jukićeva tumačenja zapisa i opis rukopisa) i izostavio sve autorove napomene ispod teksta. Iz toga izlazi da je tekst *Drevnosti bosanskih* objavljen potpunije u *Serbskom narodnom listu*, pa se prema njemu i donosi. Međutim, ni jedan ni drugi tekst ne mogu se smatrati izvornim Jukićevim što se jezika tiče, jer je očito da su urednici nastojali jezik prilagoditi svojim čitaocima ili svojim nazorima. Svaka znatnija intervencija u tekstu dala bi rezultat koji bi nas ne samo još više udaljio od prvotnog teksta nego bi dovela do nove redakcije. Zato su sve intervencije svedene na najnužnije pravopisne izmjene, izvršene prema slijedećim kategorijama: riječ ot' zamijennjena je riječju od; imenice srednjeg roda tipa stolětie, izdanie presene su u oblicima s izvršenim jotovanjem — stoljeće, izdanje; vokalno -er- zamijenjeno je današnjim *r;* pridjevi na *-ij* zamijenjeni su oblicima na *-i:* bosanskij — bosanski; riječ *bićedu* zamijenjena je književnim oblikom *biće;* genitiv singulara imenice *bakar* prenesen je u današnjem gramatičkom obliku (od bakra), prema *od bakara,* kako stoji u listu *Serbskij narodnyj list*. Kod upotrebe velikog slova *i* sastavljenog i rastavljenog pisanja riječi postupljeno je kao i kod redakcije ostali tekstova.

Tekst je inače pun arhaizama, riječi i oblika iz crkvenoslavenskog i slavenosrpskog jezika, za koje je malo vjerojatno da su sastavni dio Jukićeva vokabulara. Tekst je dakle potpuniji samo s obzirom na sadržaj, a nikako i autentičniji, s obzirom na prvotni piščev tekst.

U *Danici ilirskoj* tekst je objavljen pod naslovom *Starodavnosti bosanske*. Uz drugi nastavak *(Danica ilirska,* 8/1842, 25, 100) objavljena je slijedeća napomena uredništva: »U narodnom sarbskom listu iz kojega uzimamo ovaj zanimivi sastavak nalazi se za ovimi redovi još do 13 opazkah; ali budući da bi te opazke, premda su od historičke cěne, malo komu od naših čitateljah od velike zanimivosti bile, a izvan toga odviš obširno izpisane su, nađomo za dobro, da ih izostavimo tim više, što naš list samo jedanput na nedelju

izilazi i to tek na polovici tabaka zbog čega prostor štediti moramo. Nu prisiljeni smo ipak o jednoj od tih opazkah rěč zametnuti jer se našeg lista tiče. Mnogoštovani spisatelj rečenoga članka veli u njoj, da je učredničtvu Danice ilirske više sastavakah poslao, među kojimi se nalazi i odgovor na izvàrsni onaj sastavak Pravoljuba o azbuci bosanskoj i sàrdi se što nisu u Danicu primljeni bili. Mi ovdě očito izpovědamo, da mi sastavke g. *Jukića* osobito štujemo i cěnimo i uvěravamo ga, da ako rečeni članci u našem listu utišteni ne biahu, da je već napomenuto pomanjkanje prostora naše Danice tomu jedini uzrok biti mogao. Mi imamo koj put toliko predmetah, da ne znamo, što da primimo prie, takvim načinom moraju više putah i najbolji sastavci izostati. Nakoliko pako mi pero g. *Jukića* uvažavamo, neka mu bude to dokaz, što smo njegov sastavak i iz drugoga lista u naš primili. Mi se nadamo dakle da će nam g. *Jukić* skoro opet koj zanimivi članak poslati, i mi kasniti nećemo, da ga u naš list odmah primimo«.

Dio teksta koji se odnosi na *Rodoslovlje popa Stanislava Rupčića* Jukić je objavio i u *Bosanskom prijatelju* za 1851. godinu, sv. II, str. 78—82. Ova verzija znatnije je prerađena, pa kako donosi samo dio materijala razmatranog u tekstu objavljenom u *Serbskom narodnom listu*, bilo je nužno donijeti obje u cjelini.

Fojnički grbovnik objavljen 1972. godine (*Oslobođenje*, Sarajevo).

KRAJINA BOSANSKA. — *Ljubitěl' prosvěštenija. Srbsko-dalmatinskij magazin'*, 13/1848, 70—82.

Intervencije u tekstu svedene su na najmanju mjeru: *ě* je zamijenjen prema današnjim pravilima; vokalno -er-, -ar- zamijenjeni su današnjim načinom pisanja; samoglasničke grupe -ia-, -ai- dobile su intervokalno *j;* riječ *gdě* zamijenjena je oblikom *gdje,* iako se u tekstu može naći i u obliku *gdi;* riječi *orudie, oružie* zamijenjene su oblicima *oruđe, oružje.* U riječi *Bihač* suglasnik č zamijenjen je ispravnim *ć.*

HRVOJA VUKIĆ, KNEZ SPLJETSKI I VELIKI VOJVODA KRALJEVSTVA BOSANSKOGA, ROĐEN 1356 UMRO 1415. — *Ljubitěl' prosvěštenija. Srbsko-dalmatinskij magazin',* 15/1850, str. 86—93. Tekst je objavljen u *Glasniku dalmatinskom* za 1851, br. 66, str. 3—4.

O istoj temi Jukić je pisao u *Zemljopisu i povjesnici Bosne* (1851), str. 113-5, u fusnoti uz ime Hrvoja Vukčića. Ovo objašnjenje izvod je i prerada teksta iz *Ljubitělja prosvěštenija.*

Pravopisne intervencije provedene su kao i u prethodnim tekstovima.

ZEMLJOPIS I POVJESTNICA BOSNE od Slavoljuba Bošnjaka.

Izdata je prvi put 1851. godine u Zagrebu. Štampana je u tiskari dra Ljudevita Gaja. Drugi put izdao ju je Ilija Kecmanović 1953. godine (*Putopisi i istorisko-etnografski radovi,* Sarajevo, »Svjetlost«, str. 229—321, 324—399). Ovdje se donosi u cjelini i prema rasporedu kakav joj je dao autor.

Rukopis *Zemljopisa i povjestnice* nalazi se u Rukopisnom odjelu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (sign. R 3690). Naslovna strana rukopisa glasi: *»Opisanje Bosne. U dva diela razredjeno. Dio I. Zemljopis. Dio II. Dogodopis. Po Slavoljubu Bošnjaku. U Zagrebu tiskom Nar. tisk. Dra Ljudevita Gaja«.* Na naslovnoj strani potpis Velimira Gaja i godina 1873. Rukopis ima 76 paginiranih listova i sadrži sve što i štampana knjiga. Iz prvotnog naslova vidi se da je Jukić želio opisati Bosnu. On je to činio i prije, u nekoliko navrata. *Zemljopis i povjestnica* samo su završni čin Jukićeva dotadašnjeg rada na proučavanju Bosne i Hercegovine. Još 1841. godine on je objavio *Zemlěopisno-pověstno opisaně Bosne u Ljubitel'u prosvěštenija. Srbsko-dalmatinskom magazinu* (6/1841, str. 17—43). Tekst je prenijela *Danica ilirska* (7/1841, 28, 113-5; 29, 117-8; 30, 121-3; 31, 126-7; 32, 130—131). Polaskan pažnjom Daničinog uredništva, Jukić šalje dopunu teksta, koju redakcija objavljuje pod naslovom *Dopis iz Bosne* (*Danica ilirska,* 8/1842, 12, 45-7; 13, 49—50), a zatim ga prenosi *Srbsko-dalamtinski magazin'* (7/1842, str. 38—48). Opis Hercegovine Jukić je također objavio iste godine u istom časopisu (str. 24—37). Ovi povijesni i zemljopisni radovi zasnovani na proučavanju literature i verificirani na materijalu, na brojnim Jukićevim putovanjima po Bosni, prethodili su *Zemljopisu i povjestnici Bosne* vremenski i metodološki i zato se donose u napomenama, prema prvim izda-

njima: *Zemlěopisno-pověstno opisaně Bosne* prema *Srbsko-dalmatinskom magazinu* (6/1841, 17—43), *Dopis iz Bosne* prema *Danici ilirskoj* (8/1842, 12, 45-7; 13, 49—50), a *Zěmleopisno-pověstno opisaně Hercegovine* prema *Srbsko-dalmatinskom magazinu* (7/1842, 24—37).

Jukićevi tekstovi, bez obzira na vrijeme nastanka, uvijek donose nešto što prethodni ili potonji ne sadrže, ako ništa drugo makar svježu opservaciju ili tu neočevikanu misao. To je još jedan razlog zašto se ovdje donose i ovi radovi — iz želje da se današnjem čitaocu ponudi mogućnost cjelovitog uvida u djelo Ivana Franje Jukića.

Tekstovi prvotno objavljeni ćirilicom donose se u latinskoj transkripciji, bez poluglasa, a latinski sa zamjenom glasa jat (ě) prema današnjim pravilima. U *Zemlěopisno-pověstnom opisanju Bosne* usaglašeno je pisanje velikog slova s današnjim pravopisnim normama. *Dopis iz Bosne* prenesen je u *Srbsko-dalmatinski magazin* s izvjesnim skraćenjima (između ostalog izostavljena je dopuna opisa Hercegovine), što se objavljivanjem teksta prema *Danici ilirskoj* ispravlja. U tekstu *Zemlěopisno-pověštno opisaně Hercegovine* uz transkripciju na latinsko pismo izvršena je zamjena oblika opisnih pridjeva na *-ij* u oblike na *-i* (kamenitij u kameniti). Prezime *Barić* zamijenjeno je u *Borić*, jer se odnosi na poznatog bosanskog kneza Borića. Sve ostalo ostavljeno je kao u prvom izdanju.

U tekstu *Zemljopisa i povjestnice Bosne* ostavljena je rečenica Jukićeva i onda kada se prema današnjim normama ne bi mogla smatrati sasvim korektnom. Nije vršen dakle nikakav zahvat u piščevu sintaksu. Poštovana je autentičnost teksta. Ispravljene su samo primijećene pogreške: na str. 142. ime *Zvidović* zamijenjeno je pravilnim *Zvizdović*, jer se govori o fra Anđelu Zvizdovću; na 146. strani *Zemljopisa i povjestnice Bosne* prezime *Tomiščić* zamijenjeno je u *Tamiščić* — govori se o braći Tahmiščićima .

Jukić je pisao Pridor i Prijedor, Kupris i Kupres. Ujednačavanje nije vršeno.

Zamjena *jata* (ě) provedena je prema današnjim pravopisnim pravilima. Iza suglasnika *r* Jukić je ovaj glas zamjenjivao sa *ie:* vrělo — vrielo, posrěd — posried. U ovom

izdanju postupljeno je prema današnjim normama: *vrielo, posried* preneseno je kao *vrelo, posred.* Riječ *nieko* prenesena je u obliku *neko.* Riječi s ekavskom zamjenom zamijenjene su riječima sa ijekavskom: obsede, napred — obsjede, naprijed.

Riječi s udvojenim suglasnicima prenesene su u oblicima s jednim: oddijeljen — odijeljen, oddjeljenje — odjeljenje.

Jednačenje suglasnika po zvučnosti nije provođeno (iztok, srbski, odprilike), jer ne otežava bitno čitanje.

Stari način pisanja vokalnog *r* (er, ar) zamijenjen je današnjim (karšla — kršla).

Tj preneseno je kao *ć*, što je stvarno i značilo.

Vokalske grupe -ii-, -ie-, -iu-, -ia- prenesene su sa intervokalnim *j*.

Riječ *lahko* prenesena je u obliku *lako.*

Prijevodi latinskog teksta navode se prema stranama ovog izdanja. Isto je postupljeno s oznakama strana sadržaja i registra zemljopisa i povijesti Bosne.

izdanja.

Moto: Listaj, listaj dan i noć uspomene otaca, istraži porijeklo svoga naroda, motri povijest i ljetopise: sramotno je naime u svojoj domovini biti stranac. Casiodor.

Strana 171:

Da bi se govorilo o državi, najprije treba državu poznavati.

Cicero

Strana 225:

Dalminijum veliki grad, odakle plemenu ime; ovaj je grad Nazika učinio malenim . . .

Strana 227:

Isto je područje Trebinjana i Konavljana, a imaju gradove: Terbunia, Hormum, Rihsena, Lucabete i Zetlibe.

Od Dekatera počinje Kneževina Terbunije, pruža se sve do Dubrovnika, leži nasuprot planinama Srbije.

Strana 230:

Od Dubrovnika počinje Kneževina Zahumlje, proteže se do rijeke Neretve; primorski dio graniči sa Paganiom

(neretvanskim područjem), brdoviti dio prema sjeveru graniči sa Hrvatskom, na istoku sa Srbijom.

Strana 251:

Kako je jadno živjeti među Besima i Getama.

Zatim Bosinates, potomci Tračana i Besa, nekad istjerani iz Trakije i Bugarske, dođoše u ove krajeve Ilirika, koji se graniče rijekama Savom, Valdanom, Drinom i Jadranskim morem, koje se proteže uz Dalmaciju.

Strana 251:

Bosna ili Bosnia je područje nazvano po stanovnicima koji su se zvali nekad Bosni i Besi ...

Slika stare Ugarske, strana 18 ... Autor naime, koji je prije Turocija napisao kroniku Ugarske, Besima je nazivao narode, s kojima su kod Save ratovali ugarski kraljevi.

Strana 256:

A kad je Emanuel došao do Save, skrene prema rijeci Drini, koja dijeli Bosnu od ostale Srbije; u ostalom Bosna nije podložna vlasti srpskog arhižupana. Narod se tada vladao po svojim običajima, imajući svoga vladara ...

Kad je ovo saznao i ujedno razabrao da je Borić vladar Bosne onaj koji je bio Peonarhu (to jest panonskom kralju, kome je plaćao danak) saveznik u ratu, želeći da ga podvrgne pod svoju vlast, pošalje najhrabrije vojnike da se bore sa Borićem. U trećoj knjizi, a kod Lucija u petoj knjizi, poglavlje treće.

Strana 264:

Veselo smo te primili između prvaka bosanske dijeceze, zaraženih zloćom hereze; ti si se pokazao kao ljiljan među trnjem, slijedeći ono što je dobro započeto; po tebi može kršćansko ime biti uveličano. Grlimo rukama iskrene ljubavi tvoju osobu i tvoju zemlju sa svim dobrima koje sada posjeduješ; primamo te pod zaštitu svetoga Petra ...

Strana 276:

Tvrtko, milošću Božjom kralj Raše, Bosne, Primorja, svim Kristovim vjernicima. — Ako se kraljevsko dostojanstvo uzdiže... kad podložnicima prema njihovim zaslugama jednako dijeli nagrade, koliko li se više uzdiže ako se pokazuje ljubaznim, obljubljenim i dobrotom osobito u pravednim traženjima prema crkvama katoličke vjere i crkvenim osobama, naročito sebi podložnima, i zbog poštovanja prema onome, po komu kraljevi vladaju i knezovi upravljaju.

S obzirom na ovo i zato što vladamo po onomu, koji je osnivač, glava i vladar katoličke crkve, koje sam ja sadnica... itd.

Dano u našem kraljevskom dvoru u Sutiski, rukom vjernog Tome de Luzach, vicekancelara našeg dvora, 30. aug. 1390, 13. indikcije.

Strana 284:

Čuli smo da ste vi, velečasni oče, možda nagovoreni od naših neprijatelja, u ljutini otišli iz našeg kraljevstva. Sada ovo, sveti oče, osjećamo najprije uvredom; da vi tako najgore o nama mislite ne smatrajući nas kršćanima, nego nas kod kršćana proglašujete poganima. Stoga vas ponizno molimo da se udostojite doći k nama i saslušati nas... itd.

. . . .

Strana 285:

Iliri su sa Tribalima da bi spoznali evanđeosku istinu došli pred njega i na crkveni sabor; obasjani duhom svetim prigliše katoličku vjeru.

Strana 286:

Sigurno je i ne sumnjamo da vi svi znate da je naš najdraži u Kristu sin Stjepan Toma, slavni kralj Bosne, poslije mnogih i raznih rasprava, koje je dugo imao sa našim bratom hvarskim biskupom, koga smo držali kod njega sedam godina kao poslanika apostolske stolice u njegovom kraljevstvu, napokon postao kršćanin katolik.

Strana 299:

Ali malo poslije ova dvoličnost nestane i postade očito da je on bio pozvan od nekih izdajica da skrene prema Bos-

ni. Kad je ovamo žurno došao, primivši predaju koju je prije bio pripravio, pobijedio je možda prije nego je izvadio mač; zatim na lukav način, nesavladana oružjem, uhvati i veže kralja, izmuči ga i ubije, sve kule i utvrde kraljevstva primi u predaju, dok su njihovi stražari sami od sebe pružali ruke itd. itd.

Strana 308:

Mehmed osvoji Bosnu, od zarobljenih mladića skupi trideset hiljada konjanika; odatle porijeklo janjičara.

ZEMLJEOPISNO-POVJESTNO OPISANJE BOSNE*

§. 1. Granice. Današnje kraljevstvo bosansko graniči od istoka: Serbiom; od zapada: Rvatskom; od sjevera: Slavoniom; a od juga: Dalmaciom, Crnom-Gorom, Arbanije pašalukom dukađinskim (pećskim). — Cijele zemlje površije iznosi 1063. četverokutne zemljopisne milje. Prostire se među 42°—45° 15' duljine sjeverne, 33° 25'—36° 24' širine. Duljina od preko Drine do preko Une ima 45 a širina od Ibra do Save 28 njemački milja.

§. 2. Planine bosanske većinom prinadleže Balkanu, i pružaju se od Crnog do Jadranskoga Mora. Ovog najglasovitija je grana *Velebić (Montes Bebii)* koi dijeli od časti Tursku od Rvatske i Dalmacije. Za njim slijedi *Prolog,* koi dijeli nahiju Livanjsku od okružija spljetskog. *Nisava (montes Ardii* ili *Adrii)* razstavlja pravu Bosnu od Ercegovine. Grane Nisave jesu: *Vran,* najviša planina u Bosni, *Malovan, Pakline, Šuljaga, Bitovnja, Kamnješica, Ivan, Zec, Vrani-*

---

* Ovaj mnogovažni sastavak primio sam onomadne po pošti iz Dubrovnika sa sledujućim pisancetom: Eto vam šaljem i od mene malo vrjednoga prilog za Magazin god. 1841. Molim vas udostoite mu naći mjesto u vašoj knjizi. Rečeni sastavak, da ne bijaše u hitnji pisan, može bit da bi što god savršeniji bio, a to nije moglo biti, buduć da sam nedavno u dalmatinske krše došo. Istina ,da ćete se vi ovomu prilogu čuditi, došavšem od nepoznata i čovjeka i pisca ništa manje ne sumljajući da ga primiti ne ćete, ostajem i pr. Jukkić „ — Iskreno blagodareći žarkom domorodcu na tako lijepom prilogu, molim ga, da i u napredak svoim umnim proizvodima Srbsko-Dalmatinski Magazin krasiti ne odreče se.

Petranović.

ca, Šćit. — *Vlašić* u nahiji travanjskoj; *Trebljević* i *Kobiljaglava* u sarajevskoj. — *Kozara* od Banjaluke do Une. — *Vučijak* i Krnjin u Posavini. — Polja glasovita: *Livanjsko, Duvanjsko, Kuprеško, Graovo, Jugovo, Petrovopolje. Lijevče i Banjalučko,* jedno do drugoga, čini onu ravno-plodonosnu prostoriju, koja se pruža od Banjeluke čak do Gradiške, duljine 10 sati. *Posavskopolje* jest najveće, budući da čitava gotovo Posavina, jest jedna neizmjerna ravnina.

§. 3. *Rijeke.* Od bosanski rijeka jedne unilaze u Dunavo, a druge u More Jadransko. *Sava* izvire u Kranjskoj, natopivši Rvatsku, ulazi u Slavoniju, i ovu od Bosne dijeli, a kod Beograda u Dunavo utiče. *Una* izvire iz planine Čemernice, i od Novoga do njezina utoka u Savu kod Jasenovca, jest međaš Bosne i Rvatske. *Bosna* ističe iz planine *Igman,* kod Verhbosne u nahiji Sarajevskoj, i tekući posred Bosne, saliva se u Savu kod sela Vojskova, od Modriče u nahiji derventskoj 3. sata daleko. *Drina* izvire u planini *Ljubotin,* od Višegrada do utoka u Savu kod Rače, jest granica Bosne i Serbije. *Ibar* ima izvore u gorama Arbanije, dijeli Bosnu od Arbanije, i kod Karanovca utiče u Moravu. *Vrbas* ističe iz planine Zec u nahiji Skopljanskoj kod sela Privora, a utiče u Savu niže Gradiške, jedan sat daleko kod sela Sapari. *Sana,* kod Sokola ističe, a sliva se u Unu kod Novoga. *Vrbanja* izvire blizu sela Korićana u jajačkoj nahiji, a utiče u Vrbas kod Banjeluke. *Pliva izlazi* blizu Biograda, u Vrbas ulazi kod Jajca. *Usora, Ukrina, Spreča, Krivaja* i *Tinja,* jesu rijeke koje se razlivaju po ravnici Posavine, i ove se ulivaju u Bosnu rijeku. *Neretva* ističe iz planine Šuljaga rečene, unišavši kod sela Metkovići u Dalmaciju, nakon 15. tal. milja u more se sliva. *Rama* ističe u nahiji tog imena iz gore Draguše kod Kopčića, a utiče u Neretvu kod sela Repovca. *Trebinjšćica* dolazi ne daleko od Trebinja, i pod imenom »Ombla« oli »rijeka« ulazi u Dalmaciju, i kod mjesta tog imena od Dubrovnika dva sata daleko utiče u more. Bistrica, rijeka livanjska, utiče u Cetinu. *Jezera: Ljubuško,* kod grada tog ime-

na, zbog hvatanja jegulja glasovito, *Duvanjsko, Podumsko* u polju Livanjskomu, Jajačko kog Pliva pravi, Biačko kog Una, Netsko kog Bosna pravi, Trnovica i Servinca, ne daleko od Drine. *Vicaz* na granici Bosne strožijeg smisla i Ercegovine. Đolisar, u nahiji tog imena u Kraini.

§. 4. Podnebije (clima) ove zemlje nije svagdje jednako. Tako u srednjoj Bosni zbog mnogi planina dosta je požestoko, koje planine često cijele godine običaju bit' snijegom pokrivene, kao Vran, Zec, Šćit i Vranica, a i Vlašić. Krajna i Posavina imadu blažii vozduh n. pr. kao u Rvatskoj turopoljski. Podnebije gornje Bosne — Ercegovine — mnogo je od prvi odmaklo; ako nahiju duvanjsku izuzmemo, jest dalmatinsko primorskome podobno. Često pak vjetar, pod imenom »bura« u njeki mjesta zimi cijela stada ovaca zamete.

§ 5. Proizvodi i plodnost ove zemlje jest nečuvena! Velike bosanske planine, resastim drvljem, i kitnastom travom pokrivene, pozivlju množinu čobana i iz same obližnje Dalmacije s mnogobrojnom stokom u ljetno vreme; i eto ti mijeko, sir, skorup i maslo. Istina da sva Bosna jednake plodnosti nije; tako gornja jest dosta kamenita, zato oskudnost žita trpi, — al' ona druge proizvodi plode, plode južne! Donja Bosna dolinama i poljima obilna, ne samo što žito već i rude razne daje. Doline i polja množtvom rijeka i potoka natopljena, trud zemljedjelca obilno nagrađuju. Od ruda ima: zlato, osim nepoznati svakom mjesta, kod Zvornika, Srebrenika i Vareša; mnoge rijeke imadu pesak zlatan n. pr. Vrbas. Arbanasi to od vezira zakupuju, i prebirajući razstavljaju zlato. *Srebro* kod Vareša, Srebrenika, Zvornika, u Lipsan planini, u Slatini kod Banjeluke, i kod varoša Kamenščaka u Kraini. *Živo-srebro:* kod Vareša i Kreševa. *Mjed* (bakar) kod Sarajeva. *Olovo* kod varoša tog imena. *Gvožđe* najbolje kod Starog Majdana, zatim kod Vareša, u Kreševu, Fojnici, Busovači, Borovici, Timaru i u Kamengradu i t. d. — Hermze nahodi se kod Kreševa. Soli kamenite nejma da se kopa

javno, al' kradimice kopaju na mnogo mjesta, osobito u Vučjaku. — Toplice su kod Banjeluke najbolje, zatim kod Sarajeva, Fojnice i Stražbenice. Kiseljak je najbolji u Lepenici, zatim u Žepču i Tuzli. — U kraljevstvu rastežnom: žito svake vrste; najviše se sije kukuruz, ječam, pšenica i zob; manje helda, raž, proso, pisevina, sijerak i pirinač, i to u samoj Ercegovini; voće svako, a u Ercegovini i južni plodovi kao: smokve, masline, limunovi, šipci i pomeranča. Čivit i duhan jest najbolji kod Sarajeva i u Posavini. Vino, izvan Ercegovine, proizvodi se u samoj nahiji banjalučkoj i ramskoj; pa opet Bošnjaci ni su sasvim ljudi trijezni?! Što su na drugim mjestima vinogradi, to su u Bosni šljivici. U krajevstvu skotnomu: ovce, koze, krmci, volovi i konji, to je blago većinom bosanski težaka. Zvjerad: što su u ljeto hajduci, to su u zimi vuci, međedi i divji prasci, koi putniku opasno putovanje pričinjavaju. Od druge zvjeradi množtvo nahodi se divokoza, srna, zecova, kuna, divji mačaka, vidra, veverica i t. d. Njihove kože i do samoga Carigrada i Misira — Egipta — dolaze. Pčelinjake u Bosni ljudi uzdržaju, al' med i vosak nahodi se najviše u šumama. Svila se manje proizvodi. Pri tolikoj od majke prirode narešenoj Bosni, opet su Bošnjaci prisiljeni žitom se od lani raniti neapolitanskim, sremskim i banatskim. Koi prije iznosiše inostrancem žito, sad od njih kupuju ga?! O nesreće našeg vremena! Ne mogu propustiti uzrok toga da ne spomenem. Hristiani u Bosni prije jedno 20. godina samo su jednoga cara imali u Stambolu, a sad jednoga u Travniku a drugoga u Mostaru; od prije vezira jednoga, a sad koliko je Turaka toliko je i vezira; prije je mogao oni harač kupiti koji je imao teskera, a sad i bez teskera može kupiti svaki Turčin! Česte bune poturica popališe žita, opustošiše zemlje! a to su sve posljedci izišavši fermana, hatišerifa, da i samoga od Gilhane (Gülhane), koj poslednji je najbolji za hristiane Carstva Otomanskoga, a za Bošnjake je najgora sljedstva povuko, jer sutim su Turci bosanski protiv hristiana više razdraženi postali. Gdje je od prije 20 godina 1.000 ovaca zemlju jednog

domaćina torilo, jedva ij 10 imade, a gdje 100, sad nijedne. U kog je 8. volova plug tegljilo, sad jedan imade, a da mogne uzorati njivu valja od drugi, sedam još uzajmiti. Davno prodadoše oružije za harač, i to je vreme, kažu, bilo najgore. Molim kakvo je sada? Kad se ralo, plug i motika prodaju? Zato proljetos kad sam kroz Bosnu prošao, čuo sam govoriti od stari ljudi da još takve gladi ni su zapamtili, s tim priječanjem, što pređašnji gladni godina kod novaca gladni umirasmo, sada pak brez novaca a kod žita!

§ 6. Obertnost (industria) i rukotvorstvo Bošnjaka, u smislu drugi kraljevina otomanskoga carstva, jest dosta znamenito. Zanata po načinu aziatskom imade svake vrste. Koža i gvožđa opravitelji, kao i oružije jesu dosta cijenjeni; da i sami Obradović bosansko rukotvorstvo pripoznaje, i sa samim carigradskim upoređuje pišući »kojgod ne zna drugoga zanata, kromje krive češlje praviti, taj nek ne iđe ni u Bosnu, ni u Carigrad«. — Poljodjelstvo, premda i Turaka ima težaka, jest u rukama gotovo sami hristiana, koi i sebe i mnogobrojnu lijenu turad valja da rane. Med vadi se u množtvu za šerbeta; oko šljiva se mnogo radi.

§ 7. Trgovina Bošnjaka, premda ponajviše na konjma nošena, opet dosta je velika, u smotrenju drugi otomanski kraljevina. Središte i gnijezdo trgovačko jest Sarajevo. Ovdje snosi se roba trgovačka, a odavle raznosi se po cijeloj Bosni. Vode Bošnjaci trgovinu s najvećim gradovima trgovačkim, kano Trijestom, Smirnom, Bečom, Carigradom, Solunom, Mljetci, Peštom i t. d. Iznosi se: kože, vuna, vosak, paklina, gvožđe, žito, prasad, ovce, koze, volovi, konji i t. d. Unosi se: kafa, šećer, soo, ulje, sukno, svilene i druge pamučne stvari i t. d.

§ 8. *Narod* u Bosni jest jedan i to slavjanski narječija *ilirskog,* i ovo kod Bošnjaka da je najčistije se održalo, ne treba da ja to dokazujem, budući da je to Lucius (De Regno Dalm. et Croat. lib. 6 cap. 11) još odavna napomeno, a neumrli Katančić većma dokazao. Istina da po gradovima upotrebljuju se mnoge

turske riječi, al' to iz same afektacije biva, budući da pored turski svoje ni su zaboravili n. pr. toplice = ilidža; most = ćupria; stolac = skemlia; skorup = kajmak; tronog = sadžak i t. d. Premda u Bosni cijeloj gledajući sprezanje, pregibanje, i druge gramatičke forme, jesu većinom jednake, to opet nekoje iste riječi drugčije se izgovaraju. Rodoslovno ovo naroda motrenje, ako izuzmemo gdjekoja mjesta gdje se riječi produljuju, druga ukraćuju, a druga opet u nos potežu, može se ovako opredijeliti: a) u Bosni srednjoj ovako izgovaraju: »lipu divojku vidio sam u dubravama, fala ti divere, koi si mi je ukazo« b) u Posavini: »Liepu dievojku vidieo sam u dubrava, fala ti dievere koi si mi je ukazao.« v) u Kraini ovako »lijepu djevojku vidio sam u dubravama, vala ti djeveru koi si mi je ukazao.« g) u Ercegovini: lijepu đevojku viđeo sam u dubravama, vala ti đeveru, koi si mi je ukaza. Ta je dakle razlika što Ercegovac pisme »d« umekšava a Kraišnik ne. Ercegovac mjesto »jest« veli »je«; a njeki oko Neretve mjesto »nedjelja« kažu »nedeja« »ponedeljak« i t. d. Primjetiti još treba, da ono »vala« obično po selima upotrebljavaju, a po gradovima »fala«. Uvuklo se zatim po gradovima, da »č« ne upotrebljuju, već uvijek pisme »ć«. Seljaci se građanom rugaju što govore: ćavka, ćovek, ćavo, ćujem i t. d. a građani seljakom što: vala, vajda venjer i t. d. Hristiani pisme »h« može se reći uprav da ga ne izgovaraju, il' ga u »v« pretvaraju, al' ga Turci izgovaraju potežući ga u grlo, no ne tako, kao dalmatinski građani na način Taliana, od prilike ovako »hk«. — Osim Slavjana nahodi se: Čifuta i Cigana. Cigani u svakom većem gradu imadu svoju maalu; većinom su kovači. Turskoga se kažu zakona, a Turci im ne dadu u svoju džamiju, i mislio bi da vidiš Turčina, kad bi susreo Ciganina, samo što ga crnilo izdaje. Harač i oni plaćaju; oni za ciganski jezik i ne znadu, kog su odavno u nemarnost metnuli, da bi se od ciganskoga porekla lašnje sakrili; tako isto i Čifuti, koim je samo u Sarajevu, Travniku i Novom-Pazaru slobodno prebivati tako, da ako bi koi putujući umro, nigdi ga nije slobodno ukopati ako bi ga tri dana do

bližnjeg njiovog groblja nosili. Čislo dakle žitelja u Bosni (uzimajući i Ercegovinu) dolazi do 1,100.000, koje se ovako dijeli: Slavjani 1,060.000; Cigani 24.000; Čifuti 16.000. Osim ovi žitelja, koi su stanovnici, i drugi još imade a) *Čergaši,* jesu Cigani i Karavlasi, koi vucaju se po Bosni gomilama, pod čergom načinjaju vretena, žlice, zdjele, popravljaju kotlove i t. d. a izvan čerge ako ne mognu ukrasti, onda ponizno prose, i sad našim jezikom govore, a kad se pravdaju da ni su ukrali, onda svoim govore jezikom. b) *Bećari,* koi većinom iz Arbanije i Bugarske dolaze, ljetom svoj zanat provode, zimom u svoju zemlju odlaze. v) *Bježanci,* ponajviše Napoleonovi vojnici, a imade ij dosta i austrianski. g) Vezirevci, vojska i talama njegova 15—20.000.

§ 9. *Vjeroispovijedanje.* Po razdjelenju grčke i rimske crkve, uvuku se krivovjerci paterani (a). Iz Dalmacije proćerani, a od bana Kulina god. 1198. u Bosnu primljeni, brzo cijelu Bosnu tako poplaviše, da i sami poglavari bosanski bijahu dionici njiovi. Tako kraljevstvo razstrojeno, brzo upade pod čeljusti otomanske sile, i patarena nestade. Plemstvo u hristianske kraljevine razbjegnu se; što ostade, to bi izsječeno nji 11.000. na prevari, i tako postadoše mjesto paterana Turci, pravije poturice bosanske. Prosti ljudi uzdržaše svoje vjeroispovijedanje do današnjega dana.

I. *Kršćani* 200.000 duša. Upravljaju se od 2. episkopa, koi su: 1) *bosanski;* koi je u Bosni kao namjestnik *(Vicarius Apostolicus).* Bosanski biskupi do god. 1701. imali su stolicu u Diakovu njima darovanu od ugarski kralja. Od toga dakle vremena počeli su »Vicarii Apostolici« bosanskom crkvom upravljati, a diakovski uzdržava naslov episkopa bosanskoga. Ovi

---

a) O *Pateranima* vidi Raića Istoriju Čast. II. — Kratku Istoriju Serblii, Rassii, Bosni i Rami. V Vijenne 1793. str. 167 — O zarodiše novoj Bolgarskoj Literaturi. Pisal Jurij Venelin. Knižka pervaja, Moskva. V Tipografii N. Stepanova 1838 str. 10—13.

Petranović.

namjestnici samoj Propagandi jesu podložni; odabiraju se od, i između fratara bosanski, i iz kog manastira jest izabran, u onomu obično i prebiva. Ovaj episkop pod svoiom oblasću imade 60 župa (*52 parochias reales et 8 capelanias locales)* u koima parosi, i njiovi pomoćnici jesu sami fratri rodom Bošnjaci. 2) *Episkop trebinjski.* Poslije padenja Trebinja pod tursku vladu, stolica ovog episkopa bila je u Merkvanu, a poslije propasti Merkvana, dobi namjestnika, koj je obično u Dubrovniku prebivao. Posljednji bi Sokolović, koj umerši, ostade administracia na dubrovačkomu episkopu, koi tamo šalje popove dubrovačke, a i fratara bosanski imade. Ta ekiskopia broi samo 6. parohia.

II. *Rišćani* 500.000 duša. Upravljaju se od tri episkopa (vladike) *sarajevskoga, mostarskoga i zvorničkoga.* Ako će me i pristrastnim čitatelji nazvati, opet ne mogu se uzdržati koju riječ da ne izustim o upravljenju s narodom ovi vladika, tvrdo uzdajući se, da razumni čitatelj cijelj moga govorenja lasno uzpoznaće. Čitatelju je poznato, kako sveštenstvo u Serbii od skora cvate i u naukama i u dobrodjetelji pod upravom razumni vladika; a u moioj otačbini žalostne rišćane, osim što ij gule Turci, gule ij gore vladike Grci. Oni malo od vezira razlikuju se: vezirluk paša zakupi obično samo za tri godine od cara stambulskog, a vladika i za više godina kupi eparhiju od patriarha carigradskoga, i dok glavnicu datu ne prepeterostruči, ne će se da digne! pa poslije iđe, i gladnii dođe, i sve tako. Čujmo što Obradović neumrli piše iz Lajpciga 1784. Gs. Josifu ot. Šakabent episkopu »Ne kao oni, koi u bijednu Serbiju, Bosnu i Ercegovinu od nekud iz Karamanije i Tatarske dolaze da i osim nji preudručene i izmuždene ovce žive deru, i ako je jošt gdi u kostima mozga ostalo, s blagosivljanjem i proklinjanjem, s molitvama i anatemama ispiju, isisaju i prožderu.« To Dositej piše od Serbije, Bosne i Ercegovine; prva se izbavi te kuge, a posljednje dvije ostadoše i danas takve! Ovo ja pišem što ljudi i izvan Bosne znadu, a da bi opisivao

što unutra znadu koi trpe, i ja koi sam toliko puta vidio, mogao bi tim moim opisanjem može biti više odmoći nego pomoći. Zato se kanim tog posla, ostavljajući drugom nek nam štogod opiše »o posjećenju vladika u družtvu Turaka, koi bukagije o ramenu nose, o zdjeli sv. Savve i t. d. (a).

III. *Turci* 384.000 s Ciganima zajedno. Ovaj je vjerozakon vladajući, koi druga vjeroispovijedanja samo zato, i u toliko trpi, u koliko brez ljudi tij vjeroispovijedanja ne može biti. Imade svoje *odže (Sacerdotes), derviše* i *šehe (Monachi).* A kakvi su? mani ij se! svakome su poznati; ne ću brljati hartije s njiovim opisanjem.

IV. *Čifuti* 16.000 imadu nekoliko rabina. Čifuti bosanski jesu većinom oni iz Serbije od Karađorđa prognani; od Turaka samo se zato trpe, što od njih mogu novce uzajmiti brez kamate, a često bez povraćanja i same glavnice.

§ 10. Izobraženje umno buduć' da je skopčano s vjerozakonom, koi u njega imade upliv, zato po vjerozakonu treba ga smatrati: 1. *kršćani;* između ovi sveštentvo— fratri — odlikuju se. Ovi u 3. samostana (manastira) Fojnici, Kreševu i Sutiskoj drže 6. latinski učilišta (gimnasium) u koima latinski uči se gramatika i sintaksis s istolkovanjem naškim. U svakom ovom zavedenju do 25. mladića svake godine obučavaju se, al' samo za sveštenstvo određeni. Za veće nauke mudroljubije i bogoslovije šalju se u Ugarsku i Taliansku. U Ugarskoj je fundacia od Jo-

---

a) Istinu goreizloženi riječi sa žalostju priznati moramo. Uzrok ove grčki episkopa nemarljivosti o prosvješteniju povjereni im srbski pastvi, kazao je pravo umni Venelin, koi govoreći o grčkim u Bulgarii episkopima, veli: »Samo soboju razumjetsja čto Greki, ne znaju Bolgarskago jazyka i ne imjeja nikakogo nacionalnago očuvstvija s svoeju pastvoju, ne mogli oščušćat ni malejšago entuziazma k podderžaniju bolgarskoj pismenosti.« Vidi knjigu: O zarodyše novoj bolgarskoj literatury. Pisal Jurij Venelin. Knižka pervaja. Moskva. V Tipografii N. Stepanova. 1838. str. 9.

Petranovič.

sifa II. za 32. klirika; a 16. odranjuju posebni dobročinci, većinom prelati, tako n. pr. Georgij Haulik episkop zagrebački 4. i t. d. — U Talianskoj 24. od Propagande odranjuju se. Fratri ovi iskustvom i naukom u stranim zemljama obogaćeni, vrativši se u otačbinu, nije se čuditi da su svoju *misiju* tako uredili, da ostale sve prestiže, da i mnoga mjesta pod vladom zapovjedajućeg hristianina. Uređenje parohia, obučavanje naroda, istrebljenje mnogi zli običaja i t. d. što se, reko, ovog tiče, nije nigdje tako uređeno kao u Bosni. Sam sam vidio i to i ovo, nit' se bolje u sadašnjem obstojateljstvu politike turske može očekivati. Istina, da učilišta dosta malo imade, al' opet po gradovima ljudi ponajviše znadu čitati i pisati; jedan od drugog nauči, ako nejmadu učitelja. Po selima taki se je običaj uveo, da od *Adventa* do *Božića,* i od prve nedjelje posta do Uskrsa, kako pirovati, tako ni igru niti prelo nije slobodno imati. Mjesto prela skupe se, i tute neumjetni od umjetnoga uči se nauku hristianskom. — 2. *Rišćani.* Od ovi odlikuju se gdjekoi trgovci i kaluđeri. Trgovci otvore mala učilišta za djecu, gdje se u čitanju i pisanju obučavaju, a mogućnii šalju svoju djecu u strane zemlje, da se u trgovini uvježbavaju. Sveštenstvo — popovi — jest nevježo; jedva da peti znade jaziju povući! čemu se nije čudit', budući da su lišeni i čijeg podpora, niti se tko za nji brine, i budući da su prinuđeni seljske poslove opravljati, i tako sebe uzdržavati. Prosti narod smatrati valja po svoim pastirima, da daljeg govora ne vodimo. — 3.) *Turci.* Njiovo izobraženije jest nikakvo; što mu je babo znao, to mu i sin znade: pušku za pas zadjeti. Imadu tobože njekakve svoje škole manje — mejtefe — i veće — medrese; u prvima uči se turski čitati, pisati, klanjati, a u drugima i štogod turski govoriti, računa i alkorana, i tu je sve. Učenici ovi škola, kad u nje, ol' iz nji iđu, onom ulicom hristianinu prolaziti, jest s velikom opasnostju skopčano, zašto lasno može razbijenom glavom doma se vratiti, a kod kadije nije suda; »Kini se vlaše, veli kadia, vidiš da je dijete maksum (nerazumno)« a kad se među sobom pobiju, što ne rijedko biva, pri-

morani su ljudi svoje dućane pozatvorati, iz praća kamenje leti, gore neg' iz Davidove suprot Goliatu. — 4.) Čifuti ko Čifuti, u svom zakonu i trgovini jesu naučni; većinom šalju svoje sinove u Solun na čifutske škole. — Značaj (karakter) kršćana i rišćana, dostojan je svakog preporučivanja, i poznat je iz slavnog Dositeja. — Običaja stari u Bosni imade dosta, još od idolopoklonstva, koi se obično pokazuju u pirovanju, slavljenju krstnog imena, striženog kuma i t. d. al' im ovdje ne, dam mjesta, nek ostane štogod i za drugi put. Gostoljubstvo, počitovanje starosti, uzdržanje mladosti u strahu Božijemu, u svojemu zakonu, sveštenstva počitovanje i t. d. jesu svojstva rišćana i kršćana bosanski, odkuda se njiov značaj može zaključiti. Značajem Turaka ne ću papira brljati; mnogo o njemu pisati za sad nejmam vremena, a s malim opisanjem ni sam zadovoljan; drugi put!

§ 11. Inostrani pisatelji njeki dijeliše Bosnu u *Bosnu* (Bosna-Saraj), u *Dalmaciju tursku* (Ercegovinu) i u *tursku Rvatsku* (Krainu) a njeki u *Bosnu dolnju* i *Bosnu gornju.* Bošnjaci dijele u *Bosnu strožijeg smisla, Posavinu. Krainu,* i *Ercegovinu.* Meni se pak dopada dijelenje u Bosnu strožijeg smisla, u Krainu i Ercegovinu; i ovo je razdijelenje po položenju zemlje, rijeka i planina istom prirodom osnovano. Političko odprije dijelenje bilo je u jedan vezirluk (beglerbegat) travanjski, 7. pašaluka (sandžakata) mostarski, banjalučki, zvornički, orbački, srebrenički, skopaljski, i tuzlanski. Sad je sve to izmijenjeno. Mostarski je od god. 1836. vezirom postao; novopazarski s Bosnom sjedinjen, drugi postavljeni novi, a drugi stari dignuti, jednom riječju, to se sada političko dijelenje opredijeliti točno ne može; mnogo bi bilo lašnje u nahije, koij je 60. t. j. u pravoj Bosni 30. u Kraini 14. a u Ercegovini 16. No budući da sviju nahia stanje, graničenje, naimenovanje i t. d. još nejmam izvjestno, zato slijedim:

a) mjesta poglavitija u Bosni strožijeg smisla:

Novi-Pazar grad na Ibru, na granici Arbanije, stolica bivšeg paše, a sad nahije tog imena. Žitelji su

Turci, rišćani i Čifuti 16.000. — *Orbak grad,* stolica bivšeg paše, a sad nahije tog imena. Žitelji Turci i rišćani. — *Višegrad* na Drini, glavno mjesto nahije tog imena; stanovnici Turci i rišćani. — U nahii zvorničkoj: Zvornik grad na Drini, imade pašu, episkopa rišćanskoga i manastir, takođe rude od zlata i srebra. U njemu žive Turci i rišćani 20.000 d. Ovaj grad obsjednut bijaše Matiom Korvinom 1464. no Mehmet II. otjera ga. Godine 1688. bio je osvojen Ludovikom Badenskim; malo za tim opet dođe pod vladu tursku, do danas. — *Janja i Bijelina* jesu varoši na Drini, u nahiama istog imena. U nahii srebreničkoj: *Srebrenica* oli *Srebrenik,* grad kod rijeke tog imena, imade stolicu paše, rudu zlata i srebra. Žitelji su Turci i rišćani 3.000. Do 1519. bila je u ruku ugarske zaštite. — Berčko varoš na Drini u nahii ravnog imena. — U nahii rogatičkoj: *Rogatica* grad, u kom žive Turci i rišćani. *Novi-Varoš* jest u toj nahii. — U nahii tešanjskoj: *Tešanj,* grad na utoku Spreče u Bosnu; žitelji su Turci, rišćani i kršćani 6.000. — *Maglaj, Miralov, Novišer* varoši na obali Bosne. — U nahii derventskoj: *Derventa* grad na Ukrini, ima Turaka, rišćana i kršćana 8.000. — *Modriča* varoš na Bosni. — *Odžak* varošica, zbog podignuća popa Jovice 1834. glasovita. — U nahii gradačkoj: *Gradačac* varoš. — *Gračanica* varoš kod Bosne s turskim žiteljima. — U nahii tuzlanskoj: Tuzla (naški Soli) grad kod rijeke tog imena; imade stolicu paše, varivo soli, žitelje Turke, rišćane i kršćane 11.000. — Bijelina varošica. — U nahii vareškoj: Vareš grad kod rijeke tog imena, imade rudu srebra, živog-srebra i željeza. Stanovnici kršćani i Turci 5.000. — *Olovo varošica* s rudom tog imena — U nahii visočkoj: *Visoki* varoš na rijeki Bosni, imade dobre tabake, žitelji Turci. — Sutiska njegda glasovito mjesto, narečeno »Kraljeva Sudinska« (Curia Regia), povremena stolica bana i njeki kralja, a sad selo s 25. kršć. kuća i 3. turske, koi imadu ovdje svoju džamiju, od pojate malo različnu; pripovijeda se da je ta prva u Bosni napravljena. U crkvi franciškanskog manastira bio je

pokop bana i kralja bosanski (a). U ovom samostanu sad je stolica bosanskoga biskupa; nalazi se njeki starina, koje za drugi put ostavljam. Od Sutiske 1. sat daleko leži podor *Bobovac*, grad plemenit, i tvrđava najbolja u stara vremena; godine 1463. Mehmed II. obsjedne ovo mjesto, i po izdai paterana Radače, koi je bio upravitelj mjesta, uze i sa zemljom ga sastavi. Prije malo godina, mnoge su se tude starine našle; nego su došle u ruke, koi ij cijeniti ne znade; zato sad ij oplakujemo. — *Borovica* selo s 70 kršć. kuća, zbog dvije stvari dostojno da se napomene, prvo zbog rude i majdana gvozdenog, koi kršćani sami i to ljudi seljaci napravljaju, u njemu gvozdenu rudu rastvaljaju i t. d.; drugo zbog toga, što u tom selu ime *mačka* nije slobodno izustiti, a da bi tko od inostrani spomenuo, lasno bi i samom glavom platio, već mačku drugim imenom zovu n. pr. koleda, šarulja, garulja i t. d. Uzrok poznat je, al' budući da je sramotan, zato ovdje mjesta imati ne može. — U nahii sarajevskoj: *Sarajevo*, grad kod rijeke Miljacke, imade svog sudiju »mulla« u dostojnstvu prvog za vezirom, episkopa rišćanskog, i manastir kaluđera (b). Od razvalina grada Vrhbosne ovamo prenešeni, jest grad ovi od Turaka napravljen, i zbog palate (saraja) na nalik carigradskog sazidane od Mehmeda II. dobi ime Sarajevo. Godine 1697. bude od Eugenija sabaudskog kneza sav zapaljen, no od Turaka opet napravljen tako, da u ljepoti, bogatstvu i veličini sve u Bosni gradove nadilazi. Žitelji su Turci, rišćani, Čifuti i neko-

---

a) T. j. rim. zakona; a prav. bani i kralji kopali su se u Mileševu i pr.

b) Sarajevski mitropolit jest najstarii od bosanski prav. episkopa, i uprav smatrati se može kao prejemnik vladika krešavski. Za vreme turskog vladanja u Dalmacii, njegova duhovna vlast rasprostirala se i na prav. narod u Dalmacii (osim gradski primorski obština) kako što se iz neki strai u M. Krci nalazećij se pisama doznaje. Zato episkop sarajevski i danas nosi naslov: prečestnij eksarh vseja Dalmacii. — U Sarajevu ima srbsko učilište, koje se sastoi iz tri klasse, s tri učitelja.

Petranović.

liko kršćana, 70.000 duša. Imade rude gvozdenu i bakarnu s dobrim toplicama. — *Glasinci*, sada selo ristjansko, njegda grad. Kačić kaže, da je tude rimski bosanski arcibiskup stolicu imao (vidi Razgovor ugodni u Beču 1836. kn. 2. str. 9.), a Ferlati o tom sumlji, ne znajući ni za biskupa a kamo li arcibiskupa (v. Illyrium sacr. tom. 4. Venetiis MDCCLXIH Epp. Bosnenses pag. 37—105). — *Vrhbosna* od inostrani Varbosanija, grad u stara vremena glasovit, imao je stolicu episkopa rimskog, odakle je u Diakovo prenešena. Grad ovi kaže se, da ga je ban Kotroman 1270. na vrelu rijeke Bosne sagradio; kako mu drago, to je istina, da je od Turaka sa zemljom sastavljen, te i do danas jest pustoš. — Lepenica selo, u kom je *kiseljak-voda* u svoj Bosni najbolji; jest na drumu koi vodi iz Travnika u Sarajevo. Gdje voda iztiče, tude je samo gostionica »kiseli-han« nazvata, a kuće po šumi raztrkane. — U nahii fojničkoj: *Fojnica*, varoš kod rijeke Dragače, imade rudu gvozdenu, i hermze, toplice, samostan fraterski; žitelji Turci *i* kršćani 1000. — Kreševo, njegda glasoviti grad; imao je najprije stolicu Episkopa kršćanskog, zatim Avve pateranskoga, a najposlije vladike rišćanskoga (a), a sad je varošica kod rijeke Misne, imade samostan fratarski, rude, živog-srebra, željeza i hermze. Žitelji su kršćani i Turci 700. — *Busovača*, varošica na drumu travanj. — sarajevskom, ima rudu željeznu, od koje gvožđe tako je meko, da malo od olova rastavlja, zato majstori fojničku rudu miješaju; žitelji kršćani i Turci. — U nahii zeničkoj: *Zenica*, varoš na Bosni, s 900 turski i kršćanski žitelja. — *Žepče*, varoš na Bosni, gdje se čuvene žepačke britve prave. — *Vranduk* tvrđava, jedan vratolom na Bosni, tu se zatvoraju Turci bosanski, koi se od vezira u surgunluk šalju. — U nahii travanjskoj: *Travnik* stolni grad cijele Bosne na Lašvi, i prebivalište vezira. Dijeli se u džemat, gdje su Turci i dućani, u *cigansku-maalu*,

---

a) Najučenii od ovi srbski episkopa bio je Vilemir Vladmirović državni sekretar kralja Stefana Tomaševića. 1436.

Petranović

gdje su Čifuti, rišćani i kršćani, i *Dolac,* gdje su kršćani, u sve žitelja 19.000. U nahii jajačkoj: *Jajce* grad kod uliva Plive u Vrbas, njegda stolica kralja bosanski, s 7000. turski i kršćanski žitelja. Mehmed II. uzme ga prevarom na vjeru 1463. al' iste godine morade ga ustupiti Matii Korvinu, i premda mnogo puta bio je obsađen od Turaka, opet ga uzdržaše ugarski kraljevi do god. 1527. u koje vreme pade pod Turčina. Nije daleko od grada selo Pijavice, kuda mnogi inostranci dolaze, te u množtvu pijavice odnose. — *Varcar-Vakup i Skender-Vakup* jesu varošice. — *Kotor,* varošica na Verbanji, glasovita zbog smrti silnog Hervoje Horvatić-Vukića 1415. — U nahii skopaljskoj: *Skoplje* (koje nije u Ercegovini, kao što piše Karadžić u Kn. Mil. Obrenović u Bud. 1828). Jest dvostruko, *Skoplje-dolnje* iliti *Vakup-dolnji* i *Skoplje-gornje ili gornji-Vakup;* obadva varoša jesu na Verbasu, no jedan od drugoga 6 sati daleko. U gornjemu imade *sat* (horologium) na kuli, u svoj Bosni najznatnii; kažu da se čuje glas šest tal. milja (2. sata) daleko, i da su ga Turci od Cesara Leopolda kada su bili pod Bečom oteli (?). U oba varoša žitelji su Turci i kršćani. — *Prusac* i *Kupres* njegda tvrđave, a sad male varošice, kano i *Bugojno.* — U nahii ramskoj: *Prozor,* varoš na rijeci Rami s turskim žiteljma. — U nahii livanjskoj: *Livno* grad kod rijeke Bistrice; imade jaku tvrđu, u koioj su dva topa u cijeloj Bosni najglasovitija, imenom: krnjo i zelenko, s ovim nadpisom: »Tako ti svetoga Luke« »Ne daj se u turske ruke«. Žitelji su Turci, kršćani i rišćani, 15.000.

b) U Kraini mjesta znatnija:

Banjaluka, grad na ulivu Verbanje u Verbas, za Sarajevom prvo mjesto u Bosni s 30.000 žitelja Turaka, rišćana i kršćana. Dijeli se u gornji i doljni šer, u cigansku maalu, zaberđane, i golu maalu u koioj obitavaju rišćani i kršćani. Banjaluka pade pod Turčina god. 1527.; u njoj su od prije i veziri stolicu imali. God. 1688. obsjedne je Ludovik Badenski, a 1737 Sekendorf, al' obadvoica ništa ne učiniše. Ima toplice

najslavnije u Bosni, tako isto i majdane baruta. Tri sata daleko leži selo *Slatina* s toplicama i rudom srebrenom i gvozdenom. — *Verbanjica,* varošica kod Verbanje. — *Timar,* varošica s rudom željeza. — *Gradiška,* varoš kod Save, Laudonom 1788 uzeta, a Leopoldom II. povraćena. — U nahii pridorskoj: *Pridor,* varoš na Sani. — *Novi,* varoš na utoku Sane u Unu, i *Dubica,* varoš na Uni, obadva su bila pala u ruke Laudonu 1788. — *Gomionica,* bogato selo s namastirom kaluđera. *Kozarac,* varošica. — *Krupa,* kod Une varoš. — *Kulen-Vakup; Ključ; Stari-Majdan* s najboljom rudom željeza; imade most kamenit, rukotvorstvo Rimljana; *Kamengrad i Blagaj,* svi su na obali Sane rijeke. — *Petrovac, Ostrovica* i *Ostrožac* na Uni. — *Biać,* grad na Uni koja tu jezero pravi, u staro vreme mnogo znatnii, nego sada. — *Đolisar,* grad kod jezera tog imena. — *Kamenčak,* varoš s rudom srebrenom. — *Ostrovica i Biograd,* varoši kod Plive. — *Sanski-most* na Sani, *Sedek-banja* na Uni, *Kladuša* velika i mala preko Une. Sva ova mjesta jesu malena. U njima se najviše Turaka nahodi; hristiana malo.

v) U Ercegovini mjesta poglavitija:

Foča, Taslidža, Belopolje, Nikšići, Čavčina, Ljubotin, Gacko, Gradina jesu varoši manje poznati. — *Mostar* na rijeki Neretvi, preko koje vodi most kamenit, rukotvorstvo Rimljana, jest glavno mjesto sve Ercegovine, stolica vezira i vladike zaholmskog. Žitelji su Turci i rišćani 18.000. — *Trebinje* grad, bivša stolica rimskog episkopa, imade manastir kaluđerski, i 4000 ž. turski, rišćanski i kršćanski. — *Počitelj* dosta lijep grad s 2000. žitelja. — *Stolac,* varoš kod Neretve s jakom tvrđom. — Ljubuški, grad kod jezera tog imena s 1000 Turaka. U nahii neretskoj: *Konjic,* varoš kod Neretve; ovdje je kralj Stefan Tomaš 1446. sabor narodni držao. — U nahii duvanskoj: *Županjac,* varoš kod rijeke Šuice. — Ovamo spada i Grahovo, Gabela i Čitluk kod ulazka Neretve u Dalmaciju.

§. 12. Da štogod o istorii ovoga naroda reknemo, koi prije imenom Beesa oli Boosa stajaše u dolnjoj Misii, odakle od Bugara 6—7. stoljetija proćerani, u onoj časti Dalmacije nasele se, koja je ležala među Drinom, Unom (Valdanom) Savom i Morem Jadranskim. Od toga vremena, i od ovog naroda ta čast Dalmacije postane Bosna. Brzo podpadne pod vladu dalmatinski kraljeva. Budimir bi prvi, koi god. 837. Bosni dade bana sebi podložna. Kad se Dalmacija od Grka, Mletčana i Ugra rascijepa, druge kraljevine učine svoje bane nezavisime, među koima i Bosna, premda njeku čast Bosne oko rijeke Rame Bela ugarski kralj 1138. osvoi. Bani bosanski: Barić, Kulin, Zibislav, i Ninoslav. Umerši Ninoslav god. 1272. Bela 4. kralj ugarski Bosnom zavlada, al' ne svom, budući njeku čast srbski vladjetelji sebi prisvoili. Godine 1291. Srblji svu sebi oduzmu. God. 1300. Pavao Šubić Bribirski, svu Bosnu od srbski kralja otme, zato ga Karl I. ugarski kralj banatom Bosne daruje, kome nasljednik bude sin Mladin. Ne mogavši horvatski i bosanski plemići trpiti nesnosnu vladu Mladinovu, oružaju se protiva njemu. Među Bošnjacima bude prvi Stjepan Lini. Ovoga Karl postavi Bosne banom, a Mladina u sužanstvo odvede 1322. Stjepanov sin Stjepan Stipić postane banom, a po njegovoj smrti, 1357. stupi Stjepan Tvertko, i 1376. prvi kraljem proglasi se. Umreo je 1391. Nasljednici: Stjepan Dabiša, Tverko II., Ostoja Kristić, Stjepan Jablanović, ovaj zbog prijateljstva s Mehmedom II. dobije neprijatelje papu Pia II. i Kralja Matiju Korvina, koi mu i do glave dođu, budući po nagovoru njegovu od sina i brata umoren 1460. Stjepan Tomašević bude brzo od Mehmeda II. umoren 1463. i od te godine računa se sužanstvo naroda bosanskoga, premda Matia Korvin iste godine njeka mjesta otme, koja Ugri uzdržaše do godine 1527. Gornja Bosna to jest Ercegovina bijaše se odprla porodicom Kosače Stjepana, no i tude raspra dogodi se među otcem i sinovi, i u svoje posle posredstvo Mehmedovo proseći, podpadoše Mehmedu II. sa svim godine 1483.

Primjetba. U ovome sastavku istoričkogeografičkomu nastoio sam, da štogod važno al' u kratko reknem; no baš zato boim se da sam upao u onu pogrešku, koju Latin izgovara: »*Dum brevis esse volo, obscurus fio.*« Mnogi će može bit' čitatelj naći tude što je i prije znao, a sad se prevario, misleći da u njemu imade štogod novoga, il' pravije da se izrazim, manje dostojna utrpao, a koja bi dostojna bila opisanja, ostavio. A drugi će se naći, te će reći: »ovi novi istorik Bošnjake drži za porodicu getsko-ilirsku? Ta on nije čitao Porfirogenita, koi drugčije misli, i druge istorike«; a još kad opaze, da mu ne mognu reći »starost, slabost« a onda će »mladost, ludost« i eto ti mene slomljeni leđa?! — Šta dakle da sada radim? Kako ću te dvije strane zadovoljiti? Mislim da ne bi bilo gore da im navijestim prije vremena, da se bavim još od davna malo u šire Istoriju i Geografiju Naroda Bosanskoga što prije svijetu na očigled ukazati; gdje se obadvije strane mogu dovoljno ogledati u zercalo dokaza istorički.

U Dubrovniku 16 rujna 1840.

J. F. Jukić iz Bosne.

(Ljubitel' prosveštenija. Srbsko-dalmatinski magazin', 6/1841, str. 17—43).

* * *

DOPIS IZ BOSNE

Možete si mislit, koliko mi je drago bilo, kad ste moj sastavak: »*Zemljopisno-povjestno opisanje Bosne*« iz Petranovićeva Magazina u vašu Danicu premjestili.* — Mnoga pisma od učenih Slavjanah, na me upravljena, osvjedočiše me: da jim se je ovi sastavak dopao, i to je meni drago! Al što je meni žao? valja da napomenem. Sastavak ovi u hitnji bi sastavljen: zato nemogaše taki bit, kakvog željah ja vidjeti. — § 11. *djeljenje*« jest dosta nedovèršen, dapače u njekih i popravljanja potrebuje. Zato Vas, Gospodine Učredniče, molim, da ovi novi sastavak u milu Danicu primite. Ovo popravljenje od mjeseca studenog god. 1840 do kolovoza god. 1841 činjeno je, što po putovanju, dopisivanju, što pako po pripitivanju onoga mjesta ljudih, koje sam na ruci imati mogao, sastavih podpunie.

TOPOGRAFIČKO OPISANJE BOSNE.

a) *Mjesta poglavitia u Bosni strožieg smisla.*

1) U nahii Mitrovačkoj: *Mitrovica*, varoš na Ibru u polju kosovu, 3 sata od groba *Murata I.* a 12 od *Novog-Pazara* udaljena, posljednja na granici, gdje su vratnjice, preko kojih prolazi se u oblast vezira od Rumelie.

2) U nahii novopazarskoj: *Novipazar*, varoš s tvàrdjavom na utoku Fasanice u Rašku rijeku,

* Vidi br. 28—32 god. 1841.

imade stolicu paše i biskupa hristjanskoga, 50 satih od Sarajeva udaljena.

3) U nahii *Sjenica,* varoš preko Drine u starom Vlahu na rijeci Buvači.

4) U nahii *Novivaroš,* varoš u starom Vlahu na Buvači. *Priboj* varošica. — Ove četiri nahie spadaju na pašaluk novopazarski, koi po izbavljenju Sárbie pripadè Bosni. Pruža se kraj granice Arbanaske od Ibra do Lima, u njemu žitelji su sami hristjani, po varoših s turci pomiješani. U Novom-Pazaru, varošu, imade i čifutah.

5) U nahii *Goražde,* varoš na Drini, odprie imadiaše stolicu paše, biaše ovdi i samostan hristjanski, u kom nalaziaše se tisak cirilski, iz kog mnoge càrkvene knjige izidjoše.

6) U nahii *Višegrad,* varoš kod utoka Lima u Drinu, s tvàrdjavom na podnožju planine Romanie, hvali se most kameniti na Drini.

7) U nahii *Rogatica,* inače *Čelebipazar,* varoš 12 satih od Sarajeva daleko, na drumu Sarajevsko-Sàrbskom, stoji u mulaluku sarajevskom.

8) U nahii *Sarajevo,* varoš glavna cijele Bosne, s tvàrdjavom kod rijeke Miljačke, obkoljena planinami: *Igmanom* od zapada, od juga *Trebevićem,* udaljena od Bosne rijeke 2 sata, imade stolicu mule, i arcibiskupa hristjanskoga; između 300 džamijah 70 ih je kamenitih, od ovih se odlikuju: *Careva* (Mehmeta?) i *Usrenbega,* na kojoj su stupovi od mramora, iz càrkve s. Blaža iz Vàrhbosne prenešeni. 2 sata od Sarajeva leže toplice sarajevske u polju kod Pašina-hana. *Vàrhbosna,* podor 2 sata i pó od Sarajeva, inače *Blažuj,* leži pod planinom Igmanom na vrelu Bosne rijeke. *Glasinci,* podor.

9) U nahii *neretvanskoj:* varoš, koju Neretva dijeli na dvije strane, veća pripada veziru travanjskomu, manja pako tvàrdjavom veziru mostarskomu. Na Neretvi je most kameniti još stoljetja 10. od *Hvalimira* kralja dal. napravljen, za mostarskim pàrvo mjesto imade.

10) U nahii ramskoj: *Prozor,* varošica 2 sata od rijeke Rame udaljena, imade nješto tvàrdjave, kovčići, dvorovi te porodice, kod vrela Rame.

11) U nahii Zvornik, varoš s tvardjavom na Drini ima stolicu paše, i biskupa hristjanskoga. Udaljen je Zvornik od Sarajeva 30 satih. *S. Trojica,* samostan hristjanski, nedaleko od Zvornika, *Fanja* i *Novokasaba,* varošice. Oko Zvornika imade rudah srebàrnih i zlatnih.

12) U nahii *Beljina,* varoš, šarampovi ograđena palanka jest u nahii ravnog imena.

13) U nahii *Srebrenica,* varoš s tvàrdjavom daleko do Drine 2, a do Sarajeva 24 sata stoji; imala je od prie stolicu paše, nalaze se rude zlata i srebra.

14) U nahii *Bùrčko,* varoš na Savi šarampovi ograđena, odstoji od Drine 10 satih, ovdi se Savom izkàrcaje só vlahška, ter po Bosni raznosi.

15) U nahii *Dàrventa,* varoš s malom tvàrdjavom na Ukrini, 8 satih od Broda udaljena. *Brod,* mala varošica, al velika skela. *Dobor,* podor. *Hodžak,* varošica, *Kobaš,* palanka na Savi.

16) U nahii *Gradačac* mali grad, odstoji od Bosne 3, od Tuzle 12 satih; imadiaše samo 3 paše glasovite: Useinkapetana, Fazlipašu i Mustajpašu, sva tri prie vremena ostaviše Gradačac! *Gračanica,* 2 sata daleko, varošica. *Modriča,* varošica na *Bosni. Soko,* tvàrdjava.

17) U nahii *Tešanj,* varoš s hàrdjavom tvârdjom na ulivu Spreče u Bosnu, 15 satih udaljena leži od Dàrvente. *Dobuj,* varoš na utoku Usore u Bosnu, s tvàrdjavom.

18) U nahii *Maglaj,* varoš na Bosni, imade nešto tvàrdjave hàrdjave.

19) U nahii *Žepče,* varoš na Bosni s dàrvenim mostom, šarampovi ogradjena. *Novišer,* varošica. *Matina,* selo od Novogšera sa tipsom [?] s dobrim kiseljakom. *Vranduk,* tvàrdjava na Bosni jedan vratolom. —

20) U nahii *Vlasinci,* varoš od Kladnja 6 satih udaljena.

21) U nahii *Kladanj,* varoš na vrelu rijeke tog imena.

22) U nahii *Soli* oli Tuzla dolnja, varoš s nejakom tvàrdjavom, stolica paše, imade varivo soli i kiseljak. *Soli,* oli *Tuzla gornja,* od dolnje sat jedan udaljena, varošica s varivom soli. *Bila,* varošica na Spreči.

23) U nahii *Visoki,* varoš s tvàrdjavom zapuštenom na Bosni ,preko koje vodi most kameniti, udaljena od Sarajeva 10 satih. *Vareš,* varoš imade majdane gvozdja, rude srebra i živog srebra. *Olovo,* biaše od prie varoš većinom od kàrštjanah naseljena, kad Turci samostan fratarski zapale, kàrštjani se odsele, i tako selo tursko postane. Imade rudu olova. *Borovica* i *Viaka,* sela kàrštjanska s majdani željeza. *Sutiska,* selo kàrštjansko, samostan fratarski, a u njemu stolica biskupa kàrštjanskog imade, odstoji 3 sata od Visokoga. *Bobovac,* podor. Radovlje podor na Bosni.

24) U nahii *Fojnica,* varoš kod Dragače s toplicami, samostanom fratarskim i majdani gvozdja, nahode se zatim rude hermze (auripigmenta), živog srebra, zlata, i srebra. Obkoljena je Fojnica trimi velikimi planinami: *Zecom, Šćitom,* i *Vranicom;* odstoji od Sarajeva 10, od Travnika 8 satih. Ne daleko vide se podori od grada *Obojka* i *Kozla. Lepenica,* selo 3 sata od Fojnice k Sarajevu daleko, s kiseljakom najboljim u cijeloj Bosni. *Kreševo,* varošica na Misni imade majdane gvoždja, rude živog srebra i hermze, sa samostanom fratarskim; odstoji od Fojnice 4 sata. *Dusina,* selo kàrštjansko sred puta izmedju Kreševa i Fojnice; imade majdane gvoždja, i rude od tuča, malo niže pako kod Bozićah, sela kàrštjanskog, nalazi se kiseljak. *Busovača,* varošica na sred puta izmedju Fojnice i Travnika, imade majdan gvoždja. Jedan sat daleko leži selo *Bukovci* s kiseljakom. *Hum,* stari podor niže sela Lugovah.

25) U nahii *Travnik,* varoš kod Lašve na podnožju planine Vlašića, imade slabu tvàrdjavu. Stolicu ovdi imade vezir, posada travanjska sa-

stoi se od 2,200 uredne vojske i 3,000 Arnautah. Odstoji od Sarajeva 12, od Jajca 10, a od Banjeluke 18 satih. *Radovan,* podor na Vlašiću. *Kruščica,* selo od Travnika 4 sata daleko, gdi su toplice. *Zenica,* varoš na Bosni s dàrvenim mostom. *Preočica,* mjesto, gdi se žàrvnji kopaju.

26) U nahii *Jajce,* grad dosta jak na utoku Plive u Vàrbas, odstoji od Banjeluke 12, a od Biaća 24 sata. Glavno mjesto biaše cijele Bosne. Piavice, dò blizu sela, gdje se množtvo pijavicah lovi. *Komotin* tvàrdjava cijela, al zapuštena, 1 sat od Jajca daleko. *Vienac,* varošica s tvàdjavom na Vàrbasu 2 sata k Skoplju idući udaljena od Jajca. *Varcar-vakup,* varošica 4 sata od Jajca udaljena. *Jeleč,* selo kàrštjansko, 1 sat od Varcara, s majdanom gvoždja. Kotor, varošica na Vàrbanji, imade jednu tvàrdjavu zapuštenu.

27) U nahii *Skoplje-dolnje,* oli *Vakup-dolnji,* varoš na Vàrbasu, udaljena od Jajca 6 satih, biaše od prie stolica paše kliško-skopaljskoga, a sad je miri-alaja cijele Bosne. *Bugojno,* varoš na Vèrbasu od priašnje 3 satih udaljena. *Prusac, varošica,* s malom tvárdjavom pristrani pó sata od Vàrbasa. *Skoplje-gornje,* oli Vakup-gornji, varošica, od Vakupa dolnjeg 6 satih daleko leži na Vàrbasu. *Kuprez,* mala varošica s tvàrdjavom dàrvenom. *Stàržanj* i *Rosinj* jesu podori. *Radovan* i *Simača,* planine gvoždjem preobilate.

28) U nahii *Livno,* varoš s tvàrdjavom jakom na Bistrici, jedna izmedju 11 županijah horvatskih, koje *Porfirogenita* nabraja. Odstoji od medje dalmatinske 4, a od Travnika 18 satih.

29) U nahii *Bĕlgradskoj:* varoš s tvàrdjavom do blizu vrela Plive.

30) U nahii *Bilaj,* varoš s tvàrdjavom na podnožju Gàrmače planine. *Skopac* varošica. *Buričevac,* varošica na Uni.

31) U nahii Petrovac, varoš do blizu vrela Sane.

32) U nahii *Ključ,* varoš s tvàrdjavom kod Sane, na podnožju planine Sàrnatice. Ovo je

ona tvárdjava, u koju se zatvori Stjepan Tomašević, posljednji kralj bosanski, i nemogući se odbraniti predadè se u ruke s životom i cijelom kraljevinom Mahmetu II. g. 1463. — *Kamtčak* varošica s rudom srebàrnom.

33) U nahii *Jezero,* inače *Gjulisor,* varoš kod Plive, koja čini razlivajuć se jezero, svakovàrstnom ribom plodno. Ostoji od Jajca 4 sata.

34) U nahii *Banjaluka,* varoš s jakom tvàrdjavom kod utoka Vàrbanje u Vàrbas, na podnožju planine Osmine. Imade toplice i fabriku puščanoga praha najboljega u Bosni. *Feradia,* najglasovitia u Bosni džamia, olovom pokrivena. Udaljena je Banjaluka od Sarajeva 39, od Kostajnice 16, a od Gradiške 10 satih. — *Vàrbanjica,* varošica na Vàrbanji. *Timar,* varošica na Stradinskoj s majdani gvoždja. *Slatina,* 3 sata od *Banjeluke:* toplice najglasovitie u Bosni. *Gomionica,* selo hristjansko-kárstjansko, na rijeci toga imena, s majdani gvoždja, i sa samostanom hristjanskim. *Stratinska,* selo kàrstjansko s majdani gvoždja. *Gradiška,* varošica na Sani s tvàrdjavom.

35) U nahii *Priedor,* varoš s tvàrdjavom na Sani, udaljena od Banjeluke 13 satih. *Blagaj,* varošica na Sani s majdani gvoždja, sat i pol od Novoga. Ljubia, mala varošica s majdani gvoždja, sat i pol od Priedora. *Kozarac,* varošica s malom tvàdjavom na podnožju Kozare planine, 5 satih od Priedora. *Dubica* varošica i tvàrdjava na Uni, od Priedora 5 satih udaljena. *Novi,* varoš s tvardjavom kod utoka Sane u Unu, odstoji od Priedora 6 satih. *Kostajnica,* selo 3 sata od Dubice: imade skelu znamenitu.

36) U nahii *Starimajdan,* varoš na Staroj rijeki: imade najglasovitie majdane željeza; udaljena je od Banjeluke 9, a od Biaća 14 satih. *Kamengrad,* varošica s tvàrdjavom na rijeci Deri s majdani gvoždja, 1 sat od Starogmajdana. *Sanskimost,* varošica 2 sata od Starogmajdana na Uni.

37) U nahii *Krupa, varoš* s tvàrdjavom kod Une, na podnožju planine Lipsana, majdani gvoždja. *Os-*

trožac, varošica s tvàrdjavom na Uni. *Bužim,* varošica s tvàrdjavom preko Une na suhoj medji.

38) U nahii *Biać oli Biašće* varoš s jakom tvàrdjavom na Uni, udaljena od Banjeluke 23 sata. *Cazin, Golubić, Buričevac, Čukelac,* male tvàrdjave preko Une na suhoj medji.

39) U nahii *Kulenvakup* varošica na Uni s tvàrdjavom. *Ostrovica,* tvàrdjava s one strane Une.

40) U nahii *Kladuša Velika,* varoš s tvàrdjavom do blizu Gline rijeke na suhoj medji, bitkom od god. 1835 poznata. *Kladuša Mala,* varošica do blizu Glinice. *Mutnica, Stàržac, Peć, Sturlić, Teočak, Vranograč, male* tvàrdjave na suhoj medji. *Zavalja,* skela znatna.

Nahie Biaćka i Kladuška jesu u turskoj Horvatskoj. Kulenvakupska i Krupska polovinom su u turskoj Horvatskoj, polovinom pako u Bosni. Una je medjaš do Novoga s turskom Horvatskom Bosne. Prostoria ova Turske Horvatske, koja je Veziru Bosanskomu posredstveno, a Sandžaku Banjalučkomu neposredstveno podložna, iznosi od prilike 8 četverokutnih miljah.

c) *U Hercegovini.*

41) U nahii Priepoljskoj: *Priepolje,* varoš Preko Drine. *Bijelopolje,* varošica. *Miloševo* varošica: ovdi je bio samostan hristjanski s tiskom cirilskim, iz kojega mnoge càrkvene knjige izidjoše. Sve tri leže do polja Kosova.

42) U nahii *Foča,* varoš na Limu rijeci: imade stolicu paše.

43) U nahii *Čajnić,* varoš preko Drine, 3 sata od Goražda udaljena. *Rudo, varošica.*

44) U nahii *Taslidža,* varoš do Kosova polja.

45) U nahii *Gacko,* varoš s tvàrdjavom blizu granice càrnogorske. *Klobuk,* tvârdjava, *Drobnjaci* i *Morača,* predilja kristjanska: u pàrvom nahode se 2 samostana.

46) U nahii *Nikšići,* varoš s malom tvàrdjavom do granice cârnogorske. *Grakovo,* poznato predilje hristjansko.

47) U nahii *Nevesinje,* varoš 6 satih od Mostara udaljena.

48) U nahii *Kolašin,* varošica na rijeci Tari.

49) U nahii *Trebinje,* varoš na Trebianšici, udaljena od Mostara 10, a od Dubrovnika 3 sata: biaše odprie ovdi stolica kàrstjanskoga biskupa, a sad je Sandžaka tog imena, t. j. Trebinjskoga. Na ovu nahiu spada ono pol varoši i tvàrdjave *Konjica* s one strane Neretve. *Ljubine,* varoš *Rudine.*

50) U nahii *Stolac,* varoš kod Bregave, na podnožju Hàrgada, odstoji od Mostara 6 satih. *Počitelj,* grad na Neretvi.*Hutovo, Čapljina* i *Struge,* varošice. *Gabela,* selo, znatna skela.

51) U nahii *Blagaj,* inače, *Hercegovina,* varoš na vrelu Bune i podnožja Huma, 2 sata od Mostara.

52) U nahii *Mostar,* grad glavni Hercegovine na podnožju Veleža, odstoji od Sarajeva 24, a od Dubrovnika 18 satih: stolica Vezira i biskupa kristjanskoga.

53) U nahii *Ljubuški,* grad na Trebizatu do blizu granice Dalmatinske.

54) U nahii Duvanjskoj: *Županjac,* varošica blizu Šuice rijeke u polju Duvanjskom, odstoji od granice Dalmatinske 6 satih.

U Bosni 12. Rujna (Sept.) 1841.

(*Danica ilirska,* 8/1842, 12, 45—7; 13, 49—50.)

ZEMLJEOPISNO — POVJESTNO OPISANJE HERCEGOVINE

Hercegovina inače gornja Bosna graniči od istoka Serbiom i Kosovom; od zapada Dalmaciom; od sjevera Bosnom strožijeg smisla; od juga Crnom Gorom i Arbaniom. Cijelo površije današnje Hercegovine iznosi 300 četverokutni zemljeopisni milja.

Planine: dva lanca planinska prostiru se kraj Hercegovine: 1. *Ljubotin* (Mons Scardus) grana stare planine Balkana, dijeli Hercegovinu od Arbanije. Na njega spadaju kao grane sve one planine, koje se pružaju do Trebinja — *Guševica* i *Klobuk* — i koje dijele Hercegovinu od Crne Gore. 2. *Nisava* (montes *Ardii)* koja dijeli Bosnu strožijeg smisla od Hercegovine. Njezine grane jesu: *Vran, Malovan, Velež, Hum, Hergud,* i t. d.

Rijeke: *Drina* izvire u predjelu Pivi pod monastirom rišćanskim u nahii gačanskoj; od Višegrada do svog utoka u Savu kod Rače lađonosna je. *Lim* izvire kod Plevlja, dijeli Hercegovinu od Serbije, i kod Višegrada prima ga u se Drina. Male lađice mogu po njemu voziti se. *Neretva* (kod Porfirogenita sad Naro sad Orontius) jest glavna rijeka Hercegovine, u koju malo ne sve vode gornje Hercegovine slivaju se. U stara vremena cijeloj je državi ime dala. Izvire u predjelu Boraču iz planine Voliaka, kod sela Izgore, u nahii konjičkoj, teče kroz Konjic varoš, i dijeli ga na dvije strane, od koij jedna je vezira mostarskog a druga travničkog. Ovdje je na njoj most kameniti. Zatim tekući niz kršovita mjesta k jugu, prima *Ramu* kod sela Uduskoga niže Slatine; malo niže pak *Neretvicu* kod Brusa; na početku nahije mostarske

Grabovicu, niže sela Drežnice *Drežnicu,* odakle šest sati kroz pustoš teče do Mostara. Mostar dijeli na dvije strane. Niže Mostara dva sata prima *Bunu,* kod Gabele *Taru* i *Bregavu.* Kod Metkovića unilazi u Dalmaciju, i nakon 15. tal. milja utiče u more Jadransko (Adriatičesko). Od Mostara do svog utoka lađonosna je. *Šuica* mala rijeka izvire kod Steržanja, natopivši Duvno, ili polje duvanjsko niže Županjca pada u ponor, iz kog u Dalmacii izašavši sliva se u Vrljiku.

Podnebije u Hercegovini jest primorsko, blago, osim nahije duvanjske; k sjeveru i istoku od bosanskog malo je odmaklo.

Proizvodi. Ruda u Hercegovini nema; nalazi se pak na mnogo mjesta mramora i kamenog uglja. U rastežnom carstvu proizvodi se žito svake vrste, ječam najviše; u gornjoj Hercegovini obližnjoj Crnoj Gori, sije se najviše sijerak; pirinač samo u nahii ljubuškoj (u blatu ljubuškom) kog prvi je Ali-Paša sadašnji vezir god. 1835. počeo sijati. Pamuk, čivit, broć pomnjivo obrađuje se, kao i duhan. Velike planine množinu ruja daju. Smokve, masline, limunovi, šipci (Granatäpfel), pomoranče dobro uspijevaju. Vina hercegovačka, osobito hvale se, među koima odlikuju se mnogo broćanac i mostarac.

Narod i jezik, koim Hercegovci govore, jest ilirski narječja bosanskog. Nemože se upravo opredijeliti, u čemu se Hercegovac od ostali Bošnjaka u govoru razlikuje. Najznatnije su razlike: *Šćepan-Stipan, ošću — oću, je — jest, đevojka — divojka, vala — fala, meja — međa, neđelja — nedilja* i t. d. Čislo žitelja premda se točno naznačiti nemože, iznosi od prilike 290.000.

Vjeroispovjedanije jest trostruko: a.) *kršćani* (rimskog zakona) 50.000 duša, upravljaju se od dva biskupa. 1. Bosanski od god. 1735; odprije bo duvanjski biskupi upravljali su kršćane hercegovačke. Župe ovog biskupata jesu: mostarska, blatska, broćanska, ružička, ljubuška[?], posuška, roškopoljska, seonička, mokronogska, *rakitska,* gorička, zaslivljska, sve *dva-*

najst u nahiama mostarskoj, ljubuškoj, i duvanjskoj. 2. Biskup trebinjsko — mrkanski. Po razrušeniju Mrkana pređu biskupi u Dubrovnik. Posljedni bio je Nikola Ferić god. 1812. umerši, po smrti kojeg bude odabran Dominko Sokolović no samo za vikara, i to da može samo krizmati. Sokolović umre 1837. i nitko se nehtjedne primiti vikariatstva, zato Propaganda podijeli administraciju biskupu dubrovačkom god. 1839. Sveštenstvo u ovoj biskupii dobiva plaću od Propagande. Sadrži samo pet župa: dubravsku u nahii stolačkoj, trebinjsku, gradačku, ravnansku i rasnansku, četiri posljedne u Popovu, nahii trebinjskoj. b.) *Rišćani* (grečeskog zakona) 180.000 upravljaju se od episkopa mostarskog. Popovi drže siromašnije parohije po selima, a bogatije, osobito po varošima u rukama su kaluđera. Ovi imaju 11. manastira: 1. *Duži inače* trebinjski narečen, jedan sat od Trebinja daleko, no spada na nahiju nikšićku. 2. *Kosijerevo.* 3. Župski inače neretvanski. 4. *Dobrićevo.* 5. *Zavala* u Popovu, sva četiri u nahii trebinjskoj, 6. *Žitomišlići* u stolačkoj. 7. Piva u nahii gačanskoj. 8. i 9. dva drobnjačka u nahii gačanskoj. 10. Sv. *Troica* u tasličkoj. 11. *Dovolja* u prijepoljskoj. v.) Turci 60.000 imadu jednog muktiju u Mostaru. Obitavaju po varošima i gradovima. Posrijedi Hercegovine ima ij i po selima, ali zajedno smiješani s hristianima. Jedva da ima koje selo čisto tursko.

Hercegovina dijeli se u tri sandžakata: fočanski, trebinjski i mostarski; ovi pak u 14. nahia.

I. Sandžakat fočanski ima četiri nahije. 1. U nahii prijepoljskoj mjesta poglavitija jesu: *Prijepolje* varoš preko Drine; *Bijelopolje* varoš rišćanska s lijepom crkvom sv. Nikole; *Miloševo* varošica; ovde je bio manastir hristianski grečeskog zakona s tiskom ćirilskim, iz koga mnoge crkvene knjige iziđoše. Sve tri leže kod polja Kosova. 2. U fočanskoj: *Foča* varoš na Limu imade stolicu paše. 3. u čajničkoj: *Čajnič* varoš preko Drine, tri sata od Goražda udaljen. *Rudo* varošica. 4. U tasličkoj: Taslidža varoš nadomak Kosova.

II. Sandžakat trebinjski ima pet nahia. 5. U nahii gačanskoj: *Gacko* varoš s tvrđavom blizu granice crnogorske. *Klobuk* gradić, Morača i *Drobnjaci* predjeli čisto rišćanski. 6. U nikšićskoj: *Nikšići* varoš s malom tvrđavom do granice crnogorske. *Grahovo* poznato polje, u kom sami hristiani grečes. zakona žive. 7. U kulašinskoj: *Kulašin* varoš turska na rijeki Tari. 8. U nevesinjskoj: *Nevesinje* varoš šest sati od Mostara daleko. 9. U trebinjskoj: *Trebinje* grad na Trebinjščici udaljen od Mostara deset a od Dubrovnika tri sata, imao je odprije stolicu biskupa rimskog*, a sad je glavno mjesto sandžakata tog imena. Na ovu nahiju spada ono pol varoša i tvrđave Konjica s ove strane Neretve. *Ljubinje* varoš gdje kadija najstarii od sve Hercegovine stoi. — *Rudine* predjel u stara vremena znatnii nego sada.

III. Sandžakat mostarski ima pet nahia. 10. U nahii stolačkoj: *Stolac* grad na podnožiju planine Herguda, kod rijeke Bregave, od Mostara šest sati udaljen, postavši glasovit godine 1833-4. Kada veća strana bosanske vojske nemogađaše ga uzeti; no god. 1840. mjeseca avgusta pukne grom u barutanu, te ga sa zemljom sastavi, no vezir mostarski Ali-paša Rizvanbegović opet počinje ga ponavljati i zidati. *Počitelj* dosta tvrd grad na Neretvi. *Hutovo* varoš na Neretvi.*Čapljina* i *Struge* male varošice. Gabela selo glasovito od primećanja soli iz Dalmacije u Tursku. *Popovopolje* krasni i plodni predjel. 11. U blagajskoj: *Blagaj inače* Hercegovina, varoš dva sata od Mostara udaljen, leži na podnožiju planine Huma, a na vrelu rijeke Bune, imade grad po zapušten. 12. U nahii mostarskoj: *Mostar* glavni grad cijele Hercegovine, na podnožiju Veleža, stolica vezira i episkopa grečeskog, imade fabriku od sabalja demiskinja; udaljen je od Sarajeva 22. sata, a od Dubrovnika 18. Žitelji su u njemu Turci, rišćani i malo kršćana, svega 18.000. Opasan je zidom na način Dubrovnika, no tako zločestim, da je na mnogo mjesta pri zemlji šupalj, kud se psi noću provlače. Jakost Mostara stoi u

* Na riječ samo, Učr.

dvije tri kule; inače je lijepo uređen, kuće su od kamena i pločom pokrivene. Najznamenitii je most, od koga isti grad ime nosi. Sazidan je most s kraja na kraj preko Neretve bez i jednog svoda, štono vele na jedno oko, visok 450. stopa, ispod koga bi najveći brod sa svim jedrima proći mogao, a debljina je zida 24. stope. Srbsko učilište polazi 500. djece rišćanske, a 40. rimske. Po svjedočbi Mavro Orbina sagradi ga 1440. Radivoj Gost, Stjepana Kosače nadvornik; godine 1694. obsjednu ga Mlečani. Polje mostarsko jest glasovito; u njemu se sije luk crveni *harpadžig* zvan, koi se po svoj Bosni za presađivanje raznosi: strana ovog polja okolo Mostara zove se *Blato mostarsko,* koje je preko sve godine močvarno. *Buna* dva sata od Mostara, gdje su sarai i vrtlovi vezirovi, mjesto ugodno i plemenito. 13. U nahii ljubuškoj: *Ljubuški* varoš s tvrđavom na rijeki Trebizati blizu granice dalmatinske, imade polje plemenito — *Blato ljubuško* — koje je ponajviše močvarno. U njemu 200 tovara pirinča svake godine vezir poženje. 14. U nahii duvanjskoj: *Županjac* varoš i tvrđa zapuštena do blizu rijeke Šuice (Suice?). Duvno je u istorii glasovito; u stara vremena zvalo se Dalminium, i bio je glavni grad sve Dalmacije, kojoj ime svoje nadjene. Češće puta Rimljani su ga obsađivali, i najposlije padne u ruke rimskog konzula Scipiona Nasike god. 138 pre R. H. Dalminium magna urbs, unde genti nomen; eam urbem Nasica exiguam fecit, piše Strabo kn. 7. Pop Dukljanski veli, da je u polju Duvanjskom (stoljetija 9. a njeki hoće 7.) izabran za kralja Budimir, i sabor držan crkveni, u kom podigne se i biskupia duvanjska, koja prestade 1735. s bosanskom sjedinjena. Toma Arhidiakon u istorii Salonitanskoj gl. I. piše, da su se za njegova vremena vidile stare zidine od grada Duvna. Ja sam mjeseca Maia 1840. putovo po Duvnu, i razpitivo za te zidine, al' mi nitko nìšta neznade kazati. Istina pod »*Hlibom*« imadu zidine, no nezovu se Duvno. Duvanjsko polje čini cijelu nahiju duvanjsku; dugačko je četiri sata, a dva široko; imade do 30 sela, koja su pod planinom s jedne i s druge strane polja, natopljeno od voda Šuica,

Brižnika, Noždrača. Usred gotovo polja stoi kasaba (varoš) *Županjac,* šest sati od Imockog, ili od granice dalmatinske. Broj žitelja u Duvnu izlazi na 7000. t. j. 2000. rišćana i Turaka, 5000. pak kršćana s dvije parohije, jedna u Seonici, a druga u Mokronogam. Do godine 1834. spadalo je Duvno na sandžakat skopaljski a pašaluk travnički. Obkoljavaju ga planine, između kojih znatnije su: *Midena* od pol dneva, gdje pasući sipljivi konji ozdravljaju; *Tuševica* od zapada, rastavlja nahiju livanjsku od duvanjske. Na njoj raste trava somina, koja se konjma daje, da neosipljive, i koja mučno da se igdje više u Bosni nahodi, već izvan ramske nahije; *Hlib* pod koim nahode se zidine od starog nekakvog grada, i na vrhu planine, po kazivanju ljudi, [ima] dosta olova.

Osim ovi 14. nahia spada još zemlje na Hercegovinu: 1. tri nahije u dolnjoj Zeti sa tri varoša; *Podgorica, Spuž* i *Žabljak,* preko rijeke Morače. Ove tri nahije odcijepi od Bosne Kara-Mahmud vezir arbanaški godine 1788. i pridruži i k Arbanii. 2. *Sedam Brda,* koja Hercegovini oteše Crnogorci.

Istoria. Čast zemlje, koju od 15. stoljetija nazivlju Hercegovinom, bila je većinom Rama starog vremena. Manja strana današnje Hercegovine starinom zvala se od Porfirogenita Zahlumia, od popa Dukljanina Zakulmia, Helma i Helmana, od Arhiđakona Spljetskog Chulmia i Chelmum, od Laonika *Huduergia,* od Orbina Zahlivnje, od drugi slavjanski pisatelja Humska, Holmska, Zahumska i t. d. Ova strana ležaše uz današnju granicu dalmatinsku i crnogorsku, po prilici iznosila je sadašnji trebinjski sandžakat, i budući da Porfirogenit između gradova u Zahlivnju broi i Stagrnum (Ston) zato granice njezine pružale su se do u primorje. Rama i Zahlivnje stoprv pod vladom kuće Hranića sjediniše se, i pod Stjepanom Kosačom (hercegom) sliše se u jedno nazivanje t. j. Hercegovinu. Njom s početka upravljali su dalmatinski kralji, davajući je sad sinu sad bratu. Kad Bosna svoje nezavisime bane dobije, onda ovi počnu širiti svoju banovinu. Tako Borić ban bosanski veću stranu Zahlivnja otme Deši, i s Bosnom sjedini godine 1154. Istina da sinovi

Branivoja odvrgnu Zahlivnje od poglavica bosanski, no ubrzo od Stefana IV. bana bosanskog budu predobiveni, a zemlja od njegovog nasljednika Tvrtka bana sasvim s Bosnom sjedinjena. Bosanski kralji podijele Zahlivnje i Ramu obiteli Hranića, koja njima upravljaše do god. 1483. — Vlatko Hranić sina Vuka Hrane rudinskog župana, rođen okolo 1349. od Tvrtka I. kralja bosanskog cijele vojske vojvodom postavljen, po zapovijedi svoga kralja s 20.000 vojnika pođe u pomoć Lazaru srbskome knezu na Kosovo protiv Muratu god. 1389. gdje 15. junia zajedno sa Srbljima predobiven, vrati se u Bosnu. Oplijenivši Turci Serbiju, navrate se i u Bosnu, da sreću pokušaju, al' uzočas po se. 20. junia iste godine nasrne na nji Vlatko, i hametom potuče ij na granici bosanskoj. Kralj vojvodu lijepo darova; dade mu stranu onu Bosne, koja poslije ime dobi od hercega Stjepana. Ostavi Vlatko poslije sebe četiri sina: Sandalja, Vukšu, Vuka i Vukića*. Vuk i Vukić umoreni budu od rođaka Pavla Radinovća, kog je isti Vuk ubio. Otčevo dostojanstvo dobije prvorođeni *Sandalj*. Ovoga Ostoja kralj bosanski učini vojvodom od sve vojske, i opremi ga protiv Sigismundu kralju ugarskom 1410. Od Ugra predobiven, boj nastavivši, naposljedku pobijedi ij, i zato ga Ostoja dostojanstvom otčevim nadari, davši mu uzto i gornju Bosnu t.j. Ramu ili vojvodstvo sv. Save, i pošlje ga zatim Stefanu serbskom despotu u pomoć protiv Musi sinu Bajazeta. Umre god. 1435. s bojazom od otrova. Od supruge Marije unuke Konstantina Mazareka neimajući nikakva poroda, ostane dostojanstvo Stjepanu Vukše sinu. Ovaj svoje kuće prezime »*Hranić*« promijeni u »*Kosača*« od mjesta svog rođenja. Cesar Friderik III. god. 1440. obdari ga dostojanstvom hercega, i ovo ime nadjene on državi svoioj, nazvavši ju »vojvodstvo sv. Savve«, no koje ime samo u pismu ostane, a narod prozove državu od njegovog imena *Hercegovinom*, koju on razširi u dulji-

* Ne spominju se u diplomama nego samo tri brata; Sandalj, Vlkac i Vlk. Otac hercega Stjepana bio je Vlkac. Učr.

nu 12. dana od Dobropolja do Novogpazara, u širinu 4. dana od Dubrovnika do Konjica. On je žestoke raspre imao s Dubrovčanima i sinom Vladislavom, koje posredstvom cara turskog i kralja ugarskog budu ugašene. Umre 1466. Prva žena bila mu je Anna Kantakuzena od koje porodi tri sina; Vladislava, Vlatka i Stjepana. Umre Anna, a on se oženi s Jelenom* kralja serbskog Vukašina od sina Momčila unukom, s koiom imao je Katarinu udatu za kralja bosanskog Tomaša, i Mariju udatu za Ivana Crnojevića vojvodu crnogorskog. Još pišu istorici, da je imao njekakvu Celiju**. Stjepan najmlađi sin hercegov, kog otac morade caru dati u tutiju, poturči se i uzme ime Ahmet. Vladislav i Vlatko po smrti otčevoj razdijele među sobom Hercegovinu. Vladislavu pripadne *gornja* a Vlatku *dolnja* s *Novim* no obadvojica ubrzo budu proterani od Bajazeta II. god 1483. Obširnija vidi kod Mavro Orbina u knjizi Il Regno degli Slavi str. 380—389. i kod Ducange y Illiricum vetus cap. 11. Pokorena Hercegovina primi upravlenje kao i ostala Bosna tiranički. U Mostaru postavi se paša, komu se podloži sva zemlja, a on veziru. God. 1832—1834. uzbune se Bošnjaci, vezira carskog pašu Muraliju proteraju, i sebi vezira učine Usein-pašu muselima gradačkog. Nji Mahmud paša caru opet podložne učini. Ali-agu Rizvanbegovića muselima stolačkog, što se s Bošnjacima sjediniti nehtjede, već se u Stolac zatvori, i Bošnjakom opre se, car obdari dostojanstvom vezirstva od travničkog nezavisna god. 1834.

(Ljubitel' prosveštenija. Srbsko-dalmatinski magazin', 7/1842, str. 24—37.)

---

* Jelena blia je kći Vaoše ili Valse (duke dračkog?) kao što svjedoči diploma pisana 1443. Apr. 1.

Učr.

** Imao je zaista Ciciliju, ili kao naložnicu ili kao vjenčanu ženu, zbog koje mnogi kućni nemiri rađali su se, dipl. 1467.

Učr.

*   *
*

GEOGRAFIČNO-STATISTIČNO OPISANJE KNEŽEVINE SERBSKE. — Objavljeno prvi put u *Danici horvatskoj, slavonskoj i dalmatinskoj,* 13/1847, 18 od 1. 5, 73-4; 19 od 8. 5, 75-6; 20 od 15. 5, 80—81; 21 od 22. 5, 84-5.

Tekst se donosi s uobičajenim intervencijama, koje se odnose na pisanje vokalnog *r,* zamjenu glasa jat (ě), zamjenu *tj* sa *ć* i unošenje intervokalnog *j* u vokalske grupe. U svemu ostalom poštovana je piščeva volja.

TUMAČ VAŽNIJIH IMENA I POJMOVA

Alberti, Leon Battista (1404—1472), talijanski arhitekt, slikar, književnik i filolog rane renesanse.

Appendini, Franjo Marija (1768—1837), filolog i historičar, profesor na vjerskim školama u Dubrovniku i Zadru. Izučavao povijest i jezik. Glavno djelo u dvije sveske: *Notizie istoricho-critiche sulle anticluta storia e letteratura de' Regusei* (Dubrovnik, 1802, 1803).

Bačić, Antun, franjevac, prepozit franjevačke provincije Bosne Srebrene. Umro 1759. g. u Našicama. Teološki pisac. Misli se da je napisao *»Razgovor među kršćaninom i hrišćaninom o pozdravu 'Hvaljen Isus'«* (Budim, 1736).

Beneša, Damjan (Dubrovnik, 1477—1539), humanist. Pjevao latinski i grčki (epigrami, ekloge, satire, epski spjev *De morte Christi)*.

Bessarion, Ivan (1402?—1472), bizantski humanist, kardinal. Zalagao se za jedinstvo istočne i zapadne crkve.

Bohorič, Adam (okolica Brestanice, oko 1520 — Njemačka, oko 1600), gramatičar, pisac prve slovenske gramatike *Arcticae horulae* (Wittemberg, 1584).

Bonfini (Bonfinius), Antonio (oko 1427 — oko 1503), talijanski humanist i povjesničar Ugarske *(Rerum Hungaricarum decades IV cum dimidia)*.

Bopp, Franz (1791—1867), njemački lingvist. Udario temelje kritičkoj komparativnoj gramatici indoevropskih jezika.

Brlić, Ignjat Alojz (Brod, 1. 8. 1795 — Nova Gradiška, 27. 3. 1855), trgovac. Napisao *Gramatik der illyrischen Sprache ...* (1833), zdao Palmotićevu *Kristijadu* (1835), *Ilirski kalendar* (1836—1855) i dr.

Boué, Ami (1794—1881), francuski diplomat (na službi u Travniku), pisac djela *La Turquie d' Europe* (Paris, 1840).

Cicero, Marko Tulije (106. p. n. ere — 43. p. n. ere), rimski govornik, filozof i političar.

Crijević, Ilija (Aelius Lampridius Cerva, Dubrovnik, 1463—1520), humanist, latinski pjesnik, pisac poslanica.

Crijević (De Cerva, Tubero), Alojzije (Dubrovnik, 1459—1527), historik. Napisao suvremenu povijest od g. 1490. do 1522. pod naslovom: *Commentaria de temporibus suis*. Kao slo-

bodoumno djelo bilo zabranjeno. Crijević je i latinski pjesnik, poznat suvremenicima pod imenom Ludovicus Tubero.

Čuić, Mijo (Bukovica u Duvanjskom polju — Travnik, 1844), bosanski franjevac. Ostavio u rukopisu prijevod s talijanskog djela *Život Isusa Krista* i prve knjige Jobove.

Della Bella, Ardelio, isusovac, filozof, Radio dugo u Dalmaciji, gdje je i umro 1737 (Split). Izdao rječnik 1728 *(Dizionario latino-illirico)*, gramatiku 1728.

Dobričević, Dobrić (Boninus de Boninis, Lastovo, oko 1450 — Treviso, 1528). Tiskar i nakladnik petnaestog vijeka. Radio u Veneciji, Veroni, Breši i Lionu. Izdanja mu se odlikovala ljepotom izrade i umjetničkim ilustracijama.

Dobrovský, Josef (1753—1829), češki filolog. Središnja ličnost češkog narodnog preporoda i slavistike svoga doba. Napisao češku gramatiku, sakupljao leksičku građu za njemačko-češki rječnik, napisao prvu znanstvenu gramatiku staroslavenskog jezika.

Du Cange, Charles du Fresne (1610—1688), francuski učenjak, leksikograf, jedan od osnivača bizantologije, pisac rječnika latinskog i grčkog jezika, studija iz povijesti Bizanta, u kojima se govori i o južnim Slavenima.

Engel, Johann Cristian von (1770—1814), historičar. U djelu *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* (1797—1804) obradio hrvatsku, bosansku i srpsku povijest (u drugoj i trećoj knjizi).

Eugen Savojski (1663—1736), princ, austrijski vojskovođa. Istakao se u borbama protiv Turaka i Francuza. Njegove pobjede (kod Sente 1697, Petrovaradina 1716, Beograda 1717) značile su kraj turskog napredovanja i učvršćenje Austrije u Podunavlju. Provalio u Bosnu do Sarajeva 1697. g.

Farlati, Daniele (1690—1773), isusovac, historičar. Zajedno s isusovcem F. Riceputijem prikupljao građu za crkvenu povijest Balkana. Nastavio rad sam i 1751. g. u Veneciji izdao prvi svezak djela *Illyricum sacrum*. Kasnije izdao još četiri sveske. Njegov rad nastavio G. Coleti i 1819. izdao osmi svezak. Djelo je važno za povijest južnoslavenskih naroda.

Ferić Gvozdenica, Đuro (1739—1820), pjesnik. Prevodio naše narodne pjesme na latinski. Glavna djela: *Paraphrasis psalmorum poetica* i *Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae*.

Gavrilović, Jovan (1796—1877), historičar i političar, istraživač srpske prošlosti.

Gebhardi, Ludwig Albrecht (1735—1802), njemački historičar. Bavio se poviješću sjevernih i istočnoevropskih naroda. Za *Allgemeine Weltgechichte* napisao *Geschichte des Reichs Ungarn und der damit verbundenen Staaten*, po-

vijest Madžarske, Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Bugarske. U trećem odjeljku objavio *Geschichte der Königreiche Servien, Raszien, Bosnien und Rama.*

Gessner, Salomon (1730—1788), švicarski pjesnik i slikar. Pisac idila i pastorala.

Giljferding, Aleksandar Feodorović (1831—1872), ruski historičar, slavist, diplomat (na službi u Bosni). Bavio se poviješću Srba i Bugara, hrvatskim pitanjem, skupljanjem narodnih pjesama. Objavio knjigu o Bosni.

Iannus Pannonius (Česmički Ivan, Česmica kraj Čazme, 29. 8. 1434 — Medvedgrad kraj Zagreba, 30. 11. 1472), humanist, latinski pjesnik. Jedan od najglasovitijih latinskih pjesnika svoga doba, pečujski biskup, slavonski ban, učesnik urote protiv Matije Korvina. Pisao epigrame, panegirike, svadbene pjesme, elegije. Prevodio s grčkog na latinski Homera, Plutarha, Demostena, Plotina

Ilić Oriovčanin, Luka (Oriovac, 1817 — Novska, 1878), svećenik, historik. Surađivao u *Nevenu* i *Glasonoši.* Sabirao narodno blago, stari novac, bavio se arheologijom i poviješću, izdavao *Slavonske narodne pjesme* (1844-7).

Istvánffy, Miklós (1538—1615), madžarki državnik i historičar. Djelo *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV* (Köln, 1622) važan je izvor za ugarsku, hrvatsku i srpsku povijest.

Jurković, Janko (Požega, 21. 11. 1827 — Zagreb, 20. 3. 1889), profesor, pisac drama, pjesnik, pripovjedač.

Kačić Miošić, Andrija (Brist, 1704 — Zaostrog, 1760), franjevac, pisac *Razgovora ugodnog naroda slovinskog* (1756), u kojem je u stihu i prozi dao povijest južnih Slavena.

Kaić, Anto (Banja Luka, 6. 5. 1822 — 16. 7. 1861). Izučio slagarstvo. Radio u tiskari dra Ljudevita Gaja. Godine 1853. predložio provincijalu Šunjiću osnivanje tiskare u Sarajevu, ali kasnije odustao. Umro od tuberkuloze.

Kandija — Kreta

Kandijski rat (1645—1669) vodila Turska protiv Venecije radi Krete

Kanižlić, Antun (Požega, 20. 11. 1700 — 24. 8. 1777), isusovac, pjesnik, propovjednik. Pisao teološka djela *(Kamen pravi smutnje velike,* Osijek, 1780); spjev *Sveta Rožalija panormitanska Divica* napisao pod utjecajem Ivana Gundulića i Đurđevića.

Karano-Tvrtković, Pavle, pop iz Tvrtkovog Brda kod Jajca. Pripisuje mu se izdanje prve veće zbirke dokumenata za srpsku povijest prepisanih iz dubrovačkih arhiva, iako je stvarno poslužio u tom poslu samo kao tehničko lice.

Karaula, fra Lovro (1. 1. 1801 — juli 1875). Nije pisao. Pristalica ilirskog pokreta. Radio na organizaciji reda.

Katančić, Matija Petar (Valpovo, 1750 — Budim, 1825), književnik i naučnik, franjevac. Bavio se arheologijom, numizmatikom, geografijom, poviješću. Poznavao narodnu

poeziju i pjesništvo XVI i XVII vijeka. Posmrtno objavljen njegov prijevod *Svetog pisma* (1831), koje je u »slavnoilirički izgovora bosanskoga prenešěno«.

Kavanjini, Juraj — Jerolim Kavanjin (1641—1714). Splitski plemić. Školovao se u Italiji. Zauzimao položaj gradskog suca u Splitu. Djelo iz kog Jukić donosi ulomak objavio Vjekoslav Babukić u Zagrebu 1861. g. (Dra Jerolima Kavanjina vlastelina spljetskog i trogirskog *Bogatstvo i ubožtvo*. Velepjesan u 30 pjevanjah) i 1913. u seriji JAZU *Stari pisci hrvatski*, knj. XXII, u redakciji dra Josipa Aranze (*Poviest vanđelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara. (Bogastvo i uboštvo.)* »*Velopiesna*« *Jerolima Kavanina (Cavanini) vlastelina splitskoga i trogirskoga.* Djelo je enciklopedijske naravi. Sadrži znanja iz kršćanske povijesti i nauke, iz opće povijesti i posebno iz prošlosti južnoslavenskih naroda.

Konstantin Sedmi Porfirogenet (905—959), car od 913. Za povijest južnih Slavena važan njegov spis *De administrando imperio*. Napisao ga da bi uputio sina Romana kako će voditi spoljnu politiku. Opisao sve narode koji su živjeli u granicama bizantskog carstva, njihovu povijest, običaje i državno uređenje. Dao je podatke o seobi Hrvata i Srba, o njihovoj povijesti do sredine 10. vijeka, o dalmatinskim gradovima i o historijskoj geografiji južnoslavenskih zemalja u ranom srednjem vijeku.

Kopitar, Jernej (Repnje, 21. 8. 1780 — Beč, 11. 8. 1844), filolog i slovenski preporoditelj. Pomagao Vuku Karadžiću u izdavanju narodnih pjesama, gramatike i rječnika. Upoznao zapadni svijet sa slavenskim jezicima, književnošću, poviješću i folklorom.

Kunić, fra Filip (Kupres, 26. 5. 1821 — Livno, 1871). Školovao se u Ugarskoj. Kapelan i župnik. Sakupljao narodno blago. Za franjevačke gimnazijalce napisao latinsku gramatiku.

Lancaster, Joseph (1778—1838), engleski pedagog. U svojoj školi primijenio tzv. monitorijalni sustav, prema kojemu stariji učenici nadziru mlađe.

Latas, Omer-paša (1806—1871), turski vojskovođa, porijeklom dalmatinski Srbin.

Levaković, Rafael (Jastrebarsko, oko 1590 — Rim, između 1650. i 1653. g.), franjevac, teološki pisac i povjesničar. Značajnija djela: *Opća povijest ilirska, Razgovor o starom jeziku Ilira* i dr.

Lucius (Lučić, Lucić), Ivan (Trogir, 1604 — Rim, 1679), historičar Dalmacije. Glavno djelo: *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (Amsterdam, 1666). Kritički analizirao izvore.

Lukarević, Jakov (Luccari) Dubrovnik, 1551—1615). Historik Dubrovnika (*Copioso ristretto degli annali di rausa*, Venecija, 1605).

Margetić, Đorđe (1826—1916), učitelj. U Sarajevu radio od 7. 5. 1850. do 1855. godine.

Matijaš Korvin (1440—1490), hrvatko-ugarski kralj od 1458, sin J. Hunyadija. Osnovao prvu centralističku državu u Evropi. Pomagao razvoj građanstva. Zaustavio privremeno prodor Turaka u Evropu.

Mehmed Drugi, zvan el Fatih (Osvajač), (1429—1481). Vladao od 1451. g. Osvojio Carigrad 1453, Srbiju 1459, Bosnu 1463. itd.

Miletić, Augustin (16. 2. 1763 — 1831), franjevac, biskup. Napisao i izdao u Splitu 1815. godine *Početak slovstva, napomena i kratko rastumačenje stvari potrebitih i nauka krstjanskoga*. Knjiga se zvala *biskupovača*. Zasebno štampan prvi dio (Split, 8°, str. 22). Sadržavao uputu u čitanje i najpotrebnije molitve. Zvala se *liberica*. Kasnije autor dodao kršćanskom nauku naredbe i zapovijedi za župnike i svećenike. Ova knjiga zvala se *velika biskupovača*.

Nadeždin, Nikolaj Ivanovič (1804—1856), ruski književni kritičar i publicist. U filozofiji pristalica Schellinga, u književnosti protivnik romantizma. Prethodnik Bjelinskog.

Nikolajević, Đorđe (Jazak, Srem, 1807 — Sarajevo, 8. 2. 1896), mitropolit dabrobosanski. Gimnaziju i bogosloviju svršio u Karlovcima, filozofiju u Pešti. Radio u Dubrovniku, od 1858. na bogosloviji u Zadru, od 1880. u Sarajevu, od 1885. mitropolit dabrobosanski. Bavio se književnim radom. Od 1842. do 1861. uređivao časopis *Srpsko-dalmatinski magazin*.

Nugent-Westmeath, Laval (1777—1862), austrijski vojskovođa, skupljač starina.

Obradović, Dositej (1742—1811), srpski književnik, filozof, pedagog, prosvjetitelj.

Ohmučević-Grgurić, Petar (Dubrovnik, XV vijek). Slikar. Sačuvana slika koja prikazuje posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića (u Strossmayerovoj galeriji).

Orbini, Mavro (Dubrovnik, sredinom XIV vijeka — 1611), historičar. G. 1601. izdao djelo *Il regno degli Slavi*. Pokušao prikazati povijest svih Slavena. Smatrao ih jednim narodom. Služio se literaturom, arhivskom građom i usmenim izvorima. Djelo sadrži zanimljive vijesti o zemljama u susjedstvu Dubrovnika iz XIV i XV vijeka.

Ožegović Barbalaševački, Mirko (1775—1869), senjski biskup.

Ovidije Nazon, Publije (43. prije nove ere — 18. poslije nove ere), rimski pjesnik. Glavno djelo *Metamorphoses* (petnaest knjiga), u kojem je opjevao dvjesta i pedeset grčkih mitova.

Pamučina, Joanikije (Zagradinje kod Trebinja, 13. 12. 1810 — Mostar, 9. 9. 1870), arhimandrit i mostarski župnik. Sakupljao narodno blago. Radove objavljivao u *Srpsko-dalmatinskom magazinu* (1846—1867). Napisao biografiju

Ali-paše Stočevića-Rizvanbegovića, u kojoj je sadržana i hercegovačka povijest ovoga doba.

Pavić, Emerik (1696—1780), franjevac, latinist, teološki pisac i prevodilac.

Pejačević (Pejacsevich), Franjo Ksaver (1707—1781), isusovac, historičar. Napisao povijest Srbije (*Historia Serviae a saeculo VII ad XV*), u kojoj je opisana povijest Srbije, Bosne i Hrvatske.

Petranović, Božidar (1809—1874), historičar i pravni pisac. Osnovao Maticu dalmatinsku 1862, s ciljem okupljanja Srba i Hrvata. Izdavao časopis *Srpsko-dalmatinski magazin*.

Plinije, Gaj Sekund zvani Stariji (23—79), rimski pisac (*Naturalis historia*, enciklopedičko djelo u trideset i sedam knjiga s podacima o kozmografji, geografiji, etnografiji, biologiji, medicini, mineralogiji i umjetnosti).

Plutarh (oko 45—125), grčki historičar i filozof. U Rimu podučavao filozofiju. Nastojao pomiriti platonovske i aristotelovske teze. Poznat po djelu *Paralelne biografije* (*Vitae parallelae*).

Rajić, Jovan (1726—1801), historičar. Glavno djelo: *Istorija raznih slavenskih naroda* . . . . Pisano u narodnom duhu.

Rask, Rasmus Christian (1787—1832), danski filolog. Jedan od osnivača komparativne lingvistike.

Razzi, Serafin (1531—1611), dominikanac, historičar. Od 1587—1589. boravio u Dubrovniku. Napisao djelo *La storia de Raugia* (Lucca, 1595), u tri dijela.

Rousseau, Jean Jacques (1712—1778), francuski pisac i filozof.

Solarić, Pavle (1779—1821), književnik i prevodilac, učenik Dositeja Obradovića. Nastojao u književnost unijeti svjetovne teme.

Sreznjevskij, Izmail Ivanović (1812—1880), ruski lingvist, profesor univerziteta u Harkovu i Petrogradu.

Stojačković, Aleksandar (Sombor, 25. 5. 1822 — Budim, 21. 6. 1893), srpski historičar i političar.

Strabon (63. prije nove ere — 19. nove ere), grčki geograf, bavio se i poviješću.

Šafařik, Pavel Josef (1795—1861), filolog i historičar, jedan od prvaka češkog i slovačkog narodnog preporoda. Isticao slavenski doprinos evropskoj kulturi. Izdavao slovačke narodne pjesme, pisao povijest slavenskih jezika, izdavao *Slovanské starožitnosti*.

Šunjić, Marijan (1798—1860), bosanski franjevac, biskup, lingvista. Školovao se u Zagrebu, Ugarskoj, Austriji, Italiji.

Tirol, Dimitrije (1793—1857), srpski kulturni i javni radnik, prijatelj Vuka Karadžića. Osnovao u Temišvaru Društvo ljubitelja knjižestva srpskog.

Tommaseo, Nikola (Šibenik, 9. 10. 1802 — Firenca, 1. 5. 1874), pjesnik i filozof.

Toma Arhiđakon (Split, 1200—1268), historičar i političar. Napisao povijest solinske (splitske) crkve od rimskih vremena do svoga doba (*Historia Salonitana*).

Turóczy, János (oko 1435 — oko 1490), ugarski kroničar. Djelo *Chrona Hungarorum* sadrži podatke za južnoslavensku povijest.

Vergilije Maron, Publije (70. prije nove ere — 19. prije nove ere), rimski pjesnik, pisac bukolika i ekloga, didaktičnog epa *Georgica* i junačkog epa *Eneida*.

Vladimirović, Luka, iz Neretve, franjevac, generalni lektor u Šibeniku i apostolski legat, teološki pisac (*Cvit mirisa različnoga Krstjanskoga, Razzmišljanja kršćanska za svaki dan od miseca,* Venecija, 1765, *Svrhu likarstva,* Venecija, 1775, *Život svetog Šime Zadranina,* Venecija, 1765).

Voltaire, François Marie Arouet (1694—1778), francuski pisac, historičar i filozof.

Zora dalmatinska, časopis, Zadar, 1844-9. Urednici: Ante Kuzmanić, Ivan August Kaznačić, Nikola Valentić, braća Battara.

Young, Edward (1683—1765), engleski pjesnik, preteča romantizma.

RJEČNIK MANJE POZNATIH RIJEČI

Aba(ar.) — 1. domaće sukno; 2. ogrtač skrojen od abe
abdest, abdes, avdest, avdes, havdes (pers.) — ritualno pranje muslimana prije molitve.
adet (hadet) (ar.) — običaj, navika, tradicija
aferim (pers.) — bravo! odlično! tako je! živ bio!
agaluk (tur.) — 1. titula, dostojanstvo age; gospodstvo, zapovjedništvo; 2. posjed age, aginska zemlja; manji teritorij organiziran vojnički kao kapetanija; 3. vojno-administrativna teritorija kojom zapovijeda aga
ahar (aar, ar, jar) (pers.) — 1. štala, konjušnica; 2. gostinska soba, odvojena prostorija, »muško odjenjenje« u kući ili u avliji za primanje muških lica
akšam, ahšam (tur., pers.) — 1. prvi mrak, zalaz sunca, prvi dio večeri neposredno poslije zalaska sunca; 2. četvrta po redu muslimanska molitva koja se obavlja po zalasku sunca.
alaj (grč.) — 1. skupina, gomila, masa, svjetina, mnoštvo; 2. parada, pompa, svečana povorka, svečanost; 3. puk vojske, čiji je komandant miralaj (=pukovnik)
alajbeg (tur.) — 1. zapovjednik spahija u sandžaku
alaša (tur.) — 1. čopor konja; 2. rulja, ološ
al-koran, al-kuran (ar.) — kur'an, muslimanska sveta knjiga
amajlija v. hamajlija
amal v. hamal
aman! interj. i aman supst. (ar.) — 1. uzvik preklinjanja i vapaja, ushićenja i razdraganosti, čuđenja; 2. aman kao supst.: milost, oproštenje, pomilovanje
amber (ar.-pers.) — vrsta indijskog pirinča
amorika — omorika
anterija (hanterija) (ar.) — vrsta gornje haljine. Muške anterije su kratke, obično od deblje tkanine, na prsima previjene. Ženske mogu biti duge i kratke. Prave se od svile, polusvile ili čita.
araba (tur.) — teretna zaprežna kola
Arbanas — Albanac
arendator — ko daje zemlju u zakup
arhiepiskop (grč.) — nadbiskup, glavni biskup

Arnaut (grč.) — Albanac
aršin (tur.) — stara mjera za dužinu. Građevinski i zidarski aršin dug je 75,8 cm, čaršijski 68 cm, terzijski 65 cm.
arzuhal, arzohal (arzuval, arzoal, arzovan) (ar.) — molba, predstavka, memorandum
asija (hasija, hasi) (ar.) — 1. grešnik, silnik; 2. odmetnik, buntovnik
asker (ašćer) (ar.) — vojska, vojnik
asura v. hasura
aša, ašati v. haša, hašati
ašićare (pers.) — otvoreno, jasno, očevidno, javno
ašluk v. hašluk
at (hat) (tur.) — konj plemenite pasmine
avazile (pers. — tur.) — glasno, na sav glas
avdes v. abdes
avlija (grč.) — kućno dvorište ograđeno zidom
avs, avsana v. haps, hapsana
azretli v. hazreti
babo, baba hipok. babaja, babajko, babuka (pers.) — otac
badanj — velika šuplja klada što kroz nju teče voda, te obrće kolo na kašičari vodenici
badžak, batak (tur.) — noga, krak, bedro, stegno
baga (tur.) — 1. čvorugasta izraslina na nogama stoke; 2. žulj, kurije oko
bagav (tur.) — koji ima bage na nogama, koji boluje od baga
Baglama (tur.) — šarka
Bajram (tur.) — muslimanski vjerski blagdan
bakračlija (tur.) — široki stremen, široke uzengije
bakšiš (pers.) — 1. dar, poklon; 2. napojnica, darak
balčak (tur.) — držak sablje ili mača
balija (ar.) — 1. muslimanski seljak, primitivan, prost čovjek koji ne pripada plemstvu i obrazovanom svijetu; 2. pogrdan naziv za bosansko-hercegovačke Muslimane; 3. naziv za sirova, neotesana, silovita čovjeka uopće
bamja (bamija, bamuja, bamlja) — 1. biljka Abelmoschus esculentus (L.); 2. jelo spravljeno od mahunastih plodova ove biljke
bankrotirati — najaviti i izvršiti stečaj; doživjeti ekonomsku propast; potpuno propasti
bar, barem (tur.) — makar, u najmanju ruku
baril tal. (barile) — starija talijanska mjera za ulje, vino, brašno itd. različite veličine; burence, bačvica
barjam v. bajram
baša (tur.) — 1. starješina, poglavar, prvak, odličnik; 2. titula odličnijih građana; janjičar, titula prostog janjičara
bašaluk (tur.) — 1. zvanje, dostojanstvo baše; 2. posjed baše
bašibozuk (tur.) — naoružane grupe sastavljene od demobilisanih vojnika koje su se odmetale u pljačku. Naziv upotrebljavan pogrdno za tursku vojsku u našim zemljama.
bauk — koji bauče, izmišljeno živo strašilo

bazilika (grč.) — građevina pravokutnog oblika kojoj se unutrašnjost sastoji od triju ili više uzdužnih prostorija (lađa), odijeljenih redovima stupova. Srednja lađa, koja je šira od pobočnih, uzdiže se iznad njih, tako da dobiva svjetlo iz prozora iznad njihovih krovova, a završava u polukružnoj izbočini (apsidi).

bazerđan, bazrđan, bazarđan (bazdrđan, bozdrđan) (pers.) — trgovac

bedem, beden (ar.) — 1. zid tvrđave; 2. planinski lanac, masiv

bedevija (ar.) — kobila arapske pasmine

beg (tur.) — 1. plemić, plemićka titula; 2. pridaje se muslimanskom imenu iz poštovanja iako nosilac nije plemić; 3. gospodin, gospodar, odličnik; 4. zapovjednik sandžaka = sandžakbeg

begenisati (tur.) — svidjeti se, dopasti se; izabrati nešto po svom ukusu

beglerbeg (tur.) — vrhovni vojni i civilni zapovjednik veće oblasti ili pokrajine, koja se sastojala od više sandžaka

begluk (tur.) — 1. begovsko imanje, begov posjed; begovo imanje koje nije u kmetskom odnosu ,nego beg njim direktno upravlja ili ga izdaje u zakup; 2. državno imanje, državna blagajna, fiskus, erar; 3. sjedište, konak, čardak bega ili paše; 4. uredska zgrada, uredske prostorije gdje je sjedio beg; 5. rad na beglučkom imanju

bejaz, bejas (beaz, behas) (ar.) — bijel

bekrija (ar.) — pijanica, lola

belaj (ar.) — nesreća, zlo, jad, nevolja, patnja, muka, napast

beluk, benluk (belnuk, benuk) (tur.) — jelek, ženski fermen; vrsta suknene odjeće, ženske i muške, s rukavima ili bez njih

bendeš — ime iz zagonetaka

benluk v. beluk

bensilah, benselah, bensilaj, bensilav (tur.-ar.) — širok kožni opasač, pojas, koji sprijeda ima više pregradaka za papire, novac, duhankesu, noževe, oružje

berat (ar.) — 1. carski dekret, ukaz, povelja, kojim se dodjeljuju zvanja, odlikovanja, privilegija, dobra; 2. dekret, povelja, dozvola

bešika (tur.) — kolijevka

bešlija (tur.) — pripadnik plaćene konjice, navalni konjanici

bešluk (tur.) — 1. turski stari kovani novac od pet groša, para; 2. predmet u dužini od pet aršina, u vrijednosti pet groša, težini pet oka itd.

bez (ar.) — 1. platno; 2. pamučno platno domaće izrade

bezbeli (tur.-ar.) — sigurno, zaista, bez sumnje, dabogme, dakako, svakako, naravno

bezistan, bezisten (ar.-per.) — pokriven trg, pokrivena čaršija u kojoj se nalaze radnje sa manufakturom i galanterijskom robom

biga — svežanj, snop
biljur, bilur (ar.) — kristal
bimbaša, binbaša (tur.) — major, zapovjednik tabora u turskoj vojsci
binjedžija (binjadžija) (tur.) — dobar, vješt jahač
binjek, binjak (tur.) — 1. jahaći konj; 2. binjek (kamen) »binjektaš«
binjiš, biniš (tur.) — široki ogrtač od čohe (ponajviše crvene) s dugim rukavima
birtuglija (ber-tuglija) (tur.-pers.) — paša sa jednim tugom
bisage (lat.) — dvostruka torba, dvije sastavljene torbe koje se prte preko ramena ili se vješaju o sedlo
bječva — čarapa, ženska dokoljenica (u Hrv.)
blazina — perina, uzglavlje
bogaz (tur.) — 1. grlo, grkljan, guša, ždrijelo; 2. grlo, vrat suda za vodu; 3. otvoreni gornji dio mangale; 4. klanac, tjesnac, tijesan planinski prolaz
bojali (tur.) — obojen
borija (tur.) — truba
bostan (pers.) — 1. vrt, bašča; 2. lubenice i dinje
bostandžija (pers.-tur.) — vrtlar
boščaluk (bohčaluk, bokčaluk) (pers.-tur.) — dar koji se sastoji od odjevnih predmeta zamotanih u jedan komad platna, u bošču. Starinski boščaluk sadrži: gaće, košulju, čevru i jagluk ili učkur od svilenog beza vezen zlatom. Boščaluk poklanja mlada mladoženji, mladoženjinoj rodbini i svatovima, vlasnik novosagrađene kuće majstorima, dijete hodži kada hatmu učini.
brašljenica, brašnjenica — jelo što se nosi na put
breče — drop, komina
breša, brešakinja, breška — puška iz Breše (Brescia) grada u Italiji
broćiti — bojiti u broću
bubina — augmentativ od buba; znači što i buba
budža (ar.) — 1. rupa, jama; 2. zatvor
bugarija — vrsta narodne tambure, slična šargiji
bujruntija, bujrultija, bujruldija (buruntija) (tur.) — naredba, zapovjedno pismo paše, valije
bukagije (tur.) — okov na nogama zatvoreniku u tamnici
Bukovina — pokrajina na sjevernom podnožju Karpata
bula (tur.) — 1. muslimanska žena; 2. udata žena
bulja — kukuruzno zrno na vatri raskokano, kokica
buljuk (tur.) — 1. četa vojske, kompanija (kod janjičara obično sto ljudi); 2. odred, dio, razdjeljak; 3. jato, skupina, grupa
buljukbaša, buljubaša, buljumbaša (tur.) — 1. u janjičara zapovjednik buljuka, oficir u rangu juzbaše, kapetana; 2. vodnik, zapovjednik jednog buljuka uopće
burmut (tur.) — duhan u prahu koji se upotrebljava ušmrkavanjem

butum, butun (tur.) — sav, čitav cio
carevica — sitan novac
cekin (tal. zecchino, prema Zecca — kovnica u Veneciji) — dukat, zlatnik
credo v. kredo
cvancik (njem.) — nekadašnji novac od dvadeset krajcara
čador, šator (pers.) — šator
čakija (tur.) — džepni nožić, perorez
čakšire (tur.) — vrsta istočnjačke muške donje odjeće sa dugim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane. Prave se od čohe ili sukna.
čalma (tur.) — platno omotano oko fesa ili koje druge slične kape, saruk, ahmedija
čanak (tur.) — drvena zdjela
čaratanija — radnja gatareva
čarati — gatati
čardak (pers.) — 1. kuća okružena baščama, dvorac, ljetnikovac; 2. drvena zgrada na stubovima; 3. velika soba na spratu sa lijepim vidikom; u Srbiji sporedna zgrada ili trijem (doksat)
časlovac — obredna knjiga u pravoslavnoj crkvi; u starim srpskim školama udžbenik za sticanje pismenosti
čatal (ćatal) (tur.) — dvostruki ular ili uzda sa dva povodca koja služi za ukroćenje silovita konja
čatija v. čatkija
čatkija, čatija (tur.) — 1. tanko svileno platno kojim se pokriva nevjesta (mlada), duvak; 2. vrsta ženskog prekrivača
čauš (tur.) — 1. U prvo doba osmanlijske države čauši su imali rang oficira, te su bili carski pobočnici i javeri (ađutanti). U janjičarskoj vojsci čauši su bili niži zapovjednici, i to čauši podnarednici, a baščauši i čaušbaše narednici i vodnici. Čauši su kao prenosioci naredaba u službi cara, paše, vezira i ostalih viših zapovjednika. 2. čauši su bili i u sastavu turske vojne glazbe; 3. pomoćnik ćehaje u zanatlijskoj organizaciji, esnafu, koji je izvršavao naloge ćehaje; 4. čuvar telegrafske linije; 5. vođa svatova koji se brine o redu u svatovima; 6. šaljivčina koji razveseljava svatove i goste na svadbi
čavlen — čavlen put, put kuda (čavlima) potkovani konji idu
čavlenik — put kud (čavlima) potkovani konji idu
čebedžija v. ćebedžija
čehra (pers.) — lice, izgled lica, fizionomija
čeiz, čejiz, čejz (ar.) — djevojačka oprema koju nevjesta donosi u mladoženjinu kuću
čekrk (tur.) — 1. mašina na kojoj se izrađuju predmeti od drveta; 2. sprava za dizanje tereta; 3. naprava za sukanje prediva; 4. uopće ono što se vrti i okreće kao čekrk
čelebija (tur.?) — gospodin, otmjen i lijepo odgojen čovjek, titula mladića plemićkog roda

čelenka (tur.) — vrsta perjanice napravljena od zlata ili srebra u obliku spojenih pera, ponekad ukrašena dragim kamenjem.
čemerli — gorak, čemeran
čengele (pers.) — 1. gvozdene kuke; 2. vješala napravljena od gvozdenih kuka
čengija (pers.) — kafanska igračica, plesačica
čeprkuša — brbljavo čeljade žensko ili muško
čibuk (tur.) — kamiš, cijev sa lulicom na jednom kraju koja služi za pušenje
čifluk, čiftluk, čitluk (čivlak) (pers.-tur.) — vrsta feudalnog posjeda koji gospodar obrađuje sam ili ga daje u zakup čifčiji
čifluk-sahibija, čitluč-sahibija (pers.-tur.-ar.) — gospodar, vlasnik čifluka (aga, beg)
čivt (pers.) — 1. par, dvoje; 2. táko
čifta (pers.) — udarac konja, mazge ili magarca stražnjim nogama
čiftijane, čintijane, čivtijane (pers.-tur.) — ženske gaće, vrsta dimija; dodatne nogavice pri dnu dimija koje su od drukčijeg platna od onog u dimija
Čifut, Čifutin (Čivut, Čivutin) (jevr.) — 1. Jevrej; 2. škrtac
čilaš (tur.) — pjegav, bobičast konj
čit (tur.) — šarena pamučna tkanina, basma, cic
čitluk, čitluk-sahibija v. čifluk, čifluk-sahibija
čiviluk (tur.) — vješalica
čoha, čoja (pers.) — sukno bolje vrste, mekše i ljepše
čomaga (tur.) — toljaga, batina sa kvrgom (čvorom) na jednom kraju
čunak (pers.) — 1. vodovodna cijev; 2. maleno izdubeno korito u kojem se nalazi namotana cijev, koje se prilikom tkanja na stanu probacuje kroz uvodne niti s jednog kraja na drugi
ćaba (ar.) — 1. hodočašće do Ćabe; 2. svetilište uopće, u pravom i prenesenom smislu
ćage (per.) — 1. papir, hartija; 2. napisano pisance, potvrda; 3. papirni omot u kom se u trgovini drži pamuk, omot kupovnog pamuka
ćahabeg v. ćehaja
ćar (pers.) — dobitak, zarada
ćebedžija (čebedžija) (tur.) — zanatlija koji se bavi valjanjem, izradom ćebadi
ćefenak, ćepenak (tur.) — krilo, kanat starinskog dućana koje služi mjesto vrata
ćehaja (ćeaja) (pers.) — 1. pomoćnik, zastupnik vezira, paše, defterdara ili kojeg drugog velikodostojnika u Turskoj Carevini; 2. cehmajstor, starješina jednog esnafa
ćehra v. čehra
ćemane, ćimane (pers.) — violina

ćemerli (pogr. čemerli) (pers.-turski) — sagrađeno na ćemer, na svod
ćenar (pers.) — 1. rub, okolica, ivica, kraj, prikrajak; margina; 2. kraj, krajina, periferija; 3. vrsta prostirke: uski ćilim, struka, koja se prostire po krajevima sobe da pokrije praznine koje ćilim nije pokrio; 4. vrsta beza, pamučnog platna, koji ima okolicu, odnosno znak na rubovima, te odjeća od tankog beza
ćiftijane (pogr.) v. čiftijane
ćispet, ćisvet, kisvet (ar.-tur.) — odjeća, odijelo; gizda
ćitab, ćitap, kitab (ar.) — knjiga; zakon; knjiga koja sadrži vjerska učenja i propise, kur'an, biblija
ćopekluk, kopekluk (tur.) — pasjaluk, obijest
ćorda, đorda (pers.) — sablja
ćoso, ćosa (pers.) — 1. muškarac rijetke brade i brkova, ili u koga ne rastu brada i brkovi, abarbis; 2. mudar čovjek, lukavac
ćufter (tur.) — vrsta slatkog jela koje se pravi od grožđanog mošta
ćulum (pers.) — topuz, buzdovan
ćulumak (pers.) — mali topuz, mali buzdovan
ćumez (tur.) — kokošinjac
ćurak (tur.) — muški kaput postavljen i opšiven krznom, bunda, kožuh
ćurčija (tur.) — 1. obrtnik koji pravi ćurkove i druge krznene predmete; 2. trgovac krznom, krznar
dabulhana, dabulana, davulhana, daulhana (dambulhana, danburana) (ar.-pers.) — banda, glazba koja se sastoji od daulbasa, ili talambasa, bubnjeva i zurli. Nekad se i jedan ili dva od ovih instrumenata naziva dabulhana.
dahija, daija (tur.) — silnik koji je neddiscipliniran u odnosu na vlast i državne zakone, a tiranin prema narodu
dahira v. daira
daidža, dajidža dajdža (tur.) — ujak, materin brat
daira (dahira) (ar.) — 1. dvorana cara ili velikaša za vijećanje ili za primanje; službena kancelarija, ured; 2. skup, zbor; 3. sazivanje i sabiranje džinova (demona)
damar (tur.) — žila (arterija i vena); živac, bilo, puls
daulbaz, daulbas, davulbaz, talambas, talanbas, tulumbaz, dovulbas (ar.-pers.) — 1. naročita vrsta bubnja od tuča u obliku čanka ili duboke ćase sa razapetom kožom; 2. bubanj uopće
definitor (lat.) — jedan od najviših činova u katoličkoj redovničkoj hijerarhiji (uz bok provincijala)
Delfi — starogrčko proročište u kojem je proricala Pitija
delfički orakul — delfijsko proročište
demiskija, demišćija v. dimiskija
demir (tur.) — 1. gvožđe, željezo; 2. gvozdena šipka u prozorskih rešetaka: »demir pendžer« = prozor koji ima željezne rešetke

derviš (pers.) — 1. pripadnik derviškog reda, sekte (tarika). Derviške sekte ili tarici su razni načini vršenja pobožnosti putem specijalnih obreda; skroman, povučen i pobožan čovjek

dever (ar.) — 1. borba kroz život, borba sa životnim nezgodama, život pod slabim okolnostima, kuburenje; 2. životno zbivanje, životne tegobe, zaokupljenost životnim brigama; 3. muka, nevolja, neugodan doživljaj

devlet (devljet) ar.) — 1. carevina, carstvo, država; 2. car; 3. sreća, zadovoljstvo, blagostanje

dijakritički znak (grč.) — nadredni znak na slovima kojim se razlikuju jedna od drugih (znak za razlikovanje š, č od s, c itd.)

dilber (pers.) — 1. kao imenica: dragan, ljubljenik, ljepotan; 2. kao pridjev — lijep, krasan, zanosan

dimiskija, dimiškinja, dimišćija, demiskija, demišćija, damaskinja (ar.) — sablja izrađena u Damasku

din (pers.) — vjera, vjerozakon

din-dušman (pers.) — vjerski neprijatelj; zakleti neprijatelj; zakleti protivnik

dipliti — svirati u diple

dirluk (tur.) — plata, egzistencija; ono što je potrebno za izdržavanje

dišari! dišeri! dišer! (tur.) — napolje! van!

divan (ar. i pers.) — 1. vijeće, skupština, cavjet; carsko ili vezirsko vijeće, državni savjet; 2. dvor, kuća; carski dvor, carsko prijestolje, dvor vezira ili paše; 3. razgovor, besjedenje; riječ; 4. vrsta sofe, kanabeta, otoman, sećija; 5. zbornik ili zbirka pjesama;

divanija (pers.) — blesast, sulud, lakouman

divit (ar.) — pernica sa tintarnicom zajedno

dizdar, dizdarac (pers.) — zapovjednik tvrđave, zapovjednik utvrđenog grada

dizgin, dizđin (dizgen, dizgun) (tur.) — kajiš, kožni povodac od uzde

dram (grč.) — mjera za težinu: 1/400 oke, tačnije: 3,207 grama

dolaf, dolap (pers.) — 1. nepomični ormar sa policama, pričvršćen uza zid ili uzidan u zidu; postrojenje za navodnjavanje, kolo na rijeci

dolama (tur.) — vrsta starinske muške i ženske nošnje, slična kaputu, od ljubičaste (mor), zelene ili crvene čohe, sa dugim rukavima koji su zatvoreni ili razrezani, otvoreni (sa čevkenima), tako da vise ili se straga sapnu jedan za drugi da ne smetaju i da su ruke slobodne. Obično je do koljena, a može biti i duža. Dolamu su nosili janjičari, a kasnije je dobila značaj svečane narodne nošnje.

dova (ar.) — 1. molitva bogu; 2. blagoslov

dovu činiti — moliti se bogu

Druzi — narod u južnim dijelovima Sirije i Libanona, u etničkom pogledu Arapi

đukat (tal.) — zlatnik, cekin; zlatni novac
đuman (tur.) — 1. dim, magla; prašina; 2. fig.: briga, zamagljenost misli, kao polusan
duvar (pers.) — zid
džada (ar.) — cesta, drum, put
džamadan, džemadan (pers.) — vrsta muškog zatvorenog prsluka koji se oblači na anteriju ili košulju; pravi se od čohe ili kadife, a ukrašen je gajtanima, srmom i dr.
džanum (pers.-tur.) — uzrečica: dušo si mi draga, dušo draga
džebhana, džebana, džepana (ar.-pers.) — municija, oružna sprema
džeferdar, džeferdan, dževherdar (dževerdar, dževerdan, džehverdar, džehvedan) (pers.) — vrsta starinske puške ukrašene sedefom i dragim kamenjem
džehenem (džeenem) (jevr.) — pakao
dželep (ar.) — stado, krdo stoke
džemat (ar.) — 1. skupina, društvo, zajednice; 2. skup ljudi koji zajednički obavljaju molitvu; 3. muslimanska vjerska općina; područje jedne džamije, ili jednog imama, ili jednog muhtara (starješine mahale); općina uopće
Dženjak, dženak, džanak, dženek (pers.) — bitka, okršaj, borba
dževab, dževap (ar.) — odgovor
džilit (ar.) — 1. kratak štap sa kvrgom na jednom kraju kao u topuza (zapravo čomaga) koji konjanici u istoimenoj igri bacaju jedan na drugog kao što se baca koplje; 2. vrsta konjičke igre
džilitati se — 1. bacati se džilitom; 2. fig. skočiti, baciti se tijelom
džin (ar.) — 1. nevidljivo duhovno biće, duh, demon; 2. div; 3. fig. udarljiv i nemiran, ali dosjetljiv i bistar čovjek ili dijete
đakon (grč.) — crkvena osoba koja još nije rukopoložena za svećenika
đaur, đaurin, đavur (pers.) — nemusliman, nevjernik; kršćanin
đeisija, đejisija, đejsija (tur.) — odjeća, ruho, odijelo
đela, gela (tur.) — hodi, izvoli, dobro došao
đemija, gemija (tur.) — lađa, brod
đerdan, gerdan (pers.) — ogrlica
đerđef, đerđev (tur.) — drvena naprava: okvir četverougaonog oblika na kojem je razapeto platno po kome se veze
đogat, đogo (tur.) — bjelkast konj, bijelac, bjelaš
đul (pers.) — ruža, ružica
đulsija, đuls (pers.-tur.) — razvodnjeni ekstrakt ruže, ružina vodica
đumišlija (tur.) — srebren predmet

đumruk (đumluk) (lat.) — carina, trošarina, taksa za prolaz
đumrukdžija, đumrugdžija (đumlugdžija) (lat.-tur.) — carinik, trošarinac
đuvegija, đuveglija (tur.) — mladoženja
đevez (tur.) — zatvorenocrven, crveno-ljubičast
đuzel (tur.) — 1. lijep, krasan; 2. ljepotica, dragana
efendija i efendi (grč.) — 1. gospodin, gospodar; 2. titula muslimanskog svećenika ili vjerski obrazovanog Muslimana
egav v. herav
eglen (jeglen) (tur.) — razgovor, sobet, zabava u prijateljskom razgovoru
ekmekčija, ekmeščija ,ekmedžija (tur.) — pekar
elbet, elbete, elbetena; helbet, helbete, helbetena (ar.) — 1. svakako, sigurno, bez sumnje; 2. eda, jada, nadat se
endek v. hendek
eparhija (grč.) — crkveno-administrativni okrug pod upravom episkopa
episkop (grč.) — biskup, treći stupanj pravoslavne hijerarhije (viši od đakona i jereja), osoba koja rukovodi svećenstvom jednog crkveno-administrativnog okruga
Erdelj — Transilvanija, Sedmogradska, oblast u Rumunjskoj. Omeđena na istoku pristrancima Istočnih Karpata, na jugu Južnih Karpata, na zapadu Zapadnorumunjskim gorama
esap, esapiti v. hesab, hesabiti
eski, ešći (tur.) — star
evlija (ar.) — sveti čovjek, »dobri«
ezan (ar.) — poziv (zov) na molitvu koji upućuje (uči) mujezin na arapskom jeziku sa džamijske munare
faklja — nakit na kalpaku, ne zna se kakav
ferman (verman) (pers.) — 1. sultanov ukaz, sultanova naredba, carska zapovijest; 2. fig. dugačko pismo
fermen (tur.) — dio stare narodne nošnje, vrsta prsluka, od čohe, kadife ili šajaka, izvezen gajtanima, sprijeda sasvim otvoren i ne skopčava se
fes (ar.) — kupasta kapa bez oboda koju nose Muslimani
feslidan, fesliđen, fesligen (feslidžan) (grč.) — bosiljak
feth, fet (ar.) — 1. osvajanje, osvojenje; 2. tursko osvojenje Bosne
fetva (ar.) — pravno rješenje ili uputa (decizija) dana u obliku odgovora kako da se riješi izvjesno šerijatsko pitanje
findžan, fildžan (pers.) — šoljica za crnu kafu
fino-fes (tal.-ar.) lijepi fes
fišek (tur.) — 1. naboj, metak za pušku; 2. papirnata kesica
forteca (tal. fortezza) — tvrđava
fučija (grč.) — drvena posuda slična burencetu u kojoj se drži voda, pekmez i sl.
fudljika — drvo od koga se pravi čibuk
fundacija (lat.) — zaklada, zadužbina, fond

gabela (tal.) — carina, trošarina, dažbina; mitnica, malta
gadar (ar.) — nasilje, pohara; upropašćenje, šteta, zlo
gajret (gairet, garjet) (ar.) — nastojanje, zauzimanje, revnost; pomoć; zagrijanost, privrženost
gajtan (grč.) — pamučna ili svilena upredena ili pletena vrpca koja služi za porubljivanje i ukrašavanje odjeće
galera v. galija
galija (tal.) — starinski brod na vesla na kome su veslali kažnjenici
galonja — galičast vo
gela v. đela
gloria (lat.) — stavak misne skladbe
gne — gospodine (skraćenica)
gobelja — naplatak, klin što drži naplatke u točka jedan za drugi
greblje — groblje
groš (lat.) — turski sitni novac od 40 para (akči), odnosno od 1/100 lire vrijednosti
haber (habar, aber) (ar.) — 1. vijest, glas, obavijest; 2. saznanje, pojam; mar, osjećaj
haberdar (aberdar, haberdak) (ar.-pers.) — 1. vjesnik, glasonoša, glasnik; 2. top ili puška »oglasnik«, »obavještajac«
hadet v. adet
hadum, hadumac (adum, adumac) (ar.) — evnuh, uškopljenik
hahambaša (jevr.-tur.) — veliki rabin
hair, hajir, hajr (air, ajir, ajr) (ar.) — 1. sreća, dobro; 2. dobrota, korist; 3. dobro djelo dobrotvorna ustanova, zadužbina
hair! (air!) (ar.) — ne!
hajati — mariti za koga ili što
hak (ak) (ar.) — 1. pravo, pravda, istina; 2. zasluga; 3. određeni dio prinosa zemlje koji je čifčija davao vlasniku zemlje — agi ili begu
halaliti (alaliti) — 1. oprostiti; 2. pokloniti
halka, alka (ar.) — 1. kolut, karika, obruč; 2. krug; 3. burma, vitica
ham — ajam, prednji kraj od samara, što stoji upregnutu konju oko vrata
hamajlija (amajlija, amalija) (ar.) — 1. zapis zavijen u platno ili kožu, obično u obliku trokuta, koji se nosi uza se privezan na mišicu ruke, obješen o vratu ispod odijela ili prišiven na odjeću; amulet, talisman; mjesto zapisa može biti zavijena i neka druga stvarčica koja, po narodnom vjerovanju, štiti od uroka, bolesti i drugih nezgoda; 2. mala knjižica sa izrekama iz kur'ana i molitvama na arapskom jeziku
hamal (amal) (ar.) — nosač
han (an) (pers.) — zgrada koja služi za prenoćište
handžija (andžija) (pers.-tur.) — onaj koji drži han
haps (aps, apst, havs, havst, avs, avst) (ar.) — zatvor

harač, harč (arač, arč) (ar.) — 1. trošak, izdatak
harač (arač) (ar.) — glavarina, vrsta ličnog poreza koji se za turske vladavine ubirao od muškaraca nemuslimana
haračlija (aračlija) (ar.-tur.) — onaj koji ubire harač, poreznik
harambaša (arambaša) (ar.-tur.) — vođa hajduka, hajdučki poglavica, strješina hajdučke čete; vođa odmetnika, razbojnika
haramija (aramija) (ar.) — razbojnik, bandit; hajduk
harčiti, arčiti — trošiti
harem (arem) (ar.) — 1. žensko odjeljenje u muslimanskoj kući, gdje je stranim muškarcima zabranjeno ulaziti; 2. odrasla ženska čeljad, žena, domaćica; 3. ograđeno džamijsko dvorište koje je često jednim dijelom i groblje
haremluk (aremluk) (ar.) — 1. žensko odjeljenje u muslimanskoj kući. Stare muslimanske kuće imale su odjeljenje za žensku čeljad »harem« ili »haremluk« u koju strani muškarci, koji nisu ukućani ili srodnici, nisu zalazili, i muško odjeljenje »selamluk«, gdje su se primali gosti muškarci; 2. groblje, osobito groblje uz džamiju
harluk, arluk (ar.-tur.) — vrednoća, valjanost
hasura (asura) (ar.) — prostirač ispleten od meke trstike, šaše ili rogozine
haša (aša) (ar.) — lijepo ukrašen vezeni konjski pokrivač kojim se pokriva sedlo i sapi konja
hašluk (ašluk) (ar.-tur.) — trošak; novac za trošenje, novac za podmirenje troškova
hat v. at
hatar, hator, hater, hatur (atur, ator, hajter, ajter) (ar.) — 1. misao, pamet, pamćenje, sjećanje; 2. ljubav, volja, želja; 3. žao (mi je); 4. pristrasnost
hatardžija, haterdžija, hatordžija, haturdžija (ar.-tur.) — onaj koji radi po hataru, tj. pristrano, po svojoj ličnoj naklonosti
hatihumajun (ar.-pers.) — svečana povelja (ferman) turskog sultana (prvobitno vlastoručno sultanovo pismo). Poznat je Hatihumajun sultana Abdul-Medžida od 18. 2. 1856. g. kojim se garantuju vjerske slobode hrišćana u Turskoj Carevini
hatišerif (ar.) — isto što i hatihumajun
haznadar, haznedar (aznadar) (ar.-pers.) — čuvar riznice, blagajnik
hazreti (ar.) — sveti, uzvišeni, poštovani
hazurola (hazurala, azurola, azurala) (ar.-tur.) — spremni da ste, spremajte se!
hendek (endek, jendek) (pers.) — opkop, rov iskopan oko zidina utvrđenog grada
herav, herlav, hegav, erav, erlav, egav (tur.) — kao pridjev: kriv, iskrivljen, nagnut na jednu stranu; 2. kao prilog: krivo, nakrivo

hesab hesap (esab, esap, jesap) (ar.) — račun, broj, procjena
hindat v. indat
hizmet (izmet (ar.) — služba, dvorba, podvorenje, usluga
hodža (odža) pers.) — muslimanski svećenik; vjeroučitelj
hojrat, horjat, hojratin, horjatin (ojrat, orjat, hurjat, ojratin, orjatin) (ngrč.) — prost čovjek, seljak, neotesanac, prostak
horda (tur.) — 1. kod skitničkih plemena zajednica od nekoliko porodica; 2. fig. divlja gomila ,neobuzdana rulja, čopor
hošđeldija, hožđeldija, hošgeldija, hožgeldija (pers.-tur.) — dobrodošlica
hrisovulja (grč.) — zlatna bula, vrsta vladarskog pismenog akta velike vrijednosti
hrka (ar.) — gornja haljina od raznih tkanina, naložena pamukom i prošivena, pamuklija
hrkać, rkać — ovako kršćani u Dalmaciji zovu rišćane
hrz, herz v. rz
hutman (njem.) — rudar
ibrišim (pers.) — 1. vrsta svilenog konca; 2. »ibrišim-pamuk«, najtanji i najfiniji pamuk; »ibrišim-kajasa« — kajasa od ibrišima
ićindija, ikindija (jećindija, jekindija) (tur.) — treća po redu dnevna molitva muslimana. Obavlja se oko sredine vremena između podneva i zalaza sunca. Isto se zove i dio dana kada se molitva obavlja.
ićituglija, ićtuglija (tur.-pers.) — 1. paša sa dva tuga; 2. fig. čovjek sa dvije žene
iftira (ar.) — potvora, kleveta, objeda
ilam (ar.) — sudska odluka koju izdaje kadija; zvanično rješenje
ilika, ilike (tur.) — rupica ili petlja na odijelu za koju se zakopčava dugme. Radi ukrasa, ponekad su izrađene od gajtana ili kakvog metala.
imam (ar.) — 1. muslimanski svećenik koji predvodi zajedničku molitvu; 2. lice koje rukovodi zajedničkim klanjanjem (molitvom); 3. titula velikih islamskih učenjaka;
iman (ar.) — vjerovanje u jednog boga
inad, inat (ar.) — kapric; prkos, tvrdoglavost, upornost u protivljenju; svađa, zavada
indat imdat (hindat) (ar.) — pomoć (u novcu, hrani, ljudstvu, vojnoj opskrbi)
inkvizitor (lat.) — član suda inkvizicije; okrutan čovjek, mučitelj, strog sudac
investitura (lat.) — uvođenje u posjed ili pravo
Ipek (tur.) — Peć
istifan, istivan (grč.) — mladinski, nevjestinski vijenac
istolkovati — istumačiti
išaret (ar.) — gestikulacija; predosjećaj, znak
izmet v. hizmet

izun (izum) (ar.) — dozvola, dopuštenje, privola, pristanak
jabandžija (jebandžija) (pers-tur.) — stranac, tuđin
jacija (tur.) — 1. vrijeme (doba) oko dva sata poslije zalaza sunca, kada se klanja istoimena muslimanska molitva; 2. noćna muslimanska molitva koja se klanja oko dva sata iza zalaza sunca. (U narodnim pjesmama spominju se prve ili male jacije, dva sata iza zalaza sunca, i kasne ili velike jacije, doba iza pola noći do prije zore, u koje se može moliti ova molitva.)
jafta (japta, javta, jalta) (pers.) — 1. tabla sa natpisom; cedulja, etiketa, pismeni raspored; 2. odjeljenje, odred, grupa; grupa sela koja pripadaju manjoj općini ili džematu
jagluk (jaglak, jaglek) (tur.) — duguljasti rubac od finog beza zlatom izvezen na jednom uglu
Jaguman — muško ime izmišljeno u narodnoj zagoneci
Jahudija v. Jehudija
janjičari, jenjičari, janičari, janjičar (tur.) — poznati rod turske vojske koji je osnovao sultan Orhan 1328. g. U početku su vojnici regrutirani od pomuslimanjenih hrišćana. Ukinuti su uvođenjem nizama 1826. g. za vlade Mahmuda Drugog.
jaramaz, jaramazin (tur.) — nevaljalac, nepristojan, nemiran, nestašan
jàrak (tur.) — oružje, bojna oprema
járak (tur.) — prokop za odvođenje vode
jaran (pers.) — prijatelj, drug
jarina — vuna od jaganjaca
Jasija — Jaš
jatagan (tur.) — dugi krivi nož poput sablje koji se nosi za bensilahom; handžar
jauklija (tur.) — draga, voljena djevojka, odabranica
javta v. jafta
jazija (tur.) — 1. pismo, pisanje, natpis, ono što je napisano; 2. u kovanog novca ona strana na kojoj je brojem označena vrijednost
jazuk (tur.) — 1. šteta; 2. šteta! žalibože! na sramotu!
ječerma (tur.) — dio muške nošnje
jedek (tur.) — 1. povodac od julara; uže kojim se vodi konj u povodu; 2. dugo uže za pripinjanje konja, da može pasti na livadi, a da ne pobjegne; 3. uže, konopac; 4. rezerva, ono što se drži u rezervi za slučaj potrebe, osobito konj koji se u povodu vodi kao rezerva; igra »jedeka«: podijele se igrači na dvije grupe, pa jedni vuku konopac na jednu stranu, drugi na drugu.
Jehudija (Jahudija) (jevr.) — Jevrejin
jemenija (emenija) (ar.) — rubac (marama, od tankog platna, išarana granama, kojim se povezuje glava
jenjičari v. janjičari
jerban — ždral (u zagonetkama)
jol (tur.) — 1. put, staza; 2. staza kod mutapčija

jol-teskera (tur.-ar.) — propusnica, pasoš
jular, ular (grč.) — oglavina i povodac za konja od užeta
juzbaša (tur.) — kapetan, zapovjednik buljuka
kabil (ar.) — 1. mogućan; 2. moguće
kabul (ar.) — primljen, uslišan, prihvaćen
kadar, kader (ar.) — mogućan, sposoban, koji je u stanju da nešto učini
kadifa (ar.) — svilena baršunasta tkanina; svileni rutavi samt
kadija (ar.) — šerijatski sudija
kadiluk (ar.-tur.) — 1. kadijsko zvanje; 2. nadležno područje jednog kadije, srez
kaduna, kada, kade (tur.) — gospođa, ugledna žena; dobra domaćica
kahve-odžak, kahvodžak (ar.-tur.) — 1. otvoreni odžak koji služi samo za kuhanje kafe; 2. manja soba u društvenim prostorijama ili ustanovi u kojoj se kuha kafa
kaik, kajik, kajak (tur.) — čamac, čun
kail, kajil (kaio) (ar.) — sporazuman, spreman, voljan
kaima, kajima (ar.) — turski papirni novac
kain, kajin (tur.) — šura, ženin brat
kajasa i kajas (tur.) — kožna uzica; remen
kajda (ar.) — 1. melodija; 2. muzička nota
kajmekam, kajmakan (ar.) — zastupnik vezira ili valije u jednom upravnom području ili u nekoj dužnosti; sreski načelnik
kajsar, kajser (lat.) — crveni sahtijan, crveno obojena učinjena kozja koža
kalac — mlada trava
kalajdžija (tur.) — obrtnik koji kalajiše suđe
kalauz, kalavuz (tur.) — 1. putovođa, vodič; 2. poseban ključ kojim se može otvoriti svaka brava
kalčine (tal.) — dokoljenice od abe, suknene bijele dokoljenice koje se nose u čizmama
kaldrma (grč.) — kamenom popločan put ili avlija
kalem, kalam (grč.) — 1. olovka, pero od trstike; 2. mosur, cijev, cjevčica za namotavanje niti, konca, žice; 3. cjepivo, navrtak kojim se voćka oplemenjava; mlada oplemenjena biljka; 4. alatka od čelika za šaranje
kalež (lat.) — čaša osobita oblika koja se upotrebljava pri bogoslužju u katolika, u pravoslavnih putir
kalpak (tur.) — 1. vrsta kape: vojnička kapa kod koje je obod od krzna; 2. kaciga
kamiš (tur.) — trstika, štap od dugog čibuka, čibuk
kanat (tur.) — krilo
kantar (lat.) — starinska sprava za mjerenje težine
kapidžija (tur.) — vratar
kapija (tur.) — 1. vrata; 2. fig.: dvor (carski)
kapudanpaša (tal.-tur.) — ministar mornarice u Turskoj Carevini

karaduzen (tur.) — vrsta male tambure od četiri žice
karan — kola
kasaba (ar.) — varoš, manji provincijski grad
kaštiga (lat.) — kazna
katana (madž.) — husar, naoružani vojnik — konjanik
katmer (tur.) — cvijet karanfil, Dianthus L.
katura (tur.) — mazga
kauk (tur.) — kapa od debele vunene ili pamučne tkanine oko koje je omotana uska čalma
kaur, kaurin (pers.) — 1. isto što i đaur; pokatkad ova riječ označava katolike ili Latine
kavaz (gavaz) (ar.) — stražar, pandur; sudski pozivar; tjelohranitelj kod velikodostojnika, naročito kod stranih diplomatskih predstavnika u Turskoj Carevini
kazan (pers.) — veliki bakreni kotao koji ima sa strane ručke za nošenje
kerep (madž.) — 1. skela od više povezanih lađa; 2. dno ili lađa na kojoj stoji mlin
kesedžija, ćesedžija (tur.) — 1. onaj koji siječe, koji odsijeca; 2. fig.: junak, dobar borac
kesim, ćesim (tur.) — najam, najamnina; ugovor o davanju krave na ishranu i korišćenje, s tim da zakupac ima da plati vlasniku izvjesnu količinu mliječnih proizvoda, prema pogodbi. Kesimom se naziva i onaj mliječni proizvod koji vlasnik prima. Obično se kesim daje u maslu. Priplod od krave koja je data »na kesim« ili »pod kesim« polove, prema običaju, ako nije što drugo ugovoreno, vlasnik i zakupac.
keva — 1. velika drvena kašika za zahvatanje brašna; 2. štap savijen na vrhu
kika — kosa, perčin, pletenica
kiridžija, ćiridžija (ar.-tur.) — kirijaš, onaj koji s konjima i kolima prevozi robu uz nagradu
kismet, krsmet (ar.) — sudbina
kirije elejson (grč.) — »Gospodine smiluj se«; prve riječi katoličkih litanija i početni, pristupni dio mise; često i naziv muzičkih kompozicja koje prate jutarnje bogoslužje
klerik, klirik (grč.) — učenik bogoslovije, svećenički pripravnik
kleđen, kleden — u narodnoj zagoneci — nos
klember — zvono, u narodnoj pripovijeci
kolan (tur.) — 1. jednostruki ženski pojas; 2. jednostruki muški pojas; 3. konjski pojas koji drži sedlo ili samar čvrsto uz konja
kolegij, kolegijum (lat.) — 1. službeno određena grupa osoba koje sačinjavaju neki administrativni, upravni ili savjetodavni organ; 2. predavanja iz jednog predmeta na visokim školama
kolonel, kolonelo — pukovnik
kolumna (lat.) — stupac, štampana strana

komac — strmen, strmac, strmenica
konak (tur.) — 1. prenoćište, noćište; 2. jednodnevno putovanje, dan hoda; 3. bolja kuća, kuća kakvog uglednog domaćina; 4. zgrada valije ili kojeg drugog visokog turskog upravnog ili vojnog zapovjednika; saraj, dvor, rezidencija; 5. muško odjeljenje; muška kuća
konakdžija, konagdžija (tur.) — onaj koji je zanoćic kod drugog, gost na prenoćištu, konačar
koncesija (lat.) — ugovor kojim država ili municipalna vlast pod određenim uvjetima daje na korišćenje poduzeća ili zemlju s pravom vađenja korisnih ruda, gradnje poduzeća itd.; dopuštenje, ustupanje, ustupak, povlastica
konzistorija (lat.) — 1. vijeće kardinala; 2. savjetno vijeće biskupovo u stvarima uprave biskupije; 3. vrhovna duhovna vlast
kopča, kovča (tur.) — sprava, sveza, metalna kukica i mali metalni kolutić za koji se kukica zadijeva
koporan (tal.) — 1. gornji kaput od domaćeg sukna; 2. vojnička bluza
koran v. kur'an
košer (hebr.) — čist, prihvatljiv; prema židovskim ritualnim propisima dopušteno i priređeno jelo
krajcar (njem.) — sitan mjedeni novac u nekadašnjoj Austro-Ugarskoj, stoti dio forinte; naši izrazi: novčić, križak, križar
kramar (njem.) — trgovčić, sitničar
kr'at, krhat i kr'atat, krhatat (tur.) — konj zelenko, konj sivac
kratelj — kolera
krk (tur.) — četrdeset
krome — osim
kršla (tur.) — vojnička kasarna
krzli (tur.) — crven
krvarina — globa za učinjenu krv, za ubojstvo
kubura (tur.) — 1. mala puška koja se puni barutom; 2. kožna torba (futrola) pričvršćena na sedlu u kojoj se drži mala puška; 3. uski dugi hodnik ili natkriveni prolaz koji spaja pojedina odjeljenja u kući sa drugom manjom zgradom i koja služi kao kuhinja ili muško odjeljenje; 4. od kamena ozidan ili od drveta napravljen sanduk kockastog oblika, oblika humke na grobovima velikana. Drvene kubure u turbetima pokrivene su zelenom čohom. 5. fig.: tegoba, teškoća, nevolja, nedaća; slabo životno stanje
kulaš (tur.) — konj sivopepeljaste boje, konj boje olova, mišje boje
kulćehaja (tur.) — sultanov izaslanik s posebnim ovlašćenjima

kuluk (tur.) — 1. besplatan lični fizički rad za državu na izgradnji puteva, cesta, utvrđenja itd.; 2. težak rad bez direktne koristi za onog koji taj rad obavlja
kumaš (ar.) — vrsta starog svilenog platna, stari svileni atlas
kumašli (ar.-tur.) — svilen, od kumaša izrađen
kumrikuša (ar.-tur.) — ptica gugutka, vrsta grlice
kupula — kupola
kurada (tur.) — rđavo kljuse, kljusina
kur'an (koran) (ar.) — muslimanska sveta knjiga koja, po islamskom vjerovanju, sadrži božju objavu, objavljenu preko Muhameda
kurdelj, gurdelj i kurdela (tal.) — traka, pantljika, vrpca
kuvet (kuhvet) (ar.) — 1. snaga, sila, jačina; 2. fig.: vojna oprema
kuzo — posuda napravljena od kore drveta
kvartir (franc.) — 1. stan, nastamba; 2. vojnički logor
lagum (pers.) — mina
lahur (laur) — vrsta tanke fine vunene tkanine kao delin, koja se uvozila sa istoka
laik (grč.) — svjetovnjak, čovjek koji ne pripada svećeničkom staležu
láik, lájik (ar.) — dostojan, koji čemu odgovara, kome što pristoji
lakomica — lakoma ženska glava; žlijeb kojim teče voda u badanj; lijevak; vrh u raonika
lala (pers.) — 1. dvorski dostojanstvenik, carski dvorjanik, carski miljenik; 2. odgojitelj i pazitelj djece
lama (tal.) — 1. lim; 2. pokov na pušci; 3. turpija, pila
leđen, legen (leđan) (grč.) — lavor za umivanje, odnosno za pranje ruku
levit (hebr.) — 1. Židov iz plemena Levijeva iz kojega su isključivo uzimani svećenici; 2. svećenik
licej (lat.) — srednja škola
londža (tal.) — 1. mjesto (u kući ili izvan kuće) gdje se održavaju sastanci, gdje se sjedi, razgovara, vijeća ili pije; 2. mjesto gdje se sastajao odbor i esnafska skupština, a tako se nazivao i sami odbor esnafa i esnafska skupština; 3. skupština, vijeće, sjednica; 4. trijem, terasa, hladnjak
lumbarda (tal.) — starinski top
lunta (njem.) — vatreno oružje koje se palilo na fitilj
madžarija (madž.-ar.) — madžarski zlatnik koji se i danas kao dukat nalazi u prometu, a upotrebljava se kao ženski nakit
magaza (ar.) — magazin; dućan sazidan od kamena, podrum
mahala (maala, mala) (ar.) — 1. dio grada ili sela, gradska četvrt, zaselak; 2. ulica sokak
mahalbaša, malbaša (ar.-tur.) — starješina jedne mahale; seoski starješina
mahrum (ar.) — lišen (nasljedstva)

mahzar (mazar) (ar.) — 1. kolektivna molba ili tužba, peticija, upućena iz naroda višim turskim vlastima; 2. izvještaj
mahzardžija (ar.-tur.) — onaj koji nosi ili podnosi mahzar
majdan (ar.) — rudnik, mjesto odakle se vadi ruda ili kamen
makul (ar.) — 1. pametan, razuman, smišljen; 2. pametno, razumno smišljeno
mal (ar.) — 1. imovina, imetak; 2. stoka, blago
malvazija — vrsta grčkog vina iz Malvazije na Moreji
mamen — pomaman; bijesan
mandal (maldan, mandan) (tur.) — zasovnica, zavor; drvena greda ili željezna šipka koja se stavlja preko vrata sa unutrašnje strane radi zatvaranja
manipul (lat.) — 1. vojnička jedinica starorimske vojske, trećina kohorte (100—1200 ljudi); dio katoličke svećeničke misne odjeće, tzv. naručnik (prvotno rubac oko ruke)
mangar i mangura (mong.) — 1. turski sitni bakreni novčić koji je kovan za prvih sultana osmanskog carstva. Po vrijednosti tada niži od akče. 2. bakreni novčić promjenljive vrijednosti; novčić, para
marijaš — 1. stari novac (groš sa slikom bibl. Marije); 2. vrsta kartaške igre
maštrafa (mastrap) (ar.) — čaša, naročito čaša sa ukrašenim staklom iz koje se pije šerbe
matrikula (lat.) — 1. knjiga u koju se vrše upisi (rođenih, studenata itd.), matica, matična knjiga, matičnjak; 2. isprava pomoraca za plovidbu
mavi (ar.) — plav kao nebo
mavluta (tur.) — vrsta turske kabanice
mazar v. mahzar
mazgal (tur.) — puškarnica na kamenoj kuli, prozorčić na kamenoj kuli ili tamnici, koji je s unutrašnje strane širok, a s vanjske uzak, tako da se može samo puščana cijev proturiti
medžidija (medžedija) (ar.) — 1. turski novac, kovan od srebra, u vrijednosti od dvadeset groša, u doba sultana Abdul-Medžida (1844. g.), po kome je i ime dobio; 2. orden ustanovljen od sultana Abdul-Medžida
mehćema, mešćema, mehkema (ar.) — sud, sudska zgrada
mejdan, megdan (ar.) — 1. povelik prazan prostor u gradu, polje, trg; 2. marvena pijaca, vašarište; 3. boj, dvoboj, duel; 4. fig.: vidjelo, javnost; 5. mejdan dijeliti, mejdan podijeliti, izići na mejdan, znači: boriti se s kim na mejdanu
mejdandžija, megdandžija (ar.-tur.) — onaj koji mejdan dijeli, koji se bori
mekteb, mektep (mejtef, mehtef) (ar.) — muslimanska osnovna vjerska škola
memleće, memleke i memlećet, memleket (ar.) — država, zemlja; zavičaj, rodni kraj; mjesto, kraj

menzil, menzul (mezil) (ar.) — 1. tatarska pošta u Turskoj Carevini; državna pošta u Kneževini Srbiji; 2. tatarski konj na na kome se pošta prenosila
menzildžija, mezildžija, mezuldžija (ar.-tur.) — tatar, poštar koji je prenosio poštu na konju
menzilhana, menzilana, mezilana, mezulana (ar.-pers.) — turska poštanska stanica
meram (ar.) — želja, volja; cilj, namjera
merdžan (ar.) — koral
mestva, mestve (tur.) — vrsta duboke obuće od mekane kože sa tankim đonom
mešćema v. mehćema
meteriz (pers.) — opkop od zemlje, rov, šanac
mezar (mehzar) (ar.) — grob, raka
minder (tur.) — slamnjača ili šiljte vunom napunjeno koji se steru po sećiji; katkad znači i samu sećiju
minej (grč.) — crkvena knjiga u pravoslavnih u kojoj su životi svetaca i službe za svaki dan u mjesecu
minorit (lat.) — pripadnik franjevačkog reda (Mala braća)
miralaj (pers.-tur.) — 1. pukovnik; 2. sinonim za alajbeg
Miriditi — arbanaško pleme (gorštaci — stočari)
mirija (ar.) — 1. zemljišne nekretnine s posebnom pravnom naravi koja je normirana u Ramazanskom zakonu, tzv. »Erazikanunnama«. Pravo vrhovnog vlasništva na ovim zemljištima pripada državi, a posjednik ima ograničeno pravo raspolaganja. Za miriju je postojao i poseban nasljedni red. Za razliku od mirije, ostala slobodna zemljišta nazvana su mulk nekretnine (mulkovna dobra); 2. carska imovina, carsko blago
Misir (jevr.) — Egipat
misket, mišćetin (sanskrt) — vrsta mirišljavog grožđa
mišć, misk (sanskrt) — mošus, mirisava mast crnkaste boje koja se dobiva iz žlijezde mužjaka gazele
mitropolit (grč.) — najviše zvanje pravoslavnih episkopa
mizrak, mizdrak (ar.) — 1. koplje čiji bodež ima bridove; 2. koplje od barjaka
mjesecoslov — crkvena knjiga u kojoj su popisani sveti mučenici redom po mjesecima i danima (martyrologium)
mor(tur.) — ljubičast
morija — kuga
Moskov (rus.) — Rus
motovilo — vitlo
mrcina — strvina ,uginulo živinče
mubašir, bumbašir — glasnik, izaslanik, komesar
mudir (ar.) — 1. upravitelj, direktor; 2. upravitelj sreza ili sreske ispostave
mudroljublje — filozofija
muftija (muhtija, muktija) (ar.) — najstariji po rangu muslimanski svećenik u jednom okrugu ili u jednoj pokrajini

muhur (muur, mur) (pers.) — pečat
muhurli (pers.-tur.) — snabdjeven pečatom, zapečaćen
muhur-sahibija (pers.-ar.) — čuvar carskog pečata (veliki vezir)
mukadem (ar.) — muški pojas bolje vrste od posebne tkanine koja se uvozila sa Istoka, a upotrebljavala se za pojaseve, saruke, šamije. Ovako se naziva i sama tkanina.
mukata (ar.) — paušalna, godišnja zakupnina koja se daje za nekretninu uzetu pod dugogodišnji zakup. Nekretnina izdata pod mukatu naziva se isto.
mula, mulla, munla (ar.) — 1. učen čovjek, teolog; kadija u većim gradovima; 2. titula koju je sultan dodjeljivao učenim ljudima kao odlikovanje; 3. titula koja se dodaje uz ime čovjeka koji je učio vjerske škole, pa ma bio i sa manjom spremom
mulaluk (ar.-tur.) — nadležno područje jednog mule, kadije
mulazim (ar.) — poručnik (u vojsci)
murasela (ar.) — poslanica; službeno pismo upućeno kao pozivnica ili kao nalog
musaf (ar.) — kur'an
muselim (ar.) — sinonim za kajmekam; zastupnik paše u sandžaku koji mu je dat kao arpaluk; oblasni upravitelj; sreski načelnik
muselimluk (ar.-tur.) — 1. muselimska služba, muselimsko zvanje; 2. oblast kojom upravlja muselim
mušir (ar.) — maršal
mušketa (tal.) — starinska vojnička puška na fitilj, poslije na čekrk; isto i mešket
muštuluk (mustuluk) (pers.-turs.) — bakšiš ili nagrada koja se daje onom koji prvi javi kakvu dobru, radosnu vijest
mutap, mutab, mutaf, mutav (pers.) — pokrovac od kostrijeti, prostirač od kostrijeti
muzevir (ar.) — spletkar, smutljivac
nabodica — koji nalijeće na drugoga
nadžak (tur.) — dio starinske bojne opreme: sjekirica na dugom dršku, u koje je s jedne strane oštrica, a s druge strane ušice (malj) u obliku čekića
nafaka (navaka, nabaka) (ar.) — 1. hrana, jelo, piće; 2. ono što je čovjeku od Boga određeno da pojede i popije na ovom svijetu
nahija (ar.) — župa, upravna jedinica manja od kadiluka. Dvije ili više nahija čine sudbenu jedinicu (srez) kadiluk.
nalet (ar.) — 1. prokletnik; fig.: đavo, šejtan; 2. prokletstvo
nalune, nanule, nalule (ar.) — vrsta drvene otvorene obuće
nazimac — vepar, krmak od jedne godine
nazorce, nazorice — ide za njim izdaleka, ali tako da ga nazire, jednako ga vidi ma i slabo
nazli (pers.-tur.) — dražestan, dopadljiv, koketan, otmjen
neimar (ar.) — arhitekt, graditelj, građevinski inžinjer

nešuš — ono što ne šuška idući
nićah (ar.) — 1. brak, vjenčanje; 2. fig.: mehr, tj. gotovina ili imovina koju daje muž ženi prilikom sklapanja braka
nišan (nikšan) (pers.) — 1. cilj, meta prilikom pucanja iz vatrenog oružja; naprava na pušci ili na topu za ciljanje; 2. biljeg, znak na tijelu, mladež; 3. orden, odlikovanje; 4. biljega, obilježje, dar koji se daje djevojci prilikom vjeridbe ili prosidbe; 5. nadgrobni kamen na muslimanskom grobu
nišador i nišader (pers. i ar.) — salmijak, Chlorammonium
nizam (ar.) — 1. regularna vojska u Turskoj Carevini, ustanovljena 1826. godine; vojnik te vojske; 2. red, poredak, raspored
non plus ultra (lat.) — dalje se ne može; nešto što se ne može nadmašiti
norac — ronac, gnjurac; budala
nurija (grč.) — župa, parohija
obrst (njem.) — pukovnik
ocal (srednjolat.) — čelik, nado, mazija
ocjel v. ocal
obehutiti, obevutiti — obeznaniti, onesvijestiti
odaja (tur.) — soba
odžak (tur.) — 1. kuća, dom; porodica, koljeno, rod; 2. plemićka, begovska kuća čija su vrata uvijek otvorena za putnike-namjernike i u kojoj se, zbog toga, vatra na ognjištu (na odžaku) ne trne; dobra, bogata kuća; 3. »janjičarski odžak« je janjičarski štab koji se dijelio na jedinice zv. »orte«; 4. tabački odžak sačinjavaju sve tabhane (kožarska radionica) i tabaci (kožari) jednog mjesta
ogra — ogrlica
oficij (lat.) — 1. služba; službena molitva (brevijar); 2. državna uprava, državna služba
ograma, agrama (tur.) — nervoza, vrsta nervnog oboljenja ako se nagazi na čini, po narodnom vjerovanju
oka (ar.) — stara mjera za težinu: četiri litre po sto grama, odnosno 1,283 kg težine
okahariti (se), okahriti (se), okariti (se) — ožalostiti (se), snužditi (se)
omarika — omorika
onbaša (tur.) — desetar u vojsci, kaplar
ordija (tur.) — vojska, armija u Turskoj Carevini
orma — konjska oprema
orta (tur.) — 1. sredina, središte, fig.: mejdan, pozornica; 2. srednji; 3. orta janjičarska — janjičarski odred, bataljon od 400 vojnika
ostan — ostanj, bodilo, ošljača
ošice — zamka
ošve — opšivena traka na košulji (za ukras)
ožđeldija, ožđeldun v. hošđeldija, hošđeldun
ožeg — vatralj, žarač

padišah (pers.) — car, vladar
pafte, pavte, papte (pers.) — 1. kopče na ženskim pojasevima od srebra ili kojeg drugog metala, lijepo izrađene i ukrašene; 2. toke na narodnoj nošnji; metalne spone ili karike
paj (tur.) — dio
pakl (njem.) paketić, zamotljaj, zamotuljak; isto i paklo
paklina — kao katran, što se kola mažu; vrsta kolomasti
pala (tur.) — 1. sablja, odnosno kratki široki mač u koga su obično držak i korice okovane srebrom; 2. štap kojim se igra klisa
palac (tal). — velika kuća, dvorac
pamukli (pers.-tur.) — pamučan, od pamuka
pandur (madž.) — stražar, oružani čuvar
panađur (grč.) — vašar
pantoš — u zagonetkama, jedinkalo
paramenti (lat.) — crkveni ukrasi, misna odijela i slično
parip (grč.) — konj, kljuse
parize — u zagonetkama, valjda makaze
parohija — župa
paša (tur.) — titula visokih dostojanstvenika i vojnih lica osim u duhovnoj hijerarhiji; rang generala
pašalija, pašajlija (tur.) — pašin čovjek, čovjek u službi paše
pašaluk (tur.) — 1. oblast kao područna teritorija jednog paše; 2. zvanje paše
patrijarh (grč.) — glava samostalne pravoslavne crkve
pavta v. pafta
pazar (pers.) — 1. pijaca, pijačni dan; 2. kupoprodaja, trgovanje; promet, novac od trgovačkog prometa
pečaliti — kinjiti, mučiti
pedepsa (grč.) — kazna
pejik, peik (pers.) — glasnik, kurir, ulak
pendo — zvečak (u zagonetkama)
pendžer (pers.) — prozor
pepelnica — pepeljava srijeda, vjerski obred
perali, perli — pernat, peran, s perima
perčin (pers.) — pramen ili čuperak kose na vrh glave ili na zatioku kod muškaraca; kika; kika na čelu u konja
peškeš, pešćeš (pekšeš) (pers.) — 1. dar, poklon; 2. »peškeš učiniti« — pokloniti
peškir, pešćir (pers.) — ručni otirač, ubrus, marama
pišac — pješak
pleta (grč.) — starinski sitan novac, cvancika
podruga — poruga, poruganje, podsmijeh
pojata — staja
popečitelj — ministar
porfir (grč.) — 1. vrsta kamena; vulkanska ruda s krupnim kristalima; grimizni kamen; 2. purpur, grimiz
pramaljeće — proljeće
prange — okovi oko vola

prangija (franc.) — mali top, mužar
predika — propovijed
prekladanj — kamen sa strane na ognjištu da ne bi drva spala sa podglavka
prilehemiti (prileemiti) — pripojiti, spojiti nešto ljepkom
princip (lat.) — glavar, poglavar, vladar, vladalac, gospodar, car, kralj, knez
prior (lat.) — 1. poglavar samostana kod nekih katoličkih redova; 2. izabrani gradski poglavar u nekim talijanskim srednjevjekovnim komunama
procip — procijep
providur (tal.) — naslov poglavara zemlje u doba mletačke uprave u Dalmaciji
provincijal — naslov starješine nekog katoličkog crkvenog reda čija vlast obuhvaća nekoliko samostana
prten — lanen; rđav
psaltir (grč.) — knjiga psalama
pusat, puset (tur.) — 1. oružje; 2. konjska odora, konjska oprema
rabin (hebr.) — židovski svećenik; učenjak
Rac — madžarski podrugljiv naziv za Srbina i Hrvata
raf, rafa (ar). — pregrada u ormaru ili stalaži; polica
rahmetli i rahmetlija (ar.-tur.) — umrli; pokojnik
raht (raft, rat) (pers.) — konjska oprema, konjski nakit
ramazan (ar.) — ime devetog mjeseca muslimanskog vjerskog kalendara, mjesec posta
rat v. raht
rešma (ar.) — 1. lančić, mreža, mrežasti vez; 2. luksuzna potpuna konjska oprema; 3. đem od sindžira na konjskoj uzdi; 4. kupovna vrpca sa izrescima po rubu
rezil (ar.) — 1. osramoćen, obrukan, blamiran, ponižen; 2. »rezil biti« — osramotiti se; 3. »rezil učiniti« — osramotiti
ridžal (ar.) — dostojanstvenik, velikaš, odličnik
riza — odjeća, odijelo, ruho, haljina
rota (lat.) — vrhovni papinski sud u Rimu
ručanica — kad je doba ručku, ručano doba
rudina — zemlja kuda je porasla sitna trava
Rumelija, Rumenlija, Urumelija, Urumenlija (lat.-tur.) — evropska Turska
rz, hrz, herz (ar.) — poštenje, čast, obraz
sabah (saba) — 1. zora, jutro; 2. muslimanska jutarnja molitva
sabur! (ar.) — strpi se
sač (tur.) — željezni ili zemljani poklopac pod kojim se na ognjištu peče jelo
sačma (tur.) — 1. sitna olovna zrna za punjenje metaka za lovačke puške i starinske male puške; 2. ures, rese na peškirima, košuljama itd.

sačmalija (tur.) — košulja ili peškir koji imaju sačme, tj. rese naokolo
sadaka (ar.) — milostinja
sagrija (sargija) (tur.) — korice od sablje ili noža
sahtijan (saftijan, saktijan, safijan, taftijan) (pers.) — 1. učinjena kozija koža crvene (kajsar) ili žute boje; 2. obuća ili neki drugi predmet napravljen od sahtijana
sahtli (pers.-tur.) — neveseo, brižan, mučan
saja (tur.) — prebrojavanje
sajkan — ime u zagoneci, bijeli ovan ili jarac
sajuz — savez
sala (tur.) — nosila
sàla (ar.) — žalovito učenje mujezina na munari povodom smrtnog slučaja
salam v. selam
samur (pers.) — samurovina, koža od kune zvane samur, Martes zibellina; »samur« ili »samur-kapa« — kapa od samurovine
sandal (ar.) — vrsta polusvilene tkanine; »sandal-gaće«, »sandalije-gaće« — gaće od sandala
sandžak (tur.) — 1. zastava, bajrak:, 2. oblast ili okružje u bivšoj Turskoj Carevini 3. »sandžak-bajrak« — glavni bajrak sandžaka
sandžaktar (tur.-pers.) — zastavnik, bajraktar
sarač (ar.) — obrtnik koji pravi i prodaje razne predmete od kože
saruk (tur.) — zavoj oko kape, čalma
sedef, sadef (ar.) — 1. unutrašnja strana ljušture biserne školjke koja se sastoji od bijelih sjajnih slojeva. Služi za ukrašavanje predmeta. 2. ruta; 3. dugme od sedefa
sedefli (ar.-tur.) — optočen, ukrašen sedefom
seiz, sejiz (ar.) — konjušar
sejmen, sejmenin, segmenin (pers.) — 1. pripadnik jednog roda janjičarske pješadije; 2. stražar, pandur
sejsana, seisana, seksana (ar.-pers.) — 1. tovarni konj; u svatovima konj natovaren djevojačkom opremom ili vodič i konj zajedno (u Janju)
seksan, seksen (tur.) — osamdeset
seksana v. sejsana
selam (salam) (ar.) — 1. muslimanski pozdrav; «selam nazvati«, »selam poslati« — pozdraviti; 3. »selam ćeš mu« — pozdravi ga;
selamet, salamet (ar.) — 1. spas, spasenje; povoljno stanje; 2. pravi put
sepet (pers.) — kotarica, košara, krošnja
serasker, serašćer, sarasker, sarašćer (pers.-ar.) — glavni komandant, postavljen iz redova vezira. Po položaju od njega stariji samo veliki vezir, koji je u ratu nosio titulu serdari-ekrem

serdar (pers.) — 1. glavar, starješina, zapovjednik, vojskovođa; 2. serdar ili »serdari-ekrem« je veliki vezir kao vrhovni zapovjednik vojske u ratu; 3. starješina janjičara u jednom manjem upravnom području; 4. plemenski starješina i titula za više glavare u Crnoj Gori
serg v. srg
serežan — narednik
serhat (ser'at, serat) (pers.-ar.) — krajina, pogranični kraj, granica
sevab, sevap (ar.) — dobro djelo koje zaslužuje božju nagradu; nagrada za dobro djelo
sevdah (ar.) — ljubav, ljubavna čežnja, ljubavni zanos
sijaset (ar.) — 1. mnoštvo, velika množina nečega, silesija; nešto krupno, neprikladno; 2. kazna; 3. bijeda, nevolja, stradanje, napast
sikter! (tur.) — napolje! gubi se! marš!
sile, sinle, silne i sila, sinla (pers.) — šamar, pljuska
sindžir (pers.) — lanac
sirišnjak — 1. vrsta hrane; 2. sud za sirenje
skemlija, sćemlija (lat.) — stolica
sofa (ar.) — 1. trijem; uzdignuti prostor pred džamijom uz džamijski zid na kome se klanja ako nema mjesta u džamiji; 2. natkriveno ili uzdignuto sjedište u bašči; hladnjak
sofra (sovra, sopra) (ar.) — trpeza, sinija
softa, sohta (sopta) (pers.) — učenik medrese
soha — račvasto drvo; račve, raklje
sokak (ar.) — ulica
somun, samun (grč.) — okrugli pekarski kruh u kvas; domaći kruh u kvas
spahija (pers.) — 1. posjednik timara, spahiluka, koji je dužan kao konjanik ići u vojsku u slučaju rata; lenski konjanik; 2. bolje stojeći seoski domaćin islamske vjere u Bosni i Hecegovini
srča (tur.) — staklo
srčali (tur.) — staklen
srg (tur.) — duga motka, obješena, na koju se vješa odijelo
srma (tur.) — srebro, čisto srebro, srebrena žica
srmali, srmajli (tur.) — srebren, srmom vezen, srmom ukrašen
stelja — dio samara; talog; što se nastire pod blago
stola (grč.) — naramenica u katoličkih svećenika bez koje ne mogu vršiti ni jedan bogoslužni čin
stopanica — domaćica
stopram, stoprv — istom, jedva
struga — gdje je plot provaljen; torić u kome se ovce muzu; veliki tor
struka — vrsta ogrtača
stupčiti — koračati, činiti stupaje

subaša (tur.) — 1. nadzornik imanja, onaj koji ubire aginske i begovske prihode sa čifluka; 2. ranije u Turskoj Carevini gradski nadzornik
sùra (tur.) — red, linija
súra i súre (ar.) — poglavlje u kuranu
surgun (tur.) — 1. progonstvo, izgnanstvo; 2. prognan, protjeran; 3. »surgun učiniti« — protjerati
surgunluk (tur.) — progonstvo, izgnanstvo
surtuč — riječ nejasna značenja, možda znak dostojanstva, koje daje nekom samostalnost
šaban (ar.) — ime osmog mjeseca po muslimanskom kalendaru
šadrvan, šadervan, šedrvan (per.) — vodoskok sa bazenom
šajka — nekakva lađa
šavka — 1. vrsta psa; 2. vojnička kapa; 3. vez od slame ili rakite
šargija, šarkija (ar.) — vrsta tambure, slična bugariji, samo veća
šeftelija i šefteli (ševtelija, ševteli, šeptelija) (pers.) — breskva
šeh, šejh (ar.) — starješina tekije, prvak derviša jednog reda
šeher (šeer) (pers.) — veliki grad
šeher-ćehaja (pers.) — gradski načelnik
šeherlija (šeerlija) (pers.-tur.) — građanin, velegrađanin
šehit (ar.) — musliman koji junačkom smrću pogine u borbi za vjeru; nevino pogubljeni; mučenik
šejhul-islam, šehislam (ar.) — najstariji vjerski dostojanstvenik muslimana u Turskoj Carevini
šejtan (šeitan) (jevr.) — 1. đavo, vrag; 2. fig.: dosjetljiv čovjek, obješenjak
šenluk (šemluk, šamlak) (pers.-tur.) — veselje, slavlje uz pucanje iz pušaka
šerijat, šeriat (ar.) — muslimanski vjerozakon, islamski propis; islam
šešana, šišana (šeišana) (pers.) — vrsta duge puške u koje unutrašnji dio cijevi ima šest izdubljenih pruga
šićar (pers.) — 1. korist, dobitak, plijen; 2. blago, imetak
šikli, šikali (franc.-tur.) — nacifran, dotjeran, suhim zlatom, varakom oblijepljen
šiljte, šilte (tur.) — vuneni četverouglasti dušečić za sjedenje; vuneni madrac koji se stere po sećiji
šinik (grč.) — mjera za žito, razne veličine, u nas obično 80 oka
šiš (tur.) 1. naprava za prženje kafe; 2. gvozdeni ražanj; 3. vrsta starinskog oružja: šiljasta željezna šipka sa tri ivice na vrhu kao bodež za probadanje pancir-košulja
šišana v. šešana
šokac — kršćanin (podrugljivo)
štola v. stola
šura (ar.) — skupština, mjesto gdje se vijeća

štuc (njem.) — kratka puška, karabinka
tabak (ar.) — kožar, onaj koji štavi, učinja kože
taht (pers.) — prijestolje
tahta (pers.) — daska
talambas, talanbas v. daulbaz
talir (njem.) — vrsta starog austrijskog novca
talmud (hebr.) — zbirka starovjerskih religiozno-dogmatskih knjiga
talum (ar.) — vježba; vojna obuka; dresiranje
talumiti (se) —vježbati (se), poučavati (se)
tambura, tanbura (pers.) — poznati muzički udarni instrumenat sa žicama
tanzimat (ar.) — reforme
Tanzimati-hajrije (ar.) — dobre, blagotvorne uredbe (zakoni) izdane na osnovu Hati-šerifa iz 1839. g. u Turskoj Carevini kojima su provedene reforme
tapija (tur.) — javna isprava o vlasničkom pravu na nekretninu
tarana v. tarhana
tarhana, tarana (pers.) — izdrobljeno tijesto na mrvice u obliku zrnaca i osušeno od čega se pravi istoimena čorba
tatar, tatarin (pers.) — poštar konjanik u Turskoj Carevini
tefter, tevter, defter (grč.) — bilježnica, registar, protokol; računska knjiga; trgovačka knjiga dugovanja i potraživanja
tekija (ar.) — derviška zgrada u kojoj se obavljaju derviški obredi. Svaka tekija ima svoga starješinu, šeha.
telal (telar) (ar.) — 1. javni objavljivač, dobošar; izvikivač na javnim licitacijama; trgovački posrednik, staretinar; 2. »dati na telala« — objaviti ili prodati preko telala; »pustiti telala« — objaviti nešto preko telala
tembih, tenbih (ar.) — 1. opomena, saopštenje, naredba; 2. »tembih učiniti« — upozoriti
temre (tur.) — 1. koplje; držak od bajraka; 2. držak od đerđefa
tenef (ar.) — konopac, uže
terdžuman (ar.) — tumač stranih jezika, prevodilac
terzija (pers.) — krojač, krojač čohe (krojači sukna zovu se abadžije)
teskera (ar.) — pismo, pisamce; isprava, potvrda; poziv
testir, testijer (pers.) — 1. dozvola, dopuštenje; 2. majstorsko pismo; proizvođenje kalfe za majstora; dozvola izučenom šegrtu da može obavljati zanat za koji se osposobio
tevabija (ar.) — pratnja; pristalice, sljedbenici, istomišljenici
timar (pers.) — 1. njegovanje, čišćenje i uredno hranjenje konja; 2. »timar učiniti« — očistiti konja češagijom, četkom; 3. feudalni posjed, leno, spahiluk u Turskoj Carevini koji donosi godišnje do 20.000 akči; 4. timári, pl., poljsko dobro, seoski posjed

tkanica — tkan pojas
toka (tur.) — kopča na kajišu, opasaču, na ženskom pojasu
tokali (tur.) — s tokama, s pucama
toke (tur.) — 1. poveće metalno puce; 2. metalne pločice i dugmeta prišivene na prsima na đečermi ili džemadanu kao ukras (nekad služile kao oklop)
tomruk (tur.) — 1. klada, panj, oblica, drvo za gorenje; 2. drveni vodovodni čunak; 3. tomruci su bili u ranije doba neka vrsta drvenih okova za osuđenike, kažnjenike
topuz (ar.) — buzdovan: u početku drveni štap sa kvrgom na jednom kraju, kasnije kugla od gvožđa sa drvenim ili gvozdenim drškom
Toska — pripadnik arbanaškog plemena
traboloz, trabolos (grč.) — svileni šareni pojas sa kitama na krajevima, koji se izrađivao u Siriji i za turske uprave uvozio u naše krajeve
trabozani (grč.) — debeli parmačići (kočići) kojima se ograđuju stepenice, sofe ili što drugo; balustrada
tučenik — nekakav puščani prah
tug (pers.) — znak pašinskog dostojanstva: čelenka napravljena od šarenih dlaka konjske strune. Čin paše razlikovao se prema broju tugova. Paša s jednim tugom zvao se »birtuglija«, s dva tuga »ićituglija«, a s tri tuga »učtuglija«. Sandžakbezi su bili birtuglije, beglerbezi ićituglije, a veziri učtuglije. Veliki vezir, sadrazam, imao je četiri ili pet tugova.
tunja — dunja
turban (pers.) — čalma, saruk
turbe (tulbe) (ar.) — mauzolej, natkrivena grobnica
turma (lat.) — 1. odred od 32 konjanika u vojsci starih Rimljana (najmanja konjička taktička jedinica), eskadron; 2. skupina, grupa ljudi uopće; 3. karavana
tutun (tur.) — duhan
tutundžija (tur.) — duhandžija, onaj koji se bavi duhanom
uisati — dolikovati, ličiti
ujam — što se vodeničaru daje za mljevenje
ular v. jular
ulefa (uleva) (ar.) — plaća, obično vojnička plaća ili prinadležnosti spahije
ulema (ar.) — muslimanski vjerski učenjak; muslimanski vjerski učenjaci, muslimansko učeno svećenstvo
ulema-medžlis (ar.) — glavni islamski vjerski organ jedne pokrajine ili republike, preko koga se vrši uprava i nadzor nad islamskim vjerskim i vjersko-prosvjetnim životom. Jedan ulema-medžlis postojao u Sarajevu, drugi u Skopju.
umeteriziti se — ušančiti se
unkaš (tur.) — prednji uzdignuti dio sedla koji se još zove jabuka ili obluk

Urumelija, Urumenlija v. Rumelija
usijati — izgubiti
ustabaša (pers.-tur.) — glavni majstor, stručni organ i najbolji majstor u jednom esnafu
vakat (ar.) — 1. vrijeme, doba; 2. vrijeme muslimanske molitve — namaza; sama molitva, namaz
vakuf (ar.) — muslimanska zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima; muslimanska vjerska imovina
valah, valaha, vala, valaj, (ar.) — bogme, bogami; baš e baš
valahi! (ar.) — tako mi boga! kunem se bogom!
valija (ar.) — guverner jedne pokrajine (vilajeta) u bivšoj Turskoj Carevini
vapor (tal.) — 1. para; 2. parobrod
varakli (ar.-tur.) — 1. sa varakom, pozlaćen, posrebren; 2. srebrenaste boje
varićak — žitna mjera
vaša — komad kože što se odadre s tijela
većil, vekil (ar.) — 1. punomoćnik, zastupnik; 2. »većil učiniti« — opunomoćiti
venedički — mletački
Venedik — Venecija, Mleci
verem (ar.) — sušica, tuberkuloza
verige — lanac, sindžiri
verman v. ferman
vilajet (vilaet) (ar.) — 1. pokrajina, provincija, teritorija jednog valije; 2. zavičaj, rodni kraj
vižao, vižle — prepeličar (pas)
vižlin — turski novac od 60 para
vlah — hrišćanin (pogrdno)
vran — crn, mrk
zabit (ar.) — oficir
zaoblica — bravče cijelo s glavom ispečeno ili samo odrto za takovo pečenje
zaptija (ar.) — redar, policajac; policija
zeman (ar.) — vrijeme
zenđil, zenđin, zengin (tur.) — bogat
zijafet (ar.) — gozba; ručak ili večera sa više raznih jela i za više gostiju
zijan (pers.) — šteta, kvar, gubitak
zijaret (ar.) — posjeta, obilazak, pohod
zile (tur.) — cimbal, kastanjete, činele, zvonce, zvončići
zor (pers.) — sila, snaga; muka, tegoba; žestina, nasilje
zulum (ar.) — nepravda, nasilje, bezakonje, teror
zulumćar (ar.-pers.) — nasilnik, tiranin
zurna, zurla (pers.) — vrsta svirale sa veoma jakim, piskavim glasom
žezlo — skiptar, šibika vladalačka
župan — plodan (zemlja)

SADRŽAJ

I. Pjesme i putopisi

Bosna neće da više tuguje — — — — — — 9
Jednakosti želja — — — — — — — — — 11
Misli vile Bosankinje — — — — — — — 13
Nejednakost ilirskěh banovinah — — — — — 15
Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu — — — — — — — — — — — 18
Putovanje po Bosni 1842. — — — — — — 27
Povratak u Bosnu 1842. — — — — — — — 39
Putovanje po Bosni godine 1843. — — — — — 47
Putovanje po Bosni godine 1845. — — — — — 67

II. Manji književni radovi

Samo za sada — — — — — — — — — 85
Književstvo ilirsko — — — — — — — — 90
Predgovor knjizi *Početak pismenstva i napomena nauka krstjanskoga* — — — — — — — 94
Hristjani u Dalmaciji i njihova književnost — — 95
Oglas povodom štampanja knjige pjesama fra Vice Vicića — — — — — — — — — — 100
Predgovor knjizi Vice Vicića *Pisme razlike* — — 102
Posveta i predgovor knjizi *Život Isusa Kersta Gospodina našega* — — — — — — — — 106
Iz Dalmacije mjeseca travnja. Dopis. — — — — 111
Juraj Kavanjini — — — — — — — — — 113
Proglas i poziv na pretplatu za knjigu *Bosanske narodne pjesme* — — — — — — — — 116

III. Pozivi za osnivanje književnog društva

Poziv u »Kolo bosansko« i pravila društva 1842. g. 121
Poziv u »Kolo bosansko« i pravila društva 1848. g. 125

IV. Povijesni i zemljopisni radovi
Drevnosti bosanske — — — — — — — — 131
Krajina bosanska — — — — — — — — 144
Hrvoja Vukić — — — — — — — — — — 152

Zemljopis i Povjestnica Bosne
Dio I. Zemljopis — — — — — — — — — 171
Dio II. Dogodopis — — — — — — — — 249

Geografično-statistično opisanje Kneževine Srbske 332

V.

Uz ovo izdanje — — — — — — — — — 349
Napomene — — — — — — — — — — 354
Tumač važnijih imena — — — — — — — 411
Rječnik manje poznatih riječi — — — — — 421

Ivan Franjo Jukić

SABRANA DJELA
knjiga I

Izdavač:
»Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača:
Abdulah Jesenković

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Korektor:
Boris Ćorić

Štampa:
Grafičko preduzeće »Radiša Timotić«, Beograd.